

**НАРИСИ
ІСТОРІЇ
НІЖИНА
КОЗАЦЬКОЇ
ДОБИ**

Бібліотека Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

НАРИСИ ІСТОРІЇ НІЖИНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

ЗБІРНИК ПУБЛІКАЦІЙ
ТА МАТЕРІАЛІВ

Ніжин 2019

УДК 930.06.061: [94:355] (477)«16/18»

Н 28

Бібліотека імені академіка М.О.Лавровського
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
ТА УПОРЯДНИК:
Олександр Морозов

Нариси історії Ніжині козацької доби. Збірник публікацій та
Н 28 матеріалів / відп. ред. та упор. О.С.Морозов. - Ніжин: Видавець ПП
Лисенко М.М., 2019. - 336 с.: іл.

ISBN 978-617-640-459-0

До книги увійшли праці науковців Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г.Спаського та місцевих ніжинських дослідників-краєзнавців, присвячені історії Ніжина та Ніжинського козацького полку доби Гетьманщини XVII-XVIII ст.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців, культурологів, студентів, вчителів, учнів та широкий читацький загал, якому цікава історія України, українського козацтва, Ніжина та Ніжинщини.

УДК 930.06.061: [94:355] (477)«16/18»

© Бібліотека імені академіка М.О.Лавровського
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ISBN 978-617-640-459-0

© Видавець ПП Лисенко М.М., 2019

ВСТУПНЕ СЛОВО

2018 та 2019 роки для Ніжина та ніжинців є ювілейними: виповнюється 370 років від дня утворення Ніжинського козацького полку, потужного військового формування у складі Війська Запорізького, та водночас стратегічно важливої територіально-адміністративної одиниці української козацької держави XVII-XVIII століть. Історичні документи беззаперечно свідчать, що утворення Ніжинського козацького полку відбулося влітку 1648 року як результат державотворчої діяльності місцевого українського населення в ході національно-визвольного повстання українського народу, відомого в історичній пам'яті під назвою «Хмельниччини». Юридичне оформлення Ніжинського козацького полку відбулося у серпні-жовтні 1649 році під час підписання Зборівської угоди та складання «Реєстру Війська Запорозького», яким фактично вперше було визначено персональний його склад.

З нагоди знаменної дати в Ніжині вже відбулися важливі події: міжнародна науково-практична конференція обговорила важливі віхи історії ніжинського козацтва, громадськість міста урочисто вшанувала місця козацької слави Ніжина встановленням меморіальних дошок, пересічні ніжинці мали можливість взяти участь в історичних реконструкціях, що наочно переносили нас у буремні роки запеклої боротьби та звитяги... Але попри все це, на нашу думку, сучасне українське суспільство все ж таки недостатньо усвідомлює важливість та унікальність саме цього періоду вітчизняної історії. На жаль, у колективній свідомості сучасних українців козацька доба досі сприймається виключно як фольклорно-етнографічний феномен. Слово «козак» у нас асоціюється з червоними шароварами, бутафорською шаблею, варениками, салом, горілкою та запальними народними танцями.

Натомість, козацька доба вітчизняної історії, що хронологічно охоплює період від XVI до кінця XVIII століття, була надзвичайно важливим героїчним періодом становлення та розвитку української державності. В цей час в українському суспільстві, в умовах драматичної внутрішньої та зовнішньої боротьби, відбувалися суперечливі та надзвичайно важливі процеси національно-релігійної самоідентифікації, формування державних інституцій, народження та зростання національної еліти нової доби. Ускладнені суспільно-економічними суперечностями, напруженою національно-визвольною боротьбою, збройними протистояннями з сусідніми агресивними державами та внутрішніми конфліктами, ці процеси призвели до утворення української козацької держави – Гетьманщини. Характерною ознакою цього періоду вітчизняної історії було те, що рушійною силою практично всіх суспільних процесів стало козацтво – особливий стан «вільних людей», які жили за рахунок власної вільної праці та були готові зі зброєю в руках боронити власну свободу й незалежність рідної землі.

Подібні спільноти надзвичайно пасіонарних людей були притаманні не тільки Україні ранньо-модерної доби. Ми знаходимо їх у багатьох так званих «порубіжних» суспільствах тих часів. Унікальність саме українського козацтва як явища полягає в тому, що тільки в Україні стан козаків, «вільних людей» став творцем національної історії та активно долучився до процесу державотворення. Погодьтеся, уявити українську історію XVII-XVIII століть без козацтва просто неможливо!

Ніжинський козацький полк, як один із найбільших (як кількісно, так і територіально) на Лівобережній Україні, практично протягом усієї історії Гетьманщини відігравав важливу стратегічну роль, спочатку як прикордонний (на межі з Московщиною та Білорусією), а згодом – як «столичний» (в межах полку розташовувалися гетьманські резиденції – Батурич та Глухів). Козацька старшина Ніжинського полку стала потужним

резервом формування політичної еліти не тільки України, але й значною мірою Російської імперії (згадаймо хоча б таких його керівників, героїв визвольних змагань середини XVII ст., Івана Золотаренка та Григорія Гуляницького, або Олександра Безбородька, наказного полковника Ніжинського полку, який згодом стане канцлером імперії, провідником багатьох реформ, відомим меценатом)...

На жаль, незважаючи на бурхливий розвиток вітчизняної науки, історія Ніжинського полку ще чекає на свого вдумливого та прискіпливого дослідника. Хоча певні аспекти історії ніжинського козацтва в різні часи вивчалися багатьма дослідниками, на обрії сучасного українського козакознавства (після праць О.Лазаревського та М.Петровського) досі немає жодної фундаментальної монографії, присвяченої Ніжинському полку. Написання такого дослідження наразі є надзвичайно потрібним та своєчасним ще й тому, що, на жаль, наша свідомість часто продовжує жити штампами та ідеологемами радянської історіографії, яка не тільки негативно оцінювала козацьку добу в історії України, але й спотворювала її, зводячи виключно до так званої «класової боротьби» та «воз'єднання України з Росією».

Певною мірою заповнити цю лакуну покликаний збірник статей та матеріалів «Нариси історії Ніжина козацької доби», який ми сьогодні презентуємо до уваги наших шановних читачів. Видання не є фундаментальною монографією і жодним чином не претендує на вичерпне розкриття задекларованої у його заголовку теми. Повторюємо: створення фундаментального наукового дослідження історії Ніжинського полку ще попереду. Жанр нашої книги можна визначити як дайджест, збірник раніше опублікованих статей та матеріалів, що були написані на широкій джерельній та архівній базі науковцями Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г.Спаського та ніжинськими дослідниками-краєзнавцями, що вивчали та вивчають саме козацьку минувицину рідного краю. Ці матеріали, маловідомі та важкодосяжні пересічному читачеві, публікувалися протягом останніх кількох десятиліть у різних малотиражних виданнях, збірниках матеріалів наукових конференцій та у місцевій періодиці. Бібліотека Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, вишнуючи важливу історичну дату 370-річчя заснування Ніжинського козацького полку, взяла на себе працю з донесення до широкого читачького загалу цих наукових надбань ніжинських науковців. Зібрані разом в одній палітурці, упорядковані у хронологічному порядку, подекуди заново допрацьовані та відредаговані авторами, ці публікації утворюють досить цілісну панораму історії Ніжинського козацького полку XVII-XVIII ст., підбивають підсумок того, що було зроблено дослідниками-ніжинцями в цьому напрямку після здобуття Україною незалежності у 1991 році. Матеріали, що увійшли до збірника, репрезентують різноманітні аспекти військово-політичного, соціально-економічного та духовно-культурного розвитку краю, поступової трансформації української козацької старшини у дворянство Російської імперії. Особливої уваги приділено окремим персоналіям – видатним діячам, представникам вітчизняної духовної та політичної еліти тієї доби. Водночас, ми плекаємо надію, що наше видання спонукає науковців до продовження дослідження історії ніжинського козацтва.

Олександр Морозов,
директор Бібліотеки та Музею рідкісної книги Ніжинського
державного університету імені Миколи Гоголя

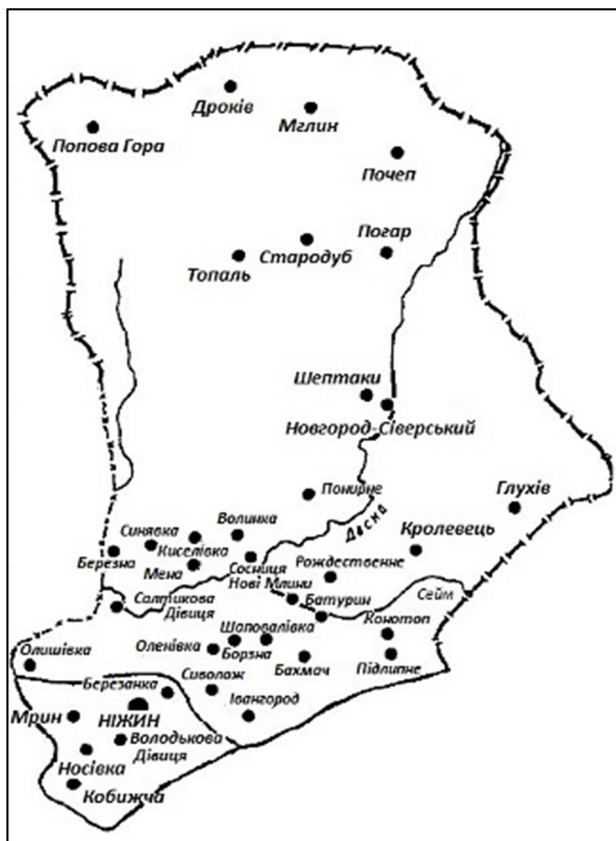
НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК (1648-1782): ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Ніжинський козацький полк як самостійна військова та адміністративна одиниця Війська Запорозького почав формуватися навесні 1648 року. Йому підпорядковувалися козацькі підрозділи в Острі, Козельці, Козарах, Мрині, Моровську, Бобровиці, котрі згодом, на початку 1649 року, відійшли до Переяславського полку. На території Ніжинського полку зформувалися окремі бойові одиниці в Борзні та Сосниці, що невдовзі відійшли до Чернігівського полку, а також в Ічні, яку у 1649 р. включили до Прилуцького полку.

Адміністративна територія полку розташовувалася на лівому березі р. Десни, починаючи від Остра та Козельця, і тяглася аж до кордону з Московщиною в районі Трубчевська. Полкові сотні розташовувалися в нижніх течіях річок Остра, Сейма та Клевені, лівих приток Десни. Сейм розділяв полк навпіл, тому сотні на його правому березі називалися «засеймськими».

Юридично Ніжинський полк з полковим центром у м. Ніжині (тепер районний центр Чернігівської області) зформувався 16 жовтня 1649 року після Зборівської угоди Б. Хмельницького з королем Яном II Казимиром. Кількість козаків та старшини у його складі у той час налічувала 991 особу, а територія поділялася на дев'ять сотень.

До складу Ніжинського полку входили наступні сотні: перша або полкова (сотник Іван Борсук); друга (Фесько Мринський); третя (Григорій Красножон); четверта (Іван Нагорний); п'ята (Іван Борсук); шоста (Григорій Василенко); сьома (Григорій Кобилецький); Носівсько-Кобизька (сотник Панас Єдута); Березанська (Березівська, сотник Яків Филоненко). У Зборівському реєстрі крім сотників записаний також полковник Прокіп Шумейко, який у похилому віці (80 років) загинув під Берестечком у 1651 р., та козак Роман Ракушка-Романовський – майбутній ніжинський сотник, генеральний підскарбій та

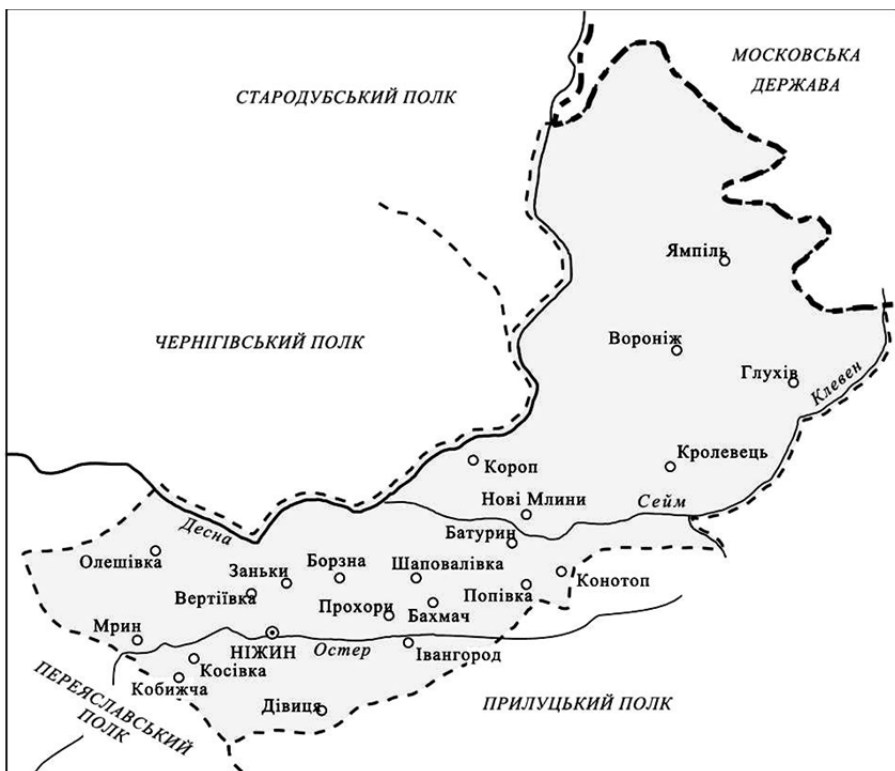

Ніжинський полк у 1649-1654 рр.

ймовірний автор «Літопису Самовидця». Після Білоцерківської угоди 1651 р. територія полку зростає за рахунок повернутих з Чернігівського полку Батуринської, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської сотень, новоствореної Стольненської, а також території Стародубського повіту Смоленського воєводства, де почалося формування нових козацьких військово-територіальних підрозділів. Тут у 1653-1654 рр. навіть було зформовано і виділено в окремий Новгород-Сіверський полк, який після Переяславської угоди 1654 р. знову включено до складу Ніжинського полку. Згідно з даними «Опису малоросійських міст і сіл» Білоцерківського та Ніжинського повітів, котрі присягнули цареві Олексію Михайловичу, на травень 1654 р. Ніжинський полк став найбільшим на Лівобережжі Дніпра. Він складався з 37 сотень, у складі яких до присяжних списків потрапило 20565 чоловік. Це були сотні: Батуринська, Бахмацька, Березівська, Бобівська, Борзнянська, Волинська, Глухівська, Володьково-Дівицька, Салтиково-Дівицька, Дроківська, Івангородська, Киселівська, Кобизька, Конотопська, Кролевецька, Мглинська, Менська, Мринська, Ніжинська, Новгородська, Новомлинська, Носівська, Оленівська, Олишівська, Підліпненська, Понорнинська, Поповогірська, Почепська, Рождественська, Сиволозька, Синявська, Сосницька, Стародубська, Топальська, Шаповалівська, Шептаківська. На кінець 1654 р. Ніжинський полк охопив території окремих повітів та волостей колишніх Київського, Чернігівського, Смоленського і навіть Мстиславського воєводств Речі Посполитої. Влітку 1654 р. зі складу полку виділено відновлений вдруге Борзнянський полк, який у 1655 р. швидко ліквідували і повернули його територію знову до Ніжинського полку.

Радикально реформовано полк було у 1663 році після відомої «Чорної Ради», приходу до влади гетьмана І. Брюховецького та страти його політичних опонентів – переяславського полковника Якіма Сомка та ніжинського Василя Золотаренка. Того року Ніжинський полк втратив на користь новоствореного Стародубського 8 сотень, Чернігівського – 6 сотень, Київського – 2 сотні, 5 сотень було розформовано у ході реорганізації. 1663 р. з Ніжинського полку виділено також Сосницький полк (1663-1668 рр.). Окрім того, було утворено окремий Глухівський полк у складі 6 «засеймських» ніжинських сотень. Щоправда, 1665 року Глухівський полк ліквідували, а його територію знову включили до юрисдикції ніжинських полковників. На короткий час, у 1668-1669 рр., з полку знову вилучали до складу відновленого Д. Дорошенком Новгородського полку «засеймські» сотні. Але, як і в історії з Глухівським, на початку 1669 р. Д. Многогрішний ліквідував цей полк, а сотні повернув до Ніжинського та Стародубського, із яких і формувалася нова військово-адміністративна одиниця.

На Конотопській раді (в Козачій Діброві) 25 травня 1672 року Ніжинський полк репрезентували полковник Пилип Уманець, обозний Матвій Матвійович Шендюх, писар Павло Михайленко, суддя Федір Завадський, хорунжий Василь Ігуменський, осавул Гнат Парпура, а також 20 сотників: ніжинський перший Авакум Тарасевич Невада, носівський Артем Мартинович, кобизький Федір Андрійович, ніжинський другий Марко Борсук; вергіївський Іван Семенович Косинський (Колибаба), олишівський Іван Пригара, прохорівський Григорій

Ніжинський полк у першій половині XVIII ст.

Хоменко, шаповалівський Петро Павленко, івангородський Демко Іванович, мринський Кузьма Якимович, дівицький Петро Іванович, борзнянський Тарас Петрович Забіла, бахмацький Яків Пащенко; конотопський Іван Жданенко, глухівський Яків Жураховський, коропський Мартин Мартинович, новомлинський Степан Федоров, рождественський Юрій Никифорович, кролевецький Василь Якович Дейнека (Яценко), воронізький Сава Григорович.

Певних змін зазнавала територія Ніжинського полку у 1687 та 1709 рр. У середині XVIII ст. до Київського полку відійшли Олишівська та Мринська сотні. Відтак за реєстром 1723 р. полк мав 19 сотень, 6525 кінних і 3379 піших козаків. За даними реєстрів 1750-х рр. полк мав 18 сотень, а в 1769 р. – 22 сотні.

В цілому ж за час існування до складу Ніжинського полку входило 55 сотень, а саме: Батурицька (1654-1782); Бахмацька (1654-1782); Березанківська (1648-1654); Березнянська (1654-1672); Бобівська (1654-1663); Борзнянські дві (1654-1782); Верківська (1654-1782); Волинська (1654-1663); Володьково-Дівицька (1654-1658); Воронізька (1654-1663; 1665-1668; 1669-1782); Глухівська (1654-1663; 1665-1782); Дроківська (1654-1663); Заньківська (1758-1782); Івангородська (1654-1782); Киселівська (1654-1663); Кобижчанська (1654-1663); Конотопська (1654-1782); Коропська (1654-1663; 1665-1668; 1669-1782); Кролевецька (1654-1663; 1665-1668; 1669-1782); Кустівська (1654); Мглинська (1654-1663); Менська (1654-1663); Мринська (1654-1744); Ніжинська перша полкова (1648-1782); Ніжинська друга (1648-1654; 1716-1782); Ніжинська третя (1649-1654; 1672-1687; 1736-1782);

Ніжинська четверта (1649-1654; 1764-1782); Ніжинська п'ята (1649-1654; 1764-1782); Ніжинська шоста (1649-1651); Ніжинська сьома (1649-1651); Новгородські дві (1654-1663); Новомиська (1654); Новомлинська (1653-1663; 1665-1698; 1669-1782); Носівська (1654-1663); Оленівська (1654-1663); Олишівська (1654-1756); Підлипенська (1654-1663); Погарська (1654-1663); Понорницька (1654-1663); Попівська (1758-1782); Поповогірська (1654-1663); Почепська (1654-1663); Прохорівська (1672-1782); Рождественська (1654-1672); Салтиково-Дівицька (1654-1782); Сиволозька (1654-1663); Синявська (1654-1663); Сосницька (1654-1663); Стародубська (1654-1663); Стольненська (1651-1655); Топальська (1654-1663); Хорошеозерська (1663-1672); Шаповалівська (1651-1782); Шептаківська (1654-1663); Ямпільська (1672-1709; 1722-1782).

Сотенними центрами були: Батурин, Бахмач, Березанка, Березна (Березне), Бобровиця, Борзна, Веркіївка, Волинка (Волинь), Вороніж, Глухів, Дівиця Володькова, Дівиця Салтикова, Дроків, Заньки, Івангород, Киселівка (Кисилівка), Кобижча, Конотоп, Короп, Кролевець, Мглин, Мена, Мрин, Ніжин, Новгородок (Новгородка, Новгород-Сіверський), Нові Млини, Носівка, Оленівка, Олишівка, Підлипне, Погар (Погари), Понорниця (Понирне, Понурниця), Попівка, Попова Гора, Почеп, Прохори, Рождественське (Рождественне), Сиволож, Синявка, Сосниця, Стародуб, Топаль, Хороше Озеро, Шаповалівка, Шептаки, Ямпіль. Всього – 46 міст, містечок та сіл.

Протягом певного часу низка сотень (Воронізька, Коропська, Кролевецька, Ямпільська, частково Глухівська) вважалися гетьманськими або підпорядкованими генеральній старшині. З них формували охорону гетьмана – жолдаків. На території полку знаходилися дві гетьманські столиці: Батурин (1669-1709, 1750-1764) та Глухів (1708-1750; 1764-1782). В період судової реформи Кирила Розумовського 1763 року полк було розділено на три судові повіти – Ніжинський, Батуринський та Глухівський. А у 1766 р. в ньому створено три фіскальні установи – Ніжинське, Батуринське та Глухівське комісарства.

За указом Катерини II від 16 (27) вересня 1781 року про скасування полково-сотенного адміністративного устрою Лівобережної України Ніжинський полк і його сотні ліквідовано до початку січня 1782 року. Територію полку розділено між Київським намісництвом (перша Ніжинська сотня), Новгород-Сіверським намісництвом (Бахмацька, Шаповалівська, Попівська, Батуринська, Конотопська, Новомлинська, Коропська, Кролевецька, Глухівська, Воронізька, Ямпільська) та Чернігівським намісництвом (Ніжинські 2-5, Веркіївська, Дівицька, Заньківська, Борзнянська, Прохорівська, Івангородська).

Полковники: Шумейко Прокіп (1648-1651), Володківський Авакум (1649, наказний), Логвиненко Василь (1650, наказний), Сухиня Лук'ян (1651-1652), Золотаренко (Нечипоренко) Іван Никифорович (1652-1654), Золотаренко Тимофій (1654, наказний), Носенко Іван Яремович (1654, наказний), Каторжний Роман (1654, наказний), Золотаренко Василь (Васюта) Никифорович (1655-1656), Кобилецький Григорій (1655; 1656, наказний), Гуляницький Григорій (1656-1659). Креховецький Іван Томашович (1656, наказний), Гороховський Іван (1657, наказний), Гуляницький Іван (1657, наказний), Солонина Богдан (1657-1658, наказний), Кобилецький Григорій (1658, наказний), Золотаренко Василь (Васюта) Никифорович (1659-1663), Немирич Юрій (1659, наказний), Рославець

Петро (1660, наказний), Завадський Федір (1660, наказний), Ракушка-Романовський Роман Онисимович (1660, наказний), Завадський Федір (1662, наказний), Бут Левко (1662, наказний), Ричанський Петро (1663; 1665, наказний), Гвинтівка Матвій Микитович (1663-1667), Кобилецький Григорій (1665, наказний), Ракушка-Романовський Роман Онисимович (1665, наказний), Артем Мартинович (1667-1668), Шендюх Матвій Юрійович (1668, наказний), Золотаренко Євстафій Васильович (1669; 1670, наказний), Уманець Пилип Іванович (1669-1674), Шендюх Матвій Михайлович (1671, наказний), Ігуменський Василь (1672, наказний), Борсук Марко Іванович (1674-1677), Жураховський Яків Михайлович (1678-1685), Ігуменський Василь (1678, наказний), Непрак Ярема Андрійович (1686-1687), Забіла Степан Петрович (1687-1781 р.), Довгалевський Микита (1691, наказний), Шендюх Матвій Юрійович (1691, наказний), Кандиба Федір Андрійович (1693, наказний), Обидовський Іван Павлович (1695-1701), Тарасевич Авакум Тарасович (1697, наказний), Жураківський Лук'ян Якович (1701-1718), Толстой Петро Петрович (1719-1727), Костенецький Григорій (1721, наказний), Шрамченко Леонтій (1732, наказний), Хрущов Іван Семенович (1727-1742), Тарасевич Євстафій Йосипович (1736, наказний), Ракушка-Романовський Григорій Романович (1727, наказний), Кужич Іван Ананійович (1736, наказний), Величковський Іван (1736, наказний), Божич Іван Пантелеймонович (1742-1746), Кочубей Семен Васильович (1746-1751), Розумовський Петро Іванович (1753-1771), Безбородько Олександр Андрійович (1768-1773, наказний), Жураховський Андрій Якович (1772-1782).

Обозні: Рябуха Іван (1659), Кобилецький Григорій (1663), Шендюх Матвій (Матюха) Михайлович (1669-1672), Семенович Іван (1681), Шендюх Матвій Михайлович (1685), Яхневич Ярема (1686), Шендюх Матвій Михайлович (1694 - 1695), Кандиба Федір Андрійович (1698-1701), Шрамченко Леонтій (1709-1730), Величковський Іван Васильович (1734-1739), Танський Михайло Михайлович (1739-1746), Грановський Леонтій (1746-1752), Скомпа (1766), Кадигроб Василь Тимофійович (1774-1779).

Судді: Мужилівський Силуян (1654), Сухопаренко Самійло (1656-1657), Ракушка-Романовський Роман (1659), Сидоров Макар (1663), Завадський Федір (1666-1675), Борсук Марко Іванович (1688), Максимович Дмитро (1690), Ігуменський Василь, (1683-1691), Андрій Васильович (1693, наказний), Борсук Марко Іванович (1694), Жураховський Лук'ян Якович (1699-1707), Лазаревич Роман Лазарович (1710-1726), Левицький Мусій (1720-1734), Забіла Михайло Тарасович (1727-1729), Чуйкевич Семен Васильович (1730-1734), Грановський Леонтій (1736-1746), Лазаревич Іван Васильович (1740-1766), Кулаковський Василь Петрович (1746-1769), Базилевич Петро Васильович (1772-1779).

Писарі: Антушков Ілля Матвійович (1654), Роман Григорович (1655), Бут Левко (1655), Шанявський Іван (1657), Олексій Никифор (1663), Рачинський Павло (1665-1666), Михайленко Павло (1661), Биховець Іван (1668), Михайленко Павло (1669-1676), Самусь Іван Дорофійович (1679), Максимович Дмитро (1682), Завадський Осип Федорович (1682-1684), Курганський Іван (1683), Завадський Федір (1689), Максимович Дмитро (1692), Піроцький Іван Васильович (1694 - 1695), Максимович Дмитро (1695), Піроцький Іван Васильович (1696-1697), Максимович Дмитро (1706), Забіла Михайло Тарасович (1708-1710), Завадський

Осип Федорович (1709), Кужчич Іван Ананійович (1714-1718), Мавольський Федір (1720), Миницький Петро (1722-1723), Миницький Павло (1725-1726), Грановський Леонтій (1725-1734), Ренчків Василь (1734), Кужчич Іван Ананійович (1734, наказний; 1726-1737), Кулаковський Василь Петрович (1739-1746), Сорока Лев (1746-1754), Почека Яків Максимович (1754-1767; 1772), Базилевич Петро (1768-1772), Карпинський Степан Степанович (1772), Уманець Іван Васильович (1777-1779), Ракушка-Романовський Іван Миколайович (1779), Лазаревич Роман (1780-1782).

Осавули: Волковський Кіндрат (1653), Пилип (1654), Іригор'єв Іван (1654), Мазниченко Конон (1657), Бут Леонтій (1660), Кільдей [Богренок] Павло (1661-1663), Семен Григорович (1661), Многогрішний Василь (1665-1666), Парпура Гнат (1669-1672), Бут Левко (1670), Гнилозуб (Скалозуб) Хома Михайлович (1675-1677), Шпаковський Григорій (1676), Миклашевський Михайло Андрійович (1679-1682), Тарасевич (Непада) Авакум Тарасович (1681-1689), Воленко Давид (1690), Якимович Корній (1691), Жураховський Лук'ян (1694), Толочко (1695), Березницький (1696), Забіла Михайло Тарасович (1696-1708), Федченко Григорій (1700), Тарасевич Осип Авакумович (1703-1715), Білопольський Данило (1709), Ракушка-Романовський Петро Григорович (1714), Левицький Мусій Костянтинівич (1718-1734), Моргацький Іван (1727), Вишневецький Петро (1729), Филипович Григорій (1729), Шпаковський (1729), Панкевич Григорій (1734), Борсук Федір (1736-1738), Володьковський Андрій Васильович (1734-1744), Костенецький Степан (1738-1749), Костенецький Опанас Іванович (1745-1754), Соханський Антін (1740), Долинський Григорій Карпович (1745-1762), Костенецький Степан Матвійович (1738-1751), Почека Яків Максимович (1751-1754), Александрович Федір Васильович (1750), Тарасевич Яків Євстафійович (1754-1767), Боровик Опанас Євтихійович (1760), Занькевич Микола Андрійович (1765-1767), Кленус Григорій (1767), Григорович Дмитро (1767), Кулаковський Кирило (1767), Тарасевич Данило Євстафійович (1768-1772), Кониський Іван Осипович (1772-1780), Александрович Іван Васильович (1773), Коробка Іван (1775), Омелянович (1779), Приймаков Пилип (1779), Павловський Олексій (1779), Оболонський Петро (1779), Костенецький Осип (1780), Григоровський Іван (1780).

Хорунжі: Жлутковський Тимофій (1654), Сафонов Дмитро (1665-1666), (Касьян) Дем'ян Степанович (1666), Сергій Роман (1669-1670), Ігуменський Василь (1672), Назаренко Григорій (1672-1674), Борсук Тимофій (1674-1685), Зеленко Іван Євграфович (1685), Глуховський Павло (1686), Парпура Гнат (1690), Чекановський Григорій (1649), Забіла Юрій Тарасович (1695-1701), Борсук Максим (1701), Фененко Федір Власович (1710), Левицький Мусій Костянтинівич (1718), Величковський Іван Васильович (1718-1734), Левицький Іван Мусійович (1725-1736), Уманець Василь Семенович (1734-1738), Грива Василь Кирилович (1740-1760), Зубківський Павло (1743-1751), Вилковський Яків (1741-1752), Клепун Петро (1752-1768), Самчевський Матвій (1753), Вятковський Яків (1757), Кадигроб Василь (1765-1768), Говорун Григорій (1765), Тарасевич Андрій Федорович (1765-1766), Яновський Іван (1766), Армашевський Іван Павлович (1767), Каневський Федір (1767), Болбинський Кіндрат (1779), Адасовський Прокіп Іванович (1772-1781), Грановський Тимофій (1781-1782).

Подається за виданням: Заруба В. М. *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр.* - Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. - 380 с. (ілюстр.).

ЧИ НАЛЕЖАВ НІЖИН МОСКОВСЬКОМУ ЦАРСТВУ ДО 1618 р.?

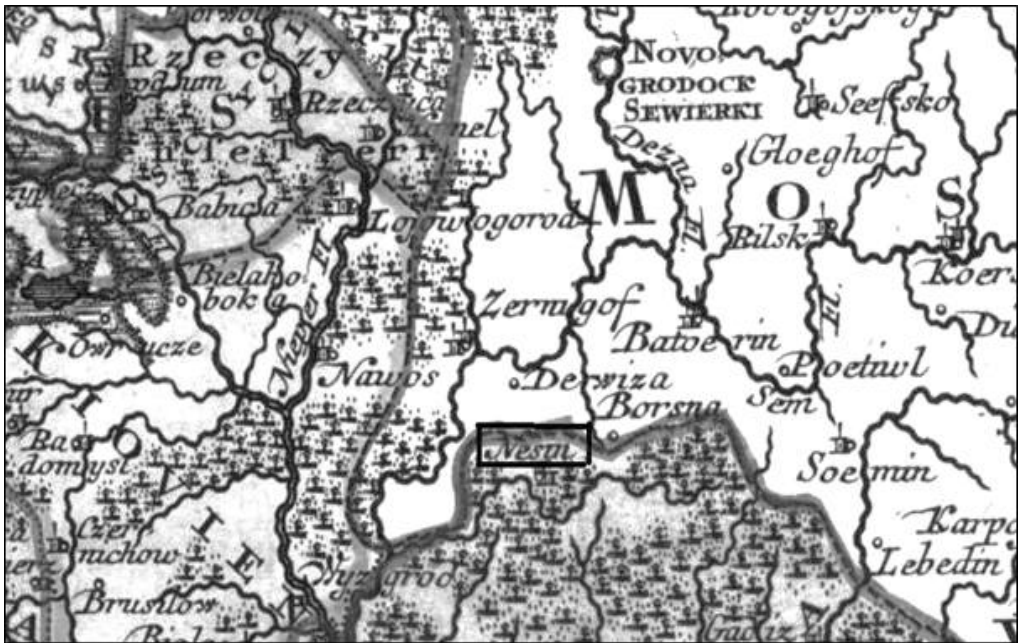
Як відомо, у грудні 1618 р. між Річчю Посполитою та Московським царством було укладене Деулінське перемир'я терміном на 14,5 років, яке завершило багаторічне протистояння цих великих держав. Його умови були досить принизливими для Москви. Крім того, що вона втрачала значні території, цар позбавлявся права титулуватися лівонським, смоленським і чернігівським правителем, натомість королевич Владислав зберігав за собою право титулуватися царем руським.

Для нашого регіону важливим є те, що за підсумками угоди Чернігово-Сіверщина перейшла до складу Речі Посполитої під назвою князівства, а з 1635 р. – воєводства, Чернігівського. На землях цього воєводства були утворені два повіти – Чернігівський і Новгород-Сіверський, до складу яких входили території сучасних північних районів Чернігівщини.

Зазвичай, в літературі можна зустріти твердження, що саме тоді під владою польських королів опинився і Ніжин, або ж територія, на якій згодом з'явився Ніжин. Подібні твердження можна знайти в багатьох довідниках. Зокрема, в томі 7 чудової «Енциклопедії історії України», підготовленій в 2010 р. в статті про Ніжин, написаній відомими знавцями історичної регіоналістики Ярославою Володимирівною Верменич і Дмитром Яковичем Вортманом, можемо прочитати наступне:

«Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (під Чернігівщини) до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям 1618. Нове поселення, яке отримало назву Н., з огляду на вигідне розташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини (із 1635 – Чернігівського воєводства) як опорний пункт колонізації Задесення. Не пізніше 1625 було споруджено Ніжинський замок, 1625 Н. отримав магдебурзьке право (скасоване 1831) і право проведення ярмарків. Під 1634 згадуються перші ремісничі цехи. Засновником міста і його першим війтом був капітан (представник адміністратора Чернігово-Сіверщини королевича Владислава; див. Владислав IV) Щасний Вишль. Дуже швидко Н. перетворився на один із найважливіших торгово-ремісничих осередків Лівобережної України. Він мав 2 лінії дерев'яно-земляних укріплень (навколо замку і власне міста), споруджених із використанням давньорус. валів, і був оточений передмістями. На околиці Н. 1620 був заснований правосл. монастир Різдва Богородиці (див. Ніжинський Ветхоріздвяний Свято-Георгіївський монастир), а в самому місті до 1632 – монастир домініканців. Бл. 1633 Н. став центром старства» [7].

Отже, початки сучасного Ніжина виводяться саме від 1618 р. і пов'язуються з результатами Деулінської угоди. Зважаючи на попередній контекст, де йдеться про те, що «після литовсько-московської війни 1500–1503 Ніжинщина у складі чернігово-сіверських земель відійшла до Рос. д-ви», можемо розуміти думку авторів, що під цією владою згаданий регіон перебував до 1618 р.

Карта «Poloniae Regnum ut et Magni Ducatus Lithuaniae Accuratiss. Delineatione Repräsentat. Opera et studio Matth. Seutteri, Chalc. August». Видавець і картограф Сейттер Маттхаус, Seutter Matthaus (1678-1757), Аугсбург. Карта Польського королівства та Великого князівства Литовського представляє нам міждержавну географічну ситуацію до Деулінського перемир'я 1618-го року. Чернігів – Zernigof і Новгород-Сіверський – Novogrodock-Sewierski тут знаходяться у межах Московського царства, а ось Ніжин – Nesin (на карті у південній частині виділено чорним прямокутником) зображено як прикордонне містечко на Острі на північних рубежах Речі Посполитої. На момент виходу цієї карти ситуація не відповідала дійсності. Польсько-московський кордон впродовж XVII ст. кілька разів змінив свою конфігурацію, а після 1667-го року пролягав по Дніпру, тобто значно західніше від Ніжина. Застаріла ситуація на карті Маттхауса пояснюється тим, що картограф, вочевидь, використовував якусь карту ранішого часу.

Інформацію про те, що Ніжин «за Деулінським перемир'ям відійшов до шляхетської Польщі», бачимо і в ґрунтовному краєзнавчому енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» [5, с. 492, 515].

Звернімо також увагу на той факт, що серед міст, які відходили від Московського царства Речі Посполитій за Деулінським перемир'ям, Ніжин ніде не згаданий.

Здебільшого зазначається, що до Речі Посполитої відійшли такі міста: Смоленськ, Беляя, Дорогобуж, Рославль, Городище Монастирєвське

(Муромське), Чернігів, Стародуб, Попова Гора, Новгород-Сіверський, Почеп, Трубчевськ, Серпейськ, Невель, Себез і Красне з повітами та волостями [1, с.107]. Серед перелічених міст, що перейшли під юрисдикцію польської адміністрації, найпівденнішим є Чернігів. Жодні населенні пункти південніше від Чернігова в угоді не згадані. Відстань між Черніговом і Ніжином нині складає 83 км.

Цей факт може свідчити про наступне. Якщо регіон сучасної Ніжинщини дійсно належав московитам і передавався полякам, але назви Ніжина немає, то або він тоді був настільки малозначним поселенням, що був не вартий згадки в офіційному документі, або цього поселення не існувало в той час взагалі.

Втім, можна знайти і інше пояснення відсутності відомостей про Ніжин у цій угоді. Назва міста не фігурує в документі тому, що воно вже знаходилося під владою Речі Посполитої до спалаху польсько-московського збройного протистояння на початку XVII ст.

Саме до такої думки підштовхує ціла низка аргументів.

Під 1514 р. в «Історії Русів» згадується про утворення Ніжинського полку поміж двадцяти козацьких полків¹ гетьманом Євстафієм (Остафієм) Ружинським [2, с. 15].

Безумовно, ми далекі від того, щоб безсумнівно довіряти цьому повідомленню, але й огульно відкидати його не варто. Крім того, варто зауважити, що Ніжин у контексті утворення козацького полку Ружинським згадано в цьому повідомленні двічі: «По кончинѣ Гетмана Князя Вишневецкаго въ 1514 году избранъ Гетманомъ Князь Евстафій Ружинскій... Когда надобно было собираться войску для походовъ, то отъ хорунжихъ оповѣщено по куренямъ, чтобы собиралось войско на назначенныя верховнымъ начальствомъ сборныя мѣста, каковыми часто бывали Бѣловѣжъ за Нѣжиномъ и Крыловъ за Днѣпромъ, и иные, гдѣ изъ собравшихся Козаковъ и товариства составлялись полки и сотни, и въ нихъ избирались вольными голосами всѣ чиновники высше и нижніе... Они собирались часто безъ позыву хорунжихъ, а паче въ мѣстахъ пограничныхъ, выбирали начальниковъ...» [2, с. 15].

Згаданий в «Історії Русів» населений пункт Біловіж без утруднень ідентифікується, як Біловежі Другі, нині село в Бахмацькому районі на Чернігівщині, а колись старовинне літописне місто Біла Вежа [5, с. 65-66].

¹ В повному вигляді цей уривок виглядає так: «Гетманъ Ружинскій, по изволенію Короля Сигизмунда Перваго, пресѣкая своевольства и нестроенія, учредилъ въ Малоросіи двадцать непремѣнныхъ Козацкихъ полковъ, въ двѣ тысячи каждый, назвалъ ихъ по знатнѣйшимъ городамъ, какъ-то: Киевскій, Черниговскій, Сѣверскій, Переяславскій, Каневскій, Черкасскій, Чигиринскій, Уманскій, Корсунскій, Брянславскій, Калжинскій, Кропивянскій, Острианскій, Миргородскій, Полтавскій, Гадяцкій, **Нѣжинскій**, Лубенскій, Прилуцкій и Винницкій».

На карті Київського воєводства Гійома Левассера де Боплана (бл. 1600 – після 1675) чітко бачимо, що Ніжин - Nizyn (виділено чорним прямокутником у центрі) є найбільшою фортецею цього воєводства на Остріві, по якому проходить кордон з Чернігівським князівством, яке належало Московському царству.

Інколи ця інформація з «Історії Русів» приводить до помилкового уявлення, що козацький полк був утворений у володіннях московського царя. Насправді, якщо довіряти цьому свідченню, його варто розглядати в контексті затяжної московсько-литовської війни 1512-1522 рр., однієї з серії московсько-литовських конфліктів початку XVI ст., внаслідок яких Чернігово-Сіверщина перейшла зі складу Великого князівства Литовського до Московського царства [4, с. 56].

Війни на рубежі XV-XVI ст. були настільки успішними для московського керівництва, що перед ним замайорили перспективи загарбання всього Лівобережжя Дніпра й навіть відновлення влади Рюриковичів над Києвом. Це змушувало уряд Великого князівства Литовського після великих територіальних втрат замислюватися про посилення обороноздатності країни. Саме в цьому контексті і можна розглядати звістку «Історії Русів» про осадження в Ніжині великого козацького загону Євстафієм Ружинським в 1514 р. Саме цього року московські війська захопили Смоленськ й розпочали наступ на білоруські землі, де незабаром зазнали значної поразки під Оршею від військ князя Костянтина Острозького.

Отже, виходячи з цієї логіки розміщення козацького гарнізону в Ніжині разом з іншою мережею укріплень на Лівобережжі Дніпра мало прикривати київський напрям від просування московитів.

Про приналежність Ніжина до Польсько-Литовської держави в подальший час свідчить інформація, наведена у своїй «Истории Малой России» Дмитром Бантишем-Каменським, про утворення Переяславського, Ніжинського, Носівського та Лубенського несудових староств у 1579 р. [1, с. 86].

Зрозуміло, що згадані староства могли виникнути лише в адміністративно-територіальній системі Речі Посполитої, і аж ніяк не Московського царства.

Ніжин довгий час до утворення Чернігівського воєводства відносився до Київського воєводства, яке було найбільшим в державі і постійно перебувало під контролем польсько-литовської адміністрації. Цьому підтвердження можна побачити на багатьох європейських картах, починаючи від добре відомої карти України Гійома Левассера де Боплана. На цих картах Ніжин розташовано на кордонах Чернігівського князівства, яке до 1618 р. належало Московській державі. Кордон в цьому регіоні між двома державами, а згодом між Київським і Чернігівським воєводствами чітко позначено по Остру. Відповідно Ніжин розташовано на південному березі Остра на землях Київського воєводства.

Про приналежність Ніжина до польсько-литовської держави свідчить і саме розташування Ніжинського замку на лівому південному березі Остра. Таке розташування вигідне в тому випадку, якщо ворог міг напасти на місто саме з півночі, тоді б річка стала певною водною перепорою на його шляху й оборонним рубежем. З півночі могли напасти саме московити.

Доволі сумнівно уявити собі, що при передачі масиву земель Чернігово-Сіверщини, з яких було утворено спочатку князівство, а згодом воєводство, Ніжин з якихось мотивів поляками був виокремлений і приєднаний до Київського воєводства. Вочевидь, подібно до міста Остра Ніжин вже перебував на той час у складі Київського воєводства.

Разом з тим варто відзначити велику скупість джерельних свідчень щодо Ніжина до 1618 р. Цю обставину відзначає й один з найкращих сучасних дослідників історії Чернігово-Сіверщини першої половини XVII ст. Петро Михайлович Кулаковський. Говорячи про підпорядкування Ніжина Київському воєводству, історик зауважує, що нам на цей момент невідома точна дата виведення міста з-під регіональної юрисдикції Києва та перепідпорядкування його Чернігову. Вочевидь, це відбулося на початку 1620-х рр. А оскільки «Ніжин і Носівка належали до королівських маєтностей, тому їх включення до Чернігово-Сіверщини могло відбутися відносно безболісно, не викликавши бурхливої реакції шляхти Київського воєводства» [3, с. 60].

Втім, приналежність Ніжина до Речі Посполитої з XVI ст. є фактом очевидним для польських істориків. Ось, наприклад, що читаємо про місто в «Словнику географічному Королівства Польського», виданому у Варшаві в 1886 р. (згадаймо, що Варшава з основною частиною Польщі тоді належала Російській імперії): «*Nieżyn, w dok. Niżyn..., w początkach XVI w. Występuje N. Jako jedno z ważniejszych miast hetmańszczyzny. W 1514 r. zostaje N. miastem pułkowem, nazwanego od niego pułku kozackiego. Następnie N. jest miastem królewskiem i jako takie w 1618 r. otrzymało prawo miejskie. Przechował się document króla Jana Kazimierza, nadający*

Сучасні польські історики, подібно до картографів XVII ст., позначають Ніжин (виділено чорним прямокутником) на картах, як порубіжне місто Київського воєводства на кордонах Чернігівського князівства (воєводства).

N. prawo magdeburskie, będący potwierdzeniem poprzednich przywilejów Zygmunta III i Władysława IV» [6, s. 144].

Отже, на нашу думку, можна з великою мірою впевненості стверджувати, що Ніжин не належав до 1618 р. Московському царству і не передався до складу Речі Посполитої за Деулінською угодою.

Можливо, Ніжин дійсно не був до цього часу значним містом, міг зазнати певної руйнації під час польсько-московської війни й був у плачевному стані на 1618 р., а можливо польським магнатам було вигідно подати королю звістку про місто в такому вигляді, що воно майже нічого собою не являє.

У будь-якому разі, через 7 (!) років після цього в 1625 р. Ніжин – це велике торговельне місто, яке отримує від короля магдебургію та право проводити ярмарки. Дуже сумнівно, що такий успіх Ніжина був створений за 7 років на порожньому ґрунті.

Незважаючи на те, що Деулінська угода не змінила підпорядкування Ніжина, вона мала вирішальне значення для його економічного піднесення.

Ніжин припинив відігравати роль порубіжного укріплення, міждержавний кордон було відсунуто далеко на північ, і це дало змогу розвивати в місті торгівлю та ремесла, зумовлюючи його розквіт у наступні десятиліття.

Сучасний Ніжин розкинувся по обидва боки Остра, хоча, безумовно, найстаріші його будівлі розташовано на південному лівому березі Остра, де колись височів неприступний Ніжинський замок, позначений на картах XVII-XVIII ст. Нині про цю фортифікаційну твердиню нагадують лише обриси центрального міського ринку, що виник на місці замку після пожежі 1797 р., яка вщент зруйнувала дерев'яні укріплення.

З усіх замкових споруд вціліла лише Богоявленська церква, яка й нині височіє в центрі базару. Через Остер було побудовано кілька мостів. За чотири століття з людської пам'яті повністю стерлася інформація, що колись саме по цій неширокій річці проходив кордон між двома найбільшими державами Східної Європи – Річчю Посполитою та Московським царством, а Ніжин виконував роль прикордонної фортеці на північному сході володінь польських королів. Правий берег Остра в районі Ніжина довгий час залишався пустирем навіть після входження північного масиву Чернігівщини до складу Речі Посполитої за умовами Деулінського перемир'я.

Ця територія залишалася незабудованою та незасадженою зі стратегічних міркувань: з веж розташованого на узвишші Ніжинського замку на багато кілометрів добре проглядався Московський шлях (нині тут проходить вулиця Московська), яким до міста міг підступити неприятель з півночі. Саме на цьому правобережному пустирі в червні 1663 р. розігралися драматичні події ніжинської Чорної ради.

Сучасні ніжинці і гості міста сьогодні багато разів на день перетинають Остер через різні мости, не маючи жодного уявлення про рубіжне значення цієї річки до 1618-го року.

Література та джерела:

1. Бантъш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – IX+604 с.
2. История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. – М.: В университетской типографии, 1846. – IV+IV+45 с.
3. Кулаковський Петро. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
4. Леп'явко Сергій. Ілюстрована історія Чернігова. – К.: Stylos, 2017. – С. 56.
5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А. В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. – С. 65-66, 492, 515.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. VII. – Warszawa: Druk "Wiek" Nowy-Swiat, 1886. – S. 144.
7. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERM=S=0&S21STR=Nizhyn_mst

Опубліковано: Луняк Є.М. Чи належав Ніжин Московському царству до 1618 р.??/ Є.М.Луняк // Література та культура Полісся. Серія : Історичні науки. - 2018. - Вип. 92. - С. 48-57.

Українці на карті України Г. де Боплана першої половини XVII ст.

Олександр Морозов

НІЖИН ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ

Загальновідомим ключовим фактом історії ранньомодерного Ніжина є включення його території до складу Речі Посполитої та побудова за ініціативою польського короля Сигізмунда III на старому городищі міцного прикордонного Ніжинського замку у першій чверті XVII ст. Набуття містом Магдебурзького права у 1625 році надзвичайно швидко перетворило це місто на вагомий урбаністичний центр Лівобережної України, який в ході національно-визвольної війни середини XVII ст., відомої під назвою «Хмельниччини», став осередком Ніжинського козацького полку – найбільшої військово-адміністративної одиниці майбутньої Гетьманщини.

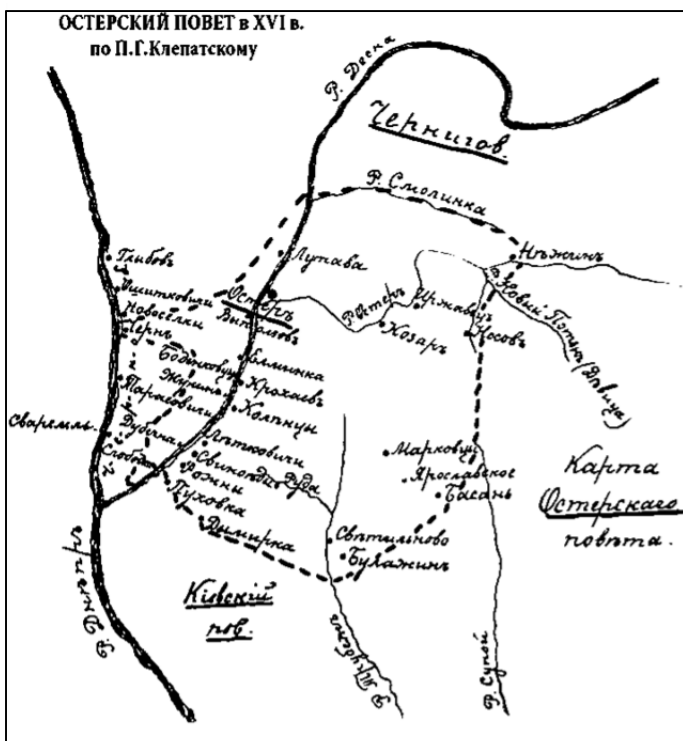
Але, на жаль, історія Ніжина литовсько-польської доби (кінець XIV – початок XVII ст.) досі залишається малодослідженою. Дискусії про те, чи варто виводити першопочатки Ніжина лише з першої чверті XVII ст., чи місто існувало й у більш ранні періоди, не вщухають вже майже два століття. Беззаперечним є той факт, що формування ранньомодерного Ніжина не могло відбуватися, так би мовити, на порожньому місці. Отже, щоб скласти певне уявлення про складні історичні процеси, що відбувалися в регіоні, ми мусимо розглянути та узагальнити відомі нам факти.

Тривалий час в українській історіографії домінувала думка відомого дослідника історії Лівобережної України О.М.Лазаревського про те, що після монгольської навали Ніжин відродився лише на початку XVII століття на місці колишнього давньоруського городища. Лише у 1624 році, після того, як Чернігово-Сіверські землі були приєднані польським королем Сигізмундом III

до Речі Посполитої, на місці спорожнілої давньоруської фортеці будується міцний дерев'яний замок [1].

І дійсно, письмові джерела XV-XVI століття («Список городов, дальних и ближних», «Книга Большому Чертежу» та ін.) не згадують не тільки Ніжин, але й не називають на цій території жодного іншого скільки-небудь значущого населеного пункту. Ці спостереження свого часу дозволили О.М.Лазаревському дійти висновку, що територія Ніжинського полку на південь від річок Сейму та Остра після монголо-татарської навали і до XV століття являла собою суцільну пустелю, що розділяла московські та польські володіння. Саме ці міркування дали підставу дослідникам скептично поставитись до повідомлення відомого церковного історика, упорядника «Историко-статистического описания Черниговской епархии» архієпископа Філарета Гумілевського, який відносив заснування Ніжинського Ветхоріздвяного (Красноострівського) монастиря до XIV століття [2]. За свідченням Ф.Гумілевського, у 1817 році, під час перебудови давньої монастирської церкви Різдва Богородиці, під її фундаментом було знайдено закладний камінь з написом XIV ст. На жаль, перевірити достовірність цього повідомлення тепер практично неможливо, оскільки цей закладний камінь не зберігся. Підтримуючи О.М.Лазаревського, думку Ф.Гумілевського вважали безпідставною й інші дослідники ніжинської старовини.

На жаль, поза увагою дослідників тривалий час лишалося надзвичайно цікаве письмове джерело, котре, безумовно, подає важливі відомості з історії Чернігово-Сіверської землі у другій половині XIV ст. Йдеться про жалувану грамоту Київського князя Володимира Ольгердовича князю Юрію Івантичу Половцю-Рожиновському на володіння маєтностями у Київській та Сіверській землях, зокрема в басейнах річок Десни, Остра та Удаю. Текст грамоти зберігся у пізніх польських копіях у складі діловодства коронної канцелярії. Київський князь Володимир Ольгердович проголошував: *«Ознаймѹем то: Юрій Івантыч зє Сквѹра, иж єго ойчизны бардзо спустошали от неприятелей наших татар, гды воевала орда Заволгска, просил нас, абись ми єму то ствердили и оседлость при замку дали: двор Соломец в Києве и землю Святошицку с данію и зє виистким обанул Сырца. Писан в Києве 19 января индикта 4. Ми тєды то виистко, цо предкове дали, єму ствердзали: Славов зє виисткнм надбрестыньцем и Мыцко при Тетереве (Радомишль – О.М.), Рудню й Кочеров зє виистким, Велицу, Охотов, яко ся то ма и землю Святошицку, яко предок єго тримал Роман. А в Северу: Рожны зє виистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов (Виползов – ?, О.М.), Нежин, Дорогин зє виисткими инными урочистими пуццями в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский отдел также зє виистким, и Высогор, также то отпуститъ в цудзе реньце зостать ся нема. А отдел єго предковский Сквѹрский, яко предки єго Тугорхан, Кариман и иние по них одержали на Роси, по Раставице й Каменце, которий звано Сквѹра, а тєраз Поветицина, по предках зє виисткими иными пожитечными местами: Сквѹра, Янятин, Трилєсы, Фуццово (Фастов – О.М.) и иными, то ма, яко своє держать и тым виистким жона и потомство их, вечными часы держа, тым шафовать, яко сами бендо хтели уживать. В Києве писан»* [3].

Уперше текст грамоти опублікував у 1853 році польський дослідник Едвард Руліковський у книзі «Опис повіту Васильківського» за польською копією 1568 року, що була видана з канцелярії коронної. У 1864 році текст грамоти передрукував Л.Похилевич. Пізніше цей документ вивчали історики В.Антонович, М. Володимирський-Буданов, М.С. Грушевський, П. Клепатський, Ф. Шабульдо та інші. Текстологічне дослідження дозволило датувати цей документ 1381 роком [4].

Таким чином, джерела кінця XIV століття незаперечно доводять існування Ніжина у цей час як одного з населених пунктів Чернігово-Сіверщини. Ніжин, безумовно, був важливим поселенням Остерського повіту та адміністративно входив до володінь Київського князівства у складі Великого князівства Литовського. На жаль, лишається нез'ясованою доля міста протягом наступних двох століть. На думку історика П.Клепатського, котрий здійснив спробу реконструкції кордонів Остерського повіту XIV-XVI століть, залучивши матеріали люстрацій 1552-1628 років та спогади старожилів про ці кордони «як вони були зстародавна», Ніжин у цей час лишався східним форпостом повіту [5]. В XV-XVI ст., можливо, внаслідок нападів татар та частих військових дій поміж московськими та польсько-литовськими військами, що точилися за Чернігово-Сіверські землі, місто зовсім занепало, втративши стратегічне значення, і до самого початку XVII ст. зникло зі сторінок літописів та актових документів. Відбудова Ніжинського замку на місці старого городища за часів Сигізмунда III відкрила нову сторінку в історії тисячолітнього міста.

Люблінська унія 1569 року послужила початком польських впливів на українсько-білоруські землі, що входили тоді до складу Великого князівства Литовського. Молода й могутня польська держава впевнено виходить на міжнародну арену. Мислитель доби Відродження Т.Кампанелла у 1636 р. справедливо писав про Річ Посполиту як про одне з наймогутніших серед королівств Північної Європи. Стиснута з північного заходу німецькою експансією, Польська держава спрямувала свої зовнішньо-політичні зусилля на суміжні східні та північно-східні землі, а саме Україну й Білорусь. Поступово

колонізувавши ці землі, Річ Посполита в 1618 р. примусила Московську державу підписати Деулінське перемир'я, за яким до польської корони відійшли Смоленські та Чернігово-Сіверські землі (у тому числі - й Ніжин), а в 1621 році спаромоглася зупинити наступ Османської Туреччини, перемігши в битві під Хотинном.

Міжнародне становище Польської держави було стабілізоване. За внутрішнім устроєм це була «шляхетська демократія», побічними наслідками якої стали відсутність внутрішньої консолідації суспільства, постійні суперечки та взаємна боротьба поміж виборними королями («величністю») та шляхетством («вольністю»), надзвичайна сваволя вельмож та магнатів, котрі не приховано демонстрували зневагу до державних законів.

Історики виділяють три основних групи причин українсько-польського протистояння в цей період. Відсутність власної держави, а вірніше – насильницькі перервана традиція української державності, – стала причиною «полонізації» національної еліти. Її провідне місце поступово займають польські магнати та окатоличена денаціоналізована шляхта – Заславські, Любомирські, Ружинські, Корецькі, Потоцькі, Калиновські, Вишневецькі, Конєцпольські тощо. В цих умовах нова українська еліта – козацька старшина, змушена була вести запеклу боротьбу за свої права та виживання. Водночас давалися взнаки причини соціально-економічного характеру. У XVI-XVII ст. Річ Посполита вийшла на економічну арену Європи як головний постачальник сільсько-господарської продукції. Орієнтація на зовнішній ринок і прагнення максимального збагачення спонукають польських магнатів за будь-яку ціну захоплювати великі земельні маєтності на українських теренах. Тут створюються великі сільсько-господарські підприємства – «фольварки», що базувалися на панщинній системі інтенсивного визиску місцевих селян-кріпаків. Якщо в середині XV ст. панщина в Україні у середньому становила 12-14 днів на рік, то вже на початку XVII ст. вона нараховувала 4-5 днів на тиждень. Особливі зловживання польських магнатів-землевласників на українсько-білоруських землях були надзвичайно поширеними ще й тому, що тут була значно слабшою влада коронного уряду.

До цього «букету» суперечностей додалося протистояння релігійно-національного характеру. Польський королівський уряд, який в умовах «шляхетської демократії» був змушений боротися за зміцнення та централізацію влади, здійснював активну полонізацію місцевого населення

Український козак. Старовинна гравюра.

шляхом впровадження «державної» польської мови та польської адміністрації на місцях, насильницького насадження унії та католицизму. Після рішучого придушення реформаційних рухів початку XVI ст. у Польщі зрештою перемогла контрреформація, і на арену церковного життя вийшли войовничі форми католицизму (орден єзуїтів). Шляхом науки, освіти й виховання серед української людності насаджуються християнство латинського зразка, ідеї унії, ведеться боротьба зі «схизмою» – православ'ям. Українська православна церква (Київська митрополія) фактично опиняється поза законом, а православні втрачають у польській державі політичні права. Таким чином, за авторитетною думкою ніжинського історика О.Д.Бойка, у першій половині XVII ст. «реальною стає загроза «випадання» українців із загальнонародських цивілізаційних процесів, перетворення їх на відсталу «сільську» націю».

На початку XVII ст., скориставшись послабленням Московської держави, Польща військовою силою захопила Чернігово-Сіверські землі, у тому числі й Ніжин. Щоб укріпити польсько-московський кордон, король Сигізмунд III будує цілий ряд укріплених замків-фортець на місці старих населених пунктів і жалує їхнім мешканцям міські герби та комплекс прав і привілеїв, відомий під загальною назвою «Магдебурзького права». Назва ця походить від німецького міста Магдебурга, де ці юридично-правові норми були уперше застосовані ще у XII ст. Головна сутність Магдебурзького права полягала у тому, що мешканці міст, які займалися промислами й торгівлею, звільнялися від юрисдикції місцевих магнатів і отримували можливість обирати з поміж себе орган міського самоврядування – міський магістрат. Схожа європейська юридично-правова практика прийшла в Україну саме з Польсько-Литовської держави і ніколи не була відома, скажімо, у державі Московській, де міста завжди були власністю царських намісників, а міщани не мали особистої свободи. У 1620 р. королівські грамоти на Магдебурзьке право отримали міста краю Чернігів і Стародуб, а 25 березня 1625 року – «новозаселене місто» Ніжин.

Текст королівської жалуваної грамоти 1625 року Ніжину, яка має для нас великий інтерес, дійшов у склад пізнішого документа, а саме – стверджувальної грамоти короля Яна Казимира від 1659 року. У цьому привілеї були записані тексти й інших актових документів, зокрема грамота Сигізмунда III з підтвердженням надання місту Ніжину земель, відведених у 1624 р. польським королівським ревізором підсудком Смоленським Ієронімом Цехановичем. Аутентична грамота Яна Казимира на пергаменті з кольоровим зображенням міського герба – Св.Юрія на коні, що списом вбиває змія, з королівською печаткою червоного воску, зберігалася в архіві Ніжинського магістрату, згодом – Ніжинської міської Думи, а з весни 1922 р. – серед рукописів книгозбірні Ніжинського ІНО, звідки зникла на початку 1930-х років. Досі доля й місцезнаходження цього унікального документа не відомі. У 1777 році О.Рігельман опублікував текст цього привілея, на який ми й будемо спиратися далі. У привілеї читаємо: *«Ознаймуем, и ж... городище наше Нежин, в княжестве Черниговском лежащее, теперь новооселое, счастливое з рук неприятельских есть рекуперовано и до панства нашего превращено. Ми, упатраючи же тоє городище пограничное новооселое Нежин, будучи на местцу оборонном в валах, не только самые импеты неприятельские здержати, але и границам панства нашего коронным*

заслонною бути может, зичим того зо всех мер, иж бы яко найлепше крепило и умножало, и до оздобы приходило, а за тим потужнейше против неприятелей и наглым небезпечностям оставало». З цією метою польський король звільняв ніжинських міщан, купців, ремісників, перекупців, шинкарів та «всякий люд міської кондиції» від особистої та майнової залежності і піддавав юрисдикції виключно Ніжинського магістрату. Міського голову (або *війта*) призначав сам король з числа католиків або православних («католицького римського і руського набожества»). За влучним спостереженням відомго історика М.Н.Петровського, в цьому й полягала головна

Польський король Сигізмунд III Ваза

відмінність Ніжина від інших міст краю. Так, у Чернігові й Стародубі уряди війтів, бурмістрів і лавників посідали лише католики та уніати. Першим ніжинським війтом «доживотним» було призначено польського шляхтича Щасного Вишля, хорунжого й капітана Новгород-Сіверського та Ніжинського. Саме він особливо відзначився під час відбудови та заселення міста, й за це отримав у володіння містечко Борзну. Офіційною мовою в Ніжинському магістраті проголошувалася польська: «а декреты меские нежинские и все sprawy языком полским писанные быть мают» [6].

Для забезпечення розвитку виробництва й торгівлі ніжинським міщанам «вічними часи» надавалися й інші пільги, зокрема, право займатися різними промислами, варити пиво, мед, курити горілку, виробляти солод, ловити в Острі та інших річках рибу, торгувати не лише виробами власного виробництва, але й привозними товарами. За це міщани сплачували щорічно податок – «капщизну» по 2,5 злотих від кожного промислу. На користь міського уряду міщани сплачували й інші податки: торговельне мито від привозних товарів, вагові, мостові та інші повинності. На ці кошти будувалися міська ратуша з годинником, заїжджі двори для купців, громадські лазні, лагодилися греблі та фортечні укріплення, проводилися інші загальногромадські роботи. Для забезпечення охорони Ніжинського замку та прикордонних рубежів наймалися королівським коштом «сотні рицарства городової козацької служби», які стали основою для формування в 1648 році Богданом Хмельницьким Ніжинського козацького реєстрового полку. «Ніжинський літопис» кінця XVIII ст. називає ім'я першого реєстрового полковника, призначеного у 1620 році: це був ніжинський козак на прізвисьце *Ляховченко* [7].

Польський коронний гетьман
Микола Потоцький «Ведмежа лапа»

В разі потреби магістрат мав право створювати ремісничі цехи – корпоративні об'єднання виробників одного фаху. Для уникнення конкуренції з місцевими купцями приїжджі торговці, як польські, так і московські, повинні були продавати свій крам тільки гуртом. Роздрібна торгівля при цьому лишалася виключно в руках ніжинців. Важливу роль у торгівлі відіграло єврейське населення міста.

Духовенство ніжинське, яке за королівською грамотою поділялось на православне та католицьке, повинно було підлягати «набожества Святого Римського – в дієцезии й послушенстве бискупа Смоленского, а духовенство русское – в дієцезии й послушенстве архиепископа Смоленского». Цей привілей був підписаний особисто рукою

польського короля: «Жигимунт Третий, з ласки Божьей Король Польский, Великий князь Литовский, Русский, Прусский, Жмудский, Мазовецкий, Лифляндский, а Шведский, Готский, Вандальский дедичный король». Польський акт 1624 року про закріплення за містом земельних угідь, наданий ніжинським міщанам польським коронним ревізором Ієронімом Цехановичем, також зазначав: «место Нежин, от многих лет опустошалое, значне за ласкою Божьею растет и щораз людей до него прибывает...» [8].

З наведених документів добре видно, що являло собою місто Ніжин (а вірніше – спустошене «Ніжинське городище») у першій чверті XVII століття. Незаперечним є вигідне стратегічне положення міста «на местцу оборонном» та наявність старовинних фортифікаційних споруд більш ранньої доби – земляних фортечних валів. Цілком вірогідно, що рештки фортифікацій часів Київської Русі були використані будівничими під час зведення Ніжинського замку на початку XVII ст.

Надання Ніжину та іншим містам краю міського самоврядування мало надзвичайно важливе значення для економічного та культурного їх розвитку й було явищем, безумовно, позитивним. Королівський уряд, надаючи містам України Магдебурзьке право, мав власну мету: зміцнити кордон із сусідньою ворожою Московською державою та водночас забезпечити собі стале джерело прибутків у вигляді сплати фіксованого мита й податків. Але водночас усі ці заходи значною мірою сприяли бурхливому зростанню міст та розвитку східноукраїнського регіону. Якщо документи XVI століття називали величезні простори на схід від Дніпра та Десни «пустелею», де єдиним промислом були «уходи», себто полювання на диких звірів, то вже польські акти першої чверті XVII ст. стверджують, що місто Ніжин «з давніх літ спустошене значно за ласкою Божою зростає і щоразу людей до нього прибыває». Чисельність міського населення Ніжина в цей час бурхливо збільшується, головним чином за рахунок переселенців з Волині, Полісся й Поділля. На думку істориків, це

була переважно маса українців-хліборобів, але були серед них і вихідці з Польщі. Згідно з тими перевагами, які надавала «католикам» грамота Сигізмунда III, це були шляхтичі, службовці, ремісники, найманці-військові та інші «*міської забави люди*». Про загальну кількість польської громади Ніжина того часу, як і про чисельність населення міста, сьогодні говорити важко. Але, на думку проф. М.Петровського, поляків у Ніжині та краї взагалі було значно менше, ніж православних-тубільців [9].

Інтенсивне залюднення відродженого Ніжина, а також пожалування його мешканцям міського самоврядування у межах юридичних норм Магдебурзького права, сприяли бурхливому економічному розвитку міста у першій чверті XVII ст. Унікальні відомості про чисельність та устрій ремісничих об'єднань міста першої третини XVII століття дійшли до нас з цехових книг, найдавніша з яких, що містила реєстр братчиків ковальського та ткацького цехів, датується 1634 роком. У цей же час виникають цехи кушнірський, різницький, шевський, гончарський, калачницький, музичський. Приблизно до того ж таки часу відноситься й запровадження славнозвісних ніжинських ярмарків, котрі у другій половині XVII ст. перетворили місто на один з найбільших на Лівобережжі осередків посередницької торгівлі. На торги у Ніжин прибували купці не тільки з інших міст Польсько-Литовської держави, але й з Москви, Криму, Греції та Туреччини. У 1756 р. в донесенні міському магістрату ніжинські старожили стверджували, що ці «*торги та ярмарки... від заселення міста Ніжина за Польської держави завжди бували й нині існують*» [10].

Але треба відзначити, що у цей час міське самоврядування зазнавало значних утисків з боку відносно невеликої кількості могутніх магнатів та польської шляхти. Як вже зазначалось, на українських землях, віддалених від столиці королівства, влада уряду була значно слабшою, що сприяло зловживанням з боку місцевих можновладців. Уже розглянутий нами привілей Сигізмунда III однозначно надавав перевагу польській мові та полякам-католикам у посіданні першочергових місць у міському уряді. Траплялися й інші порушення законів, які, у свою чергу, провокували місцеве населення на виступи проти пануючої верстви.

Першим масовим антипольським виступом козацтва, селян та міщан на Ніжинщині стали події початку 1630-х років, коли населення Ніжина активно підтримало повстання під керівництвом гетьмана Тараса Федоровича-Трясила. Ігноруючи заборони польського уряду, населення Ніжина активно допомагало повстанцям, постачаючи їм продукти та озброєння. Козаки та міщани Ніжина активно чинили збройний опір коронному війську, яке було спрямоване в Україну для приборкання повстання.

Збереглися унікальні документи, що проливають світло на тогочасні події. Так, у березні 1631 року до Ніжина підійшли два полки польських жовнірів під командуванням воєводи Муцарського, які брали участь у придушуванні повстання Тараса Федоровича, і почали вимагати впустити їх «*на стацію*». Це було безумовно порушенням прав ніжинських міщан, оскільки королівський привілей 1625 року звільняв місто від стаційного обов'язку. Як зазначають документи того часу, ніжинці вимагали від поляків показати королівський наказ, якого у останніх, звичайно, не було. Унаслідок цього поміж козаками та

польським військом біля Ніжина відбулися дві збройні сутички, які завершилися поразкою жовнірів та приєднанням ніжинців до повстання Тараса Федоровича. Ніжинські козаки та міщани, очолювані полковником **Іваном Баліловцем** та козацьким ватажком **Сенькою Хорошим**, зачинилися за брамами Ніжинського замку та відбили усі приступи ворога. Як свідчать документи, тоді козаки розправилися й з призначеним королем першим ніжинським вейтом, паном Щасним Вишлем, якого спіймали та за козацьким звичаєм «приковали до гармати». Відомо, що у цей час допомогу повстанцям надавали козаки та селяни з сусідніх сіл та містечок, які масово прибували до Ніжина [11].

Страта бунтівників. Старовинна гравюра.

На початку 1637 року повстанський рух знову охопив Лівобережну Україну. Досить напруженими були стосунки міщан та козаків Ніжина і з ніжинським старостою коронним гетьманом Миколою Потоцьким, який став одним з найпотужніших магнатів на Лівому березі Дніпра. Його володіння сягали від Ніжина на півночі до Кременчука на півдні. У своїх листах з Ніжина Потоцький тоді писав: «На Задніпров'ї усі покозачилися. Князівські міста – Ромни та усі інші, – дають великі юрби свавільників. І мій Ніжин приєднався до них». Польські війська жорстоко придушили ці «хлопські» бунти, разбивши козацькі загони та скарававши на смерть гетьмана Павлюка та його соратників. Багато крові пролив у Ніжині й гетьман Потоцький. Прибувши до Ніжина у день Нового року, він власноруч заходився керувати стратою ніжинських ватажків. Очевидець цих подій польський мемуарист домініканець Симеон Окольський, який був капеланом коронного війська, писав: «Прибувши до Ніжина, гетьман наказав стратити бунтівників Пирога та п'ятьох старшин. Сюди ж козаки Миргородського полку привели Кизименка». На центральному майдані та уздовж доріг, що вели до Ніжина, коронний гетьман наказав розставити палі та шибениці з тілами закатованих... «Я наказую, – писав Потоцький, – поставити страчених вздовж їхніх головних шляхів – десяток буде прикладом для сотні, а сотня – для тисячі. Не для чогось іншого я сюди, у Ніжин, заїхав, а тільки для того, щоб витягнути їх із сховищ і на власні очі побачити у полі. Тепер сприятлива хвилина для того, щоб ліпити з них, як з воску, все, що завгодно, аби це зло не гнізділось більше в лоні Речі Посполитої» [12].

Спроби польського уряду жорстоко придушити народні виступи та залякати їх учасників тільки посилювали суспільну напругу. Глибокий соціальний конфлікт було перенесено у сферу міжнаціональних взаємин.

Козацькі повстання 30-х років XVII ст. на Лівобережній Україні були тільки першими ознаками того загального соціального зрушення, яке згодом вилилося у велике національно-визвольне повстання антипольського та антиєврейського спрямування, що спалахнуло під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

Джерела та література:

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – С.5.
2. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – К., 1874. – Кн.4. – С.67-68.
3. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.190.
4. Грушевський М. Нариси історії Київської землі. – К. 1991 – С. 53. ; Антонович В. Киевские войты Ходьки // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.172-176.; Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.,1987. – С.82-84.
5. Клепатський П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Том I. – Одесса, 1912. – С.285-286.
6. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.177-184.
7. Сперанский М. Описание рукописей библиотеки историко-фил. Института кн. Безбородко в Нежине. – М., 1900. – с. 75
8. Рігельман О. Вказ. праця. – С.177-184.
9. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 р. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301-314.
10. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 315-318; Лазаревський О. Вказ. праця. – С.
11. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1964. – Т.1. – С.99-103.
12. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – с. 329-330; Дневник Симеона Окольского (1637-1638) // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. II. – С. 212-213.

Опубліковано: Морозов О. Біля витоків польської громади. / О. Морозов. // *Поляки в Ніжині. Випуск I.* - К.: Знання України, 2002. - С. 37-44.

Людмила Лесик

КОРОЛІВСЬКІ ПРИВІЛЕЇ, ЦАРСЬКІ ЖАЛУВАНІ ГРАМОТИ ТА ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ НА ПІДТВЕРДЖЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НІЖИНСЬКОМУ МАГІСТРАТУ

Міське самоврядування у формі магістратів довгий час існувало у Гетьманській Україні. Магістрат складався з двох колегій: «ради», яка віддала судовими (цивільними) та адміністративними справами, та «лави» (лавний суд), яка віддала судовими (кримінальними) справами. У складі магістрату були вїйт (очолював його), його помічники (бурмістри, райці та лавники). У період польського панування Магдебурзьке право мало ряд особливостей: вїйтами призначалися місцеві капітани, які на місцях реалізовували політику короля,

*Герб Ніжина 1625 р.
Реконструкція О.Гречила*

Магдебурзьке право не поширювалося на євреїв, а також заборонялося приймати до міщанського стану козаків. Після приєднання частини українських земель до Московської держави всі ці обмеження було скасовано.

Існування магістрату з його розширеними правами жителів міста, в умовах, коли шляхта, козацька старшина та центральний уряд намагалися утвердити свою владу на місцях, повинно було мати нормативно-правове підтвердження з боку державних органів, яким і були різні королівські привілеї, царські жалувані грамоти та гетьманські універсали. Наявність цих конфірмаційних документів істотно обмежувала посягання на магістрат та його майно з боку полкової старшини, гетьманської адміністрації та інших інституцій. Такий корпус документів мав у своєму розпорядженні і Ніжинський міський магістрат.

Початок дослідженню самоврядування українських міст поклали М. Владимирський-Буданов, О. Кістяківський, В. Антонович. Продовжили та поглибили цей напрямок української історіографії Д. Багалій, М. Василенко, О. Лазаревський, Д. Міллер, П. Клименко, В. Дядиченко, О. Компан, Г. Швидько та інші [1].

Різні аспекти урбаністики виявилися досить популярною тематикою в сучасній історичній науці. Серед сучасників-урбаністів виділимо І. Кісіля, Н. Білоус, Т. Гошко, Г. Доманову та інших, але дослідження цих науковців мало приділяють уваги конфірмаційним документам, які отримували міські магістрати. І. Кісіль вивчав правове становище міщан у містах Гетьманщини [2], Т. Гошко досліджувала загальні принципи міського самоврядування на українських землях [3]. Г. Доманова вивчала Чернігівський магістрат, його статус, структуру та діяльність. В одному з своїх досліджень вона зосередила свою увагу на конфірмаційних універсалах Генеральної Військової канцелярії, що були надані Чернігівському магістрату [4]. Питанням соціальної структури міст Гетьманщини присвятили низку своїх робіт полтавські дослідники Ю. Волошин та І. Сердюк [5]. Лише київська дослідниця Н. Білоус приділила цьому питанню значну увагу і результат своєї праці оформила в монографію [6].

Історія Ніжинського міського магістрату досі залишається маловивченою. Основною причиною є погано збережені першоджерела, що не дозволяють повністю відтворити діяльність міського уряду. На жаль, до нашого часу оригінали королівських привілеїв, царських жалуваних грамот та гетьманських універсалів не збереглися. Проте вони існують у численних копіях, які переписувалися писарями магістрату з оригіналів. Дані документи можна знайти в фондах Генеральної Військової канцелярії, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в місті Києві (Ф.51). Метою даної статті є систематизація та узагальнення королівських привілеїв,

царських жалуваних грамот та гетьманських універсалів на підтвердження Магдебурзького права Ніжинському магістрату.

26 березня 1625 р. Ніжин одержав грамоту на Магдебурзьке право від короля Сигізмунда III. *«Теперешним привилеем нашим на вечность утверждаем и всех мещан нежинских купцов, ремесленников всяких, шинкаров, перекупцев и всякого мекской кондиции людей... от всяких прав и судов и юрисдикции вылучаем и отдаляем, а самому только праву Магдебургскому и юрисдикции уряду мекского нежинского поддаем»* [7; 47]. Привілеєм було призначено вїта Щасного Вишля та зазначено, яких осіб варто обирати до міського уряду. У привілеї було вказано і міський герб – святий Юрій на коні зі списом. Далі в документі вказувалися дозвіл міщанам на шинкування, зобов'язання молоти борошно виключно у міських млинах, брати участь у ремонті міської греблі, визначалися податки до міської скарбниці тощо. Також вказувалася заробітна плата для представників міського уряду («на ранг») [8; 47-51].

Міщани Ніжина просили підтвердити отриманий привілеї від Сигізмунда III іншим привілеєм, що їм було зроблено Владиславом IV 9 травня 1633 р. У цьому привілеї попередньо прописані пункти вже не згадувалися, але ключовим було визначення кордонів «грунтов мекских», що їм були чітко означені: *«Граница тех грунтов мекских нежинских починает от двух Девиц речок, где ся те речки Девицы разделились и граничат Носовку с Нежином, отколь граница нежинская идет, одной Девицей к противной речки найблизжша, которая ся с Крапивною сходит, и там же обидве в Остер впадают, рекою Остром на дол по болото Платкое, болотом Платким в гору, с одной стороны того болота к дорозе Черниговской, межи Нежином и болотом Платким, к Чернигову идучи та дорога до реки Смолянки, Смолянка до Сацевой рудки аж до грунту Колчевского и мимо Беду Якова суходолом до Березовой речки, от Рыбца о границу Зейволожем городищем, от Рыбца в реку Устрь, мимо Печилесы, з Печилесов в Химовку речку. Тая Химовка идет аж под Татарскую могилу просто мимо Ржавець, о границе з Дорогинским грунтом, через реку Кропивную мимо Ржавець и мимо Обсировку реку до тих же Девиц, отколь граница зачала»* [9; 53]. Підтвердження на міське самоврядування ніжинцям надавав також польський король Ян Казимир 10 вересня 1659 р.

Основним результатом Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького було приєднання частини українських земель до складу Московського царства. До Московії відтепер відносився й Ніжин. Міські градоначальники, щоб не втратити міські привілеї, звернулися до московського царя за їх підтвердженням. У подальшому представники уряду та мешканці міста зверталися за підтвердженням Ніжину магдебургії до кожного нового монарха, що посідав престол, створивши таким чином своєрідну традицію. Цю традицію започаткував цар Олексій Михайлович низкою конфірмаційних грамот: у березні 1660 р. [10; 64], в листопаді 1666 р. [11; 59] та в серпні 1669 р. Царські грамоти підтверджували всі привілеї, які раніше були надані польськими королями, але їм вводили певні новели. Відтепер право апеляції на магістратський суд у важливих справах спрямовувалося не до польського короля, а в Москву до суду боярського. Тепер обирати вїта можна було самим міщанам і не чекати призначення короля, як було це раніше. У цих грамотах вказувалося на те, що цехи мали свої власні суди та повинні були віддавати на різні церковні потреби частину своїх братських грошей.

Наголошувалося, що міщани можуть обирати до міського уряду кого захочуть та чинити судочинство справедливо і за «законами магдебурзькими», а якщо хтось хотів оскаржити вирок, то йому надавалося право апеляції до самого царя [12; 61-64]. Як вказано в самих грамотах, причиною підтвердження самоврядування було прохання міщан з урядовцями («по прозьбе того же войта на магдебургское право и вольности» [13; 5 зв.]) та пожежа, що знищила попередні жалувані грамоти. Також Олексій Михайлович ще двічі (лютий та липень 1669 р.) дозволяв возити матеріали («лес возить») для відбудови міста.

Наступна російська ствердна грамота була надана Петром I у березні 1698 р. Основою цієї грамоти був універсал гетьмана Івана Мазепи, який ми скажемо пізніше. Грамота стверджувала вже згадані королівські, царські та гетьманські грамоти; нових прав місту не надавали [14;74]. Петро I видав наказ від 31 липня 1709 р., «чтобы великороссийским чинам из меских малороссийских жителей разорения и обид не чинить и подвод без указа не брать» [15; 5 зв.].

Російська цариця Анна Іоанівна 23 лютого 1736 р. підтвердила Ніжину Магдебурзьке право на прохання ніжинського войта Петра Тернавіота та міських урядовців. Грамотою були стверджені вже згадані юридичні та економічні права, які мало місто [16; 66-68 зв.]. Грамота цариці від 23 березня 1731 р. «об отдачи нежинской ратуши сел и мелниц, и других угодьев» свідчить про незаконне загарбання магістратського майна, тому міські урядники просили високої протекції [17; 6 зв.].

5 листопада 1740 р. Анна Леопольдівна видала указ щодо звільнення Ніжинського магістрату від платні в казну прибутків міських, а також стверджувалося «содержать магистрат по прежним правам и грамотам» [18; 310].

Остання стверджувальна грамота від російських монархів була отримана Ніжином 11 грудня 1742 р. від Єлизавети Петрівни. Грамота містить звільнення ніжинських міщан від неправильно накладених на них державних зборів і наказує утримувати міський магістрат за попередньо наданими грамотами [19; 71-71 зв.], а саме «Нежинского магистрата как денежных, так и хлебных доходов, которые прежде собирались в бывшую малороссийскую коллегия не брать, а быть тем и прочим их ратушних доходов, для грацких нужд и нежинской ратуше по прежнему, кроме тех зборов, которые Петром Великим 723 года 16 апреля отставлены и збирають повелено» [20; 6 зв.].

Надавали конфірмаційні універсали Ніжину і українські гетьмани. Першим з гетьманів, що надав такий універсал, був Богдан Хмельницький. Документ, виданий 1 серпня 1650 р., під страхом смертної кари забороняв військовим людям «прикрости чиниты, уряд меский зневажаты, и до шкоди убогих людей в Нижени приводити» [21; 108]. У 1652 р. Богдан Хмельницький іншим своїм універсалом взяв Ніжинський магістрат, шляхту, міщан з усім їхнім майном під свій захист та військову опіку [22; 129]. Та кривдники не зважали на гетьманські універсали, і вже 9 січня 1656 р. гетьман Богдан Хмельницький видає ще один універсал, в якому кривдникам погрожує смертною карою. «Аще на горло каранья ради... кривди и утяження паном мещанам нежинским не чинили и вымислов жадных не вымишляли, кожухов, чобут, шлыкув и рукавиц не брали, сами теж жебы по кромах шартаты не казали и жадное речи наименшое в оних не вытягали» [23; 177-178].

Гетьман Іван Брюховецький видав також підтверджувальний універсал від 23 червня 1663 р. Він вказав на *«облегчение нежинских жителей»* [24; 3 зв.]. Існує ще один універсал від 2 лютого 1666 г., який адресований ніжинським полковникам, яким гетьман наказував, *«абы оренда на ратушу шла и ни от кого перешкоды не было»* [25; 3 зв.].

Наступний універсал від 25 червня 1668 р. був наданий Петром Дорошенком на *«права, вольности давние»* [26; 3 зв.]. Надавав Ніжину універсал гетьман Іван Самойлович 22 січня 1683 р. на обрання вїта вільними голосами.

Найбільш відомі шість універсалів, які були надані Ніжину гетьманом Іваном Мазепою. Перший з них наданий 2 вересня 1687 р. *«по всяким слушным правилам належные майстратови волности, маетности, млыны и суды»*. Універсал від 11 листопада 1696 р. наказував *«абы купцы кантурами не важили, ведерками не меряли, тяглых людей в козацтво не вписовали и греки под правом меским были»* [27; 3 зв.] і, таким чином, також був спрямований на захист інтересів міського магістрату. Ще один досить відомий універсал І. Мазепи від 11 січня 1698 р. підтверджував права ніжинського уряду на села, млини та інше. В універсалі перелічено села, надані для підтримки міста, детально описано систему податків, які дозволяється брати з міщан, регламентується діяльність цехів. Все це мало здійснюватися *«не на приватный якого одного, albo и другого особы пожиток, але до ратуши на поратунок всех жителей тамошних и на оздобу места порядком призвойтим оборочатися повинны»* [28; 33]. Цей універсал був наданий замість згорілих привілеїв та грамот, що отримав магістрат у попередні роки. Інші три універсали гетьмана також сприяли діяльності міського магістрату за Магдебурзьким правом.

Вісім універсалів на захист Магдебурзького права Ніжину надав гетьман Іван Скоропадський. Ключовими з них були універсали від 25 лютого 1709 р., *«подтверждающий права нежинского уряда на села, млины и на всякие доходы ратушные»* [29; 4], та 5 червня 1713 р., *«данный в оборону ратушних шинков»* [30; 4]. Ще один універсал був виданий Скоропадським 4 лютого 1715 [31; 4]. На підставі універсалу І. Скоропадського від 3 лютого 1711 р. в Ніжині було засновано пошту у віданні магістрату та вїта [32; 119]. Решта універсалів сприяли діяльності міського магістрату за Магдебурзьким правом.

Також один універсал Ніжинському магістрату надав гетьман Данило Апостол. Документ виданий у місті Глухові в жовтні 1727 р. і підтверджує універсали Скоропадського [33; 119].

Окрім міського магістрату в Ніжині існувало ще дві інституції, які своєю діяльністю впливали на міський магістрат – полкова канцелярія та грецьке братство. Ніжинське грецьке братство було створено у 50-70-х роках XVII ст., юрисдикція його поширювалася на греків, волохів, персів, болгар, турків. Братство мало свій суд та казну, звільнялося від оподаткування та державних повинностей. У своїй діяльності грецьке братство, як і міський магістрат, потребувало опіки та підтримки гетьмана України. Ніжинські греки зверталися за протекцією до Б. Хмельницького, І. Брюховецького, І. Мазепи, І. Самойловича, І. Скоропадського, Д. Апостола, які надавали братству універсали на захист його інтересів [34; 5]. Ніжинська полкова канцелярія почувала себе в місті повноправним господарем і всіляко порушувала права міського магістрату

та грецького братства. Ніжинська старшина також мала у своєму діловодстві численну кількість гетьманських універсалів, які за своїм змістом надавали, чи навпаки – забороняли певні дії старшині, але це вже тема іншого дослідження.

Таким чином, усі надані місту Ніжину королівські привілеї, царські жалувані грамоти та гетьманські універсали підтверджували Магдебурзьке право міському магістрату. Основними причинами для підтвердження Магдебурзького права Ніжину були звернення міщан та міського уряду і втрата попередньо наданих грамот від пожеж 14 вересня та 26 жовтня 1754 р., 1756 р., 1759 р., 1760 р., 1779 р., 1797 р. та інші.

Джерела та література:

1. Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 3-308; Кистяковский А. К вопросу о Магдебургском праве / А. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ 1743 г. – К.: Университетская типография, 1879. – С. 83-110; Його ж. О законах, действовавших в Малороссии / А. Кистяковский // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 6-11; Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 309-385; Багалій Д. І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Частина 2. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – С. 386 – 442; Василенко Н. П. Право магдебургское / Н. Василенко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб.: Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1898. – Т. 24. – С. 890-896; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2 Полк Нежинский. – 512 с.; Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т. 8. – С. 63-244; Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654-1765 рр. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1926. – Кн. 7-8. – С. 1-36; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. К.: вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.; Швидько Г. К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42-46; Її ж. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19-23.

2. Кісіль І. М. Поширення магдебурзького права містам Лівобережної України (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І. Кісіль // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2005. – Вип. 19. – С. 51-56; Кісіль І. М. Правове становище міщан Гетьманщини середини XVIII ст. / І. Кісіль // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2005. – Вип. 80- 81. – С. 90-93.

3. Гошко Т. Нарис з історії магдебурзького права в Україні XIV – початку XVII ст. / Тетяна Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 171 с. (254 с.)

4. Доманова Г. Конфірмаційні універсали Генеральної Військової канцелярії Чернігівському магістрату / Г. Доманова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2014. – № 123. – С. 28-35.

5. Волошин Ю. Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // Історична Пам'ять. Наук. збірник – 2011. – № 1. – С. 5-24; Волошин Ю. Населення домогосподарств «Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1766-1769 рр.») / Ю. Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2003. – С. 117-134; Сердюк І. «Полкових городів обивателі»: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.

6. Білоус Н. Привілеї Києва кінця XV – середини XVII ст. Дослідження. Тексти. / Н. Білоус. – К., 2014. – 216 с.

7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК) – ф. 786. – оп. 1. – од.зб. 2. – 96 арк.

8. Там само.

9. Там само.

10. Там само.

11. Там само.

12. Там само.

13. Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі ІР НБУ). – ф. 127. – од. зб. 165. – 96 арк.

14. ЦДІАК – ф. 786. – оп. 1. – од.зб. 2. – 96 арк.

15. ІР НБУ – ф. 127. – од. зб. 165. – 96 арк.

16. ЦДІАК – ф. 786. – оп. 1. – од.зб. 2. – 96 арк.

17. ІР НБУ – ф. 127. – од. зб. 165. – 96 арк.

18. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301-314.

19. ЦДІАК – ф. 786. – оп. 1. – од.зб. 2. – 96 арк.

20. ІР НБУ – ф. 127. – од. зб. 165. – 96 арк.

21. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / І. Крип'якевич, І. Бутич (упор.), В. Смолій та інші; НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с;

22. Там само.

23. Там само.

24. ІР НБУ – ф. 127. – од. зб. 165. – 96 арк.

25. Там само.

26. Там само.

27. Там само.

28. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2006. – №5. – С. 33-34.

29. ІР НБУ. – ф. 127. – од. зб. 165. – 96 арк.

30. Там само.

31. Там само.

32. Бисько І., Шуст В. Універсали Ніжину / І. Бисько, В. Шуст // Український історичний журнал. – 1996. – №11. – С. 118-119.

33. Там само.

34. ІР НБУ. – ф. 127. – од. зб. 167. – 18 арк.

Опубліковано: Лесик Л.В. Королівські привілеї, царські жалувані грамоти та гетьманські універсали на підтвердження магдебурзького права Ніжинському магістрату / Л.В. Лесик // Гуманітарний журнал. – 2015. – №3-4. – С. 149-154.

МІСТО НІЖИН У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ГЕТЬМАНЩИНИ (1648-1783 рр.)

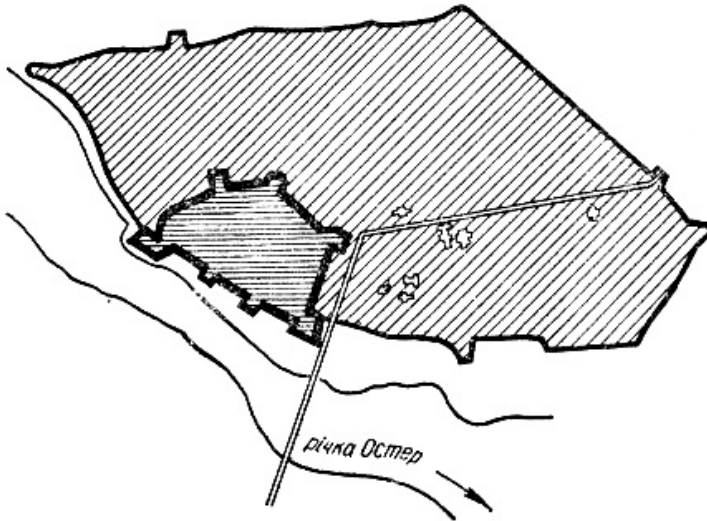
Українська козацька держава другої половини XVII – кінця XVIII ст., відома в історіографії як Гетьманщина, являла собою справжню мілітаризовану державу, де військовий чинник перебував на першому місці й визначав основні завдання зовнішньої та внутрішньої політики гетьманського та полкових урядів. Війна, супроводжувана численними військовими походами і битвами, була головним ремеслом козацтва на теренах усієї Гетьманщини. Поряд з наступальними операціями і зарубіжними походами не забували козаки і про оборону власних земель. Ключову і домінуючу роль у системі оборони Гетьманщини відігравали укріплені міста-фортеці, розташовані на кордоні з сусідніми державами.

Незважаючи на достатню увагу українських істориків до власне військової історії козацької держави, поза увагою дослідників залишається місце і роль окремих полкових міст у системі оборони Гетьманщини. Одним з таких міст був Ніжин – провідний осередок українського державотворення козацької доби, центр однойменного, найбільшого на Лівобережжі, козацького полку II пол. XVII ст., у межах якого розміщувалися гетьманські резиденції Батурин (1669-1708, 1750-1764) та Глухів (1708-1750).

Свого часу окремі аспекти історії м. Ніжина як фортеці у системі оборони Гетьманщини знайшли своє відображення в наукових доробках таких істориків як М. Грушевський, М. Костомаров, О. Апанович, Л. Мельник та інші. Означена тематика була об'єктом досліджень і ніжинських краєзнавців ХХ – поч. ХХІ століть, зокрема М. Петровського, М. Бережкова, В. Шуста, Ю. Москаленка, О. Морозова, Г. Самойленка та інших. Поряд з тим, комплексне дослідження місця і ролі м. Ніжина у системі оборони Гетьманщини й досі залишається «білою плямою».

Метою даної статті є спроба висвітлити місце і роль м. Ніжина в системі оборони Гетьманщини (1648-1783 рр.) крізь призму історії ніжинської фортеці, еволюції Ніжина як центру виробництва і зберігання зброї та пороху другої половини XVII – кінця XVIII століть.

Починаючи з 1648 р. завдання захисту північно-східних кордонів козацької держави від можливих нападів з боку Великого князівства Литовського і Московського царства покладалося на Ніжинський козацький полк, зокрема його найміцнішу фортецю Ніжин. Згідно розвідок ніжинського краєзнавця Ю. Москаленка, про Ніжин «валами оборонний», мова йде вже в документах першої чверті XVII ст. [17, с. 4]. За свідченням арабського мандрівника Павла Алеппського, у середині XVII ст. укріплені городища міст, зокрема Ніжина, склалися з замку та посаду, в яких знаходилися дерев'яні фортифікаційні споруди, культові та житлові будинки [22, с. 708, 728]. Така структура забудови міст дозволяла витримувати тривалі облоги та давала можливість забезпечити у своїх стінах населення як Ніжина, так і навколишніх сіл.

*Ніжинська фортеця
у середині XVIII ст.
Реконструкція
Л.А.Пляшко*

Ключовою оборонною спорудою в Ніжині була фортеця, збудована ще у польський період за кресленнями французького інженера Г. де Боупана і оточена земляним валом і глибоким ровом, заповненим водою. Ймовірність проектування ніжинського замку саме французьким інженером є доволі високою, адже, за твердженням історика В. Косика, на 1630-1635 рр. припали його будівництва польських фортець і замків у Барі (1631), Бродях (1632-1633), Новому Конецполі (1634-1635) і Кодаці над Дніпром (1635) [8, с. 6]. У II пол. XVII ст. ніжинський замок мав кілька веж. Кожна вежа носила свою назву, що давалася їй місцевими козаками, або московськими стрільцями, які розміщувалися у ніжинському замку починаючи з 1659 року. На сьогодні відомі назви двох веж, згадуваних у 1668 р. ніжинським воєводою Іваном Ржевським: «Веселуха» і «Московська» [1, с. 226].

Член-кореспондент Української академії архітектури В.В. Вечерський так характеризує міські оборонні комплекси II пол. XVII ст.: «Висота валу від 3 до 10 метрів при мінімальній верхній ширині 3 метри; рови вузькі й глибокі, до 8 метрів; їхні стіни закріплялися дубовими зрубами. Від валу рів відділяла берма – горизонтальна площина завширшки до 2 метрів. По периметру фортеці у рівнинній місцевості розчищали відкриту площину – еспланаду. Стіни будували у вигляді частоколу, який у тогочасних документах називається «тином дубовим»; рідше – у вигляді стіни з брусів...» [5, с. 50-51]. З приходом до лівобережних міст московських воєвод, дерев'яні башти фортець, зокрема ніжинської, починають використовуватися як бастіони, на верхніх платформах яких встановлюють гармати.

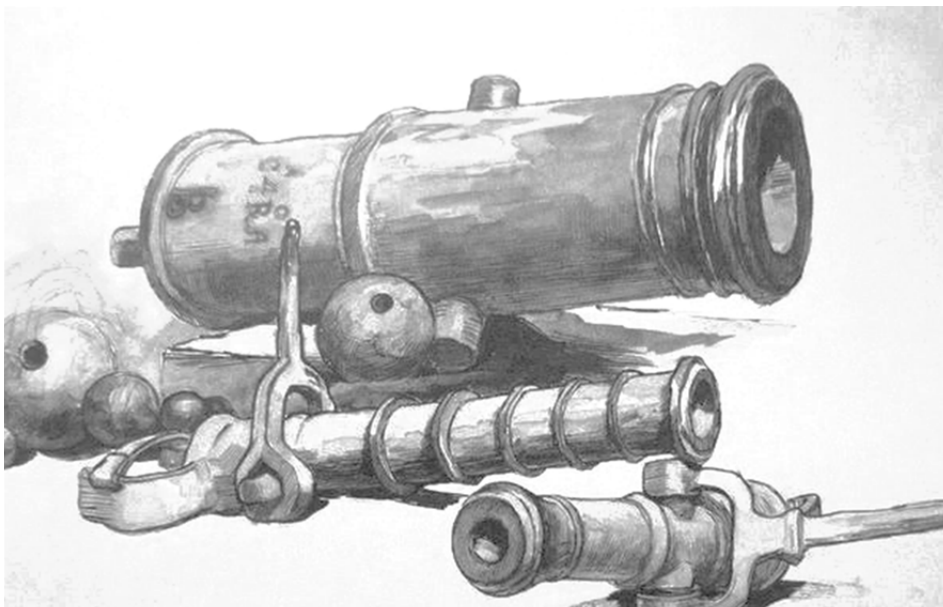
Кожна фортеця Ніжинського козацького полку мала вилазки, таємні підземні ходи, галереї, що виводили до води, фортечного рову або за межі фортечних укріплень. Відомо, що після руйнацій в роки українсько-московської війни 1667-1668 рр. ніжинський замок був відбудований московськими стрільцями у кінці 1671 – початку 1672 років. З поміж інших робіт було збудовано нову таємну вилазку довжиною 5 сажнів [3, с. 648-649]. Вилазка мала два входи: один у Покровському передмісті, а інший з бійницею – на самому дні рову. Водночас, біля башти «Веселухи» було збудовано дві вилазки

М.Самокиш. Козацька зброя. Папір; акварель, туш, перо.

стіну: одну до р. Остер довжиною 8 сажнів, а другу – навпроти Старого міста в рів довжиною 5 сажнів. За наказом ніжинського воєводи І. Ржевського (1666-1672), всі новозбудовані ходи вгорі, знизу і з боків були обнесені «дубовим лісом» [3, с. 648-649]. Ніжинський замок розбудовувався і зміцнювався у наступні роки. У I пол. XVIII ст. він мав десять вилазок [4, с. 129].

Наявність у Ніжині артилерії перетворювала полковий центр у неприступну фортецю. Доказами цього є неодноразові спроби московських, польських, татарських і козацьких військ захопити ніжинський замок. Наявні сьогодні джерела та історіографія дозволяють стверджувати, що в II пол. XVII ст. ніжинський замок, що найменше 8 разів витримував облоги, під час яких вороги знищували дерев'яні передмістя, проте не могли здолати захисні замкові стіни. Так, безуспішними виявилися набіги військ литовського князя Януша Радзивілла у 1651 р. [14, с. 16], три спроби московських військ захопити Ніжин у травні 1659 р. [12, арк. 7 зв.], дві спроби військ Ю. Хмельницького і татар в січні-лютому [29, с. 177-178] й листопаді 1661 р., одна спроба польського короля Яна II Казимира у грудні 1663 р. [18, с. 17], штурм союзних полякам козаків ніжинського полковника Г. Гуляницького у грудні 1663 р. [23, с. 263]. Семимісячну облогу витримав ніжинський замок і упродовж січня – серпня 1668 р., коли ніжинські козаки полковника Артема Мартиновича (1667-1668) намагалися вибити звідти московських стрільців воєводи І. Ржевського [1, с. 217-229]. Найбільше, як відомо з «Чернігівського літопису» та Актів ЮЗР, Ніжин постраждав 11 серпня 1668 р., під час карального походу в Україну військ князя Григорія Ромодановського [25, с. 64]. Московські війська спалили все дерев'яне передмістя та вивели до полону в Московію місцеве населення.

М.Самокиш. Козацькі гармати. Папір; акварель, туш, перо.

Поступова інкорпорація українського козацького війська до військової системи Московської держави сприяла поступовій перебудові ніжинського замку відповідно до всеросійського зразка. Так, у 1714 р. під керівництвом інженера-полковника Бреклінга було проведено реконструкцію ніжинського замку «за Вобановим манером»: збільшено габарити 5 наріжних бастіонів, їхні профілі доведено до нормативних, модернізовано профілі рову та валу [5, с. 54]. Реставрація російським урядом ніжинського замку в I чверті XVIII ст. сприяла тому, що, незважаючи на територіальну віддаленість до татарського степу на півдні, ніжинська фортеця була включена до п'яти штатних на Лівобережній Україні, призначених для захисту від турецько-татарських нападів [4, с. 128].

Повноцінних рис «за Вобановим манером» ніжинський замок набув у продовж 1745-1749 років внаслідок реставраційних робіт під керівництвом французького інженера Даніеля де Боскета. Замку було надано геометрично правильних обрисів – витягнутого понад річкою Остром п'ятикутника. На кутах споруджено п'ять бастіонів. Кути укріплення винесені вперед з таким розрахунком, щоб забезпечити прямий і фланговий вогонь вздовж рову і валу цитаделі. Фаси, тобто частини оборонної огорожі, відповідали напрямку вогню. До замку прибудовано форт, який тримав під прицілом південно-східні, південні та південно-західні ділянки прилеглої місцевості, оскільки ця частина цитаделі не мала перед собою такої перепони для ворожого наступу, як річка Остер [26, с. 515].

Згідно з «Планом Нежинской крепости с ближним строением», датованим 1749 роком, межі ніжинського замку проходили уздовж берега р. Остер від мосту навпроти сучасної вул. Московської на схід, далі вул. М. Подвойського і вул. Московською до ресторану «Полісся». Згідно розвідок Ю. Москаленка, вхід

до фортеці вів через міст над ровом і через бастіон навпроти сучасної вул. Гоголівської. З північного боку ніжинського замку був вихід на берег р. Остер [17, с. 4].

У II пол. XVIII ст. ніжинський Замок як порубіжна фортеця починає занепадати. Поступове ослаблення Кримського ханства і Речі Посполитої, зменшувало ймовірність їх військового походу на Ніжинщину. Відбувалося руйнування замкових стін. До нинішнього часу ніжинський Замок не зберігся. Його поодинокі залишки простягаються уздовж сучасних вулиць Набережної, Гімназійної, Братів Зосимів, Т.Шевченка, Лаценка, Б. Хмельницького [6, с. 12], території сучасної ніжинської школи № 1 [27, с. 13].

Варто зауважити, що незважаючи на розміщенні в м. Ніжині резиденції ніжинських полковників та декількох сотень місцевих козаків, з часу прибуття до міста московських воевод і стрільців ніжинський замок перебував під їхнім контролем. Починаючи з 1709 р. ніжинським замком видав ніжинський комендант, який перейняв на себе функції воеводи. Лише у 1764 р., з ліквідацією посади коменданта, ніжинський замок був повернутий у підпорядкування ніжинського полковника Петра Розумовського (1753-1771) [17, с. 4]. Таким чином, упродовж 135-річного існування Гетьманщини ніжинський замок лише упродовж 1648-1659 рр. та 1764-1783 рр. перебував у віданні Ніжинського козацького полку, в інші ж часи виконував оборонні функції Московського царства, фактично захищав життя московських стрільців та їхніх сімей, що проживали в Ніжині.

Не останню роль в обороні мешканців м. Ніжина відігравали його монастирі, споруди яких могло захистити населення вразі небезпеки. До таких монастирів, зокрема, належали чоловічий Ветхо-Різдвяний та жіночий Введенський, які у II пол. XVII ст. знаходилися за межами міста й слугували своєрідними спостережними пунктами. На початку XVIII ст. за сприяння гетьмана І. Мазепи було збудовано кам'яний Благовіщенський собор [21, с. 189], обнесений кам'яною стіною, що теж сприяло посиленню обороздатності Ніжина.

Висвітлюючи місце Ніжина у системі оборони Гетьманщини 1648-1783 рр., варто зупинитися і на виробництві ніжинськими козаками й міщанами різноманітної зброї, зокрема, гармат, пороху та шабель. Так, історик Л. Мельник наголошує, що починаючи з 1648 р. у м. Ніжині здійснювалося лиття гармат для регулярної армії [13, с. 126]. Збережені джерела свідчать, що гармати з'явилися на озброєнні ніжинських козаків після Зборівського договору з Річчю Посполитою 1649 року. Так, у січні 1654 р. ніжинські гармати салютували під час приїзду до Ніжина московського посольства на чолі з боярином Василем Бутурліним [17, с. 4]. Вагоме місце в обороні м. Ніжина місцеві гармати почали відігравати починаючи з 1660-их рр., зокрема в роки українсько-московської війни 1667-1668 років. З повідомлень ніжинського воеводи І. Ржевського царю Олексію Михайловичу довідуємося, що під час українсько-московських боїв у Ніжині 4 травня 1668 р. московські стрільці відбили у ніжинських козаків полковника А. Мартиновича мідну гармату [1, с. 225]. Підтвердженням власного виробництва гармат ніжинськими козаками є відомості наведені І. Крип'якевичем. Описуючи Ніжин у 1666 р., історик згадує ковальський цех, в якому було 25 майстрів різних спеціальностей, з окрема, 8 пушкарів [9, с. 301]. З

тексту самого перепису 1666 р. по м. Ніжину ми довідуємося імена 7 з 8 пушкарів: Марко Жученко, Василь Слесарь (безрукий), Андрій Коваленко, Демид Ломаченко, Левко Степанов, Олександр Конвісар, Мойсей Шираєнко [19, с. 24].

Після поразки Гетьманщини у війні з Московським царством і спалення м. Ніжина у 1668 р. військами князя Г. Ромадановського, московити відібрали у ніжинських козаків всю артилерію. Питання про її повернення було піднято під час гетьманування Дем'яна Ігнатовича (1669-1672). Після особистого звернення гетьмана та чолобитних ніжинців московський цар Олексій Михайлович приймає рішення повернути гармати українським козакам. Підтвердженням відповідного указу царя є лист ніжинського воеводи І. Ржевського до Москви з повідомленням про передачу відібраних у ніжинських козаків і міщан гармат гетьману Д. Ігнатовичу (Многогрішному) [2, с. 166].

Якою ж була кількість гармат у м. Ніжині та Ніжинському козацькому полку у II пол. XVII століття? Дослідниками військової історії встановлено, що до 1709 р., коли московський цар Петро I (1689-1725) відібрав артилерію в українських козаків, кожна сотня полку мала 2-3 гармати [4, с. 53]. Ці числа дозволяють нам визначити приблизну кількість гармат у Ніжинському козацькому полку на поч. XVIII століття. Зважаючи на те, що в роки гетьманування І. Мазепи (1687-1709) Ніжинський полк складався з 20 сотень, полкова артилерія загалом могла нараховувати від 40 до 50 гармат.

У мирний час всі полкові гармати Ніжинського козацького полку розміщувалися в Ніжині і в сотенних центрах. Відповідальним за гармати був ніжинський полковий осавул. Оскільки гармати мали достатню вагу, їх ремонт здійснювався на місці їх дислокації у полковому центрі. До нього залучалися досвідчені ковалі, теслярі й стельмахи з ремісничих цехів Ніжина та майстри з навколишніх сіл [4, с. 54]. Натомість, у військовий час більшість гармат забиралася ніжинськими козаками в похід. Зазвичай у Ніжині залишалися лише дрібнокаліберні гармати й одна невелика гармата для сторожових команд. У сер. XVIII ст. кожен полк Гетьманщини, що вирушав у похід, повинен був мати при собі три гармати. Така кількість визначалася російським головнокомандуючим у співвідношенні з гарматами російської армії [4, с. 53].

Процес інкорпорації державних структур козацької держави до складу Російської імперії передбачав і ліквідацію самостійності Гетьманщини у сфері володіння власним гарматним арсеналом. З 1764 р. Генеральна військова артилерія була підпорядкована Другій Малоросійській колегії. Остаточну ліквідацію артилерійського відомства визначив указ малоросійському генерал-губернаторові від 26 жовтня 1781 р., виданий у продовження реорганізаційних заходів зі створення намісництв. Зокрема, наказувалося розподілити наявний гарматний парк поміж губернськими містами, а рангові землі генеральної та полкових артилерій передати у відання директорів економій, що управляли казенними селами [19, с. 296-297]. У цей час була ліквідована і артилерія Ніжинського козацького полку, що здебільшого знаходилася у м. Ніжині.

Поряд з литтям гармат, козаки м. Ніжина й сотенних центрів Ніжинського козацького полку займалися виготовленням пороху, зокрема селітри – основного його складового матеріалу. Сировиною для одержання селітри

служувала земля городищ, старих могил, валів, попіл тощо. З поч. XVII ст. право виготовлення селітри належало виключно козацькому стану, що використовував з цією метою береги чисельних в Україні річок, озер, ставків та боліт. У Гетьманщині виробництвом селітри займалися, в основному, північні полки, що мали відповідні географічні умови. До їх числа належав і Ніжинський козацький полк, на землях якого протікали такі річки як Десна, Сейм, Остер, Удай, Івотка, Шостка, Смолянка, Вир та інші [11, с. 49-50]. Початком регулярного виробництва селітри на Ніжинщині прийнято вважати роки гетьманування Івана Мазепи (1687-1709) [7, с. 117]. Водночас, за твердженням історика П. Кулаковського, перші селітрянки на землях Ніжинського козацького полку з'явилися напередодні Хмельниччини. У березні 1647 р. чернігівський скарбник Станіслав Угорницький отримав право виробляти селітру на землях північніше с. Лосинівки в напрямку до с. Володькова Дівиця (зараз Носівського району Чернігівської області) [10, с. 36].

Ніжинськими краєзнавцями встановлено, що одна з селітрянок розташовувалася в м. Ніжині біля впадіння р. Вир в р. Остер. Селітрянка з руїнаціями збереглася до нашого часу й її рештки можна побачити в районі нинішнього нового корпусу Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Зовні селітрянка являла собою високий довгий пагорб, насипаний над ямою глибиною 5-6 метрів. Восени до цієї ями шарами складали листя, дрібне гілля, вапно, землю, солому. Все це добре поливали водою та щільно засипали землею з пагорба. Через три роки яму розривали. Унаслідок мікробіологічних процесів у селітрянці утворювалися гранули селітри, яку потім перевозили до порохових заводів.

У XVIII ст. виготовлена ніжинськими козаками селітра звозилася до порохового заводу у м. Шостка Воронізької сотні, що мав загальнодержавне значення. Завод було створено у серпні 1739 р. на основі млина на однойменній р. Шостка у 30 верстах від м. Глухова. Таким чином, починаючи з 40-их рр. XVIII ст. Ніжинський козацький полк повністю забезпечував себе порохом, постачав його до інших полків, Запорізької Січі та забезпечував підрозділи російської регулярної армії, розташовані на території України. Місцем зберігання готового пороху було сотенне м. Короп, звідки він розподілявся між іншими полками [4, с. 82]. Водночас, два кам'яні погребі для зберігання пороху розташовувалися і в полковому Ніжині [17, с. 4].

Найбільш поширеною холодною зброєю серед козацтва була шабля. Запозичена від сусідніх тюркських племен вона швидко набула популярності в Україні, а її попит здебільшого забезпечувався власним виробництвом. Кожен полк козацької держави, створеної у 1648 р., виготовляв шаблі для власного козацтва. Не був винятком і полковий Ніжин. Перші відомості про виготовлення шабел у Ніжині датуються 1666 роком. Так, з поміж працівників ніжинського ковальського цеху, не останню роль відігравали шабельники Грицько та Василь [19, с. 24]. За твердженням сучасного дослідника історії козацьких шабел Д. Тоїчка, згадки про наявність шабельників серед ніжинських цехових майстрів і розвинута торгівля в м. Ніжині, дозволяють

стверджувати, що шляхта й заможні ніжинські козаки могли купувати для себе і своєї військової дружини шаблі місцевого виробництва [24, с. 135].

Підтвердженням розвитку ковальства, а отже і виробництва шабель у Ніжині II пол. XVII – кін. XVIII ст. можуть слугувати мікротопоніми сучасної Ніжинщини. Так, два райони (кутки) сучасного м. Ніжина носять назву «Ковалівка». «Ковалівки» також зустрічаються як назви кутків і у селах сучасного Ніжинського району, поданих у публікаціях за матеріалами С. Павленка: Погребець [15, с. 7] і Григорівка [16, с. 7] (у «Генеральному слідстві про маєтності Ніжинського полку» згадується під старою назвою Мильники).

Отже, місто Ніжин було однією з найбільших і найміцніших фортець Лівобережної України упродовж 1648-1783 рр., відіграючи важливу і ключову роль у системі оборони північно-східних кордонів Гетьманщини. Будучи важливим осередком з виробництва гармат, пороху та шабель, Ніжин володів необхідним військовим арсеналом, що в поєднанні з міцними стінами і 3-7 сотнями місцевих козаків (у різний період існування Гетьманщини) дозволяло неодноразово відбивати напади литовських, польських, московських і татарських військ. Гарматний арсенал Ніжинського козацького полку, лєвова частка якого зосереджувалася у Ніжині, та порох місцевого виробництва забезпечували як військові потреби Гетьманщини, так і Запорізьку Січ, а у XVIII ст. – і російські гарнізони. Виготовлена ніжинськими майстрами і козаками зброя здійснила свій внесок у розвиток Національно-визвольної революції 1648-1657 рр. й численний ряд перемог українського козацького війська та російської армії над ворожими державами, зокрема Османською імперією та Кримським ханством, у II пол. XVII – XVIII століттях.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЮЗР.). – Том VI. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – IV + 280 с.
2. АЮЗР. – Том VIII. – СПб., 1875. – 400 с.
3. АЮЗР. – Т. IX. – СПб.: Типография М. Эгтингера, 1877. – 988 + 24 с.
4. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: “Наукова думка”, 1969. – 224 с.
5. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
6. Зозуля С.Ю. Структура сегменту нерухомих пам’яток пам’яткоємного середовища Ніжина / С.Ю. Зозуля // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 5. – Київ-Глухів, 2012. – С.9-21.
7. Історія Української РСР: У 8 т. і 10 кн. / Г.Я. Сергієнко та ін. Том II. – К.: АН УРСР, 1979. – 616 с.
8. Косик В. Передмова // Боплан Г. Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. В. Косика. – Львів: НВП «Мета», 1998. – С. 3-11.
9. Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. / І.Крип’якевич – К.: АН УРСР, 1954. – 535 с.
10. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
11. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

12. Лилеев М.И. Иван Золотаренко, нежинский полковник. Статья. Черновой автограф // Институт Рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 127, спр. 161. – 18 арк.

13. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л.Г. Мельник. – К.: Освіта, 1995. – 192 с.

14. Мицик Ю. 3 нових документів про національно-визвольну війну українського народу на Сіверщині / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 12-28.

15. Мікротопоніми Ніжинщини // Ніжинський вісник. – 2013. – № 6. – 24 січня 2013. – С. 7.

16. Мікротопоніми Ніжинщини // Ніжинський вісник. – 2013. – № 8. – 31 січня 2013. – С. 7.

17. Москаленко Ю. Ніжинський замок / Ю. Москаленко // Під прапором Леніна. – 22 жовтня 1982. – С. 4.

18. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15-24.

19. Пиріг П. Перепис населення українських міст XVII ст. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4-5. – С. 16-82.

20. Полное собрание законов Российской империи в 45 томах. – СПб.: Тип. П. Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXI. – 1083 с.

21. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культурне життя в Ніжині у XVII – XVIII ст.: монографія / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 219 с.

22. Семенов П.П. Географическо-статистический словарь Российской империи в 4 томах / П.П. Семенов. – Том II. – СПб, 1865. – 898 с.

23. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Серія “Україна крізь віки” в 15 томах. Том 7. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи», 1999. – 352 с.

24. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д. Тоїчкін / Інститут історії України. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 368 с.

25. Чернігівський літопис (1587-1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. // Архіви України. – 1989. – №5. – С. 56-74.

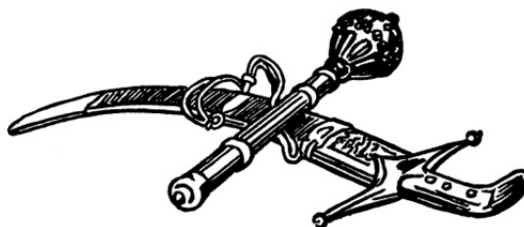
26. Чернігівщина – енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1006 с.

27. Шевченко В.Д. Сторінки з далекого минулого / В.Д. Шевченко // Ніжин і Ніжинщина: в 2-х кн. – К., 1962. – Кн. 1. – С. 11-17.

28. Шуст В. 3 історії нашого міста / В. Шуст // Радянський Ніжин. – № 121 (5616). – 11 жовтня 1962. – С. 4.

29. Яковлева. Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

Опубліковано: Желєзко Р. Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648-1783 роки) // Ніжинська старовина. – Вип. 17 (20). – Ніжин, 2014. – С. 15-22.

МАЛОВІДОМИЙ ПЛАН НІЖИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIIІ СТОЛІТТЯ

Проблеми історичної топографії та картографії Ніжина завжди цікавили дослідників місцевих старожитностей та історико-культурної спадщини нашого стародавнього міста. Останнім часом спостерігається значне поживлення ніжинознавчих досліджень у цьому напрямку. Публікації топографічних описів, розвідки, присвячені дослідженню фортечних укріплень XVII-XVIII ст., оприлюднення результатів археологічних досліджень останніх років безумовно зробили свій внесок у поповнення наших знань про головні етапи формування міської території Ніжина та головних її елементів.

Питання вивчення давніх фортечних споруд Ніжина цікавили дослідників фактично вже з кінця XVIII ст., тобто від самих початків становлення вітчизняної історіографії. Відзначимо ґрунтовні публікації та дослідження з цієї тематики О.Шафонського, О.Лазаревського, М.Бережкова, О.Москаленка, Л.Пляшко, В.Вечерського, О.Бондаря, С.Зозулі, І.Кедуна та інших дослідників. Але, на жаль, до останнього часу у нас немає ні узагальнюючого, ні порівняльного дослідження картографічних та топографічних матеріалів Ніжина, які дали б можливість зібрати разом, дослідити та проаналізувати усі відомі надзвичайно цінні історичні джерела – плани міста XVII – початку XIX ст., виділити головні етапи створення, розвитку, поступового руйнування та видозмін давніх фортифікаційних споруд та елементів міської забудови.

Оглядаючи історію картографування Ніжина, відзначимо, що перше графічне зображення міста та його фортифікаційних споруд з'являється на мапі під назвою «*Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*» («Генеральна карта Диких Полів, що у просторіччі іменуються Україна»), укладеній близько 1637-1639 років французьким військовим інженером Гільйомом Левассером де Бопланом та віддрукованій 1648 р. у Данцигу відомим картографом Вільгельмом Гондіусом [1]. Перші видання цієї карти носили суто схематичний характер, але на пізніших уточнених передруках з'являються унікальні топографічні деталі. Так, аналіз зображення Ніжина та околиць на карті Боплана 1650 р. дає можливість стверджувати, що, незважаючи на певну умовність зображеного, картограф достатньо точно передає особливості топографії міста. Ніжин першої половини XVII ст. був розташований на лівому березі річки Остер та складався з двох частин – укріпленого «Замку» (або «Цитаделі»), що мав форму чотирикутної зірки, та прилягаючого до нього власне «Міста» (пізніше – «Старого Міста»), обнесеного високим валом з бастіонами, брамами та глибоким ровом (Мал.1). При спорудженні фортеці, вірогідно, були використані рештки давніх фортифікацій Ніжинського городища часів Київської Русі. На валу, зазвичай, височіла дерев'яна стіна з баштами. Пізнішим описом Ніжина 1665 р. засвідчено, що ніжинська фортеця була обнесена земляним валом і дерев'яною стіною з 11 «рубленими» баштами, на 10 з яких було встановлено гармати [2].

Мал.1. Зображення Ніжина на карті Г.Боплана 1650 р.

Повертаючись до креслень Боплана, зауважимо, що на той час поселення ще не «переступило» через Остер: на карті не позначено укріплень на правому березі річки – так званого «Нового Міста», яке виникає лише у другій половині XVII ст. Про те, що картограф доволі детально передає тогочасну топографію Ніжина, свідчить той факт, що на карті чітко позначені міст на Московській дорозі через Остер та Овдіївська гребля – реальні об'єкти, сліди яких простежуються на місцевості й досьогодні. До «умовностей» карти можна віднести символічне зображення міських кварталів в межах укріплень та високу баштоподібну споруду посередині, що мусила символізувати міську ратушу або церкву. Поки що дискусійним залишається невідомий за іншими джерелами топонім «Zboru», яким позначено невеличке поселення на північний схід від Ніжина, яке нині не існує. Його місце розташування, на нашу думку, може бути співвіднесене з добре відомим археологам урочищем «Городок» («Комуна», зараз північно-східна околиця міста в районі вул. Комунарів). Можливо, в той час це було місце збору Ніжинського козацького полку за межами населеного пункту, звідки може походити й вказана Бопланом його назва [3].

Мал 2. План Ніжина 1773 р.

Добре відомими дослідникам та достатньо прокоментованими є плани Ніжинської фортеці 1773 та 1784 років. Перший з них має назву «План Нежина и сокруг лежащюю ситуациею», зберігається у Російському Військово-історичному архіві у Санкт-Петербурзі і містить стилізоване зображення торговельної площі міста (Мал.2). На цьому плані, що фіксує стан Ніжинської фортеці після реконструкції першої половини XVIII ст., внаслідок якої було ліквідовано дерев'яні стіни з баштами і значно підсилено земляні фортифікаційні споруди, бачимо вже відомий нам «Замок» геометрично правильної форми у вигляді видовженого п'ятикутника, в кутах якого влаштовано бастіони («розкати») для фланкування рову та обстрілу прилеглої території. З боку Покровської церкви бачимо прибудований укріплений форт (у документах 1668 р. він згадується як «Покровський земляний пригородок»), що прикривав південно-східну, найменш захищену ділянку Ніжинської фортеці. На плані фрагментарно позначені земляні укріплення «Нового Міста» на лівому березі Остра [4].

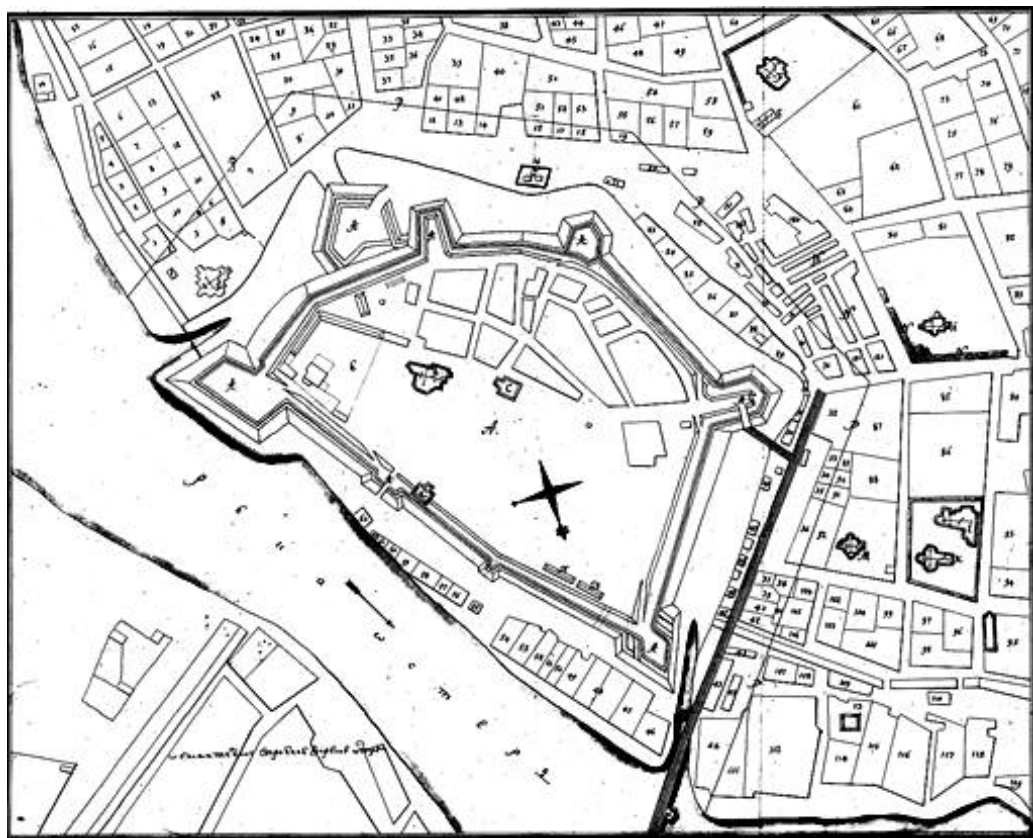
У свою чергу, не менш відомий план 1784 р. (відділ картографії НБУ ім. В.Вернадського у Києві) є цікавим для нас тим, що фіксує не тільки загальну структуру міста («Замок», «Старе Місто», «Нове Місто», передмістя-«підварки») та розгалужену мережу кварталів Ніжина й околиць кінця XVIII ст. (див. кольорову вклейку), але й засвідчує початок руйнування валів фортеці, що добре видно, зокрема, в районі «Замку» [5]. Останім двом планам цілком відповідає опис міста 1766 року з так званого «Румянцевського опису Малоросії»: «Главный полковой город Нежин,

лежит на низком месте, обнесен валом, кругом которого ров широтою семь сажень, глубиною одна сажень, которой от неприсмотру и непочинки весь осипался, с четырьмя воротами, коих названия Московские, Черниговские, [Киевские и Крутичпольские – Авт.]» [6].

Зрештою, величезну наукову цінність для нас має найдавніше з віднайдених на сьогоднішній день креслень ніжинських фортифікаційних споруд, створене у 40-х рр. XVIII ст. військовим інженером Д.Дебоскетом. Віднести до категорії «маловідомих» цей план нам дозволяє той факт, що до останнього часу він не був уведений до наукового обігу у повному обсязі й жодного разу не публікувався. У процесі вивчення спеціалізованої літератури нам вдалося знайти лише дві короткі згадки про креслення Ніжинської фортеці, виконані Д.Дебоскетом у 1745-1749 р. Перша з них містилася у статті «Ніжина плани» з енциклопедичного довідника «Чернігівщина», виданого 1990 року київським видавництвом «Українська радянська енциклопедія», але без жодного посилання на архівні першоджерела та без публікації самого плану [7]. Характер цієї статті нашттовхує на думку, що упорядники на власні очі план не бачили, а скористалися лише інформацією про його існування. Оскільки від Ніжина авторами енциклопедії були такі шановані знавці минулого, як В.С.Шоходько, Ю.С.Москаленко та Г.П.Васильківський, можна гадати, що інформацію про існування цього плану ніжинським краєзнавцям міг надати відомий шанувальник давньої історії міста, музейник та вчений-нумізмат, багаторічний співробітник «Ермітажу» І.Г.Спаський. У цей період Іван Георгійович був активним кореспондентом згадуваних дослідників місцевої старовини, жваво ділився з ними інформацією та матеріалами, знайденими у російських архівах. Згодом, знову ж таки без посилання на сам план, згадку про діяльність Д.Дебоскета з модернізації Ніжинського замку передрукував відомий фахівець з історії українського містобудування В.Вечерський [8].

Власне, наявна, але не до кінця з'ясована інформація про існування плану ніжинського «Замку» 1749 року, вже у наші дні нашттовхнула на думку зайнятися його розшуком. Врешті-решт, після нетривалого пошуку, вдалося отримати позитивну інформацію про те, що дійсно, у Москві, у фондах Російського державного архіву давніх актів, зберігаються документи XVIII ст., у яких йдеться про участь військового інженера Данила Дебоскета у реконструкції Ніжинської фортеці. На наш запит співробітники відділу обслуговування архіву люб'язно погодилися провести пошук (за що принагідно висловлюємо їм подяку), результатом якого стало виявлення цікавого для нас документу. Датуються він 1749 роком і має назву «План Нежинской крепости с ближним строением» [9].

Тих, кого цікавить будівельно-фортифікаційна діяльність інженер-підполковника Д.Дебоскета в Україні, відсилаємо до ґрунтовних досліджень кандидата архітектури, вченого секретаря Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України О.В.Ситкарьової. Дослідниця з'ясувала, що Данило Дебоскет народився 1703 року у Пруссії, в родині французьких емігрантів-протестантів, отримав військово-інженерну освіту у Німеччині та невдовзі вступив на військову службу у Російській імперії. За висновком шанованої дослідниці, впродовж 1732-1756 рр., у зв'язку із черговою російсько-

Мал. 3. Ніжинський замок на плані Д. Дебоскета 1749 р.

відбувався ремонт та будівництво укріплень українських фортець (у тому числі й Київської цитаделі), складалися плани міст та місцевостей. Але серед виявлених архівних джерел та креслень, що стосуються діяльності Д.Дебоскета в Україні, план Ніжинської фортеці 1749 р. дослідниця не згадує [10].

Отже, можна стверджувати, що виявлений «План Нежинской крепости с ближним строением» 1749 р., який тепер пропонується до уваги шанувальників ніжинської старовини, можна вважати дійсно недостатньо відомим широкому колу дослідників. План складається з двох частин: власне самого креслення, на якому детально зображено ніжинський «Замок» з прилягаючими до нього кварталами міста, та експлікації до нього, у якій дається докладний опис позначених об'єктів, споруд та дворів місцевих мешканців. План виконано на цупкому папері чорнилами темно-коричневого кольору. Цегляні споруди («кам'яниці») на кресленні обведено червоним кольором, а береги річки Остер відтінено блакитною фарбою. Окремо червоною лінією позначено «експланаду» - 20-саженеву відстань від фортечних валів, яка за відповідними військовими інструкціями того часу не підлягала забудові. В експлікацію внесено перелік усіх об'єктів та споруд, що порушують встановлену вимогу і потрапляють у заборонену для

забудови зону, що могло свідчити про те, що в подальшому, при реконструкції фортеці, ці двори та споруди підлягали знесенню.

Від інших відомих креслень Ніжинської фортеці, про які ми вже згадували, план Ніжинського замку 1749 року відрізняється особливою точністю топографічної зйомки та ретельністю виконання. Він дає чимало нових матеріалів для уточнення топографії Ніжина початку та середини XVIII ст.: дозволяє простежити конструкцію та структуру фортифікаційних споруд, подає точні обриси ніжинських «кам'яниць» та церковних будівель, фіксує тогочасну сітку міських кварталів, незначна частина яких була вимощена дубовими плахами тощо. План фіксує конкретне місце розташування важливих об'єктів міської інфраструктури – ратуші (містилася на розі сучасних вулиць М.Гоголя та Московської), острога (тюрми), комендантського двору, порохових погребів, провіантських амбарів, парафіяльних шкіл, церковних шпиталів, шинків, бань тощо. Цікавою новиною для дослідників топографії стародавнього Ніжина став факт існування досі невідомої сакральної споруди – церкви Козьми та Дем'яна (імовірно, на той час дерев'яної), що знаходилася в огорожі нині неіснуючого Успенського храму.

Безумовно, план ніжинської фортеці 1749 року є безцінним джерелом для вивчення топографії міста першої половини та середини XVIII ст. Для зручності поліграфічного відтворення документу, з огляду на формат, ми змушені були розділити його на дві частини – власне план та експлікацію до нього, які відтворюються окремо. Для повноти сприйняття документу пропонуємо на окремій вкладці його загальний вигляд. Транскрипцію експлікації до плану, що виконана чітким скорописом діловою російською мовою XVIII ст., подаємо зі збереженням орфографії оригіналу згідно існуючих правил відтворення історичних документів. Виносні літери та скорочення в тексті подано у круглих дужках.

Планъ Нежинской Крепо(с)ти з бли(ж)ни(мъ) строение(мъ)

А: Нежи(н)ская Крепость

В: Ц(е)рковь Богоявление Г(оспо)дне

С: Пороховые Погреба

Д: Правиянские анбары

Е: Каме(н)да(н)тской домъ

Г: Ц(е)рковь Успения Пр(с)тыя Б(д)цы

Г: Ц(е)рковь Ко(з)мы і Демиана

Н: Ц(е)рковь Николая Чудотворца

Ї: Греческой Монастырь

К: В монастыре Трапеза

Л: Ц(е)рковь Покрова Пр(с)тыя Б(огороди)цы

М: Ц(е)рковь С(в)тыя Троицы

Н: Купеческие ряды і лавки

О: Острогъ

Р: Красная линия значитъ рас(с)тояние о(тъ) рва двадцать сажен(ъ)

**Опись імеющемуся при Нежи(н)ской крепости строению которое о(тъ)
крепостного рва состоятъ рас(с)тояние(мъ) ближе дватцати сажень**

№

- 1: Школа це(р)кви Покрова Богородицы
- 2: Дво(ръ) мещанина Дмитрея Левика
- 3: Дво(ръ) Нежи(н)ского по(л)ку казака Семена Старостенка
- 4: Дво(ръ) церкви Покрова Богородицы
- 5: Дво(ръ) оной це(р)кви попа Гаврилы Войте(н)ка
- 6: Дво(ръ) той (же) це(р)кви попа Михайла Семенова
- 7: Дво(ръ) Нежи(н)ского по(л)ку казака Івана Па(р)фенова
- 8: Шпита(ль) церкви Покрова Богородицы
- 9: Дво(ръ) мещанина Григорья Гарасиме(н)ка
- 10: Дво(ръ) се(р)бского Гусарского по(л)ку се(р)бина Радиона Фусташева
- 11: Дво(ръ) мещанина Матвея Заицова
- 12: Дво(ръ) Нежи(н)ского по(л)ку казака Лео(н)тя Ка(р)ниловского
- 13: Дво(ръ) кава(л)ского цеху
- 14: Дво(ръ) це(р)кви Покрова Б(огороди)цы попа Михайла Семенова
- 15: Дво(ръ) мещанина Алексея Федорова
- 16: Острогъ
- 17: Дво(ръ) Грека Матвея Дмитренка
- 18: Дво(ръ) нежи(н)ского по(л)ку протопопа Степана А(л)ховского
- 19: Дво(ръ) ево(ж) протопопа
- 20: Ши(н)окъ Нежинско(й) по(л)ково(й) канцеляри(и)
- 21: А(н)баръ Магистрата Нежинского
- 22: Лавки то(р)говые
- 23: Дво(ръ) нежи(н)ско(й) гарнизо(н)но(й) ка(н)целяри(и) ка(н)целяриста
Фадея Налетова
- 24: Дво(ръ) мещанина А(н)дрея Лузыни
- 25: Дво(ръ) вдовы рейта(р)ки А(в)дотьи Семеновой
- 26: Дво(ръ) вдовы пору(т)чицы Аксины Баскаково(й)
- 27: Г(осу)д(а)р(е)въ кабаць
- 28: Дво(ръ) вдовы поручицы Аксины Баскаково(й)
- 29: Ха(р)чевня построе(н)ная по(л)ковнико(м) Пушинымъ на месте
Богоявле(н)ско(й) це(р)кви, которая со(с)тоитъ под ведо(м)ство(мъ)
Нежи(н)ского магистрата.
- 30: Лавки то(р)говые ц(е)р(к)вы Богоя(в)ления на(дъ) рво(мъ).
- 31: Лавки то(р)говые і ши(н)ки магистратские.
- 32: Нежинская ратуша.
- 33: Шпита(ль) Троецкой це(р)кви.
- 34: Дво(ръ) мещанина Екима Алексеева.
- 35: Дво(ръ) мещанина Івана Е(р)молаева.
- 36: Дво(ръ) Троицко(й) це(р)кви.
- 37: Дво(ръ) кушнерской цеховой.
- 38: Дво(ръ) грека Юрья Паланиты.
- 39: Дво(ръ) Греческого монастыря.
- 40: Дво(ръ) меща(н)ки вдовы Федосьи Ігнатъевой.
- 41: Дво(ръ) мещанина Семена Че(р)нявского.
- 42: Дво(ръ) грека Івана Са(р)дукова.
- 43: Дворъ і кузницы мещанъ Екима Чепуры, А(н)дрея Носова, Григорья
Руде(н)ка, Івана Бедилы, Васи(л)я Масучека, Кирилы Ве(р)бицкого і
Богоявленского дьяка Григорья.

Планъ невинскаго крепостнаго укрѣненія въ Дѣбоскетѣ

А: невинская крепость
 В: црковь божьяго имени Гине
 С: Пороховыя погреба
 Д: Трапезная и анбары
 Е: Наместническая земля
 Ж: црковь Успенская бывш
 З: црковь по мѣстности бывш
 И: црковь Николая Булгопольскаго
 К: Монастырь Петра и Павла
 Л: црковь по прозванію Петра бывш
 М: црковь святаго Петра
 Н: црковь святаго Петра
 О: сестровец

Р: црковь святаго Николая
 К: црковь святаго Николая

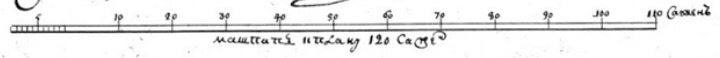
- 1: шлола црковь по права бо роуки
- 2: мещанка земля в селѣ
- 3: мещанка црковь по права бо роуки
- 4: црковь по права бо роуки
- 5: црковь по права бо роуки
- 6: црковь по права бо роуки
- 7: црковь по права бо роуки
- 8: црковь по права бо роуки
- 9: мещанка црковь по права бо роуки
- 10: мещанка црковь по права бо роуки
- 11: мещанка црковь по права бо роуки
- 12: мещанка црковь по права бо роуки
- 13: црковь по права бо роуки
- 14: црковь по права бо роуки
- 15: мещанка црковь по права бо роуки
- 16: сестровец
- 17: црковь по права бо роуки
- 18: црковь по права бо роуки
- 19: црковь по права бо роуки
- 20: црковь по права бо роуки
- 21: црковь по права бо роуки
- 22: црковь по права бо роуки
- 23: црковь по права бо роуки
- 24: црковь по права бо роуки
- 25: црковь по права бо роуки

- 26: црковь по права бо роуки
- 27: црковь по права бо роуки
- 28: црковь по права бо роуки
- 29: црковь по права бо роуки
- 30: црковь по права бо роуки
- 31: црковь по права бо роуки
- 32: црковь по права бо роуки
- 33: црковь по права бо роуки
- 34: црковь по права бо роуки
- 35: црковь по права бо роуки
- 36: црковь по права бо роуки
- 37: црковь по права бо роуки
- 38: црковь по права бо роуки
- 39: црковь по права бо роуки
- 40: црковь по права бо роуки
- 41: црковь по права бо роуки
- 42: црковь по права бо роуки
- 43: црковь по права бо роуки
- 44: црковь по права бо роуки
- 45: црковь по права бо роуки
- 46: црковь по права бо роуки
- 47: црковь по права бо роуки
- 48: црковь по права бо роуки

- 49: црковь по права бо роуки
- 50: црковь по права бо роуки
- 51: црковь по права бо роуки
- 52: црковь по права бо роуки
- 53: црковь по права бо роуки
- 54: црковь по права бо роуки
- 55: црковь по права бо роуки
- 56: црковь по права бо роуки
- 57: црковь по права бо роуки
- 58: црковь по права бо роуки
- 59: црковь по права бо роуки
- 60: црковь по права бо роуки
- 61: црковь по права бо роуки
- 62: црковь по права бо роуки
- 63: црковь по права бо роуки

Генералъ
 Дѣбоскетъ

Дня 29 апреля 1749

Лопуховъ Конюхъ Матвей Земель

Мал. 6. Експлікація до плану Ніжинської фортеці Д.Дебоскета, 1749 р.

- 44: Дво(рѣ) бу(р)мистра Якова Миру(н)чука.
 45: Ку(з)ницы га(р)низона(н)ные і салдацкіе дворы, построены пре(ж)ними воеводами і каме(н)да(н)тами о(тѣ) давни(хѣ) летѣ.
 46: Баня сызбами Богоявле(н)ской це(р)кви.
 47: Дво(рѣ) московского купца Алисова.
 48: Дво(рѣ) московского купца Степана Лео(н)тѣва.
 49: Дво(рѣ) Киевского га(р)низона са(л)дата Івана Быкова.
 50: Дво(рѣ) о(т)ставного са(л)дата Ко(зѣ)мы Іванова.
 51: Дво(рѣ) бараба(н)щика Григо(рѣ)я Пе(р)фильева.
 52: Дво(рѣ) Киевского гарнизона са(л)дата Григорья Бо(л)дырева.
 53: Дво(рѣ) о(т)ставного са(л)дата Кирилы Морозова.
 54: Дво(рѣ) Нежи(н)ского га(р)низона.
 55: Дво(рѣ) о(т)ставного са(л)дата Самойлы Агеева.
 56: Дво(рѣ) Кевского га(р)низона са(л)дата Павла Зе(м)ле(н)ника.
 57: Дво(рѣ) того(ж) гарнизона са(л)дата Івана Іванова.
 58: Дво(рѣ) о(т)ставного рейтара Івана Ма(р)тынова.
 59: Дво(рѣ) киевского гарнизона са(л)дата Алексея Голубцова.
 60: Дво(рѣ) мещанина Федора Ви(н)ника.
 61: Дво(рѣ) целова(л)ника Васи(л)я Косолапова.
 62: Дво(рѣ) о(т)ставного са(л)дата Прокофья Ко(н)тукова.
 63: Дво(рѣ) киевского гарнизона са(л)дата Григорья Бу(р)давского.
 Інженер По(дѣ)полковикѣ Данила Дебоскетѣ
 Дано Апреля 29 дня 1749
 Копироваль кондукто(рѣ) Матвей Іевлевѣ.

РДАДА, Ф.248, Оп.160, Спр. 379

Джерела та література:

1. Кордт В. Материали по истории русской картографии. Вып. 2. – К.: Типография С.Кульженка, 1899. – С.16-23.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 829.
3. Кордт В. Вказ. праця. – С. IV.
4. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 22771. – Арк. 34.
5. Національна Бібліотека України ім. В.Вернадського (НБУВ). – Відділ картографії. – №23439.
6. Опис міста Ніжина 1766 р. // Ніжинська старовина. – Вип. 7(10). – К., 2008. – С. 15-16.
7. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В.Кудрицького. – К.: “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 1990. – С. 515-516.
8. Вечерський В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – С. 160-162.
9. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф.248. – Оп.160. – Спр. 379.
10. Ситкарьова О.В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоскетом у середині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 132-137.; Ситкарьова О.В. Військовий інженер генерал-аншеф Данило де Боскет // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2008. – Вип. 5. – С. 275-295.

Опубліковано: Морозов О. Маловідомий план Ніжинської фортеці першої половини XVIII ст. / О. Морозов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2017. – Вип. 14. – С. 191-193.

ПОХОДЖЕННЯ ПРИЗВИЩ КОЗАКІВ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ ЗА ЗБОРІВСЬКИМ РЕЄСТРОМ 1649 РОКУ

Реєстр Війська Запорізького 1649 р.
Титульний аркуш

Сучасні вітчизняні дослідники приділяють вагому увагу дослідженню минулого України в козацьку добу. Одним з перспективних напрямків для досліджень є вивчення козацьких реєстрів XVII – XVIII ст., і зокрема Зборівського реєстру 1649 року, дослідження якого сприяє відтворенню переліку генеральної й полково-сотенної старшини, рядового козацтва полків Гетьманщини, з'ясуванню етнічного складу населення козацької України того часу. Водночас, однією з актуальних для істориків-козакознавців у вивченні Зборівського реєстру є проблематика походження прізвищ згадуваних у реєстрі козаків, що на початку XXI ст. викликано загальною тенденцією до поживавлення генеалогічних досліджень й бажанням пересічних українців знати минуле свого роду.

Вагоме місце серед козацьких полків Гетьманщини II пол. XVII – XVIII ст. займає Ніжинський козацький полк – провідний центр українського державотворення, столичний полк, у межах якого знаходилися дві гетьманські столиці Батурич (1669-1708, 1750-1764) і Глухів (1708-1750), найбільша адміністративно-територіальна одиниця Гетьманщини II пол. XVII ст.

Метою даної статті є спроба визначення походження прізвищ козаків Ніжинського козацького полку за Зборівським реєстром 1649 року.

Згідно Реєстру 1649 р. на той час Ніжинський козацький полк був найменшим полком Гетьманщини і складався з 10 сотень (991 козак) [4, с. XXI]. Сім сотень Ніжинського полку розташовувались безпосередню у самому полковому центрі, шість з яких носили назви «ніжинських», а сьома сотня – імені Григорія Кобилецького [1, с. 19-25]. Зважаючи на те що, Г.Кобилецький на той час був ніжинським сотником, його сотню теж прийнято вважати «ніжинською». Водночас, як зазначав О. Лазаревський, друга полкова сотня також носила назву «новоміської», оскільки розташовувалася на тій території Ніжина, що раніше називалася «Новим містом» [3, с. 79]. Більша частина полку – 597 козаків, (60,2 %) була зосереджена у Ніжині. Варто відмітити, що зосередження шести (або й семи сотень) безпосередню у полковому місті є унікальним явищем для Гетьманщини і було характерно лише для Ніжинського полку. Решта сотенних центрів розташовувались у Володзькій Дівиці (100 козаків) [2, с. 336-342], Березні (95

козаків) та Кобижчі (об'єднана сотня, 99 козаків) [4, с. ХХІ]. Ніжинським полковником у 1649 р. був Прокіп Шумейко – літня на той час людина, що був досвідченим військовим та дипломатом.

Прізвища козаків Ніжинського полку у Зборівському реєстрі складно назвати прізвищами у сучасному розумінні цього терміну. Швидше за все це були прізвиська, що давалися тому чи іншому воїну козаками, до яких він приєднався у ході перших років Хмельниччини, або й раніше у польську добу. З часом прізвиська трансформувалися в прізвища, що дійшли й до нашого часу.

Виходячи з походження прізвищ ніжинських козаків, наведених у Реєстрі 1649 р., ми можемо виокремити наступні їх групи:

Професійна – походження прізвищ від назв ремесел і промислів, якими займалися записані до реєстру особи до початку Хмельниччини. Так, у реєстрі ми бачимо наступних козаків: Мисько Коваль, Лук'ян Бондарь (II Ніжинська сотня), Іван Козоріз (III Ніжинська), Ярема та Дем'ян Коновали (Кобилецька сотня), Радько Косач (Березанська сотня), Федір Лемеш (Дівичька сотня).

Поряд з цілком зрозумілими для читача прізвищами з професійної групи трапляються й такі, що вже є невідомими для сучасників. Зокрема, прізвище козака I Ніжинської сотні Івана Чеберди пов'язане з назвою міри угорського вина «Чебер». У такому випадку Іван міг бути виноробом або торговцем спиртними напоями. Інший козак тієї ж сотні Васько Шостак, прізвище якого походить від однойменної українізованої польської назви (пол. szóstak) – срібної монети XVI – XVII ст. вартістю 6 грошів. Виходячи з цього, Василь міг бути торговцем, що й стало причиною для його прізвиська.

Козак Дівичької сотні Гаврило Вергун, прізвище якого походить від однойменного сорту тютюну. Ймовірно, таке прізвисько отримав чоловік, який курив або нюхав тютюн. Водночас, воно містить вказівку на рід занять людини. Так, засновник роду Вергун міг вирощувати тютюн [4, с. 323].

Грицько Кошель (Кобилецька сотня) отримав своє прізвище від «кошеля» – вишпленої з лози або соломи великої круглої посудини для зберігання зерна, виробництвом яких він міг займатися [5, с. 316]. Схожого походження є і прізвище Дороша Гужви (Березанська сотня). Гужва – розпарена гілка у вигляді кільця для зв'язування чого небудь.

*Українські козак і козачка XVII ст.
За Г. де Бопланом*

Ставали козаками і вихідці з духовенства, про що теж свідчать прізвища козаків Березанської сотні Ніжинського полку: Федір Попович, Василь Попенко.

Військова – походження прізвищ від назв озброєння, посади у війську чи уряді, щоденних необхідних козаку в поході речей тощо. Наприклад, Лавро Гайдук (I Ніжинська), Мартин Козак (II Ніжинська), Павло Хоружий, Іван Джура (IV Ніжинська), Петро Козак (VI Ніжинська), Гаврило Стрілець (Носівсько-Кобизька), Іван Кривуля (II Ніжинська) [4, с. 323-329]. Прізвище останнього козака може походити від кривулі – важкої шаблі, схожої на ятаган. Цікавим є прізвище Остапа Шахвороста, що походить від назви запорозького бойового ціпа, та Яцька Довбні – від назви молота, яким били в дзвін на Січі, сповіщаючи про загальну раду.

Топонімічна – прізвища походять від назв місцевості. Це можуть бути міста, містечка, села, хутори, ріки, озера, назви гір, урочищ і так далі. Такі прізвиська містили в собі інформацію про місце народження людини, його попереднє місце проживання або служби. Дана група прізвищ яскраво говорить про місцевість з якої прибули в ході Хмельниччини майбутні козаки до м. Ніжина й Ніжинського полку. Наприклад, Семен Березанець (I Ніжинська), який міг прибути до Ніжина з сусіднього села Березанка, Хвелько Мринський (м. Мрин), Грицько Безугловець (с. Безуглівка Ніжинського полку), Максим Уманець (м. Умань), Іван Галицький (Галичина), Петро Білоцерківець (м. Біла Церква), Кіндрат Переяславець (м. Переяслав), Грицько Волинець (Волинь), Федір Киян (м. Київ). Натомість, прізвище козаків Березанської сотні Степана, Трохима і Олекси Ніжинець, прямо вказувало, що вони прибули до сотенного центру Березни з полкового м. Ніжина.

Прізвища, що походили від фізичних недоліків, вад чи каліцтва козака. Наприклад, Дацько Кривий, Федір Чернозуб (I Ніжинська), Опанас Кривошия, Мисько Товстий, Павло Кукса (Кобелецька). Походження останнього прізвища пов'язане з «куксою», тобто залишком покаліченої руки чи ноги [5, с. 387]. Вочевидь, Павло отримав поранення в руку й втратив частину пальців, що і сприяло виникненню такого прізвища.

Етнімічна – прізвища походять від етнічної приналежності козака. Так, у 1649 р. у Ніжинському полку служили наступні козаки-іноземці: Савосько Литвин – виходець з території сучасної Білорусії, що в минулому входила до складу Великого князівства Литовського (в Україні таких людей називали литвинами); Семен та Антон Москалі (вихідці з Московського царства), Тиміш Донець (прибув до Ніжина з донського козацтва), Андрій Турчин (виходець з території Османської імперії), Мисько Дерман – «дерманами» в козацькі часи називали представників німецько-єврейських общин.

Релігійна – від нехристиянської релігії, що сповідували козаки. До даної групи належав козак Дівицької сотні Степан Лютер, що був протестантом.

Анімалонімічна – прізвища походить від назв тварин, на яких зовнішньо й поведінкою могли бути схожі козаки: Нечипір Кішка (III Ніжинська), Яцько Муха, Федір Овод (Носівсько-Кобизька), Матвій Каплун (від назви кастрованого півня [5, с. 95]) та інші.

Флоронімічна – від назв рослин, на яких були схожі козаки. До таких прізвищ відносяться: Іван Дереза (Дівицька) – дика, плетюча рослина; Грицько

Бут (V Ніжинська) – від назви молодшої зеленої цибулі; Васько Дубовик (назва гриба).

Ортонімична – від назв птахів. До такої групи ніжинських козаків у 1649 р. належали: Єхим Журавель (II Ніжинська), Луцик Ворона (V Ніжинська), Іван Чиж (Березанська).

Прізвища, що походили від назв одягу, взуття чи їх частини. Зокрема, Євтух Чуга (IV Ніжинська) – від однойменного довгого до колін плаща з коричневого сукна з великим коміром, що спадав на плечі і правив за капюшон; Омен Портянка (VI Ніжинська) тощо.

Прізвища, що походять від назв традиційних страв. Наприклад: Гапон Гамоля (V Ніжинська), прізвище якого походить від однойменної назви каші з яблук з додаванням меду; Іван Кулага – пісна страва у вигляді густого киселю з борошна, іноді з ягодами та фруктами. Вочевидь, названі козаки гарно вміли готувати дані страви, або своїм характером і поведінкою викликали відповідні асоціації в оточуючих.

Прізвища, що виникли від рис характеру козаків Ніжинського полку. Наприклад, Андрій Душка (добра, чутлива людина) (Березанська); Іван Белич (світла, добра людина) (II Ніжинська), Яцько Цмок (привітлива, доброзичлива людина) (Березанська) [4, с. 328].

Іронічна – прізвища дані козаками побратимам за їх поведінку, часто диктувалися глузливою метою. Максим Скоропад (Дівицька) – козак постійно падав; Овсій Розумник (Дівицька) – кмітливий розумний хлопець, або ж навпаки; Іван Ломонос (VI Ніжинська) – під час бійки колись зламав супернику носа; Остап Водоп'ян (Березанська) – швидко п'янів при питті горілки, міг сп'яніти і від пиття простої води.

Прізвища, що походили від назв днів тижня, місяців, пір року, коли козаки з'явилися у Ніжинському козацькому полку. До такої групи належали козаки Іван та Петро з прізвищем Понеділок, які, вочевидь, саме в цей день долучилися до Ніжинського полку, або ж в цей день були записані до реєстру.

Іменна – прізвища, що утворилися від імен. Найчастіше від імені батька козака, рідше його діда чи іншого кровного родича. Наприклад, козаки Дівицької сотні Ніжинського полку: Андрушко Іваненко, Фесько Мойсеєнко, Ничипір Богданенко, Васько Стефаненко [4, с. 323-324] та інші.

Отже, виникнення і формування прізвищ козаків Ніжинського козацького полку, згадуваних у Зборівському реєстрі 1649 р., має у своїй основі різні походження, що розкривають глибинну суть життя пересічного українця XVII ст., види його діяльності, елементи культури та побуту, оточуючої природи, віросповідання тощо. Отримана інформація надає можливість сучасним ніжинцям та мешканцям інших регіонів України відтворити історію свого роду й ще раз підтвердити, що «козацькому роду нема переводу».

Джерела та література:

1. Железко Р. Ніжинський козацький старшина Григорій Кобилецький / Р.А. Железко // Zbiór raportów naukowych. «Badania naukowe naszych czasów». (29.10.2013 – 31.10.2013) – Katowice: Wydawca: «Diamond trading tour», 2013. – S. 19–25.

2. Железко Р. А. Село Володькова Дівиця Ніжинського козацького полку у XVII-XVIII ст. / Р.А. Железко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 23. – Київ, 2014. – С. 336-342.

3. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

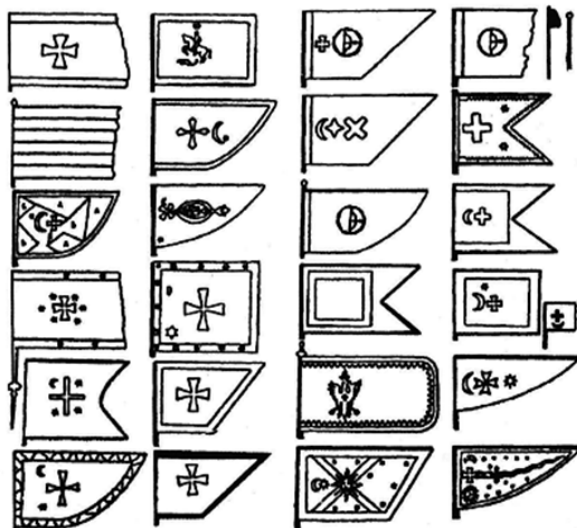
4. Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня изданные по подлиннику О.М. Бодянскимъ. – М.: Императорское Общество Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ университете, 1875. – XXXIV + 338 с.

5. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Т. 11. – К.: Наукова думка, 1973. – 504 с.

Опубліковано: Железко Р. Походження прізвищ козаків Ніжинського полку за Зборівським реєстром 1649 року // Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 17-18 квітня 2015 р.). – Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015. – С. 19-22.

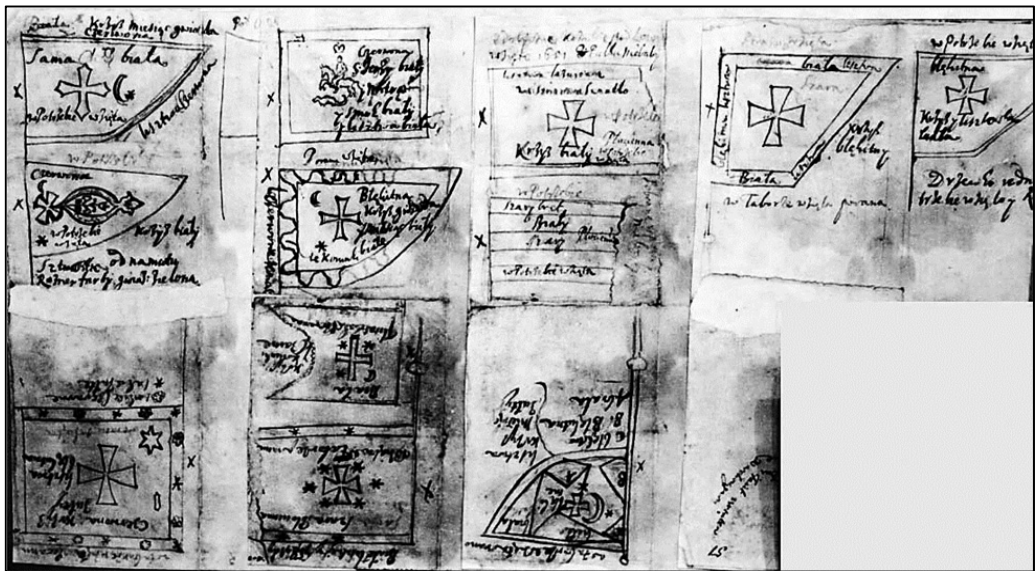
Олександр Морозов

КОЗАЦЬКІ ПРАПОРИ 1651 РОКУ: ДО ПРОБЛЕМИ НАУКОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Мал. 1. Козацькі прапори 1651 року (за Я.Ісаєвичем)

Символіка, земельна та міська геральдика України часів середньовіччя завжди були в полі уваги дослідників, і досягнення української історичної науки в цьому напрямку беззаперечні. Але, на жаль, до останнього часу дискусійним та малодослідженим залишається питання про геральдичну систему та символіку козацьких полків, які сформувалися в ході національно-визвольної війни 1648-1657 рр., та згодом склали основу військово-адміністративного устрою Гетьманщини, тобто стали основним державотворчим компонентом української козацької держави XVII-XVIII ст.

Мал. 2. «Чернігівська група» прапорів 1651 р. з архіву Я.Радзивіла

Надзвичайно важливу архівну знахідку здійснив 1963 р. відомий український історик Ярослав Ісаєвич, який в архіві литовських князів Радзивілів, що перебуває тепер в Санкт-Петербурзі у рукописному відділі Публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, віднайшов зображення прапорів козацьких підрозділів 1651 року. Свою знахідку учений опублікував в «Українському історичному журналі» (Мал. 1). [1, 85-87].

Свого часу нам пощастило зробити копію цього надзвичайно цікавого документа, завдяки чому маємо нагоду побачити ці зображення в автентичному вигляді (Мал. 2). Загалом, це два невеличкі паперові зшитки, на кожному аркуші яких зображено по 3 або 4 прапори. Тут же польською мовою дано пояснення, у яких зазначено кольори різних елементів прапорів, а також обставини, за яких вони потрапили як трофей до рук литовського князя Януша Радзивіла.

Історія цих прапорів тісно пов'язана з найдраматичнішим періодом національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, коли 1651 року в битві під Берестечком українське козацьке військо зазнало нищівної поразки. Водночас напружені військові дії відбувалися і на півночі Чернігівщини, де наступ союзних полякам військ очолив гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивіл.

Назустріч литовському війську виступили загони Чернігівського та Ніжинського полків, які за наказом Б.Хмельницького очолив чернігівський полковник Мартин Небаба. Про подальші події автор «Літопису Самовидця» оповідає наступним чином: «А войско литовское з князем Радивилом, гетманом своїм, притягнувши под Лоев, міли потребу с козаками, которіє там зоставали на заставі немалоє войско: полк Черніговській и Ніжинській..., которих зоставала сторожа у самого Дніпра, а войско задля пространности зоставали под Ріпками.

Мал. 3. Прапор із зображенням св.Георгія.
Малюнок з архіву Я.Радзівіла. Оригінал –
Військовий музей, Стокгольм, Швеція

А где дала сторожа знати, же войско литовское переправується през Дніпр, старшій козацкій Небаба, полковник черніговскій, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломилло, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято. А остаток войска козацкого з полковником ніжинскім уступил до Чернігова, за которим князь Радивил притягнул под Чернігов.

Але юже там нічого не вскуравши, назад повернул на Любеч» [2, 61].

Таким чином, у кривавій битві під Лоевим та Річицею 26 червня 1651 р. військова вдача відвернулася від козаків і їхнє військо було розгромлене. У бою загинув чернігівський полковник Мартин Небаба. На суб'єктивну думку автора «Літопису Самовидця», причиною цієї поразки козацького війська була його «несправність», тобто погана організація та слабка дисципліна. Залишки Ніжинського та Чернігівського полків на чолі з ніжинським полковником Лук'яном Сухинею відійшли до Чернігова, зачинилися в міському замку та

зуміли організувати оборону, відбивши наступ литовського війська. Князь Радзивіл був змушений відступити та повернути на Київ. Але під час військових сутичок під Черніговом його війська захопили козацькі обози, зокрема прапори козацьких підрозділів Чернігівського та Ніжинського полків. Згодом, під час здобуття Київського замку, литовці захопили корогви і прапори київського ополчення, яке захищало своє місто. За законами того часу, прапори, як військовий трофей, потрібно було доправити до Варшави польському королеві. Але, щоб у вічнити свою перемогу, Януш Радзивіл

снаказав замалювати козацькі прапори, що його підлеглі ретельно й виконали, зберігши їх таким чином для історії.

Цікавою була подальша доля оригіналів козацьких прапорів 1651 року. Під час польсько-шведських військових заворушень варшавська скарбниця польських королів сама стала військовим трофеєм шведів. У ході підготовки до друку фундаментального енциклопедичного видання «Україна – козацька держава» дослідники Ю.К.Савчук (м.Київ) та Є.Турек (м.Стокгольм) віднайшли деякі з цих прапорів у фонді державних військових трофеїв Стокгольмського військового музею. Дослідники опублікували цю знахідку 2007 року [3, 531-532].

До останнього часу в історичній літературі, присвяченій козацькій символіці часів Визвольної війни, ці трофеї були поділені на дві категорії та фігурували як прапори «київської» та «чернігівської» групи. А щодо останньої навіть закріпилося безапеляційне твердження – «прапори Чернігівського полку», яке й перекочує тепер з одного наукового видання до іншого.

Чернігівський історик Сергій Лепявко у своїй публікації 1991 р. в журналі «Пам'ятки України» здійснив, на наш погляд, надзвичайно цікаву спробу реконструкції цих прапорів у кольорі. І хоча дослідник досить побіжно торкнувся питання наукової ідентифікації прапорів, він висловив слушну думку: *«Великий інтерес становить питання приналежності цих прапорів. Так звана група чернігівських знамен (тобто, захоплених під Черніговом і замальованих у першому зошиті), безперечно, належала козацьким підрозділам Чернігівського й Ніжинського полків»* [4, 48-51].

Аналіз прапорів «чернігівської» групи дає можливість стверджувати, що визначення їх приналежності тому чи іншому козацькому військовому підрозділу надзвичайно ускладнене через неможливість виявлення будь-якої системи у застосуванні символів та кольорів. Українська геральдика того часу переживала початковий етап свого становлення і ще не дійшла до певного усталення та уніфікації символів. Ми бачимо тут різні комбінації зображень, характерних для української геральдики тих часів (хрести, зірки, півмісяць), що символізували козацьку звитягу, боротьбу проти мусульманства та захист православної віри. Але окреме місце серед цих прапорів, безумовно, посідає червоно-біле знамено із зображенням св. Георгія (Іл. 4, 5), яке, на думку С.Лепявка, «міг належати одному з вищеназваних полків», тобто – Чернігівському або Ніжинському [4, 51].

Мал. 4. Печатка Ніжина 1691 р.

Розвиваючи думку дослідника, спробуємо докладніше зупинитися саме на цьому прапорі, зображення на якому збігається з символікою міста Ніжина, і, на нашу думку, з досить великою долею імовірності може бути ідентифіковане як прапор одного з підрозділів, або навіть і самого Ніжинського полку. Для цього зупинимось на історії міського герба Ніжина.

Як відомо, за Деулінським перемир'ям 1618 р. вузька смуга землі на лівому березі Дніпра з містами Остром та Ніжином з московського володіння переходить під владу Речі Посполитої. Польський король Сигізмунд III на місці старого Ніжинського городища будує міцну фортецю, обнесену земляним валом та дерев'яною стіною. У березні 1625 р. він надає Ніжину грамоту на магдебурзьке право і затверджує за містом герб, на якому зображений, як стверджував автор топографічного опису Чернігівського намісництва 1786 р. А.Шафонський, *«святой великомученик и победоносец Георгий на коне, в зброях убранный, копием змея поражающий»* [5, 456].

Саме тоді, як і в інших прикордонних з Московською державою містах, для охорони замку та кордону королівським наказом було створено реестровий козацький підрозділ – *«сотню рицerstва городової козацкої служби»*, на базі якого з початком у 1648 р. Визвольної війни під проводом гетьмана Б.Хмельницького і утворився Ніжинський козацький полк – один з найбільших та стратегічно найважливіших на території Лівобережної України.

Більше ніж на ціле століття цей герб стає символом міського Магістрату. Зображення св. Георгія вміщувалося на головній брамі Ніжинської фортеці, будинку міського магістрату, міських мірах і вагах, на усьому майні, що належало міському уряду. На початку XVII ст. в Ніжині складається культ св.Георгія. На околиці міста, в мальовничому урочищі «Ветхе», на місці старовинного скиту, будується Ветхоріздвяний Красноострівський монастир з «особливою» церквою св. Георгія і чудотворною його іконою. Щороку, аж до 1917 р., на день св. Георгія в місті відбувалися урочисті хресні ходи та велелюдні народні гуляння біля стін монастиря.

Згодом, коли Ніжин з усією Гетьманщиною відійшов під владу царської Росії, Москва підтвердила місту як дароване поляками магдебурзьке право, так і символіку. Добре відома печатка Ніжинського магістрату на документі 1691 р., де зображено герб міста із зображенням св. Георгія (Мал. 4). Згодом, наприкінці XVIII ст., наказом імператриці Катерини II св. Георгія на гербі Ніжина замінили зображеннями кадуцея (крилатого жезла покровителя торгівлі бога Юпітера) та рукостискання на червоно-синьому тлі, яке символізувало заключення торговельної угоди (за традицією тих часів, купці, що уклали угоду купівлі-продажу, потискали один одному руку - «били по руках»). За задумом творців нової символіки, це мусило символізувати важливе торговельне значення міста та ніжинських ярмарків [5, 456-457].

На жаль, символіка Ніжинського козацького полку XVII-XVIII ст. майже не досліджена. Відомі печатки ніжинської старшини середини і другої половини XVIII ст., коли полковники вже призначалися з числа росіян, а символіка була піддана певній русифікації. Цікавим є твердження вже згаданого А.Шафонського, що новий герб (із зображенням кадуцея), перше, ніж стати гербом міста, *«вошел в бывшую полковую нежинскую канцелярию в употребление в нынешнем столетии (XVIII ст. – О.М.), по случаю бывших в Нежине из великоросиян*

нежинских полковников... Означенные полковники, желая себя от Нежинского магистрата отличить, ввели оный из Нежинской комендантской канцелярии и в Нежинскую полковую козацкую канцелярию. Настоящий же герб Нежина был святой великомученик и победоносец Георгий...» [5, 456].

Отже, якщо свідчення А.Шафонського можна трактувати таким чином, що до початку XVIII ст., коли за часів Петра I ніжинські полковники почали призначатися з числа росіян, символіка міського магистрату і полкової канцелярії співпадали і мали в своїй основі зображення св. Георгія. І тільки полковники-росіяни відкинули св. Георгія з полкової печатки, щоб «відрізнити себе від магистрату».

Таким чином, з дуже великою долею вірогідності можна стверджувати, що знамено 1651 р. із зображенням св. Георгія могло належати саме Ніжинському козацькому полку, причому червоно-біле забарвлення (національні кольори польської держави), міже свідчити про пожалування його саме польським королівським урядом. Зауважимо, що остаточно довести нашу гіпотезу можна тільки тоді, коли документально буде засвідчено використання зображення св. Георгія на печатках ніжинських полковників. Цікавим було б також провести відповідне дослідження щодо інших прапорів «чернігівської» групи, зіставивши їх з відомою на сьогодні символікою підрозділів Чернігівського та Ніжинського полків.

Джерела та література:

1. Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. - 1963. - № 1. - с. 85-87.
2. Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири - К.: Наукова думка, 1971. - 208 с.
3. Савчук Ю. Клейноди Війська Запорозького / Савчук Ю. // Україна - козацька держава. - К., Вид-во "Емма", 2007. - с. 526-532.
4. Лепявко С. Прапори з 1655 року // "Пам'ятки України". - 1991. - № 3.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. / А. Шафонский. - К., 1851. - 697 с.

Опубліковано: Морозов О.С. Козацькі прапори 1651 року: до проблеми наукової ідентифікації /Морозов О.С. // Сіверщина в історії України. - К., Глухів, 2009. - Вип. 2. - с. 71-74.

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИХ УГОД 1654 р.

Переяславська рада. Гравюра XIX ст.

У 2014 р. минуло 360-ліття з моменту укладення Переяславських і Березневих статей між козацькою державою гетьмана Богдана Хмельницького та Московським царством. Події, що стосувалися підписання українсько - московських угод, як і сам 1654 рік, стали ключовими в історії Гетьманщини, окресливши московський вектор одним з центральних у зовнішній політиці Б. Хмельницького та його наступників.

Наслідки укладення й реалізація умов Переяславських і Березневих статей на практиці стосувалися всіх адміністративно-територіальних одиниць української козацької держави. Особливо контекст українсько-московських угод 1654 р. позначився на місці і ролі Ніжинського козацького полку у військовій та суспільно-політичній системах Гетьманщини.

Ніжинський козацький полк сьогодні є об'єктом дослідження низки істориків: В.В. Кривошеї, Ю.А. Мицика, О.В. Ростовської, С.А. Токарева та інших. Віддаючи належне окресленому історіографічному доробку, історія Ніжинщини все ще містить «білі плями». Актуальність їх ліквідації викликана як потребою часу, так і орієнтацією сучасних наукових студій на вивчення регіональних аспектів і особливостей загальноісторичних подій.

Метою даної статті є висвітлення військової і суспільно-політичної історії Ніжинського козацького полку станом на 1654 рік.

Відповідно до свого географічного розташування у XVII ст. місто Ніжин знаходилося на кордоні з Московським царством. До 1648 р. Ніжин був важливою порубіжною оборонною фортецею Речі Посполитої проти можливих нападів московських військ, свідченням чого є існування в Ніжині з 1620 р. єдиного на Лівобережжі реєстрового козацького полку [20, с. 477]. Уже після створення козацької держави Ніжин став важливим військовим, політичним і економічним центром Гетьманщини та провідним осередком процесу українського державотворення II пол. XVII століття.

Місто Ніжин і Ніжинський козацький полк постійно перебували в полі зору гетьмана Б. Хмельницького й слугували вагомим інструментом його внутрішньої і зовнішньої політики. Як наслідок, представники старшини

Ніжинського козацького полку брали активну участь в українсько-московських міждержавних переговорах 1648-1653 рр., що завершилися підписанням Переяславського договору 1654 року. Становленню українсько-московських зовнішньополітичних відносин сприяв перший ніжинський полковник доби Хмельниччини Прокіп Шумейко (1648-1650), який впродовж 1649-1650 рр. разом з гетьманом Б. Хмельницьким неодноразово приймав царських послів у Чигирині [25, с. 662]. Залучення Б. Хмельницьким П. Шумейка до українсько-московських контактів було викликане досвідом перебування ніжинського полковника в іноземних країнах у польський період. Зокрема, Ю. Мицик відзначає участь П.Шумейка у війні проти турків на о. Сицилія [19, с. 175]. Так, в історичній літературі відомі листи П. Шумейка брянському воєводі Н. Мещерському та білгородському воєводі Б. Репніну, присвячені торгово-економічним питанням, зокрема відшкодуванню московською владою завданих збитків ніжинському купцю Корнію та братам Федоровичам [4, с. 223, 381-382]. Як бачимо, незважаючи на стан війни з Польщею, ніжинський полковник П. Шумейко намагався підтримувати розвиток торгівлі, зокрема співпрацю ніжинців з представниками Московської держави.

Доволі важливим у розробці українсько-московських відносин є доробок ніжинського полковника Івана Золотаренка (1652-1655) – брата третьої дружини Б. Хмельницького Ганни Золотаренко. У 1652 р. І. Золотаренко перебував у складі українського посольства в Москві, у наступному році зустрічав на Чернігівщині московську делегацію [5, с. 485], а у 1654 р. був присутнім під час укладання Переяславського договору [13, с. 457].

Переяславська рада 1654 р. поставила питання про присягу населення Гетьманщини на вірність московському царю Олексію Михайловичу. Уже 23 січня 1654 р. московське посольство на чолі з Василем Бутурліним прибуло до Ніжина. Політична вага і статус Ніжина в козацькій державі Б. Хмельницького визначався тим, що голова московського посольства боярин В. Бутурлін особисто відвідав місто, а до решти сотенних містечок полку відправив рядових чиновників. На околиці Ніжина, в урочищі Ветхе, московську делегацію зустрічав полковник І. Золотаренко та почесний караул ніжинських козаків [15, арк. 1-2]. Під дзвони Ветхорождественського монастиря полковник і посольство проїхали до міської брами, а звідти на Соборну площу – тодішній центр полкового Ніжина (сьогодні територія навколо Миколаївського собору і грецьких церков, між сучасними вулицями М. Гоголя і Я. Батюка – *Р.Ж.*).

Суперечливість окреслених у Переяславі українсько-московських домовленостей, неоднакове бачення українською і московською сторонами статусу Гетьманщини під протекторатом царя Олексія Михайловича (1645-1676) тощо, з самого початку реалізації угоди на практиці залишали ряд непогоджених конфліктних моментів. Так, доволі болючим для населення Гетьманщини і загрозливим для української державності було питання про розміщення московських воєвод у важливих українських полкових містах.

Уже під час зустрічі з В. Бутурліним 23 січня 1654 р. ніжинський полковник І. Золотаренко спробував обговорити питання розміщення московських ратних людей в українських містах. Полковник підтримував думку гетьмана Б. Хмельницького, що воєводи не мають бути розміщені в інших містах, окрім

Києва, що було погоджено раніше у Переяславі [21, с. 315-322]. Ніжинський полковник заявив московському представнику, що більшість українців виступають проти перебування московських воевод і стрільців, оскільки московські «ратні люди» грабують населення міст, у яких вони розміщуються. В підтвердження своїх слів І. Золотаренко надав В. Бутурліну листи з прикордонних із Гетьманщиною міст Яблонова і Брянська, що належали Московському царству, населення яких писало про поведження московитів [15, арк. 15-15 зв.]. Показово, що В. Бутурлін заперечив відому І. Золотаренку інформацію, наголосивши на необхідності подальшого обговорення цього питання. Викладач Ніжинського Історико-філологічного інституту ім. князя О. Безбородька Михайло Іванович Лілеєв наголошував, що саме брак продовольства ставав причиною означених вище грабунків у Яблонові і Брянську, що у свою чергу, дуже лякало українців [15, арк. 16].

Наступного дня 24 січня 1654 р. (у ніжинському соборному храмі Живоначальної Тройці - *Ред.*) відбулася присяга мешканців Ніжина московському царю. Збереглися записні книги про приведення до присяги жителів 16 міст Ніжинського козацького полку: Ніжина, Борзни, Батурина, Конотопа, Глухова, Кролевця, Бахмача, Березни, Мена, Сосниці, Погару, Стародубу, Почепу, Нових Млинів, Носівки та Кобижчі [22, с. 239-240]. Присягу приймали стольник Михайло Дмитрієв і воевода Валуйський. Лише у полковому центрі, за даними ніжинських краєзнавців, на вірність царю присягло 1944 мешканця, а загалом присягу в полку склали 20 565 чоловік [5, с. 535]. Згідно з радянською історіографією, більшість приведених до присяги міщан і козаків, зробили це добровільно, з вірою в те, що союз з Москвою захистить Гетьманщину від нападів Польщі та Кримського ханства [10].

Аналіз джерел та сучасні історичні розвідки дозволяють спростувати тезу про однотайність присяги населення Ніжинського козацького полку на вірність Москві. За свідченням ніжинського краєзнавця О. Ростовської, у 1654 р. в Ніжинському полку було зареєстровано 8618 міщан, серед них: 61 земський староста, 7 сотенних, 4 осавули, 5 бургомістрів. Показово, що на вірність Росії присягнули лише 1 шляхтич, а із 36 сотників – лише 7 чоловік [24, с. 96].

Дану тезу підтверджує і сучасний відомий історик Ю. Мицик. За його даними вже російські історіографи XVII ст. намагалися приховати небажання українців присягати на вірність царю Олексію Михайловичу, і в присяжні книги, в тому числі і по Ніжинському полку, вписували назви міст, в яких вони ніколи не були та прізвиська козаків, яких на 1654 р. вже не було серед живих. При цьому московити вдало використали список козацького реєстру 1649 р., переписавши з нього потрібну їм інформацію [22, с. 8-12].

Отже, українсько-московські угоди 1654 р. і перші спроби їх реалізації та впровадження на практиці породили низку політичних конфліктів і протистоянь між політичними системами Гетьманщини і Московського царства, прикладом чого є події у Ніжинському козацькому полку 1654 року. Наслідки Переяславських і Березневих статей 1654 р. кардинально змінили місце і роль Ніжинського козацького полку у військовій і суспільно-політичній системах Гетьманщини.

Перш за все, розуміння гетьманом Б. Хмельницьким короткотривалості і хиткості військово-політичного союзу з Москвою, ставило перед ним завдання

посилення обороноздатності Лівобережної України в разі можливого наступу московських військ. Головним військовим центром у разі такого наступу був Ніжинський козацький полк, що потребував військового і політичного зміцнення. Свідченням цього є значне територіальне зростання Ніжинського козацького полку у 1654 році. З 10 сотень у 1649 р. (шість сотень Ніжинських, сотня Григорія Кобилецького, Салтиково-Дивицька, Березівська і Носівсько-Кобижчанська [23, с. XXI]) Ніжинський полк за рахунок приєднання 7 сотень Чернігівського полку і округів Чернігівського воєводства та Стародубського повіту Смоленського воєводства було збільшено до 36 складових одиниць [14, с. 50]. Так, після укладення Переяславського договору з Москвою перелік адміністративно-територіальних одиниць Ніжинського полку складався з таких сотень: Батуринської, Бахмацької, Березівської, Бобівської, Борзнянської, Волинської, Глухівської, Салтиководивицької, Володьководивицької, Дроківської, Івангородської, Киселівської, Кобизької, Конотопської, Кролевецької, Мглинської, Менської, Мринської, Ніжинської, Новгородської, Носівської, Оленівської, Підлипенської, Погарської, Понорницької, Поповогірської, Почепської, Рождественської, Сиволозької, Синявської, Сосницької, Стародубської, Топольської, Шаповалівської та Шептаківської [11, с. 136]. Показово, що внаслідок означеного територіального зростання Ніжинський полк з найменшого полку 1649 р. перетворився на найбільшу адміністративно-територіальну одиницю держави Б. Хмельницького. За підрахунками історика Є.М. Луняка, починаючи з 1654 р. і до подій «Чорної ради» 1663 р. терени Ніжинського козацького полку переважали території таких сучасних держав як Бельгія, Данія, Швейцарія та Нідерланди [17, с. 13].

Територію Ніжинського козацького полку станом на 1654 р. ми умовно можемо поділити на наступні складові частини:

1. *Старі сотенні центри*, що перебували у складі полку з 1649 р.;

2. *Стародубщина*: міста Новгород-Сіверськ, Стародуб, Мглин, Погар і Почеп. Приєднання до Ніжинського полку Задесення (Сівер), що складало так звану Стародубщину (сучасна територія Росії, Брянська обл.), згрупувало під юрисдикцією ніжинських полковників значну територію, внаслідок чого до їх титулатури додалась частинка «і всього Сівера» [18, с. 735];

3. *Місто Могилів і Могилівський повіт*, зайняті ніжинським і водночас білоруським полковником І. Золотаренком у ході Білоруської кампанії українських і московських військ 1654-1655 рр. [6, с. 1200-1201]. Надалі, починаючи з 1655 р., дана територія входила до складу Білоруського (Чауського) козацького полку.

4. *«Засеймські сотні»*: міста Короп, Кролевець, Вороніж, Ямпіль, Нові Млини. Назва сотень утворилася через те, що вони знаходилися по той бік р. Сейм, природньо відокремлюючись від решти територій Ніжинського полку. Принагідно зазначимо, що «засеймські сотні» вважалися гетьманськими або підпорядкованими генеральній старшині. З козаків «засеймських» сотень формували особисту охорону гетьмана [9, с. 133-134].

Територіальне зростання Ніжинського козацького полку 1654 р. сприяло і кількісному зростанню ніжинського козацтва, що дозволило ніжинському полковнику І. Золотаренку в разі небезпеки виставити проти ворога мінімум

11412 козаків. Саме така кількість ніжинського козацтва присягнула на вірність московському царю у 1654 р. (без ерахування жінок і дітей – Р.Ж.), що становило 58 % населення полку [22, с. 348]. В дійсності ж Ніжинський полк міг виставити значно більшу кількість боєздатних козаків, оскільки, виходячи з підрахунків І. Крип'якевича, у роки Хмельниччини козацтво становило 60-80 % населення більшості полків [13, с. 297]. Першою реальною перевіркою боєздатності оновленого в контексті українсько-московських угод 1654 р. Ніжинського козацького полку став Білоруський похід 1654-1656 років, у ході якого союзні українські і московські війська завдали поразки литовським і польським військовим підрозділам. Очільником козацького війська на білоруських землях було призначено ніжинського полковника І. Золотаренка, який отримав посаду «наказного гетьмана Сіверського» [14, с. 4]. Зайнявши південко-східну Білорусь з містами Гомель, Бобруйськ, Речиця, Новий Бихів [16, арк. 1.], І. Золотаренко розпочав дії, спрямовані на показачення білоруського населення. На зайнятих територіях запроваджувався адміністративно-територіальний устрій українського зразка, а білоруські селяни отримали змогу переходити до вільного козацького стану. Місцеві жителі стали вступати до загонів наказного гетьмана і, як стверджує історик О. Гуржій, «навіть голили голови на козацький манер» [7, с. 25]. У зв'язку з цим, відомий український історик Д. Дорошенко висунув припущення, що І. Золотаренко мав таємні інструкції від Б. Хмельницького «прилучити Білорусь безпосередньо до України» [8, с. 22].

Зростання Ніжинського козацького полку в територіальному і військовому аспектах сприяло збільшенню політичної ваги м. Ніжина на Лівобережній Україні. Розуміли це як гетьман Б. Хмельницький, так і московський цар Олексій Михайлович і його царедворці. Починаючи з 1654 р. московський уряд постійно намагався розмістити в м. Ніжині воевод та стрільців, про що він неодноразово домовлявся з гетьманами Богданом Хмельницький та Іваном Виговським [21, с. 315-322, 461-467]. Українські урядовці до останнього виступали проти цього. Царська адміністрація в Ніжині з'явилася лише в кінці 1659 р., після завершення українсько-московської війни 1658-1659 рр. війни й укладання Другого Переяславського договору 1659 року. Одними з перших ніжинських воевод були князь Семен Шаховський та дворянин Дмитрієв [16, арк. 26].

Укладення угод 1654 року вплинуло й на окремі стани суспільства Гетьманщини другої половини XVII століття. Українсько-московський союз сприяв зміцненню ролі міщан у політичному житті козацької держави, зокрема у на теренах Ніжинського полку. Шляхом підтвердження у 1654 році Магдебурзького права м. Ніжину й сотенним центрам Ніжинського козацького полку – Батурину, Березні, Глухову, Козельцю і Стародубу [10, с. 18], московський уряд, за визначенням американського історика Бікфорда О'Браєна, сприяв загостренню міжстанових протиріч українського суспільства, що послаблювало і роздирало його з середини [1, р. 130-131]. Справа в тому, що з присягою на вірність московському царю Олексію Михайловичу, міщани Ніжинського полку відтепер вважали себе прямими московськими підданими, а не підданими українських гетьманів. Не займаючи чітко визначеного місця в управлінні козацькою державою, міщани у другій половині XVII ст. самостійно

писали листи і чолобитні московському царю, брали участь у посольствах до інших держав тощо. Так, за участі ніжинських, глухівських, коропських і крелевецьких міщан були підписані Московський договір 1665 р., Глухівські статті 1669 р. і Конотопський договір 1672 р. [3, с. 94, 154-155].

Зміцнення ролі міщанства з 1654 р., зокрема у Ніжинському козацькому полку, порівняно з рядовим козацтвом, що вже в останні роки Хмельниччини почало страждати від утисків старшини і монастирів, у майбутньому створило базис міжстанових протиріч в українському суспільстві. Найбільше цим скористалася імперія Романових, що підіграючи різним станам і задовольняючи їхні інтереси на шкоду іншим, змогла послабити Гетьманщину і поступово інкорпорувати її до складу Росії [1, р. 131].

Отже, українсько-московські угоди 1654 р. справили значний вплив і наслідки як на історичний розвиток Гетьманщини другої половини XVII – кінця XVIII ст. загалом, так і на окремі її полки. Яскравим прикладом зміни місця і ролі козацького полку у військовій і суспільно-політичній системах Гетьманщини є еволюція Ніжинського козацького полку в контексті Переяславських і Березневих статей. Розвиток українсько-московських відносин упродовж 1648-1653 рр. й після угоди 1654 р. сприяв перетворенню Ніжинського козацького полку з найменшого у територіальному і військовому відношенні полку на найбільшу складову одиницю Гетьманщини, створив підґрунтя для зростання м. Ніжина як політичного центру Лівобережної України, яким місто було до кінця XVII ст.

Джерела та література:

1. O'Brien B. Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667. – Los Angeles: University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963. – P. 138.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. X. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – 838 + 24 с.

3. Величко С.В. Літопис. У 2 томах. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.

4. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: в 3 т. / ред. кол. П.П. Гудзенко, А.К. Касименко, А.А. Новосельский. – М.: АН СССР, 1953. – Т. 2.: Освободительная война украинского народа и борьба за воссоединение с Россией. 1648-1651 годы. – 1953. – 647 с.

5. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы: в 3 т. / ред. Коллегия П.П. Гудзенко, А.К. Касименко, А.А. Новосельский. – М.: Издательство АН СССР, 1953. – Т. 3.: Завершение борьбы украинского народа за воссоединение с Россией. Переяславская Рада. 1651-1654 годы. – 1953. – 647 с.

6. Грушевський М. Історія України-Руси. / М.С. Грушевський. У 11 томах та 12 книгах. – Том IX. Частина II. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957. – 1630 с.

7. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 224 с.

8. Дорошенко Д. Нарис історії України у 2 т. / Д. Дорошенко. – Т. II. – К.: Глобус, 1991. – 350 с.

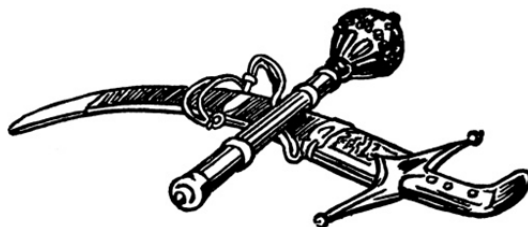
9. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко. – К.: АН УРСР, 1959. – 531 с.

10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Т.18. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1972. – 780 с.

11. Календар 2000-го року “Чернігівщина – земля козацька”. Автор і упорядник І. Корбач. (Чернігівське земляцтво) – К., 1999. – 768 с.

12. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
13. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. / І.Крип'якевич – К.: АН УРСР, 1954. – 535 с.
14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М.Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
15. Лилеев М.И. Иван Золотаренко, нежинский полковник // ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. 127, спр. 161. – 18 арк.
16. Лилеев М.И. К истории первых нежинских полковников. Нежинские полковые чины в XVIII вв. Нежинский протопоп Симеон Адамович. Фрагменты текстов исследований // ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. 127, спр. 162. – 32 арк.
17. Луняк Є. М. Криваве Різдво Салтикової Дівиці 1664 року: монографія / Є.М. Луняк. – НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 72 с.
18. Максимович М. А. Собрание сочинений. Том 1. Отдел исторический. – К.: Типография М. П. Фрица, на большой Владимирской ул, в собственном доме, 1876. – 847 с.
19. Мицик Ю.А. Записки подорожуючого краєзнавця (подорожні нотатки літа 2006 року) / Ю.А. Мицик // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 3 (6) / Центр пам'яткознавства НАН УКРАЇНИ та УТОІПК. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 173-176.
20. Ніжинський літопис XVIII століття / Упоряд. М. Компанюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 473-483.
21. Полное собрание законов Российской империи в 45 томах. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 1. – 1029 с.
22. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Ю. Мицик і М. Кравець. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 350 с.
23. Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня изданные по подлиннику О.М. Бодянскимъ. – М.: Императорское Общество Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ университете, 1875. – XXXIV + 338 с.
24. Ростовська О.В. Ніжинський козацький полк / Ольга Ростовська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 95-98.
25. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 560 с.

Опубліковано: Желєзко Р.А. Ніжинський козацький полк у контексті українсько-московських угод 1654 року // Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Григорія Казьмирчук / упорядники: М.Г. Казьмирчук, Ю.В. Латиш. – К.: ПП: «КП УкрСІЧ», 2014. – С. 164-174.

НІЖИНЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ДОБИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648-1657 pp.): ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проголошення незалежності України в 1991 році відкрило нові можливості для розвитку вітчизняної історичної науки, сприяло об'єктивному, науковому відображенню української історії. Відтворення реальних картин боротьби українського народу за свої права і свободу в минулому, його прагнення до власної держави і ладотворення, є неможливим без глибокого вивчення історії окремих земель і регіонів нашої держави. Не виключенням у цьому плані є й історія Ніжинщини.

Однією з найвеличніших та найдраматичніших сторінок в історії України XVII-XVIII ст. є, безумовно, період Хмельниччини 1648-1657 pp. На відміну від попередніх антишляхетських повстань українського народу I пол. XVII ст., виступ Б.Хмельницького підтримали всі верстви українського суспільства практично на всіх теренах тодішньої України. Характерною рисою нового повстання було перенесення основного центру революційного руху з території

Гетьман Богдан Хмельницький.
Гравюра Вільгельма Гондіуса, XVII ст.

Запорізької Січі до низки регіональних осередків по обидва береги Дніпра. Одним з таких осередків на землях Північного Лівобережжя було м. Ніжин – центр одного з найбільших у роки Хмельниччини полків козацької України. Наукова історіографія періоду національно-визвольної боротьби середини XVII ст. досить широка і різнопланова, оскільки включає документальні джерела, козацькі літописи, свідчення іноземних діячів та дослідників, низку вітчизняних авторських монографій XVII-XXI століть. Серед історичних розвідок, що з'явилися на межі XX-XXI ст. і відображають проблеми становлення української козацько-гетьманської держави крізь призму військової історії заслуговують уваги: О.Апанович «Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників» (УІЖ. – 1995. – № 4), О.Гуржій «Гетьманська Україна» // Україна крізь віки. Том 8. (К.,1999), В.Борисенко «Курс української історії» (К.,1998), Ю.Мицик «З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 pp.) на Сіверщині» (Сіверянський літопис. – 1998. – № 6), В.Смолій, В.Степанков «Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюція, реалізація» (К., 1997) та інші. Зазначимо, що досліджувана нами

краєзнавча проблематика, не знайшла ще належного висвітлення в роботах істориків. Не зважаючи на ряд публікацій та історичних розвідок місцевих краєзнавців О.Морозова, П.Пирога та інших, що містять окремі факти і аргументи відносно подій на Ніжинщині в роки гетьманування Б.Хмельницького, означена проблематика потребує подальших напрацювань.

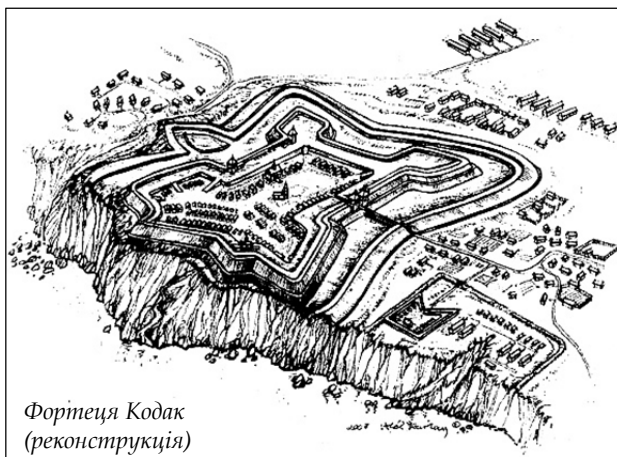
Водночас варто віддати належне наявному у ряді робіт ніжинських краєзнавців О.Морозова, П.Пирога архівно-документальному матеріалу, що відображає військово-політичний аспект. Так, цінна інформація відносно військової історії Ніжинщини доби Хмельниччини подана в працях О.Уривалкіна «Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII ст.» (К., 2001), універсальному дослідженні «Історії міст і сіл УРСР» (К., 1972), Чернігівському хронологічному календарі «Чернігівщина – земля козацька» за 2000 рік (К., 1999), енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» (К., 1990), збірнику «Універсали українських гетьманів», зокрема «Універсали Богдана Хмельницького» (К., 1998).

Показово, що, як наголошує О.Апанович, у період національно-визвольної війни 1648-1657 рр. розвинулося козацьке воєнне мистецтво. Б.Хмельницький збагатив його досвідом західноєвропейського воєнного мистецтва, з яким він познайомився ще під час перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятилітньої війни. Це – і різноманітні напрями стратегії, і особливі засоби ведення бою, і різні системи організації військ, і випробування різних видів зброї [1, с. 37]. Надбання гетьмана широко використовувалися всіма його сподвижниками та соратниками, в тому числі і козаками Ніжинського полку.

До 1648 р. землі Ніжинщини належали Миколі Потоцькому – великому коронному гетьману Речі Посполитої та одному з найбагатших польських магнатів. Систематичні порушення прав та вольностей, жорстоке поводження з селянами та козаками, – були звичними рисами панування коронного гетьмана на території Північного Лівобережжя. Населення Ніжинщини кожної хвилини було готове до виступу на збройну боротьбу. Ще досить свіжою була в пам'яті розплата за участь у повстанні 1637 р., коли М.Потоцький «власноруч керував стратою ніжинських ватажків – козака Пирога та 5 старшин. Уздовж доріг, що вели до Ніжина, він наказав розставити палі та шибениці з тілами закатованих» [2, с.44]. Населення Ніжинщини лише чекало поштовху до нового повстання. Цим поштовхом стали перші перемоги Б.Хмельницького під Жовтими Водами та Корсунем у травні 1648 р., які резонансом розлилися по всіх українських землях. Зокрема, звістка про ці перемоги підняла на повстання величезну кількість населення Північного Лівобережжя. Особливо активно на території Чернігівщини (включаючи Ніжин) діяли загони П.Головацького, М.Небаби, П.Шумейка та інші [3, с.11]. На допомогу повсталим, кількість яких сягала 30 тис., гетьман надіслав загін козаків під командуванням генерального осавула Радка.

Польська шляхта спробувала знайти порятунку за міськими мурами, але марно. Козацький літописець Самовидець з цього приводу писав: «Где по городах, по замках шляхту доставано, где колбек позачинялися были: тоест: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю. Все тое подостававши, вистинали, бо першей, устрашившия, шляхта жидів повивадали з маєтностями, а напотом и

самих, подаставали и вис-
тинали» [4, с. 52]. Єдиним,
хто міг протистояти
повстанцям був князь Я.
Вишневецький, який мав
6-ти тисячний військовий
загін. Але дізнавшись про
поразку М.Потоцького під
Корсунем, він поспішно
залишив Лівобережну
Україну. Козаки впритул
рухались за Я.Вишневецьким
і звільнили ряд міст, таких як
Ніжин, Носівку, Батурин,
Мену та інші. Саме під час

Фортеця Кодак
(реконструкція)

цього походу, «... благодаря героическим действиям горожан и помощи крестьян и козаков в июне 1648 г. Нежин был освобожден» [5, с.50].

Влітку 1648 р. у звільненому Ніжині було створено Ніжинський козацький полк, що на осінь того ж року нараховував вже близько 10 тис. козаків. Першим відомим нам полковником Ніжинського полку часів Хмельниччини був Прокоп Шумейко. Влітку 1648 р. під його керівництвом ніжинські козаки здійснили похід на польську фортецю Кодак. Детальніше про цей похід розповідає «Літопис Самовидця»: «І того ж року (1648) по розказанню гетьмана Хмельницького, полк Ніженській ходил доставати Кодак. И идучи ку Дніпру, чинил великіє кривди людем. Где люде розуміючи оних за войско литовское, и якобы оны идут на оборону Кодака, а не доставати, и несподівано напавши, нікторіє сотні погромили в Рашевці, за Камышным. Але зась скупившись тот полк у Максимовці над Днепром тоє войско разбили и переправивши Днепр, потягнули под Кодак» [6, с. 54]. Цікаво відмітити, що ніжинські козаки були сприйняті як литовська армія, оскільки полк прибув з боку білоруського кордону, за яким лежало Велике князівство Литовське. Саме тому і відбулася незрозуміла сутичка між козаками та місцевими селянами. Підійшовши до Кодака, козаки взяли його в облогу. Захопити фортецю з її міцними оборонними лініями та наявністю в ній польського гарнізону під командуванням іноземних офіцерів, козакам було не під силу. Лише в кінці вересня 1648 р., зважаючи на нестачу харчів та хвороби, що нещадно косили обложених, поляки пішли на переговори та капітулювали. Падіння Кодака мало надзвичайно важливе значення для подальшого розгортання національно-визвольної боротьби, оскільки ще раз показало здатність козацького війська не тільки перемагати у відкритому полі, а і з успіхом брати найміцніші фортеці Речі Посполитої.

У наступному 1649 р. частина козаків Ніжинського полку протистояла литовській армії Януша Радзивілла на північному кордоні Гетьманщини. Успішні дії козаків у цьому регіоні не дозволили литовцям надати суттєву допомогу армії Яна II Казимира та сприяли перемозі Б.Хмельницького у воєнній кампанії 1649 р. Як відомо, у серпні 1649 р. через зраду татар

Б.Хмельницький був змушений укласти з Річчю Посполитою Зборівський мир. Згідно з його умовами влада гетьмана поширювалася на землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Ці землі отримали статус національно-територіальної автономії. Даний договір визначив і кількість козацького реєстру – 40 тис., козаки якого виступали військовою силою Гетьманщини.

Зборівський договір 1649 р. був неоднозначно сприйнятий українським суспільством. Хоча шляхетство Речі Посполитої і було вигнане за межі Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини, а їх володіння перейшли до козацької старшини, гетьман дозволив тим шляхтичам, які прийняли православ'я, поповнювати лави козацтва. Зокрема, в Ніжинському полку служили представники таких шляхетських сімей, як Антоновичі, Борсуки, Тарасевичі, Тупицькі та інші. Їхнє повернення в свої колишні володіння було жорстко сприйняте місцевим населенням. Так, у липні 1650 р. спалахнули повстання в районі міст Ніжин і Остер. Повстання селян та козаків розгорталися з такою силою, що наприкінці серпня А.Кисіль писав: *«чернь повстала і почала убивати панів, і невідомо чи уцілів хоч один шляхтич на Лівобережжі»* [7, с. 239]. Натомість у листі М.Потоцького до Б.Хмельницького читаємо: *«По старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть, а то все через козаків, через полковника тамошнього. Тому я бажав би, коли в. м. (ваша милість - Ред.) хочеш моєї приязні, аби-сь велів козакам, виступити з моєї Ніжинської волості. А коли се неможливо в такім скорім часі, візьми в. м. полковництво від Шумейка і дай Кобиляцькому: він далеко справніший ніж Шумейко і краще вмітиме пильнувати згоду між моїми урядниками і козаками»* [8, с. 45]. Окрім того коронний гетьман Речі Посполитої в досить наказному тоні прохав, щоб Б.Хмельницький змусив місцевих козаків повернути ніжинській і остерській шляхті забрані в неї хутори, міста та маєтності.

Гетьман Б.Хмельницький був обурений листом, однак в своєму універсалі від 31 липня 1650 р. ніжинському полковнику Прокопу Шумейку, наказував, щоб посполиті на території полку не чинили жодної кривди панам шляхтичам, які повертаються до своїх маєтків, захоплені селянами панські землі повернули, а до цього віддавали ще й десяту частину врожаю [9, с. 106]. Проте намагання гетьмана втихомирити народ не принесли очікуваних результатів. Народні виступи розгорталися з ще більшою силою. Так, у вересні 1650 р. лише в одному з невеликих заворушень у Ніжині було вбито 40 людей М.Потоцького [10, с. 97]. Гетьман Б.Хмельницький розумів, що тільки новий наступ на Річ Посполиту дозволить заспокоїти невдоволене польською шляхтою козацтво і селянство. Тому, коли на початку 1651 р. король Речі Посполитої Ян II Казимир порушив умови Зборівського миру, вторгшись на територію Гетьманщини, на зустріч йому вирушила козацька армія на чолі з Б.Хмельницьким. Поки гетьман протистояв полякам під Берестечком і Білою Церквою, лівобережні Чернігівський і Ніжинський полки на чолі з чернігівським полковником Мартином Небабою захищали північний кордон Гетьманщини від литовських військ Януша Радзивілла.

Згідно «Літопису Самовидця», військо Мартина Небаби, залишивши сторожу біля переправи через Дніпро, отаборилося під Ріпками. А коли військо

Я.Радзивілла почало переправу, козацька сторожа дала про це знати полковнику. «Старшій козацькій Небаба, полковник чернігівській, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тоє військо литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, там же стято» [11, с. 61]. З приводу цієї битви М.Грушевський писав: «Небаба попав у таку сутичку, що з неї не вишов. Оправдав своє прізвище: бився власноруч, затятий в праву руку, боронився лівую і не піддавшись живим, зарубаний був на місці» [12, с. 321-322]. Після бою козацький похідний табір, харчі та зброя були захоплені литовцями Я.Радзивілла. Загін М.Небаби не зміг виконати свого завдання і зазнав поразки від литовських військ. Рештки вцілілого козацького війська, очолювані ніжинським полковником Лук'яном Сухинею, відступили до Чернігова. Війська литовського князя взяли місто в облогу. Проте всі спроби литовського князя захопити міський замок штурмом, були невдалими [13, с.42]. Я.Радзивілл, понісши втрати, був змушений відступити та повернути свої війська в бік Києва.

Доволі невдалим у військово-політичному плані для України-Гетьманщини та Б.Хмельницького був 1651 р. Через зраду татар козацтво потерпіло поразку під Берестечком. Згідно Білоцерківського договору територія Гетьманщини обмежувалась землями Київського воеводства, а на Чернігівщину і Брацлавщину повертались польські війська та шляхта. Зокрема, гетьман видав універсал з дозволом коронним гетьманам з військами зайняти землі Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків, що ліквідовувались. У січні-лютому 1652 р. на землі відродженого Чернігівського воеводства вступило 16 тис. польсько-шляхетське військо. Так, брат коронного гетьмана Речі Посполитої М.Калиновського Самуїл розквартирувався у м. Ніжині на зиму, а «войска которіє міл при собі немаліє, розправил по розних городах по

Козацька розвідка

Задніпров'ю і по Задесенню» [14, с. 62]. Отже, у 1651 р. землі Брацлавщини і Чернігівщини знову опинилися в руках польських магнатів, повернення яких супроводжувалося масовим побиттям місцевого населення та відновленням панщини.

Незважаючи на заборони гетьмана, міщани, козаки та селяни продовжували військові дії проти шляхти. Так у кінці 1651 р. на Ніжинщині вибухнуло нове повстання на чолі з колишнім курсунським

полковником Л.Мозирею, жорстоко придушене за наказом Б.Хмельницького [15, с. 59]. Однак, страта Л.Мозирі не вирішила дане питання. Почалося масове переселення українців на територію Слобожанщини. *«Лише полковник Іван Дзиковський відвів на Слобожанщину понад 2 тис. козаків Чернігівського полку. Їхній приклад наслідували сотні сімей з Ніжинського, Миргородського та інших полків»* [16, с. 204-205].

Внутрішні конфлікти у козацькому середовищі продовжувалися до 1652 р., коли розпочалися нові військові дії. Польща збирала всі можливі війська, в тому числі і з Лівобережної України. За даними С.Величка Хмельницький *«...дістав звістку, що польські війська, на Україні біля Ніжина, Ромен, Гадячого та інших міст, які були там на дозорстві, зібралися й дійшли Фастова, і що до них збирається рушати також від Вісли і сам король з військами»* [17, с. 102]. Війська Речі Посполитої залишили територію Чернігівщини і відійшли до Батого, де були розгромлені армією Б.Хмельницького. Показово, що участь у битві приймав і майбутній ніжинський полковник Іван Золотаренко, який в цей час керував Корсунським полком [18, с. 43]. Одночасно з цими подіями на землях Чернігівського воєводства було відновлено владу Чигирини та адміністративно-територіальний поділ на полки. Новий підйом українського революційного руху припав на 1652 рік. Як і у 1648 р. все населення України повстало і почало нищити польську шляхту. Зокрема, за свідченням *«Самовидця»* значні вбивства відбулися в Конотопі – сотенному містечку Ніжинського полку, де повстанці не шкодували ні жінок, ні дітей [19, с. 65]. Наступного 1653 р. козаки Переяславського, Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з ніжинським полковником І.Золотаренком знову протистояли литовським військам на північному кордоні Гетьманщини. На допомогу І.Золотаренку гетьман направив і деякі татарські загони. Події 1653 р. на Ніжинщині відзначилась лише незначними сутичками, після яких литовські війська відступили на попередні позиції.

Нове зіткнення Ніжинського полку з литовським військом відбулося вже після підписання Переяславського договору в січні 1654 р. Протягом наступного

місяця війська Януша Радзивілла підійшли до стін Стародуба. Ніжинський полковник І.Золотаренко зреагував досить швидко та звернувся за допомогою до севського воєводи Андрія Бутурліна. Завдяки спільним діям українсько-російського війська наступ литовської армії було зупинено. Наступні значні військові дії за участі козаків Ніжинського полку розпочались у травні 1654 р., коли Росія, згідно з умовами Переяславської ради, оголосила війну Речі Посполитій і вторглась на територію Білорусії. На допомогу росіянам гетьман направив Чернігівський, Ніжинський та Переяславський полки на чолі з ніжинським полковником І. Золотаренком, який отримав посаду наказного гетьмана. Загальна кількість козацького війська становила 20 тис. чоловік. До того ж, гетьман Б.Хмельницький, за даними Г.Грабянки, дозволив іти в похід усім, хто забажає [20, с. 96]. Сучасний ніжинський краєзнавець О.Уривалкін подає відомості про складові частини війська І.Золотаренка: Ніжинський полк Г.Кобилецького, полк Тимофія Золотаренка, Чернігівський полк Пободайла, Стародубський полк Пашка, Борзнянський полк Забіли і С.Курбацького, полк Ю.Коробки, Менський полк П.Семенова та загін В.Золотаренка [21, с. 71], що діяв безпосередньо разом з військами царя Олексія Михайловича в районі Смоленська.

Білоруський похід українсько-російського війська був досить успішним. Протягом 1654-1655 рр. козаки ніжинського полковника, наказного гетьмана І.Золотаренка здобули ряд перемог над польсько-литовськими військами та зайняли низку білоруських міст, зокрема, Новий Бихів, Гомель, Чечерськ, Чауси та інші. У той же час козаки В.Золотаренка спільно з військами московського царя здобули Смоленськ. У червні 1655 р. загопи І.Золотаренка переправилися через р. Березину, розгромили литовське військо під Мінськом та зайняли м. Свілоч. Велике князівство Литовське опинилося на межі нищівного розгрому, особливо після поразки Я.Радзивілла 24серпня 1654 р. в районі р. Друть, на захід від м. Шклова. Поразка було настільки разючою, що як писав Самійло Величко: «... розбили з усім військом ущент. Врятувалися лише ті, хто тікав, як пилявські утікачі, навіть сам гетьман Радивил ледве не загинув, позбувся-бо двох коней і з малою часткою недобитого війська ускробав до Литви, (на яку тоді) впала ... від наступу московських та козацьких військ велика біда і розор» [22, с. 147]. Поставала реальна можливість включення білоруських земель до складу новоутвореної Гетьманщини та перетворення білоруських селян у козацький стан, підвітний володарю Чигирина.

Проте, означеним планам гетьмана в Білорусії не судилось збутись. Під час облоги Старого Бихова у 1655 р. загинули видатні козацькі ватажки: чернігівський полковник Степан Пободайло та наказний гетьман Іван Золотаренко. Козацьке військо втратило своїх лідерів і не могло надалі виконувати стратегічні плани гетьмана. Верховне командування було доручено Василю Золотаренку, який отримав ніжинське полковництво. Однак, ним було віддано наказ козакам відступити з-під стін Старого Бихова, що в сукупності з антистаршинським повстанням за участі ніжинських козаків, призвело до контрудару польських сил та оборонців Старого Бихова. У грудні 1655 р. «... в скором часі забунтовалося козацтво, на своїх старших чернь повстала била, хочачи старшину побити; але старшина, скупившись, многих з черні

вистинали: бо чернь, напавши на вози купецькіє з горілками, оних рабуючи, позапивалися, на котрих напавши, старшина вистинали, а приводцев повішали...» [23, с. 71-72].

Саме ці події і стали причиною того, що Б.Хмельницький у 1656 р. відібрав посаду ніжинського полковника у В.Золотаренка і передав її досвідченому у військових справах Григорію Гуляницькому. Цими подіями вдало скористався московський цар Олексій Михайлович, який добився того, що у 1656 р. почалося виведення козаків з території Білорусії, що розглядалась як сфера впливу Москви. Задуми Б.Хмельницького відносно закріплення білоруських земель за Гетьманщиною не входило в плани царя, тому було прийнято рішення про витіснення з означеного регіону українських козацьких військ. З метою підризу позицій та становища українського козацтва серед білоруської шляхти, міщанства та селянства, московські урядовці розпочали поширення сфабрикованих справ про розбійництво козаків І.Золотаренка в навколишніх містах.

Спершу до гетьмана Богдана Хмельницького, що перебував у Чигирині, 5 квітня 1656 р. прибули послы від царя, які почали скаржитися на поведінку українських козаків Ніжинського та інших полків, що перебували в Могилеві та інших містах Білорусії. Послы неодноразово стверджували, що козаки грабують та вбивають місцеве населення. 30 травня 1656 р., за даними Михайла Грушевського, було «кликано козацьку раду, на ній оголошено наказ: всім козакам українським з полку Ніжинського і Чернігівського вийти з Могилева і Могилівського повіту, і з інших своїх давніх осель, згідно з волею гетьмана Хмельницького» [24, с. 1225].

Ніжинський козацький полк доби Хмельниччини на чолі з ніжинськими полковниками П.Шумейком, Л.Сухинею та І.Золотаренком відзначився активною участю в українсько-польських військових кампаніях. Протягом 1648-1654 рр. Ніжинський полк виконував стратегічне завдання по захисту північного кордону Гетьманщини від литовської армії Я.Радзивілла та відволікання Великого князівства Литовського від надання активної допомоги польським військам. Окрім оборонних боїв ніжинські козаки взяли участь в поході на фортецю Кодак 1648 р. та Білоруському поході 1654-1656 рр., що перетворив Білорусію на новий театр війни проти Польщі. За винятком неприступного Старого Бихова, в білоруських землях більше не знайшлося міст, що могли протистояти козацькому війську. Лише через загибель І.Золотаренка та переважної більшості 20 тис. війська, Б.Хмельницький був змушений у 1656 р. розпочати виведення своїх полків з білоруських земель, які згодом у роки гетьманування Івана Виговського (1657-1659 рр.) будуть включені до складу Московського царства. Тому цілком слушним буде твердження, що ніжинські полковники – вразні сподвижники Б.Хмельницького.

Джерела та література:

1. Апанович О. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників. / О.Апанович // УДЖ. - 1995. - №4. - С. 33-45.
2. Морозов О. Біля витоків польської громади. / О. Морозов. // Поляки в Ніжині. Випуск I. - К.: Знання України, 2002. - С. 37-44.

3. Чернігівщина – енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.
4. Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
5. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский. / А.М. Лазаревский. – К., 1893.
6. Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
7. Універсали Б.Хмельницького. Матеріали до українського дипломатарію.: Універсали українських гетьманів. – Серія I. – Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: ВД Альтернативи, 1998. – 368 с.
8. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. Уривалкін – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001. – 276 с.
9. Універсали Б.Хмельницького. Матеріали до українського дипломатарію.: Універсали українських гетьманів. – Серія I. – Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: ВД Альтернативи, 1998. – 368 с.
10. Ніжин: із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина. / Автор і упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: ТОВ Аспект-Поліграф, 2008. – 428 с.
11. Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
12. Грушевський М.С. Історія України – Руси в 11 томах та 12 книгах. Том VIII. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.
13. Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського на Україну та оборона Києва. / А. Гурбик. // УІЖ. – 2006. – №6. – С. 35-55.
14. Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
15. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. Уривалкін – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001. – 276 с.
16. Борисенко В.И. Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст.: Навч. посібник. / В. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
17. Величко С. Літопис в 2 томах. Том I. / За ред. О.В.Мишанич. / Давньоруські та давні українські літописи. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
18. Апанович О. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників. / О.Апанович // УІЖ. – 1995. – №4. – С. 33-45.
19. Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
20. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – 185 с.
21. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О. Уривалкін – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001. – 276 с.
22. Величко С. Літопис в 2 томах. Том II. / За ред. О.В.Мишанич. / Давньоруські та давні українські літописи. – К.: Дніпро, 1991. – 640 с.
23. Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
24. Грушевський М.С. Історія України – Руси в 11 томах та 12 книгах. Том IX. ч. II. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1997. – 776 с.

Опубліковано: Ростовська О., Железко Р. Ніжинський козацький полк доби Б. Хмельницького (1648-1657 рр.): військово-політичний аспект // Література і культура Полісся. – Вип. 65: Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку / [відп. ред. і упор. Г.В. Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 49-59.

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНЩИНИ (1648-1657 рр.): ЛИТОВСЬКИЙ, РОСІЙСЬКИЙ І ШВЕДСЬКИЙ ВЕКТОРИ

Поряд з вивченням загальних тенденцій в історії України XVII-XVIII ст., останнім часом все більшої ваги починає набувати дослідження регіональної історії тих чи інших земель в означений період. Так, досить важливими з політичної, економічної та культурної точок зору в роки правління гетьмана Б. Хмельницького були терени Ніжинського козацького полку – найбільшого полку Гетьманщини 1648-1654 рр., де проживала третина всього населення тогочасної України [11, 3]. Ніжинський полк належав до новостворених козацьких полків і, як відзначають політологи, мав особливу позицію стосовно багатьох внутрішньо- і зовнішньополітичних питань. Розгортання національно-визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування поставило перед гетьманом Б. Хмельницьким проблему визнання права українців на державу та закріплення її позицій на звільнених територіях. Гетьман розумів, що здолати Річ Посполиту та здобути юридичне визнання Гетьманщини можливо лише при сприянні іноземних держав. З цією метою протягом 1648-1657 рр. він установив дружні дипломатичні відносини з 13 країнами Європи та Азії, головним завданням яких був пошук союзника у війні проти Речі Посполитої. Активними учасниками даних відносин були як гетьманська адміністрація, так і представники полкової старшини на місцях. Так, представники Ніжинського полку, що безпосередньо межував з білоруськими та російськими землями, постійно здійснювали важливі зовнішньополітичні завдання Чигирини, пов'язані з даним регіоном.

Одним із головних завдань старшини Чернігівського та Ніжинського полків було послаблення могутності Речі Посполитої з середини шляхом виведення з війни Великого князівства Литовського та заручення підтримкою білоруського населення. Вже в листі ніжинського полковника П. Шумейка до старости гомельського, датованого 17 серпня 1648 р., ми знаходимо свідчення про бажання Гетьманщини мати мир з литовською та білоруською шляхтою. П. Шумейко пояснює старості гомельському причини перетину козаками їхнього спільного кордону, посилаючись на стан війни з польськими панами, та повідомляє, що надалі гетьман буде дотримуватись непорушності українсько-литовських кордонів. *«Тепер же, отримавши наказ від його мості пана Богдана Хмельницького гетьмана Війська його королівської мості Запорізького, щоб ми з вашими вельможностями не важилися воювати... Цей універсал разом з листом, від самого його мості пана Хмельницького відсилаємо до вельможного його мості пана хорунжого Великого князівства Литовського. Самі ж, звичайних кордонів пильнуючи, низько б'ємо чолом»* [8, 18].

Проте уникнути війни з литовською армією гетьману Б.Хмельницькому не вдалося. Всі спроби чернігівської та ніжинської старшини утримати Я.

Радзивілла від походу на Україну завершилися поразкою. Так, у червні 1651 р. до табору литовського князя Я. Радзивілла, що був розташований біля північного кордону Гетьманщини, прибуло посольство від чернігівського полковника Мартина Небаби, чиїм завданням було зупинити просування литовського війська на Україну і не допустити його з'єднання з польською армією Яна II Казимира.

Козацьке посольство на чолі з Степаном Пободайлом намагалося утримати Я. Радзивілла від походу на Україну, але литовський князь і слухати не хотів, оскільки був розлючений через побиття козаками Небаби литовського гарнізону у Гомелі. Крім того, Радзивілл наказав «...затримати козацьку місцю на декілька тижнів у литовському таборі. А сам таємно рушив з військами на Сіверщину проти М. Небаби. Пободайло повернувся до Чернігова занадто пізно і не встиг попередити козаків про плани Радзивілла» [15, 232-234]. Як наслідок, литовський князь, використавши фактор несподіваності, напав на підрозділи Чернігівського і Ніжинського полків. 26 червня 1651 р. у запеклому бою біля села Ріпки козаки М. Небаби зазнали поразки, що спричинило взяття литовцями Києва. Отже, на 1651 р. союз Литви та Польщі, скріплений унією 1569 р., був ще досить сильним і Я. Радзивілл підтримував у війні свого короля, а не «бунтівного» українського гетьмана.

Починаючи з травня 1648 р., а саме після Корсунської перемоги, Б. Хмельницький установив дипломатичні відносини зі своїм східним сусідом Московським царством. Вже у червні 1648 р. гетьман звернувся до московського царя з листом, в якому «закликав Олексія Михайловича розпочати спільні дії Москви та України проти Польщі з метою захоплення польського трону, вільного після смерті Владислава IV» [2, 124]. З того часу між Гетьманщиною тамосковським царством розпочався постійний обмін посольствами, участь в яких брали представники майже всіх тогочасних козацьких полків, зокрема полк Ніжинський. Так, у березні 1652 р. у складі посольства до Москви перебували ніжинський полковник Іван Золотаренко і протопоп Максим Филімонович [14, 60], що мав великий вплив на брата дружини гетьмана.

Російський цар прихильно ставився до війни Б. Хмельницького, адже вона послаблювала давнього ворога Москви – Річ Посполиту. Однак надавати військову допомогу і брати Гетьманщину під свій протекторат цар Олексій Михайлович не поспішав, мотивуючи це Полянським договором 1634 р. з Річчю Посполитою. У відповідь гетьман в 1653 р. в одному з листів заявив, що якщо Москва не прийме Україну під свій протекторат, то це з радістю зробить Туреччина. До того ж майбутній союз мав негативні наслідки перш за все для московського царя.

Дана заява значно прискорила переговори, і вже у червні 1653 р. ніжинський полковник І. Золотаренко та чернігівський полковник С. Пободайло зустрічали у Чернігові московських посланців, які прибули на Україну для з'ясування політичної ситуації. Чернігівські краєзнавці повідомляють, що козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, на якому в супроводі полкової музики звучали здравниці на адресу царя Олексія Михайловича [15, 278]. Отже, протягом 1652-1653 рр. ніжинська козацька

старшина взяла активну участь у переговорах з Москвою, які завершилися Переяславською радою у січні 1654 р.

Під час переговорів у Переяславі були присутні гетьман та більшість полковників. Серед присутніх український історик І. Крип'якевич називає і ніжинського полковника І. Золотаренка [6, 457]. На козацькій раді було ухвалено рішення про прийняття російського протекторату і першими на вірність московському царю присягнули мешканці Переяслава. Згодом московське посольство на чолі з Василем Бутурліним привело до присяги Київ, Чернігів та Ніжин. Показово, що останні два міста були своєрідними центрами козацтва на Лівобережжі і їх В. Бутурлін відвідав особисто, а в решту міст Чернігівського і Ніжинських полків відправив рядових чиновників.

23 січня 1654 р. посольство Бутурліна прибуло в Ніжин. На околиці міста, в урочищі Ветхе, гостей зустрічав полковник І. Золотаренко і почесний караул козаків [14, 67]. Під дзвони Ветхорождественського монастиря полковник і посольство проїхало до міської брами, а звідти на Соборну площу. Наступного дня, 24 січня 1654 р., відбулася присяга мешканців Ніжина московському царю.

Збереглися записні книги про приведення до присяги жителів міст і сіл по Ніжинському полку. Присягу приймали стольник Михайло Дмитрієв і воевода Валуйський. Детальну інформацію з цього приводу подає М. Грушевський. За його даними посольство привело до присяги Борзну, Бахмач, Конотоп, Батурин, Мену, Стародуб, Новгород-Сіверський та інші міста. Стосовно кожного міста вказується кількість козацької старшини, козаків і міщан, що були «заприсяжені». Наприклад, в Мені з селами присягло 375 козаків, сотник, писар, осавул, хорунжий, 17 отаманів, міщан – 490; один земський староста, два «соцькі» [3, 1013]. У Батурині заприсяглося 608 козаків і 715 міщан, у Конотопі 615 козаків та 513 міщан. У Ніжині, за даними сучасних краєзнавців, на вірність царю присягло 1944 мешканця, а загалом присягу в полку склало 20 566 чоловік [10, 98].

Згідно з радянською історіографією, зокрема працею «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область», більшість приведених до присяги міщан і козаків зробили це добровільно, зі щирою вірою в те, що союз з Москвою захистить Україну від найненавснїших на той час кримських татар та надокучливих ляхів. Але насправді не всі українці мали щире бажання присягати Москві. Для прикладу можна взяти Ніжинський полк. Так, у 1654 р. в полку було зареєстровано 8618 міщан, серед них 61 земський староста, 7 сотенних, 5 бургомїстрів. Показово, що на вірність Росії присягнув лише 1 шляхтич, а із 36 сотенних – лише 7 чоловік [12, 96]. Дану тезу підтверджує і сучасний відомий історик Ю. Мицик. У своїй статті «З досліджень історії Переяславської ради 1654 р.» він зазначає, що вже російські історіографи XVII ст. намагалися приховати небажання українців присягати на вірність Олексію І і в присяжні книги (в тому числі і по Ніжинському полку) вписали назви міст, у яких вони ніколи не бували, та прїзвища козаків, яких на 1654 р. вже не було серед живих. При цьому московити вдало використали список козацького реєстру 1649 р., переписавши з нього потрібну їм інформацію [7, 79-80].

Прискіпливий аналіз фактів і подій та історична логіка дозволяють зауважити, що вже з самого початку Б. Хмельницький розчарувався у виборі

М.Самокиш. В'їзд Богдана Хмельницького до Києва

Москви своїм союзником, оскільки цар Олексій Михайлович ставився до Гетьманщини не як до союзника, а як до рядової провінції Російської держави. Між Чигирином і Москвою виникли протиріччя відносно майбутнього устрою нового об'єднання та спільної участі у війні проти Речі Посполитої.

Справжній дипломатичний конфлікт між Гетьманщиною та Московським царством виник у 1654 р. Ніжинський полковник та водночас наказний гетьман І. Золотаренко, виконуючи інструкції Б.Хмельницького, почав запроваджувати на білоруських землях українську адміністрацію та формувати полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні. Дане «показачення Білорусі» здійснювалось завдяки підтримки Золотаренка з боку українців, які там проживали, та частини білорусів, підхоплених українським антипольським рухом, підкріпленим прикладом побудови власної держави Гетьманщини. Досить зрозумілим у даному контексті є й те, що ніжинський полковник приписав до території Ніжинського полку м. Могилів разом з усім Могилівським повітом [3, 1200-1201].

У червні 1654 р. до табору І. Золотаренка прибула делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтиним Поклонським, який заявив, що хоче віддати Білорусь під протекцію московського царя. Проте інші делегати висловили бажання скласти присягу не московським боярам, а гетьману Б. Хмельницькому. Наказний гетьман І. Золотаренко відправив білоруських урядовців до Чигирина, надавши для охорони загін козаків [15, 284].

Дізнавшись про це, московський цар Олексій Михайлович та його оточення висловили протест, адже на думку Москви всі звільнені від поляків землі мали бути приєднані до Росії, і вся білоруська шляхта мала безпосередньо присягати царю, а не через посередництво українського гетьмана. Вершиною українсько-російських міждержавних непорозумінь став Віленський мир 1656 р.

між Польщею та Росією, що фактично перекреслював плани Б.Хмельницького про західний кордон Гетьманщини по р. Вісла.

За таких умов вже у 1654 р. гетьман вирішив шукати нового союзника, яким повинна була стати Швеція, чий король Карл X в той час також вів війну проти Речі Посполитої. Установити тісні зв'язки зі шведами було доручено ніжинському полковнику Івану Золотаренку, який у 1654-1655 рр. на чолі Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків протистояв полякам на території Білорусії. Він, посідаючи посаду наказного гетьмана, безпосередньо листувався з королем та представниками вищого військового командування Шведського королівства.

На жаль, як зазначав відомий український історик М. Грушевський, *«подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з шведами знов таки маємо дуже мало»* [3, 1110]. Причинами цього, перш за все, є недостатня кількість джерел про ті події та незначна увага з боку дослідників до даної проблеми. Достеменно відомо, що на початку осені 1654 р. І. Золотаренко в листі до Карла X Густава висловлював радість з приводу того, що шведи захопили частину Речі Посполитої і обіцяв королю всяку допомогу з боку козаків із застереженням відповідної влади і честі його зверхника – гетьмана Війська Запорізького Б. Хмельницького.

«Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає також уваги для своїх козаків – «тих що під моїм рейментом, Білоруським і Сіверським» (in teo regimine Bialoruscio et Sieuerscio)» [3, 1110].

Більш ширші відомості про бажання Б. Хмельницького мати союз зі Швецією, не турбуючи самого короля, наказний гетьман надіслав у листі до шведського воєначальника Радзейовського. Крім того, козацький ватажок прохав шведське командування якнайшвидше відправити зі свого табору до козаків золотаренкового сотника Івана Петровича. До речі, за даними української історіографії, сотник І. Петрович був вельми сміливою людиною, оскільки, ризикуючи своїм життям, він неодноразово доставляв листи шведів до Золотаренка та козацькі відповіді королю.

В іншому листі Карла X Густава до наказного гетьмана, датованому 14 листопада 1654 р., йдеться про 10 тисяч козаків, що їх *«ніжинський полковник обіцяв на підтримку королю під час його військової компанії у Польщі та Прусії»* [9, 52-53].

Наведені факти ще раз підтверджують важливість для України союзу зі Швецією, зважаючи на кількість козаків, яку пропонував Іван Золотаренко королю, адже на час початку білоруського походу козацьке військо нараховувало 18-20 тис. чоловік, не враховуючи загону його брата Василя Золотаренка, що діяв безпосередньо разом з російськими військами проти поляків. Тобто, не рахуючи загиблих на час пропозиції (а в цілому в 1657 р. додому повернулося лише 6-8 тис. козаків [10, 99]), Іван пропонував шведам приблизно половину своєї армії, що могло значно послабити козацькі тили. Проте, цей ризикований крок українців однозначно говорить про бажання Б. Хмельницького укласти союз із Швецією.

Козацький похідний табір. Старовинний малюнок.

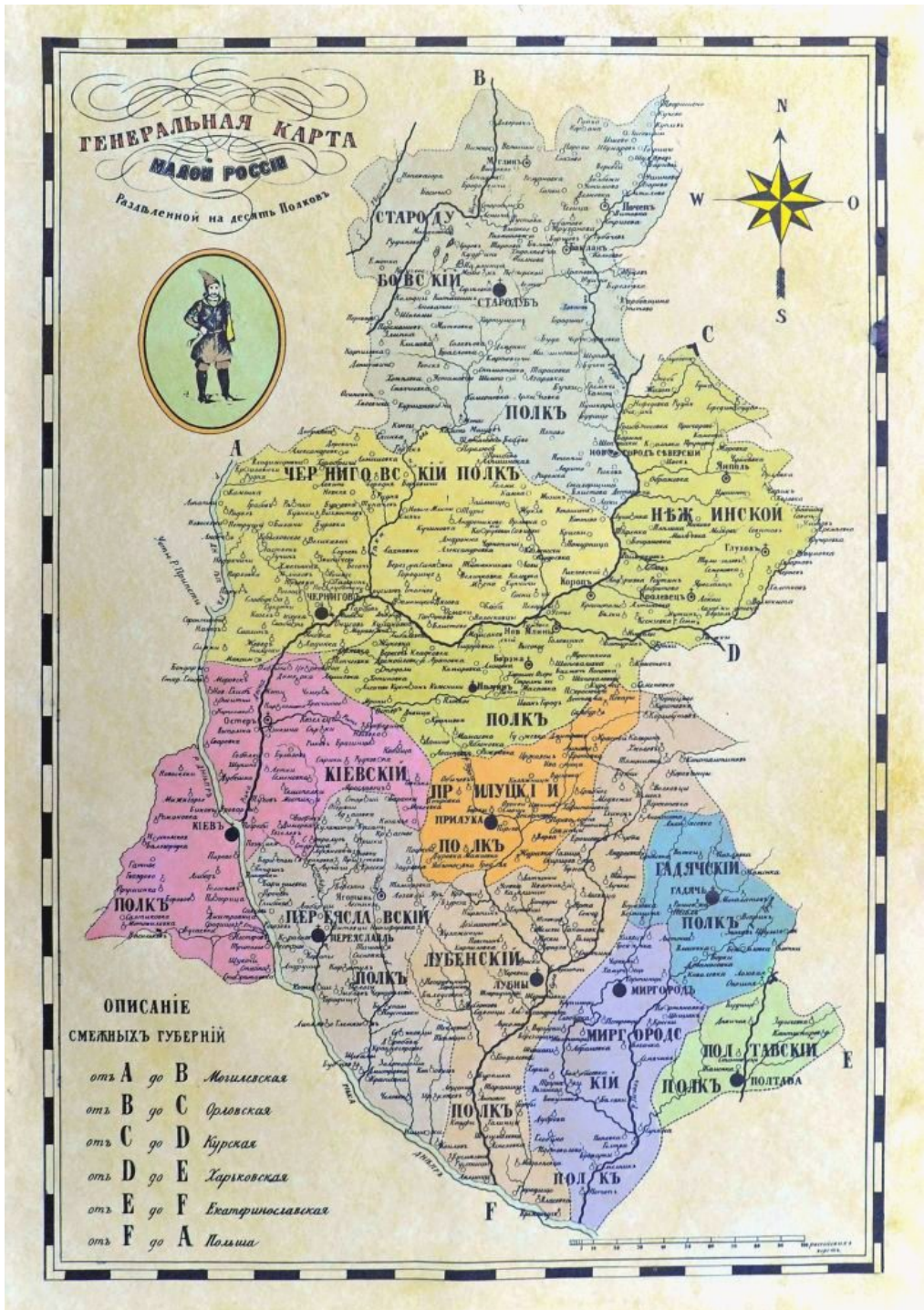
Однак, в тому ж таки листі від 14 листопада 1654 р. Карл X Густав відповідає І. Золотаренку, що козацьке військо на даний момент йому не потрібне, «і вважає, що за краще щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно: чи в Пруссії – де пробуває король тепер, чи в іншому місці». [3, 1110]

6 грудня 1654 р. лист такої ж тематики ніжинському полковнику надіслав Радзейовський. В ньому йшлося про те, що наразі 10-тисячний козацький корпус Швеції не потрібний, оскільки Пруссія, Підляшшя і майже вся Польща визнали владу шведського короля [3, 1111]. Показово, що в цей же час на вірність Карлу X присягнув коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Потоцький, визнавши себе васалом Стокгольма. За даними В. Брехуненка, у 1655 р. і Велике князівство Литовське перейшло під протекторат Швеції [1, 9].

Отже, на 1655 рік Швеція повністю виконала свої головні завдання і допомога козаків їй була не потрібна. До того ж стає цілком зрозумілим, чому в тому ж таки листі Радзейовський говорить, що «треба б подумати про якусь нову заграничну війну, що могла б бути корисною (для Швеції) і для Запорізького війська» [3, 1111].

Проте Стокгольм переоцінив свої сили та можливості під час війни з Річчю Посполитою. Досить скоро, в правління наступника Б. Хмельницького Івана Виговського, Шведське королівство вже втратило ініціативу у війні і погодились на мир із Варшавою. Незважаючи на це, відносини зі Швецією були одним із ключових завдань Б. Хмельницького з визволення всіх українських земель, і лише переоцінка своїх сил Карлом X Густавом та його військовим командуванням призвела до зриву підписання українсько-шведської угоди, спрямованої проти Польщі.

Таким чином, козацька старшина Ніжинського полку відіграла досить важливу роль у зовнішній політиці України часів Б.Хмельницького, розробляючи три стратегічно важливі напрямки: литовський, московський і шведський, що були спрямовані на визнання та закріплення позицій молоді

"Генеральна карта Гетьманщини" 1782 р (за О.Шафонським)

Ніжин кінця XVIII - початку XIX ст. Літографія П.Борелля

План Ніжина 1783 р. (Відділ картографії НБУВ, Київ),

Історичний центр Ніжина - Старе Місто

План Ніжинської фортеці 1749 р. (Москва, РДАДА)

Ніжинські полковники: 1. Іван Золотаренко. Копія з портрету невідомого худ. XVIII ст.
2. Іван Гуляницький. Худ. А.Стронський. Львівський іст. музей. 3. Петро Толстой.
Невідомий худ. XVIII ст. Ярославський худ. музей. 4. Олександр Безбородько, 1794 р.
Худ. І.Б.Лампі. СПб., Ермітаж.

"Чорна рада" 1663 року в Ніжині. Ілюстрації до одноіменного роману П.Куліша.
Художник Антон Ждаха.

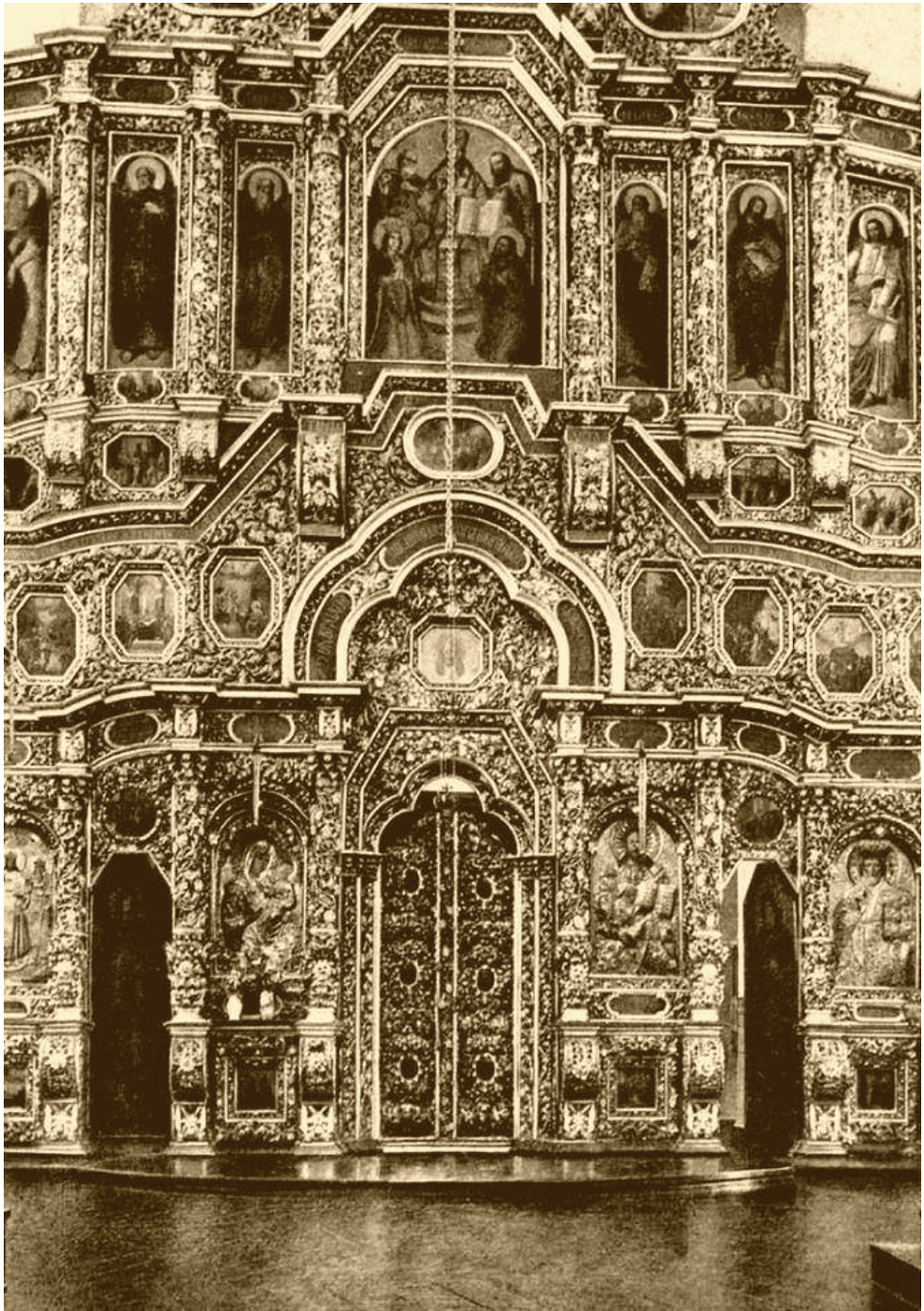
М.Самокиш. Козаки атакують. Папір, туш, акварель, перо.

М.Самокиш. Запорозці біля корчми. Полотно, олія.

"Збудований у 1748 році" —
ніжинськими полковниками братами Золотаренками.

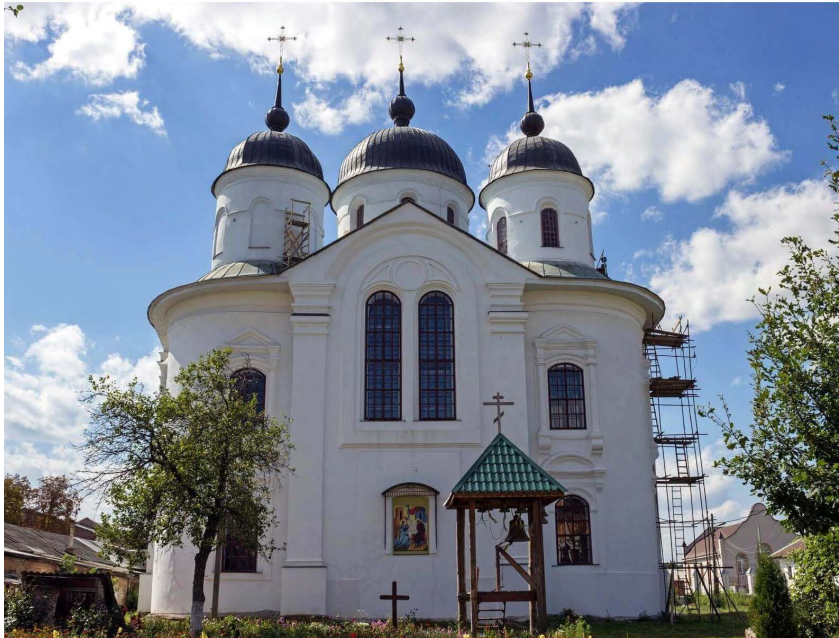
*Іконостас ніжинського Миколаївського собору. 1734 р. Майстер В.Реклинський.
Не зберігся. Фото поч. XX ст.*

На фото: Срібний з позолотою оклад Євангелія віленського друку 1644 р. з ніжинського Миколаївського собору, подарований його фундатором козацьким полковником Василем Золотаренком. Напис на нижній дощці: «Сіє божественное Євангеліє украсил коштом своїм раб божий Василій Ничипорович Золотаренко до храму святителя Христова Николая церкви ніжинской соборной за отпущение грѣхов своих и родителей во вѣчную себѣ память року Божого 1658 мѣсяца генвара дня 30»

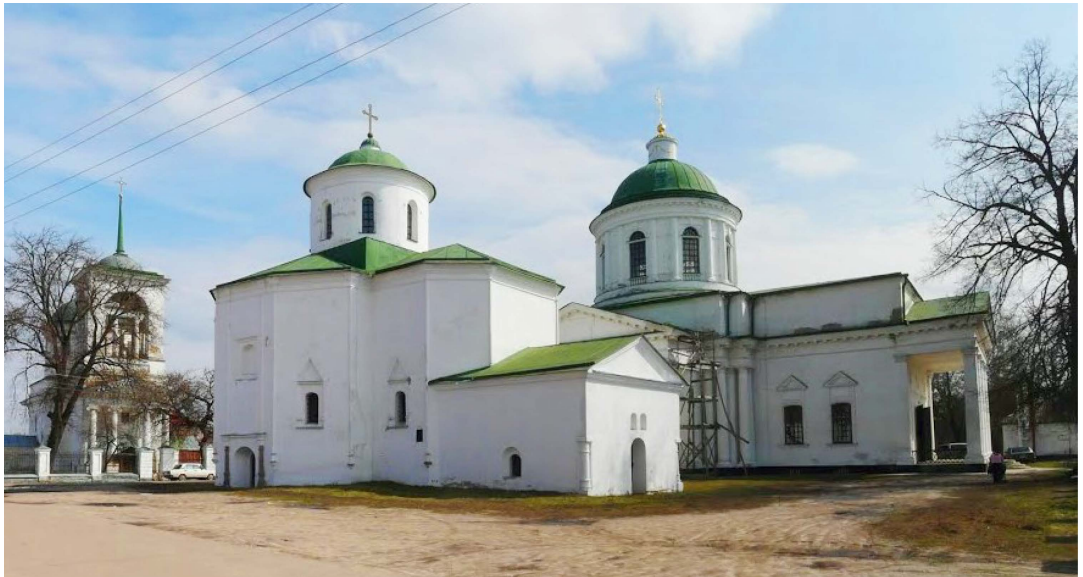
- На фото:1.** Ніжинський Введенський «панянський» (жіночий) монастир. За переказами споруджений у 70-х рр. XVII ст. вдовою стародубського полковника Ганною Бриславською (дружиною заарештованого полковника Петра Рославця? - Ред.). Фото І.Волосянкіна.
2. Ікона «Вогняне сходження пророка Іллі» з Введенського монастиря. Ікону-моцєвник знайдено на руїнах Ілїнської церкви, що згоріла в 1756 р. У центрі - срібна пластинка з вкладним написом: «Сей чудотворный образ в обитель святую Ильинскую девическую в Нежине приложил ближний окольничий, воевода Нежинский и наместник Юрьева-Польскаго, Никита Иванович Акинфов в 7200 (1692) году» (Держ. іст.-культ. заповідник «Києво-Печерська Лавра»). 3. Зображення старовинної (XVII ст.) дерев'яної тризрубної Ілїнської церкви Введенського монастиря на іконі.

Благовіщенський собор чоловічого монастиря «Богородичний Назарет», споруджений у 1702-1716 рр. коштом митрополита Стефана Яворського та гетьмана Івана Мазени. Архітектор Г. Устінов.

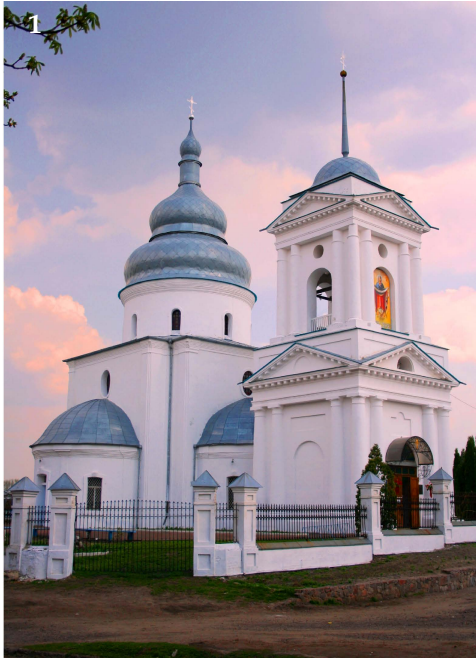
Христо-Воздвиженська церква на Магерках. Збудована у 1775 році вдовою ніжинського полковника Петра Розумовського Пелагією (з роду Сулима) на місці дерев'яного Петро-Павлівського храму, у якому було поховано її чоловіка.

Грецькі Архангело-Михайлівська (1714-1729 рр.) та Всіхсвятська (1760-1805 рр.) церкви у Ніжині

Євангеліє о. Христофора з грецької церкви у Ніжині. На окладі напис: "Лета 1686 марта в 20 день построено сие Евангелие при державе вел. государей и вел. князей Иоанна и Петра Алексеевича, всея Великия и Малыя и Белья России самодержцев. И сие Евангелие строил смиренный поп Христофор в церков Собор Архистратига Михаила в Нежине и при великом господине святейшем Иоакиме патриархе Московском и Всея России и благочестивом велможном Иоанне Самойловиче, гетмане его пресветлого величества Запорожском".

На фото: 1. Покровська церква, збудована 1765 року біля "Покровського земляного пригородку" ніжинського замку на місці попереднього дерев'яного храму поч. XVII ст. 2. Фрагмент іконостасу Покровської церкви, XVIII ст. Фото 1920-х рр. 3. Церква Івана Богослова. Споруджена ніжинським греком полковником Іваном Тернавіотом у 1752 році в стилі пізнього козацького бароко. Фото І.Волосянкіна. 4. Спасо-Преображенська церква у Новому Місті. 1748 р.

Пантелеймоно-Василівська церква, споруджена коштом ніжинського полкового писаря Якова Максимовича Почеки у 1788 р.

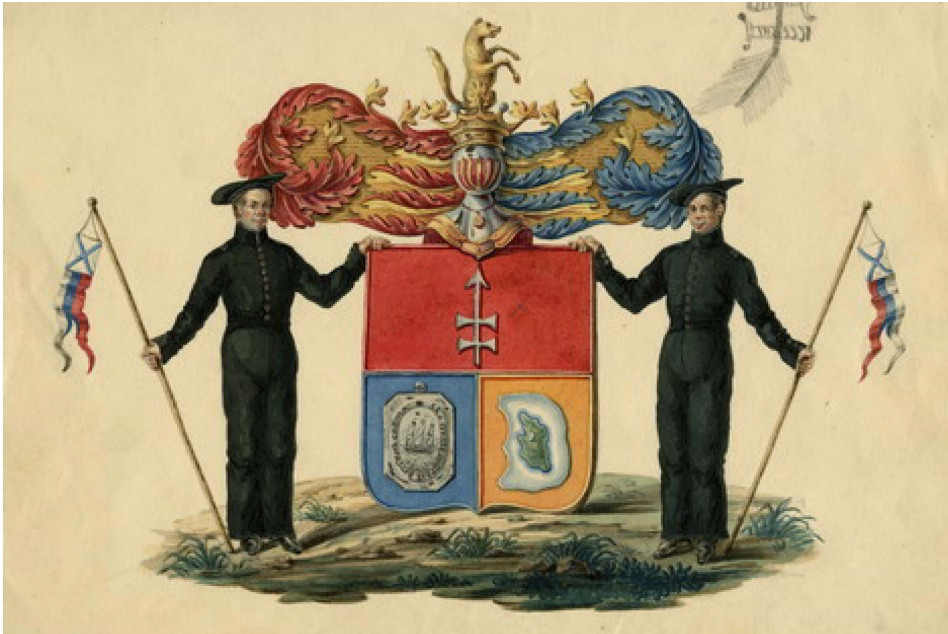
Свято-Троїцька церква. Споруджена у 1733 р. на місці давнього дерев'яного храму

*Боровіковський В. Портрет мореплавця
Ю.Ф.Лисянського (1773-1837), 1809 р.*

*Пам'ятник Ю.Ф.Лисянському у
Ніжині, 1973 р. Скульпт. К.Годулян*

Герб нащадка ніжинського козацького роду, мореплавця Ю.Ф.Лисянського, 1828 р.

Української держави на міжнародній арені. На жаль, лише через несприятливу зовнішньополітичну ситуацію, супроводжувану внутрішніми протиріччями в середині країни, Гетьманщина опинилася в оточенні таких сильних сусідніх держав, як Річ Посполита, Кримське ханство, Шведське королівство, Московське царство, що мали претензії на українські землі, та поступово була інтегрована до складу останньої.

Джерела та література:

1. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала. – К, 2007.
2. Власов В. Історія України. – К.: Генеза, 2004.
3. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах та 12 книгах. – Том IX. Частина II. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Т.18. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1972.
5. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991.
6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К.: АН УРСР, 1954.
7. Мицик Ю. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // УІЖ. – 2004 – № 1.
8. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6.
9. Морозов О. Ніжинський протопоп М. Филімонович. – Ніжин: Просвіта, 2000.
10. Ніжин: із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина. Автор і упорядник Л.Б. Петренко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008.
11. Пиріг П. Ніжинський полк // Ніжинський вісник. – №116. – 9 жовтня 1991.
12. Ростовська О. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3.
13. Універсали Б.Хмельницького. – К.: ВД Альтернативи, 1998.
14. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001.
15. Чернігівщина – земля козацька. Календар за 2000 рік. – Київ: Видавництво Чернігівського земляцтва. – 1999.

Опубліковано: Желєзко Р. Ніжинський козацький полк та зовнішня політика Гетьманщини (1648-1657 рр.): литовський, російський і шведський вектори / Р.А. Желєзко // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 137-140.

НІЖИНСЬКІ ПОЛКОВНИКИ БРАТИ ЗОЛОТАРЕНКИ (історико-біографічний нарис)

*Вірогідний портрет Ганни Золотаренко.
Парсуна XVII ст.*

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. висунула на політичну арену цілу плеяду видатних державних діячів – сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Здобуття національної незалежності та інтенсивне будівництво підвалин української козацької держави сприяли швидкому формуванню нової еліти, яка почала активно заступати місце панівної верстви попередніх часів – польської шляхти.

Серед видатних діячів тієї доби, яким пощастило залишити яскравий слід в історії України, були брати Золотаренки. По-різному склалася їхня доля. Але обох братів об'єднувало те, що життя та військово кар'єру вони пов'язали з Ніжином та Ніжинським козацьким полком. Драматичні колізії їхньої долі повною мірою віддзеркалюють складні та надзвичайно суперечливі

процеси, що відбувалися у тогочасному українському суспільстві.

Брати Золотаренки – Іван і Василь [1] – та їхня сестра Ганна походили із заможної міщанської родини з міста Корсуня. Вже на початку Визвольної війни брати опинилися у лавах повсталих і посіли старшинські посади у козацькому війську. В козацькому реєстрі 1649 року серед старшини Корсунського полку значиться один з братів – Іван Золотаренко [2]. Невдовзі братам пощастило породичатися з гетьманом Богданом Хмельницьким. 1651 року Хмельницький у третьому шлюбі одружився з Ганною Золотаренко, (як називають її тогочасні документи – Пилипиною), котра лишилася удовою після смерті свого першого чоловіка, козацького полковника. На думку М.Грушевського, це міг бути один із ватажків козацького війська на прізвище Пилип або Пилипець, який загинув під час невдалої Берестецької кампанії 1651 року [3].

Ганна Золотаренко прийшла в родину Богдана Хмельницького невдовзі після тяжкої родинної драми, пов'язаної зі зрадою та засудженням на смерть другої дружини гетьмана шляхтянки Гелени (як відомо, у першому шлюбі Б.Хмельницький дуже рано овдовів: його перша дружина Гафія Сомко, сестра майбутнього Переяславського полковника Якима, померла у 1647 році). Ганна

не тільки стала вірною дружиною гетьмана, що користувалася великою повагою серед його найближчого оточення, але, на думку істориків, сприяла приборканню свавільної «козацької вольниці» при гетьманському дворі і невдовзі надала йому цілком пристойного європейського вигляду. За влучним висловом М.Грушевського, якщо цей шлюб і не був союзом романтичної любові, то принаймні звів воедино дві дуже впливові українські козацькі родини, сприяв зміцненню позицій та авторитету гетьмана [4].

Церемонія шлюбу відбулася з великими урочистостями у Корсуні наприкінці липня – на початку серпня 1651 року. Від попередніх двох шлюбів Ганна Золотаренко мала кількох дітей (синів Кіндрата, Данила, Степана, Осипа та інших), і всі вони увійшли в родину Б.Хмельницького, прийнявши його прізвище і ставши названими братами та сестрами прямим нащадкам гетьмана. Нова дружина гетьмана стала не тільки авторитетною господинею в домі свого чоловіка, але й брала активну участь в його дипломатичній та адміністративній діяльності. 1655 роком датується підписаний Ганною універсал, який застерігав майнові права Прилуцького Густинського монастиря, забороняючи прилуцьким міщанам зазіхати на монастирські володіння, даровані князями Вишневецькими, – факт досить несподіваний в історії України. В інших європейських країнах повноваження видавати подібні майнові документи мали лише дружини монархів [5].

Зважаючи на великий авторитет Ганни Золотаренко та її вплив на чоловіка, у вересні 1655 р. польська королева надіслала їй багаті дарунки та звернулася з особистим листом, у якому просила клопотатися перед козацьким гетьманом про укладення мирної угоди з Польщею. Богдан Хмельницький був дуже зворушений цим зверненням, але визнав політичну ситуацію передчасною для такого перемир'я [6].

Ставши матір'ю для вже дорослих дітей Б.Хмельницького, Ганна змогла знайти контакт із запальним Тимошем, який став значно спокійнішим та більш врівноваженим. Особливо шанував свою мачуху значно м'якший за вдачею молодший Юрась. Мабуть не без впливу Ганни він їде до Києва здобувати освіту. Поважно ставилися до мачухи й доньки Богдана. Вона тяжко сприйняла смерть у 1653 р. старшого з дітей Хмельницького – Тимоша. Забігаючи наперед, зазначимо, що Ганна пережила і самого Богдана. Є відомості, що після смерті гетьмана у 1657 році, вона прийняла чернецтво в одному з київських монастирів під ім'ям Анастасії [7].

Іван Золотаренко

Звичайно, родинні зв'язки з гетьманом відкрили для братів широкі перспективи у військовій кар'єрі. Особливо близьким до гетьмана був Іван Нечипорович Золотаренко (або, як його ще називали – Нечипоренко).

У серпні – листопаді 1651 року він виконує дипломатичні доручення гетьмана, беручи участь у посольстві корсунського полковника Лук'яна Мозирі до Москви. Польські хроністи називають Івана Золотаренка серед активних учасників битви під Батогом влітку 1652 року, вважаючи його ініціатором жорстокої розправи над польськими полоненими шляхтичами (козаки начебто

викупали у татар польських бранців, щоб страчувати їх; на думку М.Грушевського, ці свідчення мають легендарний характер і не відповідають дійсності) [8].

Близько 1652 р. Іван Золотаренко очолив найбільший у Лівобережній Україні Ніжинський полк, змінивши на посаді полковника Лук'яна Сухиню, активного учасника бойових дій 1650-1651 рр. Лишнем 1652 р. дагується перший універсал, підписаний рукою полковника Івана Золотаренка.

Посада полковника Війська Запорізького у ті часи передбачала не тільки командування військовим з'єднанням, але й керівництво адміністративною територією, що входила до складу полку. Новий ніжинський полковник відразу ж виявив свої організаторські здібності – ретельно дбав про військову організацію підпорядкованих йому козаків і водночас активно сприяв економічному розвитку

міста. 12 липня 1652 р. (тут і далі дати подано за старим стилем – *авт.*) він підписав охоронний універсал ніжинським купцям, які переганяли у Московщину худобу для продажу на Севському ярмарку під Брянськом. У вересні 1652 р. торгові люди з Ніжина за офіційним дозволом Івана Золотаренка торгували у російському місті Калузі, а в грудні того ж року – перебували зі своїми товарами у порубіжному Севську [9].

Свою діяльність на посаді ніжинського полковника Іван Золотаренко розпочав у дуже складний час. Поразка під Берестечком фактично звела нанівець усі попередні досягнення Хмельниччини. Почалися стихійні виступи козацької голоти та селян, невдоволених умовами Білоцерківської угоди. З великими труднощами Богдану Хмельницькому вдалося мобілізувати сили для подальшої боротьби, відродити козацьке військо, ліквідувати небезпечні спалахи міжусобної ворожнечі, що загрожували перерости в громадянську війну.

За цих складних умов у свідомості більшості населення України здобуває популярність ідея союзу з Московською державою. В особі царя Олексія

*Ніжинський полковник Іван Золотаренко.
Малюнок XVIII ст.*

Михайловича прихильники цієї ідеї бачили передусім єдиновірного захисника православної віри та надійного військового союзника.

Безумовно, Іван Золотаренко поділяв погляди Богдана Хмельницького щодо союзу з Москвою і особисто доклад чимало зусиль до встановлення дипломатичних стосунків з російським урядом. 9 липня 1653 року Іван Золотаренко разом із чернігівським полковником Степаном Подобайлом зустрів у Чернігові севських вістунів, які прибули в Україну для з'ясування військово-політичної ситуації. Під час зустрічі полковники засвідчили свою прихильність до московського царя та виявили бажання, щоб він прийняв козацьке військо «*під свою руку*». Коли до Чернігова прибули почепські дворяни, що розшукували селян-втікачів, Золотаренко запросив їх до себе. Козацька старшина влаштувала тоді на честь гостей урочистий прийом, під час якого полковник наказав на честь московського царя Олексія Михайловича грати музику, бити в литаври та пити за «*государеве здоров'я*». На слушну думку М.С.Грушевського, подібні речі в той час, мабуть, були звичним шаблоном у зносинах з московськими посланцями [10].

Але офіційна Москва не поспішала з активною допомогою у військових діях проти Польщі, і лише 1 жовтня 1653 року Земський собор ухвалив прийняти Військо Запорізьке під протекторат московського государя. Рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р. про визнання зверхності російського царя викликало суперечки в українському суспільстві. У цій ситуації Іван Золотаренко, як і більшість представників старшини, підтримав гетьмана Богдана Хмельницького. 24 січня 1654 р. ніжинський полковник приймав у Ніжині, адміністративному центрі свого полку, московське посольство боярина Василя Бутурліна, яке мало привести тамтешніх мешканців до присяги на вірність царю Олексію Михайловичу.

Зустріч московського посольства супроводжувалася у Ніжині пишними урочистостями, передбаченими тогочасним дипломатичним етикетом. За 5 верств перед містом під розгорнутими полковими корогвами, разом з підпорядкованими йому козаками Ніжинського полку, зустрів полковник Іван Золотаренко російських посланців. Біля стін міської фортеці до гостей вийшли хресною ходою протопоп ніжинський Максим Филімонович разом із священиками і представниками міського магістрату. Від імені усіх ніжинців отець Максим привітав гостей урочистою промовою. Під звуки гарматних пострілів процесія увійшла до міста, де в Троїцькому соборі було відслужено молебень за здоров'я московського царя. У цей день на вірність Москві в Ніжині склали присягу 2 тисяч міщан та козаків [11].

Переяславська рада 1654 р. та укладення угоди з Москвою допомогли нарешті реалізувати плани спільних дій проти польсько-литовського війська. Суворим випробуванням, що підтвердило талант Івана Золотаренка як розумного стратега та полководця, стала напружена військова кампанія 1654 року. У той час, коли війська Богдана Хмельницького вели запеклі бої з польською армією на Поділлі, Іван Золотаренко виконував особливі доручення гетьмана по обороні північних рубежів Чернігівщини від військ литовського

М.Самокиш. Козаки атакують.

князя Януша Радзивілла. У грудні 1653 р. було оголошено загальний збір під Черніговом козаків Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків. Водночас за наказом Івана Золотаренка у Салтиковій Дівиці розташувалися союзні козакам наймані татарські загони [12].

Усі ці приготування не були раптовими. Вже у лютому 1654 р. польсько-литовські війська підійшли до стін Стародубського замку. Януш Радзивілл розіслав по лівобережних містах листи, у яких закликав українців повернутися під зверхність польського короля. Українським загонам вдалося швидко організувати оборону. Назустріч литовському війську рушили козаки під проводом полковника Івана Золотаренка. А на допомогу козакам із Севська вийшло російське стрілецьке військо воеводи Андрія Бутурліна. В результаті успішної військової операції союзникам вдалося перехопити стратегічну ініціативу та зупинити просування радзивіллового війська [13].

Після того, як у війну з Польщею вступила Москва, відбулося суттєве перегрупування сил. У квітні 1654 р. сам цар Олексій Михайлович виступив у похід для здобуття Смоленської фортеці, бо в Москві в цей час лютувала епідемія «морової язви». Але подальші події показали, наскільки різними були погляди урядів гетьмана і московського царя на завдання цієї війни. Богдан Хмельницький та козацька старшина сподівалися, що московське військо надасть їм допомогу у визволенні України від польського панування. Цар Олексій Михайлович, у свою чергу, вимагав від гетьмана військової допомоги для завоювання Білорусі та повернення Московській державі захоплених поляками Смоленських земель.

У травні 1654 р. Богдан Хмельницький відрядив у Білорусь козацький корпус, що складався з підрозділів Ніжинського та Чернігівського полків і налічував 20 тисяч конного і пішого війська та артилерію (7 гармат та 2 пищалі). Командувати цим корпусом було доручено ніжинському полковнику та наказному гетьману Івану Золотаренку. З метою координації дій та

ефективного керівництва військом було утвоєно своєрідний штаб, до якого увійшли військовий суддя Силуян Мужилівський, військові осавули Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський, обозний Іван Рябуха, військовий хорунжий Кіндрат Волховський, військовий писар Іван Григорович. Особливу роль у поході відігравав ніжинський протопоп Максим Филімонович, який вирушив разом із Золотаренком та став не тільки його духівником, але й довіреною особою. Справедливою видається думка М.Грушевського, що знаменитий ніжинський священик не тільки був автором більшості важливих документів, написаних в цей час Іваном Золотаренком, але й, вірогідно, керував його тактикою [14].

Метою походу козаків Івана Золотаренка було взяття і знешкодження Гомельського замку, який лишався на той час опорним пунктом польсько-литовських військ для військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Безумовно, Богдан Хмельницький надав своєму швагеру та наказному гетьману відповідні інструкції. Але царський уряд мав зовсім протилежні плани. Козаків І.Золотаренка хотіли бачити в першу чергу під Смоленськом, де московське військо розгорнуло найголовніші (з точки зору Москви) військові операції. Цар приставив до наказного гетьмана свого агента Тимофія Спасителева, неодноразово надсилав Івану Золотаренку письмові накази негайно рушати на здобуття Смоленська, але останній наполягав, що взяття Гомеля є надзвичайно важливим із стратегічної точки зору, і не виконавши цього завдання, козацьке військо не зможе рушити далі. 7 серпня 1654 року, у відповідь на черговий наказ Олексія Михайловича вирушити під Оршу, Іван Золотаренко змушений був відрядити на поміч московитам невеликий загін під командуванням свого брата Василя, повідомивши цареві: *«Замість себе я, відірвавши утробу від серця мого, посилаю тим часом Вашій Царській Величності мого рідного брата Василя Никифоровича, полковника ніжинського... а з ним тисячу козаків. А коли нам Господь поможе і тих злодіїв за їх беззаконства віддасть нам до рук, я не заганює зараз іти, як годиться, на службу Вашої Царської Величності, і готов сміливо вмирати..., незважаючи на небезпеку жон і діток у краях наших»* [15].

Білоруський похід для українського війська був надзвичайно вдалим. За короткий час наказному гетьману Івану Золотаренку вдалося підкорити майже всю Південну Білорусь. Одне за одним шле він московському цареві донесення про захоплення білоруських фортець. 13 серпня, після майже місячної облоги, здалося місто Гомель, яке обороняли 2 тисячі литовських жовнірів. 25 вересня козаки Івана Золотаренка увійшли до міста Чечерська, 29 серпня від польсько-литовських військ було звільнено Новий Бихів. Успішними були й дії козаків під командуванням брата ніжинського полковника Василя Золотаренка, котрі допомагали московському війську штурмувати Смоленську фортецю. 10 вересня 1654 року після завзятого опору склала зброю польська залога, що обороняла Смоленськ. Як відзначали сучасники, козаки, котрі брали участь в облозі та штурмі міста, виявили себе мужніми та хоробрими вояками.

Не менш результативною для Івана Золотаренка була й кампанія 1655 року. Просування українського війська углиб Білорусі було впевненим та безупинним. У червні 1655 р. його загони переправилися через річку Березину,

розгромили литовське військо під Мінськом, захопили місто Свіслоч. 1 серпня 1655 р. наказний гетьман вступив у Вільно, звідки спрямував своїх козаків на Гродно і далі – за річку Німан, у напрямку Бреста [16].

Військові послуги, надані московському цареві українськими козаками і, в першу чергу, їхніми ватажками, були належно відзначені. Ще у вересні 1654 р. Іван та Василь Золотаренки у складі великої делегації від війська Запорізького відвідали царську ставку під Смоленськом, де були обласкані московським самодержцем, і отримали багаті пожалування. Вже в ході війни з Польщею козацька старшина виявила неабиякі амбіції та апетити, прагнучи зміцнити своє економічне становище. Не був винятком із цього правила і ніжинський полковник. Перебуваючи у царському таборі, Іван Золотаренко звернувся з проханням віддати йому у володіння міста Батурин, Борзну та Глухів з належними до них землями. Цар Олексій Михайлович охоче задовольнив це прагнення наказного гетьмана. Не відставав від брата й Василь Золотаренко, випросивши собі право на володіння містами Меною та Новими Млинами з околицями. Таким чином вже у цей час російський уряд зробив першу спробу повернути на свій бік українську старшину шляхом щедрих подарунків і земельних надань [17].

Однак стосунки між царським урядом і гетьманською адміністрацією в цей час були далеко не безхмарними. Перше непорозуміння між Іваном Золотаренком та московськими урядовцями виникло ще у березні 1654 р. Конфлікт розгорівся тоді, коли ніжинському полковнику доповіли, що у Борзні козаки затримали челядників воеводи Федора Волконського і стрілецького голови Олексія Мещерінова та звинуватили їх у викраденні українських підданих. Перебуваючи у Києві, Ніжині та Борзні, слуги цих російських можновладців набирали серед місцевої бідноти холопів для своїх господарів – *«взяли з волі»* двох дорослих чоловіків та шістьох підлітків і намагалися провезти до Московщини. Жорстока війна, яка тривала вже п'ятий рік, призвела до погіршення економічного стану та добробуту населення, і тому Україна була переповнена збіднілими наймитами, які перебивалися випадковими заробітками або жили за рахунок милостині. Не маючи жодної можливості прогнати себе, вони добровільно ставали холопами.

Реакція на цю подію Івана Золотаренка, який перебував тоді у Борзні, була надзвичайно бурхливою: він наказав відібрати наймитів і відіслати до свого двору, а головного винуватця Івана Григор'єва жорстоко покарати: повісити за містом. В останній момент ніжинський полковник відмінив смертну кару та розпорядився прикувати злодія до стовпа на ринковій площі. Коли ж товариш покараного прийшов до Івана Золотаренка *«бити чолом»*, то полковник накричав на нього, звинувативши у тяжкому злочині, та вдарив по голові *«шаблею плазом»*.

Жорстоке поводження Івана Золотаренка з винуватцями не повинно шокувати. За тодішніми законами викрадення чужих підданих розглядалося як державний злочин. Вивчивши справу, московські бояри засудили злодіїв до смерті, і лише цар Олексій Михайлович пом'якшив вирок, наказавши бити їх канчуками посеред торгу. До того ж, ніжинський полковник був сином свого суворого часу і відзначався досить крутою вдачею. (Так, московські вістуні тоді

повідомляли до царського двору, що козаки Золотаренка не люблять саме за його запальний характер, і що наказний гетьман одного разу буцім-то «напився п'ян» і вбив у пориві гніву військового суддю Мужилівського [18].

Реакція ніжинського полковника на конфлікт однозначно свідчить про те, що українська старшина добре розуміла державні інтереси молодої козацької республіки й готова була відстоювати їх. Цей інцидент спричинив до офіційного листування поміж російським царем та українським гетьманом, причому цар наполягав на тому, щоб Богдан Хмельницький заборонив своїм полковникам власноруч карати московських підданих, що скоїли злочин, а дозволив лише затримувати їх та відправляти до Москви на боярський суд [19].

Невдовзі спалахнув новий серйозний дипломатичний конфлікт поміж українським та московським військовим командуванням у Білорусі. Виконуючи інструкції гетьмана Б.Хмельницького, Іван Золотаренко почав запроваджувати на відвойованих білоруських землях українську адміністрацію та козацьку організацію війська, формував полки та сотні на зразок тих, що вже існували в Україні. Він навіть перебрав на себе титул «гетьмана Сіверського». Активну допомогу в цьому йому надавав протопоп Максим Филімонович, котрий від імені Київського митрополита Сильвестра Косова та гетьманської адміністрації розсилав листи до мешканців білоруських міст і білоруської православної шляхти із закликами не чинити опір козацьким військам. Надзвичайно цікавим, на наш погляд, є лист, надісланий протопопом Максимом 2 вересня 1654 року до мешканців міста Могильова. Звертаючись до міщан і *«всякого чину людей»*, отець Максим переконував їх підкоритися наказному гетьману Івану Золотаренку, закликав, щоб вони до Війська Запорізького хилились і під оборону гетьманів запорізьких і цілого війська піддалися, аби, борони Боже, *«Москва не хотела по своем праве й право поставити совершено в вашем городе, но чтобы також теми статьями й правами радовалися, какіе его царское величество изволил и дал Украине нашей с паном гетманом»* [20].

Можна гадати, що подібні листи ніжинського протопопа не були поодинокими і мали певний відгук серед білоруського населення. І справді, у червні 1654 року в таборі Івана Золотаренка з'явилась делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтиним Поклонським. Делегація, до складу якої увійшло понад 400 могилівських міщан, заявила, що має бажання, подібно до Богдана Хмельницького, піддатися під протекцію московського царя. Але надзвичайно цікавим було те, що К.Поклонський заявив І.Золотаренку про своє бажання скласти присягу не московським боярам, а українському гетьману. І.Золотаренко відразу ж відрядив К.Поклонського до Чигирина, надавши йому для охорони загін козаків.

Дізнавшись про це московські бояри висловили своє незадоволення діями наказного гетьмана. Вони вимагали, щоб білоруська шляхта присягала безпосередньо цареві Олексію Михайловичу, оскільки вважали звільнені козаками білоруські землі такими, що належать московському государю. Але І.Золотаренко, обмежившись звичайною відпискою московським боярам, рішуче продовжував політику «покозачення» Білорусі [21].

Але невдовзі білоруська шляхта, котра спочатку охоче погодилася на союз із московським царем і навіть почала від нього отримувати багаті пожалування,

втратила надію з допомогою московського війська звільнити свою батьківщину від польського панування, знову повернулася у підданство Речі Посполитої.

Причина конфлікту, що стався взимку 1654-1655 рр., на думку М.Грушевського, полягала в тому, що білоруська еліта в особі К.Поклонського прагнула перебрати до своїх рук всю владу на визволених білоруських землях, завести свою «білоруську» козачину. Гетьманська адміністрація, представником якої був І.Золотаренко, у свою чергу, не хотіла подібної самостійності К.Поклонського, прагнула бачити його лише своїм агентом в Білорусі, а завойовані козаками землі рахувала новою провінцією Війська Запорізького.

З іншого боку, вагомим чинником загального незадоволення білоруського населення політикою московського уряду стало розташування російських військ на зимові квартири та зловживання й утиски, що при цьому чинилися місцевим жителям. У відповідь на протести московські воєводи розгорнули репресії проти всіх, хто висловлював будь-яке незадоволення. У січні 1655 року цар видав наказ рішуче запобігати «шатості і зраді», яким фактично санкціонувалися арешти і відсилання до Москви всіх підозрілих, поголовне побиття та садження до в'язниць [22].

24 березня 1655 року Костянтин Поклонський разом з литовським гетьманом Янушем Радзивілом надіслав до ніжинського протопопа Максима Филімоновича надзвичайно емоційного листа, в якому пояснював, чому він «удался до першого пана», тобто повернувся в підданство до польського короля. Звинувативши московського царя та його бояр у підступності, К.Поклонський писав: *«золотые слова на листах шляхте й местом подавано, а самой шляхте й мещаном железные волности на ногах (тобто кайдани – О.М.) надавали..., однолично вместо лучшего в пушью горейшую неволю впали есмя было»*. Описуючи жорстокі репресії, котрі чинили московські воєводи проти православних міщан і духовенства після взяття Смоленська та інших білоруських міст, К.Поклонський гірко картав себе за помилку і переконував полковника Івана Золотаренка не зраджувати своєї вітчизни службою московському царю, просив зважати на тих православних, життя яких козацькі війська піддають небезпеці під час штурму білоруських міст [23].

Але полум'яні заклики білоруського шляхтича не мали вагомого впливу на Івана Золотаренка. Це можна пояснити тим, що з точки зору московського уряду юридичний статус Білорусі суттєво відрізнявся від становища України. Цар Олексій Михайлович вважав білоруські землі здобутими в результаті військових дій, отже і поводився з ними як завойовник. На відміну від Білорусі, Україна піддалася Москві добровільно, отже розглядалася як, хоча і не зовсім рівний, але все ж таки суб'єкт переговорів. Враховуючи ці обставини, нова українська політична еліта все ще сподівалася відстояти свої інтереси перед московським урядом. У свою чергу, царський уряд зробив спробу привернути українську старшину на свій бік за рахунок багатих подарунків.

Ще одним важливим, на наш погляд, аспектом діяльності Івана Золотаренка в цей час стали його таємні дипломатичні зносини зі шведським королем Карлом Густавом, котрий в цей час здійснював військові операції на теренах Польщі. Безумовно ці зносини відбувалися за дорученням гетьмана

Олександр Мурашко. Похорон отамана.

Богдана Хмельницького і свідчили про те, що гетьман почав розчаровуватися у своїх «союзницьких» взаєминах з Москвою (нагадаємо, що Швеція була давнім суперником Московської держави у Балтійському регіоні, і зносячись без відома московського государя зі шведами, гетьман відверто порушував свої зобов'язання перед Олексієм Михайловичем). На думку М.Грушевського, відсилаючи у вересні 1654 року з особистими листами до Карла Густава свого сотника Івана Петровича, І.Золотаренко виконував безпосереднє доручення Б.Хмельницького і намагався домовитися зі шведами про спільні дії проти Польщі. Відомий лист від короля Карла Густава до Івана Золотаренка від 14 листопада 1654 року, в якому йдеться про 10 тисяч козаків, що їх ніжинський полковник обіцяв на підтримку короля під час його військової кампанії у Польщі та Прусії. Але козацьке військо не знадобилося, бо шведи на той час вже швидко і успішно досягли своєї мети [24].

Незважаючи на загальний успіх кампанії 1654–1655 рр., козацькому війську не вдалося ліквідувати деякі центри опору польсько-литовської шляхти. Одним із таких осередків стала фортеця Старий Бихів, розташована на правому березі Дніпра. Оборонні споруди фортеці та непрохідні болота довкола не дали змоги козакам відразу її захопити. Облога Старого Бихова затяглася на кілька місяців. Керівництво військовою операцією взяв на себе сам Іван Золотаренко. Але ця операція стала останньою в житті талановитого полководця. 7 жовтня 1655 року під час кровопролитної битви під стінами Старого Бихова Івана Золотаренка було тяжко поранено в ногу. Поранення виявилось смертельним. Ось як повідомляє про цю подію автор «Літопису Самовидця»: «Іван Золотаренко, повернувши від его царської величності з Литви, підійшов з військом козацьким під Бихів Старий, і там оний в облеженню держав, де на коню під час

оного на герцу в ногу пострелено з мушкета, од котрої ноги і помер під Биховом.» Імовірно, вогнепальна рана спричинила до запалення, яке зупинити в умовах військового походу тогочасними медичними засобами не вдалося. Так відійшов від цього світу ніжинський полковник, один з найяскравіших козацьких полководців доби Хмельниччини... [25].

Труну з тілом загиблого наказного гетьмана з військовими почеснями доставили до Ніжина, де козаки та міщани віддали йому останню шану. З Ніжина тіло покійного перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Христового. Похорон мав відбутися відразу ж після Різдвяних свят, а до того труну поставили на катафалку у дерев'яному Миколаївському храмі за містом. Одначе лиха доля готувала хороброму ніжинському полковнику останнє, цього разу посмертне випробування. 28 грудня 1655 р. під час Різдвяної служби, яку відправляли ніжинські священики на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем, ігуменом Діонісієм та духовенством міста Корсуня, у Миколаївському храмі, де стояла труна з тілом небіжчика, через недогляд церковного старости, що складав у коморі непогашені свічки, спалахнула пожежа. Свідком цієї жакливої трагедії був автор «Літопису Самовидця» («сам там був і набрався страху немалого»), за свідченням якого в храмі за якихось чверть години згоріло понад 430 чоловік, що були присутніми на Богослужінні. Тільки не багатом пощастило врятувати своє життя... Говорили, що сам гетьман Богдан Хмельницький, що був присутній на цій службі, зміг урятуватися, оскільки незадовго перед початком пожежі вийшов з храму... [26].

Після жакливої трагедії, що сталася мешканцям Корсуня вже було не до жалібних церемоній над тілом свого славного земляка. За свідченням Самовидця, у місті тоді не було жодної родини, яка б не оплакувала загибель у полум'ї когось із рідних та близьких. І як тільки згас вогонь на місці трагедії, брат покійного полковника Василь Золотаренко з козаками відшукав недогорілу труну з тілом нещасного небіжчика, і на швидку руку закінчив той похорон...

Загибель ніжинського полковника і наказного гетьмана Івана Золотаренка стала великою втратою не тільки для гетьмана Богдана Хмельницького, але й для всієї козацької старшини та її політики. Ось яку вичерпну характеристику дав М.С.Грушевський хороброму Ніжинському полковнику Івану Золотаренку на сторінках своєї фундаментальної «Історії України-Русі»: «Се була болюча втрата. Іван Золотаренко під час сеї білоруської війни виявив неабиякі здібності стратега і політика і вийшов на друге місце по гетьмані, поруч Виговського. Обсадивши полковництво ніжинське і стародубське своїми братами, він твердо тримав Сіверщину в своїх руках: титул «сіверського гетьмана», що він носив, поруч титулу гетьмана наказного, мало цілком реальне значення, Сіверщина в його руках фактично відокремилася в осібне політичне, адміністративне поняття. Підлягаючи загальним директивам і розпорядженням «гетьмана запорозького», вона стояла під безпосереднім правлінням свого «сіверського гетьмана»... З моментом, коли наступило фактичне перемире (поляків з Москвою – *О.М.*), з кінцем осені 1655 р., ... відносини стабілізувалися, і козаки стали непотрібні; скориставши з смерти Золотаренка їх стали випроводжувати з

Козацька рада. Гравюра.

Білоруської території. Коли б Золотаренко був живий, мабуть багато пішло б инакше...»[27]

Василь Золотаренко

Після загибелі Івана Золотаренка ніжинське полковництво з усіма його військовими та адміністративними турботами перейшло до його молодшого брата Василя. Оцінюючи ту роль, яку відіграв Василь Золотаренко в українській історії доби «Руїни», мусимо визнати, що на відміну від свого брата-попередника, у нового ніжинського полковника не було яскравих здібностей політика, дипломата та військового. Не маючи чіткої політичної орієнтації, він розгубився у складних взаємовідносинах між різними угрупованнями козацької старшини. Шукаючи особистої вигоди та задоволення власних амбіцій, перекидався він з одного табору до іншого. Потрапивши під вплив ніжинського протопопа Максима Филимоновича, Василь Золотаренко став слухняною маріонеткою в руках спритного священника-авантюриста, остаточно втратив авторитет серед козаків, які зневажливо називали його «Васютою».

Протягом 1654-1655 рр. Василь Золотаренко дотримувався промосковської орієнтації, брав участь у військових діях під Смоленськом та на теренах Білорусі. Але, ставши після загибелі Івана Золотаренка ніжинським полковником, він протримався на цій посаді лише декілька місяців. На початку 1656 р. гетьман Богдан Хмельницький, якого, імовірно, не влаштовували здібності Василя Золотаренка, усунув його з посади та передав полковництво

досвідченому у військових справах Григорію Гуляницькому. Приводом для такого рішення гетьмана був несподіваний відхід козаків Ніжинського полку з-під стін Старого Бихова. Як з'ясувалось під час слідства, наказ про відступ козакам віддав полковник Василь Золотаренко, хоча об'єктивних причин для такого відступу не було [28].

Відійшовши на деякий час від командування полком, В.Золотаренко залишив за собою старшинську посаду та оселився в Ніжині. Тут, у центрі міста, він придбав собі великий будинок, розташований «в самому ринку, проти рибного торгу». Головною справою козака Васюти в цей час стає піклування про будівництво та оздоблення мурованого п'ятибанного полкового Миколаївського собору, закладеного ще у 1655 р. коштом та працею покійного брата Івана. Тривалий час у соборі зберігалися Євангеліє у коштовному окладі та Ікона Святителя Миколи, подаровані В.Золотаренком у 1658 році. Всі, хто знав Василя Золотаренка в цей період, відзначали надзвичайну жагу останнього до накопичення багатств. Хорватський католицький проповідник та місіонер Юрій Крижанич, який відвідав Ніжин у 1659 р., писав, що бачив на ніжинському майдані великий купецький амбар з міцними засувами, в якому В. Золотаренко тримав здобуті під час військових походів коштовні речі [29].

Політичні уподобання В.Золотаренка в цей час відзначалися крайньою непослідовністю. Під час гетьманування Івана Виговського, «козак Васюта» стає одним з активних його помічників, а у 1658 р. навіть бере участь у придушенні антигетьманського заклоту полтавського полковника М.Пушкаря. Навесні 1659 р., під час драматичних подій Конотопської облоги, В.Золотаренко разом із ніжинськими козаками та найманими татарськими загонами намагався відстояти від московських військ місто Борзну. Але московські вояки зламали опір козаків та вдерлися до міста, учинивши там жорстокий погром. Керовані В.Золотаренком загопи відступили до Ніжина. 27 травня під стінами Ніжинського замку відбулася кровопролитна битва. Після тривалого опору козаки були змушені відступити та зачинитися за брамами фортеці. Московські війська не наважилися штурмувати Ніжин, а вже 29 червня у битві під Конотопом зазнали жорстокої поразки від українського війська. Гетьман І.Виговський високо відзначив заслуги В.Золотаренка, виклопотавши для нього у польського короля Яна Казимира «нобілітацію» – шляхетський лицарський титул [30]. Але невдовзі, переконавшись, що політика Івана Виговського не має широкої підтримки, а сам гетьман втратив вплив, Василь Золотаренко за першої-ліпшої нагоди перекинувся на бік антигетьманської опозиції. Спочатку, скориставшись послугами протопопа Максима Филімоновича, Васюта почав налагоджувати зв'язки з московським урядом. А 1 вересня 1659 р., разом із уже згадуваним нами ніжинським протопопом та переяславським полковником Тимофієм Цецурою, Золотаренко піднімає в Ніжині повстання проти І.Виговського. Скориставшись від'їздом полковника Г.Гуляницького, переяславські козаки вдерлися до Ніжинського замку та разом із місцевими жителями почали винищувати польську залогу, розташовану в місті [31].

Розправившись з польськими жовнірами, В.Золотаренко швидко відрядив до Путивля, де в цей час стояло російське військо князя О.Трубецького, велику делегацію ніжинців на чолі з протопопом Максимом. Спритний ніжинський

протопоп не тільки повідомив московським можновладцям про антигетьманське повстання в Ніжині, але й виклопотав у бояр прощення для Василя Золотаренка. Після вересневих подій 1659 р. вже ніщо не могло завадити Васюті зайняти посаду полковника ніжинського. Враховуючи як попередні послуги В.Золотаренка, надані московитам під час кампанії 1654-1655 рр., так і участь в заколоті проти І.Виговського, цар Олексій Михайлович щедро пожалував полковника, надавши йому право володіння містом Гомелем «с волостью и уездом» [32].

Невдовзі цар Олексій Михайлович доручив Василю Золотаренку разом із князем Микитою Одоевським вести переговори з польськими комісарами про «*границы и рубежи Малыя России*». Зберігся текст царської інструкції посланцям на переговори з польською стороною, у якій було наказано «*великим и полномочным послом и полковнику Василию Золотаренку с товарищи с полскими комиссары говорит о рубежах*» і відстоювати московське право володіння українськими землями «*по реку Буг во веки*». Хоча переговори з поляками про кордон не відбулися, царське доручення Василю Золотаренку можна розглядати як досить красномовне свідчення того високого ступеня довіри, що його здобув у той час ніжинський полковник [33].

Політичні зміни в Лівобережній Україні, що відбулися після падіння уряду гетьмана І.Виговського, не призвели до стабілізації громадського буття. Виснажене тривалими військовими діями суспільство розкололося на два великих політичних табори: промосковський, що спирався на військову допомогу московського царя, та державницький, який у надзвичайно складних умовах був змушений шукати підтримки з боку Польщі або Туреччині. До політичних суперечок додалося ще й соціальне протистояння між козацько-селянськими низами («черню») та заможним міщанством і старшиною. Події цього драматичного періоду української історії залишилися в народній пам'яті під гіркою назвою «Руїни».

Після усунення від влади у 1661 році гетьмана Юрія Хмельницького в Україні склалася надзвичайно напружена ситуація, коли претендентами на гетьманську булаву виступили три кандидати, кожен з яких мав у своїх руках чималі військові сили. Цими претендентами були наказний гетьман Яким Сомко (він так само, як і Василь Золотаренко, доводився шурином Богдану Хмельницькому по першій його дружині Гафії), ніжинський полковник Василь Золотаренко та кошовий отаман Запорізької Січі Іван Брюховецький.

Полковий Миколаївський собор у Ніжині, збудований у 1655-58 рр. братами Золотаренками

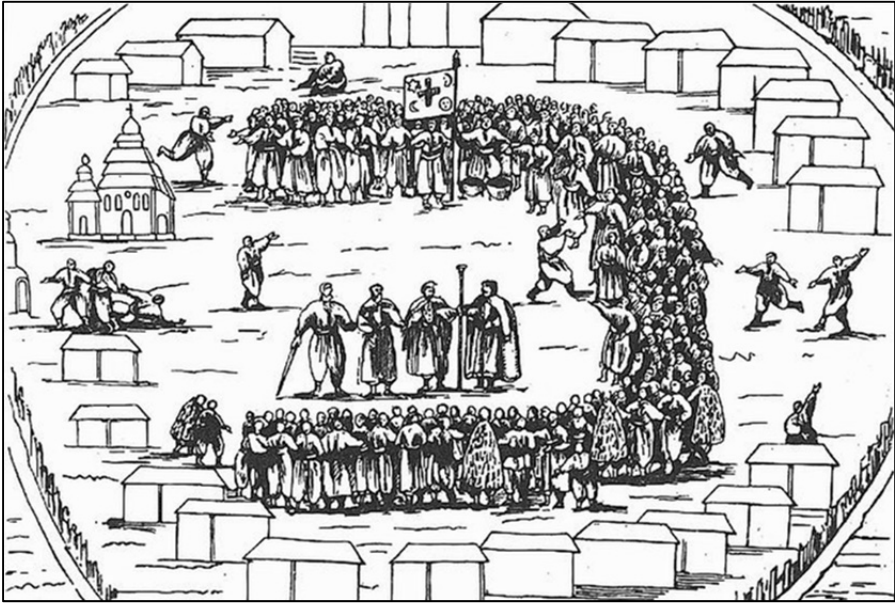
Між суперниками почалася жорстока боротьба, в хід пішли доноси, наклепи, підступи, підкуп... Бурхливу «дипломатичну» діяльність у цей період розгорнув і колишній ніжинський протопоп Максим Филімонович, якого у 1661 р. московський уряд під ім'ям Мефодія висвятив єпископом на Білоруську єпархію. Займаючи промосковську позицію, єпископ Мефодій залучив до інтриг непередбачливого В.Золотаренка.

Суперництво поміж ніжинським полковником та наказним гетьманом Якимом Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Особливо яскраво проявилось це протистояння у червні 1661 р., коли позбавлений булави Ю.Хмельницький з польсько-татарськими військами обложив козаків Якіма Сомка в Переяславі. Переяславський полк на чолі зі своїм хоробрим полковником мужньо відбивав усі ворожі приступи та в складних умовах боронив місто. На допомогу переяславцям вирушило стрілецьке військо Г.Ромодановського та Ніжинський полк на чолі з Василем Золотаренком. Дізнавшись про це, Ю.Хмельницький поспішно зняв облогу та відійшов до Канева. Щоб задовольнити свої амбіції та завдати пикрощів суперникові, В.Золотаренко переконав Г.Ромодановського переслідувати війська Ю.Хмельницького, не дочекуючись наказного гетьмана Я.Сомка з переяславськими козаками, які в цей час святкували зняття облоги. Цей маневр, звичайно, викликав незадоволення Я.Сомка, але так і не допоміг Васюті наблизитись до омріяної гетьманської булави.

Нове загострення відносин поміж Я.Сомком та В.Золотаренком відбулось у квітні 1662 р., коли козацька старшина на Козелецькій раді обрала гетьманом переяславського полковника. Відразу ж після ради ніжинський полковник та єпископ Мефодій оголосили результати виборів недійсними, бо на раду не допустили представників московського уряду, та звинуватили Я.Сомка у зраді і таємних зносинах з правобережним гетьманом Павлом Тетерею, поляками й татарами [34].

Висунувши свою кандидатуру претендентом на гетьманську булаву, Василь Золотаренко розраховував не тільки на військову підтримку підлеглого йому Ніжинського полку. Як свідчить «Самовидець», Васюта намагався підкупити багатими подарунками запорозьких козаків та російського воеводу князя Г.Ромодановського. Хитрі січовики охоче брали ці дарунки та клялися Золотаренку в щирій прихильності. Але одного разу довірені особи ніжинського полковника зустріли в шинку запорожців, які під чаркою повідали, що вони, м'яко кажучи, водять необачного претендента за ніс, обіцяючи підтримку, але коли справа дійде до загальної військової ради, то оберуть гетьманом свого кошового отамана Брюховецького. Войовничі січовики відкрито погрожували при нагоді розправитися з ненависною їм старшиною.

Обурений такою підступністю Василь Золотаренко спалахнув гнівом та став підбурювати своїх сотників до військового походу проти Брюховецького. Але підняти Ніжинський полк йому так і не вдалося, бо кошовий отаман вже здобув чималу популярність серед широких козацьких кіл завдяки демагогічній обіцянці відібрати на користь війська усі старшинські маєтності. Загальне невдоволення рядового козацтва політикою старшини вилилося у заворушення в Ніжинському полку, коли козаки повстали проти В. Золотаренка та ледве

Козацька рада. Старовинний малюнок.

його самого не забили. З великими труднощами полковникові вдалося заспокоїти бунтівливих козаків. Побачивши марність своїх сподівань на здобуття гетьманської булави, В.Золотаренко нарешті був змушений примкнути до партії свого колишнього суперника і шурина Якима Сомка [35].

Суперництво поміж претендентами на гетьманську булаву тривало майже два роки. У лютому 1663 р. російський уряд видав наказ про скликання в Ніжині «Чорної» або загальної, з участю «черні» (козацької голоти), військової ради. У кінці травня до Ніжина почали прибувати прихильники претендентів на гетьманську булаву. Обидві сторони готувалися до рішучого двобою. Тільки прибічників Брюховецького в Ніжин прибуло понад 40 тисяч чоловік. Як свідчить «Самовидець», кошовий отаман відверто скликав на раду козацьку голову, обіцяючи віддати їм на пограбування двори заможних ніжинських старшин та купців [36].

На початку червня 1663 р. до Ніжина прибуло і московське посольство на чолі з князем Великогагіним, супроводжуване 8-тисячним стрілецьким загonom. Князю доручалося передати суперникам царський указ про обрання гетьмана та затвердити результати виборів. Уранці 17 червня 1663 р. місто Ніжин прокинулося від гучних ударів у литаври: це був сигнал, що скликав людей на раду. На великому майдані за Новим Містом, при Московській дорозі, де було встановлено високий намет князя Великогагіна, почали збиратися люди. Учасники Ніжинської ради утворили за козацьким звичаєм велике коло, по середині якого встановили дерев'яний помост, на який вийшов московський князь і почав читати царський наказ. Але його ніхто не слухав, бо протистояння між двома ворогуючими таборами досягло критичної межі. В одному кінці натовпу люди гукали: «Сомка гетьманом!», в іншому – «Брюховецького гетьманом!». На майдані зчинився страшний галас, який переріс у криваву сутичку. Як свідчили очевидці, під час бійки чимало

козаків було поранено, були навіть убиті. Масові сутички вдалося зупинити тільки після того, як один з іноземних офіцерів, що перебував у складі російського війська, кинув у натовп кілька ручних гранат.

В результаті зіткнення прибічники Брюховецького, які на раді мали переважну більшість, відібрали у Якіма Сомка гетьманські клейноди, зламали його бунчук, а на гетьманській стілець посадили свого отамана. Переляканий князь Великогагін був змушений заховатися в наметі під захистом стрільців, так і не затвердивши результатів виборів. Невдовзі він був змушений погодитися з вимогою Я.Сомка повторити вибори, оскільки фактично процедура була зірвана його опонентами. Але події, що відбулися в ніч з 17 на 18 червня, остаточно вирішили долю гетьманської булави. Коли Сомко та його прихильник готувалися до повторних виборів, у таборі наказного гетьмана розпочалося справжнє повстання. Розагитовані запорожцями козаки Я.Сомка повстали проти своєї старшини, пограбували обози зі зброєю та, схопивши гетьманські клейноди, перекинулися на бік І.Брюховецького. Яким Сомко, Василь Золотаренко та інші представники старшини були змушені шукати захисту в російському таборі. Наступного дня, 18 червня, знову відбулася рада. Процедуру виборів було повторено вдруге, але цього разу все відбулося тихо й мирно: присутні козаки спокійно, без сутичок обрали гетьманом Івана Брюховецького [37]...

У той час, як новообраний гетьман І.Брюховецький приносив присягу на вірність московському цареві та святкував перемогу разом з князем Великогагіним, його суперників Якіма Сомка, Василя Золотаренка, чернігівського полковника Аникія Силича, ніжинського осавула Павла Кильдія та інших було взято під караул в Ніжинському замку, їхнє майно було вилучене, описане та передане до військового скарбу. Згодом новообраний гетьман домігся від царя дозволу судити своїх колишніх суперників як зрадників військовим судом, і 18 вересня 1663 р. стратив їх у Борзні [38].

Так закінчив своє життя ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але «Чорна рада», яка поставила останню крапку в його військовій кар'єрі та житті, не стала кінцем «Руїни». Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, наслідками якої скористалися сусідні держави – Московське царство та Польща. Остаточно втративши позитивний імпульс до створення національної державності, який так яскраво визначився за часів Хмельниччини, Україна розкололася на Ліву- та Правобережну.

Складні й суперечливі процеси, що відбувалися в цей час в українському суспільстві, накладали відбиток і на людські долі. Отже, не будемо поспішати однозначно оцінювати життя та діяльність братів Івана та Василя Золотаренків, бо вони були дітьми свого буремного часу, зрештою – просто людьми, і на відміну від нас, нащадків, не знали кінцевого результату бурхливих подій, в яких брали активну участь. Але, аналізуючи уривчасті факти їхніх біографій, що донесли до нас скупі історичні джерела, спробуємо відчутти дихання тієї епохи і зрозуміти всю складність та значущість того історичного перелому, що його переживала Україна в середині XVII століття.

Джерела та література:

1. Документи середини XVII ст. називають ще одного з братів – Тимоша Оникієнка Золотаренка, який був учасником білоруської військової кампанії 1654 р., деякий час

заступав як наказний полковник свого брата Василя під Могилевом, а згодом став полковником Стародубським. Як вважає В.В.Кривошея, він міг бути для Івана та Василя двоюрідним братом по батьківській лінії. Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.2. – С.936; Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч.1. – С.66.

2. Реестр Войска Запорожского 1649 г. // Чтения в обществе истории и древностей Российских – М., 1874; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.2. – К., 1990. – С.252; Літопис Самовидця. / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – С.91.

3. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.312-313.

4. Там само. – С.313. На думку дослідників генеалогії гетьмана Б.Хмельницького, Ганна Золотаренко могла бути двоюрідною сестрою першої його дружини Гафії. Див.: Кривошея В.В. Вказана праця. – Ч.1. – С.58-59.

5. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1998. – С.269.

6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С.42.

7. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.170; Бантиш-Каменський Д. История Малой России. – К., 1993. – С.190; Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С.841.

8. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.441-442

9. Воссоединение Украины с Россией. – К., 1953. – Т. 3. – С.224, 231-249.

10. Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.1. – С.562.

11. Воссоединение Украины с Россией. – К., 1953. – Т. 3. – С.485-486.

12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – СПб., 1878. – Т.X. – С.174.

13. Там само. – С.330, 541-542.

14. Літопис Самовидця. – К., 1972. – С.68-69; АЮЗР. – СПб., 1878. – Т.X. – С.284;

Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.2 – С.909, 929.

15. АЮЗР. – Т.XIV. – С.141-142; Грушевський М.С. Вказана праця. – Ч.2. – С.932.

16. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1992. – С.408-409; АЮЗР. – СПб., 1889. – Т.XIV. – С.468-469.

17. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2. Нежинский полк. – К., 1893. – С.45.

18. Грушевський М. Вказана праця. – Ч.2 – С.929. 19. АЮЗР. – СПб., 1878. – Т.X. – С.507-510.

20. АЮЗР – Т.XIV. – С.151-152.

21. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659 рр. – К., 1997. – С.36-38.

22. Грушевський М. Вказана праця. – Ч.2. – С.1081-1082. 23. АЮЗР – Т.XIV. – С.549-551.

24. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1110.

25. Літопис Самовидця. – С.71.

26. Там само. – С.72. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1157.

27. Грушевський М. Вказана праця. – Ч. 2. – С.1159.

28. Лазаревский А. Вказана праця. – С. 5; АЮЗР. – М., 1861, – Т.III. – С.519.

29. Лазаревский А. Вказана праця. – С. 6; Морозов О. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України. – 1992. – № 2. – С. 45-48.

30. АЮЗР – СПб., 1863. – Т.IV. – С.115; Лазаревский А. Вказана праця. – С.6-7; Літопис Самовидця. – С.79-80.

31. Літопис Самовидця. – С.81-82; АЮЗР. – Т.IV.–С.197-199. 32. АЮЗР. – СПб., 1867. – Т.V. – С.16.

33. АЮЗР – СПб., 1867. – Т.V. – С.15-16.

34. Літопис Самовидця. – С.88.

35. Там само. – С.88; Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина – 1888. – Т.XXI.

– С.125; Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.250.

36. Літопис Самовидця. – С.89; Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній та Слобідській Україні у 50-70-х рр. XVII ст. – К., 1960. – С.237-238.

37. Літопис Самовидця. – С.91; Яворницький Д.І. Вказана праця – С.251.

38. Яворницький Д.І. Вказана праця. – С.252; Літопис Самовидця.– С.91.

Опубліковано: *Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) / О. Морозов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 1 (4). – С. 44-60.*

Роман Желєзко

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ОСТАП ЗОЛОТАРЕНКО

Родина козацьких старшин Золотаренків відіграла одну з головних ролей в історії Гетьманщини та Ніжинського козацького полку. З ім'ям братів Івана та Василя Золотаренків пов'язані переможні битви Національно-визвольної революції 1648-1657 рр., перші кроки українського державотворення та перші цеглини в фундамент становлення Ніжинського козацького полку як провідного військового, політичного, економічного і культурного осередку Лівобережної України XVII – XVIII століть. Втім, якщо життєвому шляху і державотворчому доробку Івана та Василя Золотаренків присвячено цілий ряд історичних досліджень відомих в Україні істориків й ніжинських краєзнавців, то постать Остапа Золотаренка залишається практично невідомою для широкого кола істориків та простих мешканців сучасного Ніжина. Ніжинський полковник лише побічно згадувався у роботах О. Лазаревського, В. Модзалевського, Д. Яворницького, К. Желєзка та інших.

Козацький полковник

Напевно жоден з ніжинських полковників часів Гетьманщини (1648-1783 рр.) не має стільки варіантів прізвищ, як Остап Золотаренко. Ось як, окрім, згаданого батьківського прізвища, називають цього ніжинського полковника архівні джерела та історіографія: Остапко, Васютенко, Чемерис. У даній розвідці обрано за базове саме батьківське прізвище Остапа – Золотаренко. По різному в джерелах згадується й ім'я ніжинського полковника. Так, поряд з українським варіантом імені Остап, зустрічається і російська версія – Євстафій.

О. Золотаренко є сином ніжинського полковника Василя Золотаренка (обіймав ніжинське полковництво у 1655-1656 рр. та 1659-1663 рр.) та його дружини Тетяни Іванівни Золотаренко. Час і місце народження Остапа Золотаренка залишаються невідомими. Історичні джерела не донесли до нас відомостей про його дитячі роки в Корсуні й молоді роки в Ніжині. Втім, маємо припустити, що на час Національно-визвольної революції українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького О. Золотаренко навряд чи вже досяг

повноліття, оскільки його ім'я не згадується серед числа козаків Корсунського козацького полку, записаних у Зборівському реєстрі 1649 року. Немає згадок про нього і серед козаків Ніжинського козацького полку після 1652 р. – часу, коли його дядько Іван Никифорович Золотаренко став ніжинським полковником. Немає відомостей і про діяльність О. Золотаренка під час перебування на ніжинському полковництві (1655-1656 рр., 1659-1663 рр.) його батька Василя Никифоровича Золотаренка. За часів полковництва В. Золотаренка Остап з родиною проживав у батьківському будинку, що розташовувався на території Старого міста, навпроти рибного ринку [8, с. 177]. У червні 1663 р. будинок Золотаренків був зруйнований ласими до наживи запорожцями, чий ставленик Іван Брюховецький переміг на виборах гетьмана під час Чорної ради.

Оповиті сивиною історії й деталі життя та діяльності О. Золотаренка під час боротьби його батька за гетьманську булаву й сумнозвісної Чорної ради в Ніжині у червні 1663 року. Остап перебував біля батька, коли той з дозволу ніжинського воєводи Михайла Дмитрієва переховувався у Ніжинському замку [4, с. 132]. Лише після поразки В. Золотаренка на Чорній раді Остап, як і решта відданої його батьку старшини, втік з Ніжина, перевдягнувшись в жебрацький одяг.

Після втрати батька у вересні 1663 р. на центральній площі Борзни Остап у 1664 чи 1665 роках опинився на Запорізькій Січі. Запорожцям він представився як Остап Васютенко, (похідне прізвище від Васюти – так називали В. Золотаренка в козацькому середовищі – *Р.Ж.*), оскільки йменуватися Золотаренком було небезпечно. Окрім Васютенко, Остап нажив собі в Січі й друге прізвище – Чемерис, тобто польський татарин [11, с. 34]. Дуже ймовірно, що Остап, щоб врятувати своє життя, сказав запорожцям, що він татарин, який прибув з території Речі Посполитої. На Січі, яка у 1663 р. активним чином посприяла переходу на Чорній раді лівобережної булави до кошового отамана Івана Брюховецького, досі були прихильники новообраного гетьмана. А запорізька чернь лише очікувала на можливість прислужитися якимось доносом І. Брюховецькому й отримати за це свою копійчину. Тому, Остап мав добре зважувати кожен свій крок, щоб не наслідувати долі свого батька.

За таких обставин виникає слушне запитання: *«Чому Остап втік саме на Січ, а не до якоїсь сусідньої держави?»*. А справа в тому, що Запорізька Січ у всі часи була надійним, а інколи і єдиним, притулком для людей різного соціального і етнічного походження, що змушені були рятувати своє життя втечею. Молодий Золотаренко, вочевидь, добре розумівся на козацькому звичаєвому праві, зокрема, часто впроваджуваному на Січі правилі *«ніколи нікому нікого не видавати»*. Через це правило й наявність на Січі опозиції І. Брюховецькому О. Золотаренко зміг влитися в середовище запорожців та заручитися їхньою підтримкою.

У 1665 р. І. Брюховецький першим з усіх українських гетьманів особисто поїхав до Москви з посольством й уклав там Московський договір з царем Олексієм Михайловичем. Означена угода фактично перетворювала Гетьманщину на провінцію Московського царства. Відтепер всі стани суспільства Гетьманщини, крім козаків і духовенства, мали сплачувати податки на користь московської казни, які збирали прислані з Московії урядовці, а в

полкових і сотенних містах, у тому числі і Ніжині, було збільшено кількість царських військ. Україною прокотилася хвиля невдоволення, що переросла у повстання. Не сприйняла Московський договір і Запорізька Січ, яка після 1665 р. перейшла в жорстку опозицію І. Брюховецькому. За таких обставин О. Золотаренко став прапором, навколо якого об'єдналися невдоволені запорожці. Як наслідок, навесні 1667 р., загальна січова рада обирає Остапа Золотаренка кошовим отаманом замість скинутого Івана Рога. Ставши отаманом, Остап пише відвертого листа І. Брюховецькому, пропонуючи гетьману відійти від Москви і разом з запорожцями воювати проти московських бояр і воєвод [11, с. 34].

Чи була якась відповідь І. Брюховецького на лист О. Золотаренка, нам не відомо. Втім, гетьман сприйняв цей лист з усією серйозністю, переславши його до московського царя. У травні 1667 р. І. Брюховецький направляє до Січі свого посланця осавула Гадяцького полку Федора Донця, який мав з'ясувати ступінь невдоволення січовиків московською політикою в Україні. Поряд з тим, Ф. Донець мав наказ вивідати імена запорожців, які напередодні вбили московського посла Єфима Лодиженського [5, с. 24-29]. Останній мав необережність заявити січовикам про намір московського царя в союзі з Річчю Посполитою знищити Січ, за що й поплатився життям. Ф. Донець звернувся з цією справою безпосередньо до кошового отамана О. Золотаренка. Остап, розуміючи всю політичну делікатність питання та непередбачувану реакцію запорожців, вирішив імен вбивць не видавати. Кошовий отаман виніс це питання на розгляд січової ради, від участі в якій відмовив Ф. Донця, мотивуючи це тим, що січовики просто на просто в'ють його [1, с. 199]. А вбивство ще одного, хай і не царського, а гетьманського посланця, лише загострило б відносини з Московією. Тому, провівши раду, О. Золотаренко відвідав курінь Ф. Донця, повідомивши, що Є. Лодиженського вбив козак на прізвище Страх, але він теж уже мертвий, оскільки вбитий турками. Інших імен січовиків, причетних до вбивства, Остап не назвав й відправив Ф. Донця назад до Гадяча – резиденції гетьмана І. Брюховецького [1, с. 200].

Відмова низки полковників, у тому числі і ніжинського полковника Матвія Гвинтівки (обіймав посаду у 1663-1667 рр.), виконувати накази гетьмана І. Брюховецького по придушенню повстань у Гетьманщині та початок українсько-московської війни у січні 1668 р. змусили Січ відправити козаків на Лівобережну Україну. Для О. Золотаренка це був останній шанс помститися І. Брюховецькому за смерть батька та повернутися до Ніжина. У першій половині літа 1668 р. О. Золотаренко із загоном запорожців прибуває до Ніжина, на вулицях якого тривали бої ніжинських козаків з московськими стрільцями воєводи Івана Ржевського, які зачинилися у Ніжинському замку і чинили шалений опір.

Пам'ять про діяльність ніжинських полковників Василя та Івана Золотаренків сприяла швидкому формуванню навколо Остапа відданого угруповання ніжинської старшини. Завдяки цьому, після втечі ніжинського полковника Артема Мартиновича на Правобережжя й спалення у 1668 р. московськими військами князя Григорія Ромадановського Ніжина, перед О. Золотаренком відкрився шлях до ніжинського полковництва. Більше того,

поруйноване місто й побиті ніжинські козаки потребували досвідченого очільника.

Так, у другій половині серпня 1668 р. ніжинське козацтво самочинно обрало ніжинським полковником Остапа Золотаренка. Такий хід подій пояснюється тим, що в умовах українсько-московської війни 1668 р. гетьмана, який міг призначити полковника в Ніжин, на той час не було: влітку розлюченими лівобережними козаками було вбито І. Брюховецького, а П. Дорошенко у серпні 1668 р. повернувся з військом на Правобережжя. Таким чином, Остап став третім представником родини Золотаренків на ніжинському полковництві.

Втім, на відміну від тривалого керування батька і дядька Остап тримав ніжинське полковництво лише 5 місяців: з кінця серпня 1668 р. і до кінця січня 1669 року. Історичні джерела не зберегли до нашого часу жодних універсалів О. Золотаренка у ранзі ніжинського полковника. Втім, маємо припустити, що Васютенко, зважаючи на стан розрухи м. Ніжина і Ніжинського полку після навали московських військ князя Григорія Ромадановського, повинен був вирішувати нагальні питання їх відбудови й зміцнення власними полковницькими наказами та універсалами.

Нестабільною ситуацією на Лівобережжі та в Ніжинському козацькому полку вирішив скористатися правобережний гетьман П. Дорошенко, який не полишав надію втримати під своєю булавою Україну по обох берегах Дніпра. Так, у листопаді 1668 р. гетьман посилає на Ніжинщину військо на чолі А. Мартиновичем, який, маємо припустити, П. Дорошенком знову був призначений на уряд ніжинського полковника. За свідченням історика О. Лазаревського, похід А. Мартиновича зазнав невдачі, а його війська були розбиті на околицях Ніжина місцевими козаками на чолі з ніжинським полковником Остапом Золотаренком. Відомо, що А. Мартинович дістав поранення у цій битві і змушений був знову повернутися на Правобережжя [7, с. 8]. Як бачимо, О. Золотаренко долучився до братовбивчого кровопролиття на українських землях. Що саме штовхнуло Остапа на цей крок - невідомо... Можливо Золотаренко прагнув позбутися конкурента на ніжинське полковництво, яким був А. Мартинович? Або ж, силою зброї демонстрував свою незгоду з політичними намірами П. Дорошенка і його союзом з Османською імперією?

У грудні 1668 р. у Новгороді-Сіверському, за участі О. Золотаренка, відбулася старшинська рада, яка обрала Д. Ігнатовича (Многогрішного) гетьманом Лівобережної України. Дані вибори викликали обурення багатьох українських старшин, оскільки, окрім О. Золотаренка, гетьмана обирало лише два полковника: чернігівський і стародубський. Решта полковників не підтримувала претендента, вважаючи, що гетьманом всієї України має бути П. Дорошенко. Обрання лівобережного гетьмана відбувалося під тиском. Маємо припустити, що Д. Ігнатович міг залякати полковників, наказавши зачинити двері в будинку, де зібралася старшина. Козаки Д. Ігнатовича відчинили двері лише після того, як О. Золотаренко і інші полковники затвердили Демка гетьманом [3, с. 88].

Суперечливість стосовно легітимності обрання Д. Ігнатовича гетьманом ще раз дала підставу П. Дорошенку поборотися за владу на Лівобережній Україні. Гетьман вирішив перетягнути на свій бік ніжинського полковника О. Золотаренка. Так, 4 січня 1669 р. П. Дорошенко надіслав універсал ніжинському полковнику з повідомленням про свою перемогу над Петром Суховієм і закликав його допомогти приборкати свого суперника переяславського полковника Дмитрашка Райчу [10, с. 425-426].

Як відреагував О. Золотаренко на універсал П. Дорошенка нам невідомо. Втім, названий універсал, як і той факт, що О. Золотаренка самочинно обрали полковником ніжинські козаки, а не призначив лівобережний гетьман, стали причиною позбавлення його Д. Ігнатовичем ніжинського полковництва у кінці січня 1669 року. Новим полковником було призначено глухівського сотника Пилипа Уманця, відомого під прізвиськом «Пилипчі» [7, с. 9].

Безсумнівно, що Д. Ігнатович боявся можливої зради з боку О. Золотаренка на користь П. Дорошенка. Навіть теоретичний союз Ніжинського полковника з правобережним гетьманом становив серйозну небезпеку для Д. Ігнатовича, оскільки О. Золотаренко очолював найчисельніший козацький полк Гетьманщини. Крім того, на ніжинське полковництво О. Золотаренка обрали ніжинські козаки та міщани. В разі переходу ніжинських козаків на бік П. Дорошенка Д. Ігнатович не мав би військової сили, щоб зупинити їх. Саме тому лівобережний гетьман був зобов'язаний поставити на чолі Ніжинського козацького полку свою людину, якою був П. Уманець.

Усунення Д. Ігнатовичем О. Золотаренка з ніжинського полковництва зіграло на користь ворогам гетьмана, зокрема ніжинському протопопу Симеону Адамовичу, який днями і ночами писав до Москви листи з доносами про зраду гетьмана і його соратників. Так, на початку січня 1669 р. С. Адамович надіслав московському царю Олексію Михайловичу черговий лист з доносом. З поміж низки фактів зради Д. Ігнатовича, ніжинський протопоп згадав і про усунення лівобережним гетьманом О. Золотаренка з посади ніжинського полковника. Причиною усунення О. Золотаренка С. Адамович назвав прихильність останнього до московського воєводи в Ніжині Івана Ржевського та відданість царському престолу [2, с. 10].

Аналізуючи лист С. Адамовича, маємо припустити, що ніжинський протопоп дещо перекрутив події на свою користь, видавши бажане за дійсне. Факт співпраці О. Золотаренка з І. Ржевським є беззаперечним, адже лише координовані дії ніжинського воєводи і ніжинського полковника були запорукою відбудови Ніжина після варварського спалення міста московітами. У зв'язку з цим, 13 грудня 1668 р. ніжинські козаки та міщани на чолі з ніжинським полковником О. Золотаренком присягнули на вірність московському царю Олексію Михайловичу [9, арк. 110-112].

Втім, навряд чи О. Золотаренко мав більш тісні контакти з І. Ржевським поза питаннями відбудови міста й відродження у ньому життя, оскільки московські урядовці були напряму причетні до поразки на Чорній раді 1663 р. й подальшій смерті його батька. Більше того, в пам'яті О. Золотаренка й мешканців Ніжина ще досі свіжим був спогад про руйнацію міста московітами 1668 року. Тому, відданість О. Золотаренка Москві видається вельми сумнівною.

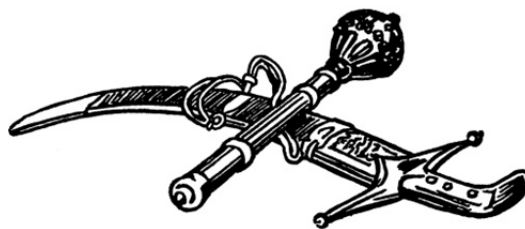
Після усунення з ніжинського полковництва О. Золотаренко залишився на деякий час в Ніжині й продовжував службу в Ніжинському козацькому полку. Маємо припустити, що О. Золотаренко мав добрі відносини з новим ніжинським полковником П. Уманцем й надалі користувався авторитетом ніжинської козацької старшини. Свідченням цього є той факт, що у 1670 р. О. Золотаренко був призначений наказним ніжинським полковником на час відсутності в Ніжині П. Уманця [6, с. 267]. Подальша доля, час смерті й місце поховання О. Золотаренка залишаються невідомими.

Отже, життя і діяльність кошового отамана і ніжинського полковника Остапа Золотаренка яскраво відображають всю складність палітри українського державотворення II пол. XVII ст., означеного братовбивчою війною за владу, проросійською політикою українського духовенства, прагненням Москви знищити Гетьманщину.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі - АЮЗР). - Т. VI . - СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. - IV + 280 с.
2. АЮЗР. - Т. VIII. - СПб. В типографии В.В. Пратца, 1875. - 400 с.
3. Антонович В.А. Демко Многогіршний // Гетьмани України. - К., 1991. - С. 85-93.
4. Гордон Патрик. Дневник 1659-1667. / Перевод, статья, примечание Д.Г. Федосова. - М.: Наука, 2013. - 315 с.
5. Железко К. А. Вбивство московського посла Ю. Лодигенського: політичний хід чи прикрий випадок? // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13-14 березня 2015 р.). - Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. - С. 24-29.
6. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648-1782 рр. - Дніпропетровськ : ПП "Ліра ЛТД", 2007. - 380 с.
7. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - Том II. Полк Нежинский. -К., 1893. -521с
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. - Т. 2: Е-К. -К., 1910. -746с
9. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. - Оп. 2. - Ед. хр. 15. Л. 110-112.
10. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. - Київ-Львів: НТШ, 2004. - 1087 с.
11. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. - Дніпропетровськ: Промінь, 1990. - 190 с.

Опубліковано: Железко Р. Ніжинський полковник Остап Золотаренко // *Сіверщина в історії України*. - Випуск 11. - Глухів-Київ, 2018. - С. 109-112.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ В ДОБУ «РУЇНИ: ЄПИСКОП МЕФОДІЙ (МАКСИМ ФИЛИМОНОВИЧ)

У 50-х – 60-х роках XVII ст. Україна переживала найскладніший період своєї історії. Це була, за влучним висловом істрика В. Липинського, доба перелому. Національно-визвольний рух, відомий під назвою «Хмельниччини», спричинився до глибинних, справді революційних зрушень в усьому українському суспільстві [1].

Українська православна церква (Київська митрополія) як соціальна інституція не могла лишатися осторонь від бурхливих подій того часу. Взагалі, участь православного духовенства у політичному житті України XVII ст. була досить характерним явищем. В умовах відсутності національної державності ідея захисту православної віри та збереження морального авторитету православної церкви стає головним ідеологічним гаслом, під яким розгортався та ширився національно-визвольний рух. Українські архієреї та представники чернецтва,

які значно зміцнили свої позиції від часів митрополитів Йова Борецького та Петра Могили, не тільки підтримували в політичній боротьбі ту чи іншу сторону, але й самі прагнули стати самостійною силою, зосереджуючи в своїх руках і духовну, і світську владу. Але з середини XVII ст. в духовному і політичному житті України з'являються нові ознаки. На активну громадську арену виходить «біле», парафіяльне духовенство, котре найближче стояло до широких народних мас і ніколи не становило замкнутої соціальної групи. Це духовенство бере на себе нові функції: дипломатичну діяльність, участь у військових діях, шпигунство і навіть підготовку заколотів.

Однією з найвпливовіших та найсуперечливіших постатей вітчизняної історії середини XVII ст. був ніжинський протопоп Максим Филимонович, більше відомий в історичній літературі під ім'ям єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія. Він був яскравим представником цієї нової української політичної верстви. Людина енергійна, честолюбна та освічена, він не міг лишатися байдужим спостерігачем бурхливих подій тодішнього громадського життя. Він був більше політиком, ніж священником. Його діяльність, яка дуже часто мала ознаки політичного авантюризму, призвела переважно до

*Архієрей освячує козацькі хорогви,
малюнок XVII ст.*

неоднозначних наслідків як для майбутнього української державності, українського православ'я, так власне і для нього особисто.

Свою діяльність отець Максим розпочав в неспокійний час «Хмельниччини», спочатку як ніжинський полковий священник, настоятель Покровської церкви, а згодом – як ніжинський протопоп, духівник впливового ніжинського полковника та наказного гетьмана Івана Золотаренка. Під час переможного походу 20-тисячного козацького корпусу під командуванням І. Золотаренка в Білорусь, М. Филімонович не тільки вирушає разом з військом, але й бере участь у діяльності штабу наказного гетьмана, керує його тактикою та від його імені веде дипломатичну роботу – пише та розсилає листи. Після загибелі полковника І. Золотаренка 7 жовтня 1655 р., М. Филімонович деякий час утримувався від активної політичної діяльності. Перебуваючи весь цей час у Ніжині, він займався справами своєї протопопії. Але невдовзі бурхливі події знову вивели його на політичну арену. Наступним кроком стала активна участь Максима Филімоновича у повстанні проти гетьмана І. Виговського у 1659 р. [2].

Досвідчений політик, колишній генеральний писар Іван Виговський, якого у 1657 р. було обрано гетьманом на Корсунській раді, здавалося б, мав дуже міцні позиції. Але невдовзі з'ясувалося, що проти нього є потужна військова опозиція, лідерами якої виступили запорозький кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. За таких умов пропольська орієнтація та шляхетське походження гетьмана та його найближчих соратників створювали міцний ґрунт для успішної діяльності опозиційних угруповань. Почалися збройні сутички, які переросли в криваву міжусобицю. За спиною гетьмана та його оточення визрів заколот, ідейними натхненниками якого стали переяславський полковник Тимофій Цецура та ніжинський протопоп Максим Филімонович, котрий активно виконував функції московського агента, постачав шпигунську інформацію, зав'язав жваве таємне листування з впливовими московськими урядовцями князями Ф. Ртищевим та О. Трубецьким. Невдовзі до заколотників почали приставати й колишні союзники І. Виговського. Так трапилося і з Василем Золотаренком, котрий ще у травні 1659 р. брав участь в обороні Борзни та Ніжина від московського війська. Невдовзі, прагнучи посісти уряд ніжинського полковника, заручившись підтримкою протопопа Максима, В.Золотаренко вступив у таємні зносини з Т.Цекурою. За свідченням автора «Літопису Самовидця», змовники мали таємну зустріч «в полі» біля Ніжина, під час якої уклали угоду та запряглися один перед одним, започаткувавши таким чином таємну коаліцію проти гетьмана. Наприкінці серпня 1659 р. на Лівобережній Україні спалахнуло антигетьманське повстання у Переяславському полку. Водночас, скориставшись відсутністю полковника Г. Гуляницького, в Ніжині повстання проти польської залоги підняв Василь Золотаренко. За свідченням автора «Самовидця», ніжинські козаки та міщани разом з переяславцями сотника Н. Царенка майже за одну годину вирізали в Ніжині усіх польських жовнірів. А найбільш активних діячів заколоту чекала щедра нагорода. 14 грудня 1659 р. цар Олексій Михайлович наказав надіслати зі скарбниці Великого Двору «государеве жалування» ніжинському протопопу Максиму Филімоновичу та переяславському полковнику Тимофію Цекурі «соболей по пяти сот рублиев, да по пяти сот золотых человеку». Таким чином,

політична діяльність на користь Москви для ніжинського протопопа Максима Филімоновича стала перетворюватись на джерело матеріальних прибутків [3].

Невдовзі, скориставшись загальною дезорганізацією в Гетьманщині, царський уряд вирішив здійснити ще один крок у напрямку ліквідації її автономного устрою, втілити в життя свою давню мрію, а саме – підпорядкувати Московському патріарху Київську митрополію. Але, оскільки офіційно існував канонічно обраний митрополит Діонісій Балабан, вирішили поки що обмежитись призначенням місцеблюстителя. Обережний чернігівський єпископ Лазар Баранович мало підходив для цієї ролі. Після недовгих роздумів зупинили вибір на особі вже добре випробуваного

ніжинського протопопа Максима Филімоновича, котрий у цей час робив все можливе, щоб довести свою відданість цареві Олексію Михайловичу. Навесні 1661 р. Максима Филімоновича викликали до Москви. 4 травня 1661 р. місцеблюститель патріаршого престолу Крутицький митрополит Пітирим «по соизволенію великого государя й по благословенню освященного Собора» рукоположив Максима Филімоновича, котрий на той час вже був вдівцем і прийняв чернечий постриг під ім'ям Мефодія, єпископом на Мстиславську і Оршанську архієрейську катедру. Водночас новопоставленому єпископу Мефодію доручалося «місцєблюститєльство» Київською митрополією [4].

А тим часом в Україні суперництво поміж полковниками ніжинським В. Золотаренком та переяславським Я. Сомком набуло надзвичайно гострого характеру. Але невдовзі на політичній арені з'явився третій претендент - кошовий гетьман Запорозької Січі І. Брюховецький, який майстерно використав антистаршинські настрої рядового козацтва, привселюдно обіцяючи відібрати усі маєтності «значних» і передати на користь війська.

В умовах міжусобиць, що спалахнули поміж претендентами на булаву, єпископу Мефодію було доручено пильно стежити за перебігом подій та агітувати представників різних угруповань триматись у підданстві царя Олексія Михайловича. Перший час після повернення з Москви єпископ підтримував жваві стосунки не тільки з ніжинським полковником В. Золотаренком та наказним гетьманом Я. Сомком, але й намагався повернути під «високу царську руку» Юрія Хмельницького. Одночасно блюститєль Київської митрополії клопотався перед царем про призначення ради для остаточного обрання гетьмана. 6 лютого 1662 р. він зустрічався в Києві з наказним гетьманом Я. Сомком. Результатом цієї зустрічі став лист Я. Сомка, якого

полковник відправив з Переяслава до царя 21 лютого з проханням призначити раду. Але результати цієї наради Мефодія не задовольнили. Причина розходження між ним та Я. Сомком полягала в тому, що наказний гетьман рішуче заперечував участь в раді запорожців на чолі з І. Брюховецьким. Відразу після від'їзду Я. Сомка єпископ Мефодій скликав до себе у Київ лівобережних полковників. 20 лютого розпочалася рада, на якій від московського уряду був присутній київський воєвода О. Мещерінов. Після 4-денних перемовин її учасники вирішили відрядити до царя Олексія Михайловича посольство, щоб просити його призначити загальну козацьку раду і прислати боярина для участі в ній. На вимогу єпископа Мефодія до чолобитної включили прохання: *«чтоб государь указал участвовать на раде и запорожскому кошевому Ивану Брюховецкому»*. За дорученням єпископа Мефодія в Москву відправили ніжинського протопопа Симеона Адамовича, котрий 27 березня 1662 р. передав листи від місцєблюстителя та полковників царю Олексію Михайловичу.

Але царський уряд не поспішав з призначенням виборів. Хоча протистояння між претендентами і послаблювало козацьке військо в умовах бойових дій з польською армією та загонами позбавленого гетьманства Ю.Хмельницького, Москва прагнула привести до влади в Україні вигідне їй угруповання. Відчуваючи загрозу власним інтересам, прихильники Я.Сомка вирішили перебрати ініціативу у свої руки, самостійно скликати раду і нарешті розв'язати проблему влади в Гетьманщині. 5 квітня 1662 р., зібравши всіх лівобережних полковників у Козельці, Я.Сомко звернувся із закликом прибути на раду і особисто єпископу Мефодію. В листі до нього Я.Сомко запевняв останнього, що рада збирається не для виборів гетьмана, а щоб поговорити *«о ратных делах»*. Але місцєблюститель Київської митрополії висловив свою вимогу: дочекатися царського наказу і приїзду московського боярина. Нарешті, розуміючи, що рада збереться і без нього, 14 квітня єпископ Мефодій пізно ввечері прибув до Козельця. Дізнавшись про його приїзд, Я. Сомко негайно скликав полкову старшину на загальну раду. Одночасно наказний гетьман розпорядився ввести в місто своїх козаків і розставив біля брам караули, заборонивши випускати будь-кого без його дозволу. Не пустив він на раду і московського урядовця, посланця переяславського воєводи стрілецького голову Батюшкова.

На раді, як і побоюювався єпископ Мефодій, військова старшина поставила на порядок денний питання про вибори *«совершенного гетмана»*, *«чтоб им было у кого быть в послушенстве и чтоб было кому и против неприятелей стоять, а без совершенного де гетмана неприятелем отпору им дать нельзя»*. Тоді ж більшістю голосів присутніх гетьманом було обрано Якіма Сомка. Проти його обрання виступили лише полковники ніжинський В. Золотаренко і прилуцький Л. Горленко. Відмовився офіційною присягою затвердити результати виборів гетьмана і єпископ Мефодій. Пізніше, в листі до царя Олексія Михайловича, єпископ так описував інцидент, котрий відбувся поміж ним та Я. Сомком: *«И как, государь, гетман Яким Сомко и полковники пришли к присяге в церковь Всемилостивого Спаса, и я, богомолец твой, и в церкви его на гетманство не благословлял и ему говорил, чтоб без твоего государя указу... то он не чинил и совершенном гетманом не чинился бы, и из церкви его от присяги апреля 15 дня»*

выгнал. И он, Самко, наипаче полковникам начал грозить смертью. И того ж числа присылали ко мне полковники слезное прошение, и чтоб им не погибнуть и как бы из Козельца вывести, а наипаче жалеючи верного твоего слуги Василия Золотаренка, также по неволе, нехотя, ему не боронил. И гетман Яким Сомко, учинившись сильно совершенным гетманом, тебе великому государю присягу подкрепил апреля 16 дня. А на присяге полковникам вымывлял, чтоб им виправить на вечное гетманство для подтверждения твою великого государя грамоту и знамя и булаву... А и мне, богомольцу твоему, говорил же, чтоб мне о том же отписать» [5].

Київський митрополит
Діонісій Балабан

Після Козелецької ради єпископ Мефодій Філімонович не поїхав до Києва, а разом з полковником Василем Золотаренком вирушив до Ніжина. 27 квітня він разом з ніжинським полковником вислав через київського протопопа Василя Бабського листи до царя Олексія Михайловича, в яких звинуватив Я. Сомка в зраді. «И то тебе, великому государю, – писав Мефодій, – я истинно объявляю, что Яким Самко против тебя и Бога учинил неправду; потуль я ему верил и тебе великому государю службу его объявил, покуль от него никакой неправды не ведал, и ныне... добра на него писать не имею, чтоб от него какого дурна впредь не было». Конфлікт єпископа Мефодія з наказним гетьманом і полковою старшиною значною мірою ускладнив і без того непевне становище місцєблюститєля Київської митрополії. Від самого початку ігумени та архімандрити київських монастирів зустріли новопризначеного місцєблюститєля вороже, хоча й були змушені певний час миритися з його існуванням. Колишньому ніжинському протопопу вони не могли пробачити того, що він зайняв архієрейську посаду за прямим розпорядженням з Москви, без їхньої згоди та елекції, тобто виборів «вільними голосами», як це передбачалось церковними канонами. До того ж Мефодій, хоча формально й прийняв чернецтво, фактично не мав школи монастирського життя. Серед «чорного» духовенства були й більш впливові та авторитетні кандидати на митрополічу катедру, такі, наприклад, як Чернігівський єпископ Лазар Баранович або Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель. Не могло подобатися київським владикам і те, що поставлений за наказом московського царя, тобто світської влади, єпископ Мефодій виступав слухняною маріонеткою в руках царського уряду [6].

Дії Москви, а тим більше – тодішнього місцєблюститєля Московського патріаршого престолу Крутицького митрополита Пітирима, викликали незадоволення опального московського патріарха Никона. 16 лютого 1662 р., в Неділю Православ'я, під час літургії у Воскресєнському монастирі, Никон

"Чорна рада" 1663 р. в Ніжині. Ілюстрація до роману П. Куліша. Худ. А. Ждаха

офцино виголосив анафему митрополиту Штириму, у тому числі й за те, що він «єпископа Мефодія хиротонисал в город Оршу и Мстислав, и те суть литовские, и царское величество не владеет; а по хиротонии послаша его в Киев митрополитом». Не сприяла зміцненню авторитету Мефодія й діяльність Київського митрополита Діонісія Балабана, котрий хоча й переїхав на Правобережжя, але не збирався складати своїх повноважень. Після того, як Мефодій повернувся до Києва в сані єпископа, митрополит Діонісій направив до Вселенського Константинопольського патріарха скаргу про те, що Мефодій силоміць, з допомогою світської влади, захопив митрополичу катедру. За дорученням Київського митрополита до Константинополя їздив ігумен Терехтемирівського монастиря Креховецький, котрий і передав патріарху цю скаргу та багаті подарунки від Ю.Хмельницького. Невдовзі Константинопольський патріарх видав грамоту, якою піддав прокляттю Мефодія і всіх тих, хто з ним з'єднався [7].

Швидкий успіх Діонісія Балабана в боротьбі з Мефодієм пояснюється не лише фінансовою підтримкою Ю. Хмельницького, як це, наприклад, вважав В. Ейнгорн. Адже хіротонія місцєблостителя Київської митрополії в Москві порушувала права Константинопольського патріарха, котрий зовсім не хотів втрачати «західно-руську» церкву з-під своєї юрисдикції. Отримавши відповідь з Константинополя, митрополит Діонісій 3 серпня 1662 р. висвятив на Мстиславсько-Оршанську єпархію впливового Віленського архімандрита Йосипа Нєлюбовича-Тукальського. Чутки про це швидко поширилися у Києві, а коли ігумен Видубицького монастиря Климентій Старушич привіз копію патріаршої грамоти про відлучення Мефодія, серед київського духовенства почалася смута. Київські архієреї вирішили скористатися нагодою і позбутися небажаного їм єпископа. Вони заборонили підлеглим священикам поминати його під час

богослужінь. У цій ситуації єпископу Мефодію не залишалось нічого іншого, як перебратися в Ніжин під захист полковника Василя Золотаренка та чекати там відповіді на свій лист, надісланий до Москви. І невдовзі така відповідь дійсно надійшла. У травні 1662 р. цар Олексій Михайлович видав наказ князю Г. Ромодановському вирушити в Україну з військом, щоб скликати там раду по «новопоставновленным» статтям 1659 р., «а раде быть в Прилуках или где пристойно» [8].

Обставини бурхливої політичної боротьби, а особливо суперечка з Я. Сомком та київським духовенством, примусили єпископа Мефодія змінити свою політичну орієнтацію. Розуміючи, що ніжинський полковник В. Золотаренко не має жодних шансів отримати гетьманську булаву, а Я. Сомко перетворився на запеклого ворога, М. Филімонович починає налагоджувати контакти з кошовим гетьманом Запорозької Січі І. Брюховецьким. До вподоби єпископу прийшлася і політична програма цього улюбленця запорозької «черні». У листі до Мефодія від 6 квітня 1662 р. Брюховецький так викладав свою позицію: «Извещаю вашей святые, что нам не о гетманстве надобно всем радети, только о князе малороссийском от его царского величества, на которое княжество желаю Федора Михайловича (Ртищева - О.М.), и молити, чтоб порядок был и бережение всякое, чтоб люд служилый был готов на встречу неприятелей. А которые под панами полковниками маютности и мельницы есть, и те доходы чтоб до скарбу войскового шли. Нам всеми силами надобно будет крепко его царского величества держатись: то будет славно и здорово». Звичайно, подібні демагогічні пропозиції були з радістю зустрінуті як московськими урядовцями, так і козацькими низами, котрі були невдоволені соціально-економічною політикою старшини [9].

Суттєві зміни відбулися і в настроях колишнього подопічного єпископа Мефодія - ніжинського полковника Василя Золотаренка. Побачивши, що князь Г. Ромодановський і Мефодій Филімонович все більше схиляються на підтримку Івану Брюховецькому, Золотаренко був змушений вдатися до примирення зі своїм колишнім суперником Я. Сомком.

Нарешті, у вересні 1662 р. запорожці під командуванням свого кошового отамана вступили на територію Полтавського полку. Скориставшись цим, князь Г. Ромодановський почав скликати представників військової старшини на раду під Полтаву. Але, незважаючи на всі старання князя та єпископа Мефодія, рада в Полтаві також не відбулася. У жовтні 1662 р., під загрозою ранніх осінніх паморозків, московське військо було змушене повернутися до Білгорода. В цій ситуації єпископу Мефодію нічого не лишалося, як переїхати до Гадяча, де у цей час перебував Брюховецький. Московський уряд ще намагався провести раду до настання зими, призначивши її на 4 листопада в Лубнах, але було вже пізно. Невдовзі випав сніг, і проведення ради довелося відкласти до весни [10].

Зрештою, 6 лютого 1663 р. цар Олексій Михайлович видав наказ про скликання загальної «чорної» ради в Ніжині, де у цей час перебував великий стрілецький гарнізон. Для проведення виборів гетьмана та затвердження їх результатів було відряджено в Україну московське посольство на чолі з князем Великогагіним. Мав взяти участь у раді і єпископ Мефодій, чия персона у травні 1663 р. знову опинилася у центрі бурхливих суперечок. Справа у тому, що 10 травня помер канонічний київський митрополит Діонісій Балабан. Ця подія знову загострила боротьбу за Київську митрополію. Духовенство сподіва-

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович

лося, що на Ніжинській раді буде порушено питання про вибори митрополита і про відновлення давніх прав української церкви. Київські владика, а саме Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель, ігумени Ніколо-Пустинного монастиря Олексій Тур, Михайлівського Золотоверхого Феодосій Софонович, Межигірського Варнава Лебедевич, київського Кирилівського Мелетій Дзик, ректор Братської школи Йоаникій Галятовський звернулися до Якіма Сомка та всього Війська Запорозького з листом проти єпископа Мефодія, в якому просили старшину під час Ніжинської ради проявити піклування про церкву та «вольності духовні». Вони звинуватили Мефодія в тому, що він, не маючи жодних заслуг перед церквою, зробився єпископом без елекції, «вльгав себе єпископию у его царского величества»,

чим порушив давні права духовенства. Звинувачували вони єпископа і в тому, що той мало дбає про справи духовні, а *«вступається в войсковые дела»*, сіючи ворожнечу поміж старшиною, що не належить робити архієрею. Згадали вони й про те, що Мефодій *«втрутил себе неналежне в чужую диєцезию»*, за що й був проклятий Константинопольським патріархом.

«Ми прийняли його як блюстителя, – писали київські владика, – чекаючи від нього ласки, а він, замість блюстителя, на великого губителя нам обернувся..., і як він приїхав, то все зле і настало. А це від того, що Бог про нього не благоволить, як про такого, котрий всупереч канонам Святих Отців на єпископство поставлений». Я.Сомко, дізнавшись про те, що Київська митрополіча катедра звільнилася, негайно звернувся листом до Чернігівського єпископа Лазаря Барановича і просив його прибути в Ніжин. Він писав: *«на обраніє гетьмана треба нам по порядку антецессоров наших святителя..., то никого другого не судилем учинити на тоє, только в Бозе превелебного о. Лазаря Барановича, а тот дикий єпископ Мефодий благословення давать не годен, бо проклятіє на самом себе маєт і не годится нам до рады своей такого зводиу і губителя допускати»*. З подібним проханням у листі до чернігівського єпископа звертався і Печерський архімандрит Інокентій Гізель, котрий від імені київського духовенства просив преосвященнішого Лазаря відправити до Ніжина свого намісника, котрий би заступився за права духовенства перед московськими посланцями. Писав він, що київські архієреї не хочуть мати місцєблюстителем Мефодія і просив Чернігівського єпископа *«украстить осиротєвшіую кафедру»* [11]. Але Лазар Баранович, котрий завжди відзначався обережністю і поміркованістю у політичних справах, хоча й підтримував

Я.Сомка, на його пропозицію відповів відмовою, плавшись на погане здоров'я. Він писав, що *«по слабости нелицемерной»* він не може взяти на себе блюстителство митрополією, але все ж таки відправив для участі в ніжинській раді двох своїх представників - ігуменів монастирів Макошинського Віктора Бубліцевича та Максаківського Ієремію Ширкевича.

Відповідальна місія посланців чернігівського єпископа готувалася у глибокій таємниці і була ретельно законспірована. До нас дійшов зашифрований лист Лазаря Барановича до намісника Ієремії, написаний польською мовою з Макошинського монастиря напередодні ніжинської Чорної ради, який, на перший погляд, виглядає як настанова дбайливого архіпастиря з управління монастирським господарством (так, до речі, його й потрактували упорядники збірки листів преосвященного єпископа Лазаря, що вийшла друком у Чернігові 1865 р.). Насправді, якщо уважно розглянути зміст цього листа в контексті драматичних подій того часу, врахувавши характерну обережність автора і схильність до «езопової мови», то стає зрозумілим, що лист цей насправді – шифрована інструкція посланцям, яка визначала характер їх діяльності у випадку різного перебігу подій на раді. Посилаючи своє архієрейське благословення та 80 золотих на витрати, єпископ радив *«обходиться этими деньгами, умея пользоваться временем, потому что дни злы»*. Даючи поради *«готуватися до зими, «будувати на озері греблю, «вибирати пшеницю та спалювати кукуль»* (тобто ретельно готувати задуману справу), Лазар Баранович втішав своїх прихильників словами зі Святого Письма, що Бог не залишить праведників без своєї милості. *«Начавши ж это, – писав далі чернігівський єпископ, – поменьше звоните* (тут і далі – виділення *О.М.*), *а постарайтесь, чтоб верёвка не порвалась и не сказали бы: человек этот начал строить и не мог окончить; но если вы уверены, что не порвется, то пусть по вере вашей будет вам. Я не только на один колокольчик, но и на десять благословляю. Духа не угашайте, в колокольчик звоните; вместе с этим на благоспешение вторично благословение мое преподаю»* [12]. Вважаємо, цим шифрованим листом Лазар Баранович давав зрозуміти своїм посланцям, що при умові обрання на Ніжинській раді гетьманом Якіма Сомка, він згодиться взяти на себе управління Київською митрополією. Але сподівання духовенства виявилися марними. Події на Ніжинській раді, як і ті, що їй передували, розгортались так бурхливо і драматично, що питання про духовні справи так і лишилось нерозглянутим.

Перемога на ніжинській Чорній раді партії І. Брюховецького значною мірою укріпило позиції єпископа Мефодія. Але гармонія стосунків між єпископом і гетьманом тривала недовго. Коли у Києві стала відомою звістка відносно пропозиції Івана Брюховецького, щоб на Київську митрополію замість місцєблюстителя Мефодія рукоположити *«митрополита з Москви»*, відбулося ситуативне примирення місцєблюстителя з київським духовенством. Із палкого прихильника Москви Мефодій Филімонович перетворився на не менш пристрасного захисника корпоративних інтересів українського духовенства, що, зрештою й привело його в ряди організаторів антимосковського повстання 1668 року. Повстання було жорстко придушене московськими військами. Неводзві гетьман І. Брюховецький, котрий остаточно заплутався у своїй власній демагогічній політиці, був убитий козацькою черню. А єпископа Мефодія схо-

пили козаки правобережного гетьмана П.Дорошенка у його власному маєтку в селі Ушня під Черніговом. На Мефодія була накладена митрополитом Йосипом Нелюбовичем-Тукальським заборона, після чого колишнього місцеблюстителя зіслали на покаяння до Уманського монастиря. Але й на цьому пригоди бунтівливого єпископа не скінчилися: невдовзі Мефодію вдалося підкупити ченців та втікти з Уманського монастиря до Києва, де він хотів шукати заступництва московських урядовців. Але й в їхніх очах колишній московський шпигун у рясі вже давно втратив будь-яку довіру. У Києві Мефодія схопили московські воеводи, на допомогу яких він так сподівався, і під конвоєм відправили до Москви. Єпископа і колишнього блюстителя Київської митрополії не позбавили сану, але заслали на довічне покаяння. Своє життя Мефодій Филімонович скінчив 1689 р. у самотній келії Московського Новоспаського монастиря. Цікаво, що його син Костянтин невдовзі став ієромонахом Києво-Братського монастиря, і навіть деякий час успішно виконував обов'язки префекта Києво-Могилянської академії [13].

Джерела та література:

1. *Липинський В.* Україна на переломі // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 144-149.
2. *Морозов О.С.* Ніжинський протопоп Максим Филімонович. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет імені М. Гоголя, 2000. – С. 25-57.
3. *Літопис Самовидця.* – К.: Наукова думка, 1971. – С. 65-72; *Петровський М.* Нариси історії України XVII – поч. XVIII ст. Досліди над «Літописом Самовидця». – Х., 1930. – С. 147-254.
4. *Карпов Г.* Мефодий Филімонович, епископ Мстиславский и Оршанский // Православное обозрение. – 1875. – №1. – С. 72; *Терновский С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Т. V, Ч. 1. – С. 71-72, 77; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVIII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С. 148-149.
5. *Карпов Г.* Вказ. праця. – №2. – С. 210-219.
6. *Макарий (Булгаков).* История Русской церкви. Т. XII. – СПб., 1883. – С. 375-376; *Эйнгорн В.* Вказ. праця. – С. 172-173.
7. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 312-313; *Макарий (Булгаков).* Вказ. праця. – С. 570-571.
8. *Эйнгорн В.* Вказ. праця. – С. 225.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. V. – С. 100-101. 10. *Карпов Г.* Вказ. праця. – №2. – С. 233-234; №4 – С. 625.
11. *Карпов Г.* Вказ. праця. – №4. – С. 625; *Эйнгорн В.* Вказ. праця. – С. 209-213.
12. Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865. – С.10-12.
13. Див. докладніше: *Морозов О.* Вказ. праця. – С.88-119.

Опубліковано: *Морозов О.* Політична діяльність української православної ієрархії в добу «Руйни»: єпископ Мефодій (Максим Филімонович) // Громадянські протистояння в історії України: від непорозуміння і розбрату до національної консолідації : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 черв. 2013 р., м. Ніжин) / Укр. інститут національної пам'яті; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; Ніжинський краєзнавчий музей ім. Спаського І.Г. Ніжинська. Міська рада. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М, 2013. – С.97 – 109.

МІСЦЕ І РОЛЬ НІЖИНЬСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ У ВАЛАСЬКО-МОЛДАВСЬКОМУ ВЕКТОРІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Реалізація зовнішньої політики є однією з головних ознак будь-якої держави [5, с. 114]. Козацька держава, що офіційно постала як суб'єкт міжнародних відносин у 1649 р. під час укладання Зборівського договору з урядом Речі Посполитої, мала давню традицію ведення зовнішньої політики з країнами-сусідами, започатковану Запорізькою Січчю в кінці XVI – першій половині XVII ст. Головною метою міжнародної діяльності Гетьманщини було досягнення визнання її іноземними країнами як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин. У подальшому, в другій половині XVII ст., козацька старшина використовувала зовнішню політику як інструмент збереження української державності від наступу сусідніх країн та як важіль впливу й тиску у внутрішній провладній боротьбі [7, с. 113].

Тиміш Хмельницький

Починаючи з часів гетьмана Б. Хмельницького, чий син Тиміш був одружений з дочкою молдавського господаря Василя Лупула (1634-1654) Розандою, Гетьманщина підтримувала тісні зв'язки з балканськими країнами. Валаський і молдавський господарі, прагнучи позбутися турецької залежності, шукали підтримки з боку іноземної сили, здатної надати їм реальну допомогу. Поряд з Австрійською імперією й Річчю Посполитою [8, с. 261], такою силою, на думку валаського і молдавського господарів, могла виступати Гетьманщина в союзі з її протектором – Московським царством. Помітного значення проблема статусу балканських країн й допомоги їм у боротьбі проти турецької експансії набуло в кінці XVII ст., у час гетьманування І. Мазепи. Збільшення міжнародної активності держав, що були зацікавлені в поширенні свого впливу на балканські країни, було викликано успіхами військової діяльності Священної ліги – коаліції європейських держав, які в останній чверті XVII ст. боролися проти загрози з боку Османської імперії та її васала Кримського ханства. Уряд Гетьманщини теж не стояв осторонь цих подій і намагався підтримувати добросусідські відносини з валаськими і молдавськими господарями. За спостереженнями В. Станіславського, цікавість гетьмана Івана Мазепи до Валахії та Молдавії була викликана насамперед тим, що український уряд у цей час виступав на міжнародній арені представником інтересів Москви. Проте, ми не можемо виключати й намагань Гетьманщини підтримувати дружні взаємини з цими, васально залежними на той час, країнами з метою спільної боротьби проти зверхності й домінування в Центрально-Східній Європі Османської імперії, а у перспективі – й Московського царства.

Вагому роль у міжнародних контактах Гетьманщини з Валахією і Молдавією у роки гетьманування І. Мазепи відігравав столичний Ніжинський

козацький полк. Розміщення з 1669 р. гетьманської столиці і резиденції в сотенному містечку Батурині перетворювало Ніжинський козацький полк в знаряддя зовнішньої політики гетьмана.

На відміну від литовсько-білоруського й польського векторів зовнішньої політики Ніжинського полку, розробкою валахсько-молдавського напрямку займалася не лише ніжинська козацька старшина [6, с. 237-238], а й рядове козацтво Батуринської сотні та ніжинські міщани – здебільшого грецькі купці.

Уже гетьман І. Самойлович в кінці 1681 р. спорядив мешканця м. Ніжина Степана Чеходаря до Валаського князівства з метою з'ясування подробиць повернення турецьких військ до річки Дунай [8, с. 161]. Потреба у цій інформації була викликана нещодавно завершеною війною між Московським царством і Османською імперією, які у тому ж таки 1681 р. підписали Бахчисарайський мир.

Невдовзі, 20 вересня 1688 р. гетьман І. Мазепа інформував московського князя Василя Голіцина про поїздку через Валахію і Молдавію до Стамбулу «торгової людини» з Ніжина у супроводі двох козаків. Відомо, що одним з козаків був представник Батуринської сотні Ніжинського козацького полку Кіндрат Соловей. Основним завданням цього посольства було з'ясування напрямку майбутнього другого Кримського походу, запланованого на 1689 рік [8, с. 262].

У 1690-1691 рр. до українсько-молдавських зв'язків були залучені козаки Ніжинського полку Василь Полянка і Сава Олефер, які за дорученням гетьмана здійснили декілька посольств до столиці Молдавії міста Ясси з метою збору інформації про наміри молдавського господаря й військові сили Туреччини [8, с. 262].

З метою з'ясування військово-політичної ситуації у Валахії та Молдавії гетьман І. Мазепа у 1693 р. наказує Саві Олеферу відшукати з-поміж ніжинських торгівців людину, яку можна було б послати до Молдавії під виглядом купця у справі захисту грецьких купців з України на шляху до м. Ясси [3, с. 430]. Сава Олефер запропонував, щоб дану місію виконав Михайло Степанець. Існують припущення, що М. Степанець, або ж Степанов (так його ще в XVII ст. записали московські царедворці – *Р.Ж.*) виконував зовнішньополітичні завдання ще за правління попереднього гетьмана Д. Ігнатовича (Многогрішного). З відписки ніжинського воєводи І. Ржевського московському царю 1671 р. відомо, що М. Степанець повернувся з Волоської землі, тобто Валахії [1, с. 586]. Можемо припустити, що під час своєї подорожі 1671 р., в якій він перебував разом з ніжинським бурмістром Я. Косяненком, М. Степанець виконував доручення гетьмана Д. Ігнатовича. Ця обставина добре пояснює, чому залучений гетьманом І. Мазепою ніжинський козак С. Олефер вибрав для місії в Молдавію саме досвідченого у подібних справах М. Степанця.

Перед поїздкою до Молдавії М. Степанець прибув з Ніжина до Батурина, де отримав від гетьмана І. Мазепа інструкції стосовно збору інформації про тамтешні справи. Водночас, гетьман написав до молдавського господаря таємного листа без підпису. З-поміж іншого в листі йшлося про прохання гетьмана до молдавського господаря повідомити обставини перебігу військових дій між турецько-татарськими і австрійськими військами, місцезнаходження й дії

посла Речі Посполитої, наголошувалося на важливості співпраці у справі укладення миру між Московським царством і Османською імперією [3, с. 430-431].

Прибувши до Ясс, М. Степанець передав господарю гетьманового листа. У відповідь останній повідомив посланцю гетьмана, що турецько-татарські війська звільнили Білград з-під австрійської облоги. Відносно посла Речі Посполитої Ржевуського господар повідомив, що той посланий для переговорів про мир. Як бачимо, молдавський господар виконав прохання гетьмана І. Мазепа, й місія ніжинського купця М. Степанця була успішно завершена. Уже 20 жовтня 1693 р. гетьман писав московським царям Петру та Івану Олексійовичам про повернення свого посланця [8, с. 266].

Українсько-валаська міждержавна співпраця мала прихильників з обох сторін. Свідченням цього є повторні місії М. Степанця до Валахії та Молдавії, що мали місце в кінці 1693 р., навесні 1694 р. та у 1698 р. Так, під час першої місії М. Степанця було відправлено до молдавського та валаського господарів з наказом передати гетьманські листи й збирати різноманітну інформацію про стан подій в регіоні. У листі валаському господарю Бринковяну І. Мазепа цікавився відомостями про наміри Австрійської імперії і Венеції стосовно війни проти Оттоманської Порти. Натомість, у 1694 р. ніжинський торговець М. Степанець мав дізнатися про стан підготовки Австрії і Туреччини до війни [8, с. 267].

Починаючи з 1698 р. до розробки гетьманом валасько-молдавського вектору зовнішньої політики Гетьманщини було долучено мешканця м. Ніжина грека Тимофія Згуру Стиглієва. Після міжнародного Карловицького конгресу 1699 р., на якому були підписані окремі мирні договори Речі Посполитої, Австрійської імперії, Венеції і Московського царства з Османською імперією, гетьман І. Мазепа у 1700 р. доручив Згурі Стиглієву повідомити московському царю Петру I про рішення конгресу та передати листи від валаського й молдавського господарів, статті мирного договору між Туреччиною і Венецією. Користуючись нагодою, гетьман клопотався перед царем Петром I про монаршу милість для Згури Стиглієва, який після поїздки до Валахії у царських справах її не отримував. Відомо, що пізніше Згура Стиглієв супроводжував царського сержанта Микиту Жерлова, посланого до Стамбулу [4, с. 145]. Разом з М. Жерловим до Стамбулу прямував і батуринський сотник Дмитро Нестеренко.

Отже, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. представники Ніжинського козацького полку були долучені гетьманом І. Мазепою до розробки валасько-молдавського вектору зовнішньої політики Гетьманщини. Головною метою дипломатичних відносин був пошук потенційних союзників у боротьбі проти залежності як України, так і Валахії й Молдови від сусідніх держав. Формами міжнародних відносин за участі ніжинських купців М. Степанця, Згури Стиглієва, козаків В. Полянки, С. Олефера та інших стали участь у посольствах, передавання дипломатичної пошти, особисті зустрічі з господарями Молдови і Валахії, збір загальної інформації про стан подій в регіоні тощо.

Про подальші відомості щодо участі грецького купецтва і козацтва Ніжинського полку у зносинах з Валахією і Молдовою, на жаль, нічого не відомо.

Можна припустити, що зменшенню активності уряду Гетьманщини на даному векторі зовнішньої політики сприяли її васальна залежність від Московського царства і його власної міжнародної політики та початок Північної війни 1700-1721 р., що надавала гетьману І. Мазепі більш потужного союзника, ніж молдавський і валаський господарі – шведського короля Карла XII.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (АЮЗР). – Том IX. Собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб, 1877. – 988 с.
2. Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 гг.) – М., 2012. – 385 с.
3. Величко С.В. Літопис. У 2 томах. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С.О. Павленко. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – 602 с.
5. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.
6. Ростовська О.В., Желєзко Р.А. Чи була боротьба за утвердження української державності у період «Руїни»? / О.В. Ростовська, Р.А. Желєзко // Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією: Збірник матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції, Ніжин, 5-6 квітня 2012 р. / упор. О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – С. 232-242.
7. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1997. – 368 с.
8. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з господарями Валахії та Молдови (за недрукованими листами гетьмана 1691-1700 рр.) / В. Станіславський // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Інститут історії України НАН України; відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2007. – С. 261- 276.

Опубліковано: Желєзко Р. Місце і роль Ніжинського козацького полку у валахсько-молдавському векторі зовнішньої політики Гетьманщини // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 15-16 листопада 2013 р.): Збірник наукових праць – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 91-94.

ГЕТЬМАН ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК (1659-1660 рр.): ВІД ДРУГОГО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ ДО ЧУДНІВСЬКОЇ УГОДИ

Період занепаду козацько-гетьманської держави середини XVII ст., досить відомий в історичній літературі як епоха «Руїни», був і залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть та сьогодення. Серед плеяди українських гетьманів окремої уваги заслуговує постать Юрія Хмельницького – гетьмана, що всупереч об'єктивним і суб'єктивним чинникам, не став гідним сином свого батька. Період гетьманування Юрія Хмельницького (зокрема, короткотривалі 1659-1660 рр.) – це час збереження територіальної цілісності Гетьманщини, що був позначений низкою драматичних подій, пов'язаних з постійною боротьбою козацької верхівки за владу, посиленням соціального протистояння в українському суспільстві, втратою гетьманом підтримки народу, агресивним втручанням у внутрішньо-українські справи сусідніх Речі Посполитої та Московського царства.

Гетьман Юрій Хмельницький

Одночасно з дослідженням загальних процесів історії Гетьманщини доби Юрія Хмельницького значної уваги потребує вивчення краєзнавчої специфіки особливостей ключових подій «Руїни» в окремих козацьких полках. Зокрема, варто звернутися до подій 1659-1660 рр. у Ніжинському козацькому полку – одному з центрів українського державотворення, провідному військово-політичному центрі Лівобережної України та територіально найбільшому полку Гетьманщини протягом 1654-1663 років.

Історіографія середини XVII ст. досить широка і різнопланова, включає документальні джерела, козацькі літописи, свідчення іноземців, низку вітчизняних авторських монографій. Серед праць українських істориків XIX – поч. XX ст., присвячених означеному періоду, варто згадати напрацювання В. Антоновича, О. Лазаревського, О. Шафонського, М. Грушевського, І. Крип'якевича та інших. Роботи названих авторів містять свідчення, що дозволяють з'ясувати основні події історії Ніжинського козацького полку 1659-1660 рр. Так, О. Лазаревський у роботі «Описание старой Малороссии. Материалы для истории землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский» подає короткі біографії ніжинських полковників того періоду,

зупиняючись на аналізі їхнього доробку у державній політиці [5, 4-22]. Фундаментальні дослідження О. Лазаревського доповнює праця А. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России», що висвітлює історію Гетьманщини на тлі українсько-московських відносин. Зокрема, досить важливим є той факт, що згідно А. Шафонського, московські воєводи прибули до Ніжина та інших лівобережних міст лише у 1660 р. за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-1663 рр.) [9, 62].

На рубежі ХХ-ХХІ ст. з'явилися історичні розвідки, що відображають проблеми внутрішнього життя і зовнішньополітичних відносин козацько-гетьманської держави, серед яких слід назвати праці В. Борисенка, В. Горобця, О. Гуржія, В. Кривошеї, Л. Мельника, Ю. Мицика, В. Смолія, В. Степанкова, російської дослідниці Т. Яковлевої та інших. Водночас, слід зауважити, що окремих праць по висвітленню історії Ніжинщини в другій половині ХVІІ ст. немає. Ряд краєзнавчих публікацій та історичних розвідок О. Морозова, Л. Петренко та О. Ростовської започаткували вивчення історії Ніжинського козацького полку, розкривають цікаві та повчальні події, містять окремі факти, що проливають світло на становище Ніжинщини у період «Руїни». Стан наукової розробки, наявність джерельної бази, пізнавальний інтерес і запозичення історичного досвіду (чи попереджень) для сучасного державного будівництва зумовлює потребу подальшого дослідження цієї важливої теми.

Метою даної статті є спроба висвітлити історію Ніжинського полку 1659-1660-рр. на тлі польсько-московського протистояння у боротьбі за українське Лівобережжя та провладних старшинських конфліктів, спираючись на наявні документальні джерела та попередні напрацювання історіографії.

Повернення булави до рук Ю. Хмельницького відбулося за доволі складної ситуації, означеної поразкою Чигирин в українсько-московській війні 1658-1659 рр. та зайнятті лівобережних міст, зокрема Ніжина, московською армією князя Олексія Трубецького. Формально-юридично, у цей період Гетьманщина, прив'язана Гадяцькою угодою, була частиною Речі Посполитої. Водночас, зважаючи на відсутність військової допомоги з боку Варшави, єдиним виходом для збереження української державності залишалося укладення миру з Московською державою. 17 жовтня 1659 р. представники більшості козацьких полків зібралися на раду в Переяславі. Серед присутніх полковників перебували і лівобережні: ніжинський Василь Золотаренко, чернігівський Оникій Силич та прилуцький Федір Терещенко. За твердженням Т. Яковлевої, названі три полки являли собою ядро лівобережної старшини, очолюване ніжинським полковником В. Золотаренком [10, 334]. З Ніжина до Переяслава прибув московський воєвода О. Трубецький, який привів з собою 40-тис. військо. Так, 27 жовтня 1659 р., не без тиску і погроз з боку чисельно переважаючої московської армії, між Гетьманщиною та Московською державою було підписано другий Переяславський договір. На відміну від Переяславського договору 1654 р. (а українська сторона свій його екземпляр взагалі загубила!) нова українсько-московська угода чітко зафіксувала зміну принципів українсько-російських відносин. Так, згідно договору, Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; гетьман втрачав право призначати і звільняти

М.Самокиш. Козак на коні.

полковників, карати без суду смертю старшин, виступати у похід без дозволу царя; заборонялися відносини з іншими державами. На відміну від Переяславської угоди 1654 р. московські воєводи окрім Києва ставали із залогом в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані [8, 115-120]. За висновками В. Смолія, В. Степанкова, О. Реєнта та І. Коляди, українська держава з рівноправного партнера Московії у своєрідній конфедерації перетворювалася на її автономну одиницю [7, 123; 6, 139].

Згідно статей Переяславського договору 1659 р. значні зміни відбулися і в Ніжинському козацькому полку та м. Ніжині. Зважаючи на розміщення воєвод і ратних людей, що повинні були утримуватись у місті за власний кошт [8, 118], Ніжин остаточно перетворюється в центр зосередження проросійських сил. Як і гетьман Ю. Хмельницький, місцева старшина, будучи заручниками зовнішньої та внутрішньої ситуації, змушена була визнати владу московського царя та відмовитись від пропольської орієнтації. Цьому, зокрема, сприяло прибуття Ю. Хмельницького в Ніжин восени 1659 р., де йому було передано 15 прапорів, 37 гармат і багато іншого «риштунку військового» [1, 201], відібраних у вигнаних з Лівобережжя польських жовнірів. Зміна зовнішнього союзника-сюзерена спричинила кардинальну перестановку серед ніжинської козацької старшини. На вимогу Москви з полкових посад було зміщено Г. Гуляницького та відданих йому осіб. Навіть більше, згідно нових доданих до Переяславських домовленостей 1654 р. статей (Ст.10), співпраця з ними каралася смертю [8, 119].

З досліджень В. Кривошеї ми довідуємось, що поряд з В. Золотаренком до влади у Ніжинському полку прийшов рід Рябух – Гаврило та Іван (полковий обозний 1659 р.) [3, 131]. Посади ніжинських сотників було закріплено за Федором Завадським, Левком Бутом, Романом Ракушкою-Романовським та Григорієм Кобилецьким. Перераховані колишні соратники гетьмана Івана Виговського у вересні 1659 р. під час посольства ніжинського протопопа М. Филімоновича до табору О. Трубецького отримали «прощення» від московського царя.

Наслідком поразки Гетьманщини в українсько-московській війні 1658-1659 рр. та поступливості козацької старшини стала ліквідація Білоруського полку. Згідно другого Переяславського договору козаки Ніжинського, Чернігівського та Київського полків, що перебували на теренах Білорусі, повинні були повернутися до своїх безпосередніх полкових центрів. Козаків, що не бажали виконувати царський наказ, належало видавати московським ратним людям [8, 119]. Виконанню цього пункту угоди і поверненню ніжинських козаків до рідних осель посприяв успіх московського війська у боротьбі проти ставлеників І. Виговського. У грудні 1659 р. головне місто Білоруського полку Старий Бихів було взято штурмом, спалене, а його мешканці вбиті [10, 32]. Варто зазначити, що білоруські землі, звільнені у 1654-1656 рр. ніжинськими козаками полковника І. Золотаренка від польсько-шляхетського панування, довгий час були театром протистояння українських та московських зовнішньополітичних інтересів. Саме підтримка білоруським полковником Іваном Нечаєм І. Виговського та їх поразка дозволили Москві вирішити конфлікт на свою користь.

Виведення у кінці 1659 р. військ О. Трубецького та Г. Ромодановського до Московії дозволило гетьману Ю. Хмельницькому повернутися до захисту територіальної цілісності та соборності всіх українських земель. Державницьке угруповання козацької старшини вирішує скористатися тим єдиним пунктом з їхніх прохань, який московський цар усе ж таки затвердив під час переговорів у Переяславі - правом козацьких послів брати участь у російсько-польських переговорах. У 1660 р. у Борисові розпочався черговий етап мирних переговорів між Москвою та Річчю Посполитою. Представляти Гетьманщину на переговорах було доручено ніжинському полковнику Василю Золотаренку [2, 3], Федору Коробці, Костянтину Матюті та Іллі Аврамовичу – козаку ніжинської сотні Г. Кобилецького [4, 182]. Українські послі мали намір добитися того, щоб західний кордон Гетьманщини проходив по лінії, визначеній Зборівською угодою 1649 р. Тобто ганебні рішення Віленської угоди 1656 р. мали бути однозначно скасовані. Однак, небажання Варшави та Москви сідати за стіл переговорів, поєднані з незручними для них заявами В. Золотаренка, сприяли тому, що переговори у Борисові не дали конкретних результатів. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

Активні заяви посольства В. Золотаренка у Борисові про бажання Гетьманщини мати західний кордон по р. Вісла, стурбували московського царя Олексія Михайловича. За його наказом 23 березня 1660 р. українське посольство з Борисова прибуло до Москви та було взято під нагляд. На протест Ю. Хмельницького відносно затримки українських послів, московський уряд вимагав особистого прибуття гетьмана до Москви. Але молодий український

гетьман тактовно відповів відмовою, розуміючи, що його родинні зв'язки з І. Виговським та І. Нечаєм, можуть обернутися його арештом [10, 61-62]. Лише 4 квітня 1660 р. ніжинський полковник Василь Золотаренко та інші старшини були відпущені в Україну.

Московський уряд, граючи на державницьких інтересах Гетьманщини по збереженню соборності всіх українських земель, приймає рішення організувати новий військовий похід проти Речі Посполитої. Головні сили московських військ під командуванням київського воєводи В. Шереметьєва та козаки Ю. Хмельницького мали наступати на Правобережну Україну. 21 квітня 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький віддає озпорядження наказному полковнику ніжинському Федору Завадському (або Р. Ракушці-Романовському?) негайно приєднатися до козацького війська, що вирушає у похід проти поляків. З відповідного гетьманського універсалу ми довідуємося, що Ф. Завадський мав повідомити волю гетьмана царському воєводі у Ніжині, зібрати необхідний військовий обоз з провіантом та, залишивши частину ніжинських козаків для оборони полкового міста, вирушити на з'єднання з головним військом [8, 154].

Одночасно московський уряд планував наступ війська на чолі з Юрієм Долгоруковим на Литву. На допомогу князю було наказано виступити 20 тис. козаків Ніжинського та Прилуцького полків під керівництвом ніжинського полковника В. Золотаренка. Військові дії у Литві 1660 р. проходили з перемінним успіхом. Московськими військами були взяті міста Борисів, Вільно та Могилів. Проте, ніжинські козаки відмовились надати допомогу Ю. Долгорукову, не поспішаючи йти на з'єднання з його військами. У жовтні 1660 р. московське військо було оточене польсько-литовськими силами в районі Шклова. У супереч наказу московського царя козацьке військо В. Золотаренка стояло у районі Лоева, уникаючи участі в боях. Так і не отримавши допомоги від В. Золотаренка, що трактувалася у Москві як зрада, військо Ю. Долгоруковва було змушено капітулювати.

Виникає запитання: чому ніжинські козаки В. Золотаренка, що лише за рік до цих подій допомогли Москві повернути владу на Лівобережжі, у 1660 р. зрадили московського царя? Відповідь слід шукати у подіях, що в цей час розгорнулись на Правобережній Україні. Козацькі війська, очолювані Ю. Хмельницьким, маючи в сукупності зі стрільцями В. Шереметьєва кількісну перевагу, потрапили в оточення польської армії в районі Чуднова. Розуміючи складність позицій В. Шереметьєва і маючи змогу надати йому допомогу, молодий гетьман навмисне допустився ряду стратегічних помилок і дозволив полякам взяти своє військо в оточення. Як ми бачимо, розвиток подій в Литві та в районі Шклова мав ідентичний сценарій та відбивав загальні настрої козацьких лідерів. Варто припустити, що саме непередбачуване козацькою старшиною поведіння прибулих у 1659 р. до українських міст московських воєвод та ігнорування Москвою інтересів України під час переговорів у Борисові, стали причиною швидкого переходу козацької старшини на бік Речі Посполитої.

Зрозумівши неминучість повного розгрому польськими військами армії київського воєводи В. Шереметьєва, козацька старшина розпочала мирні переговори з Варшавою. 18 жовтня 1660 р. на основі Гадяцької угоди 1658 р.

було підписано новий українсько-польський договір, що увійшов в історію під назвою Чуднівської угоди або Слободищенського трактату. Так, Україна втрачала статус Великого князівства Руського, а на українські землі до своїх колишніх володінь повертались польські магнати. Водночас, згідно польсько-московських домовленостей, московські війська мали залишити Ніжин, Переяслав, Київ та Чернігів [2, 3], а ніжинські козаки В. Золотаренка у Литві – відлучитися від росіян і приєднатися до польської армії. Згідно Чуднівської угоди 1660 р. Україна поверталася до сфери впливу Речі Посполитої. Козацька старшина, зокрема гетьман Ю. Хмельницький, колишній ніжинський полковник Г. Гуляницький, В. Золотаренко, розуміючи згубність політики Москви в напрямку ліквідації української державності, розірвали Переяславський договір 1659 р. і присягнули на вірність польському королю.

Отже, Ніжинський козацький полк впродовж 1659-1660 рр. продовжував залишатися одним з найголовніших інструментів реалізації гетьманської політики Чигирин, водночас ставлячи власні місцеві інтереси вище державних. Починаючи з 1659 р. у Ніжині розташувалися московські війська, ніжинські козаки були виведені з території Білорусії, що визначило подальші зовнішні інтереси полку. Зазнавши поразки в українсько-московській війні 1658-1659 рр., хитаючись між Москвою та Варшавою, козацька старшина намагалася зберегти українську державність, уклавши спочатку другу Переяславську, а потім і Чуднівську угоди. У силу зовнішніх і внутрішніх обставин незавершений Гадяцькою угодою І. Виговського територіальний розкол дітища Богдана Хмельницького став неминучим. Молода Українська держава, страждаючи від старшинського автономізму, козацької анархії, зазіхань з боку сусідніх країн опинилася у стані глибокої кризи – «Руїни».

Джерела та література:

1. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
2. Коваленко С. Літопис Руїни. Листопад 1660 р. / С. Коваленко // Незборима нація. – 2010. – № 11 (297). – С. 3.
3. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
4. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский. / А.М. Лазаревский – К., 1893. – 521 с.
6. Реент О., Коляда І. Усі гетьмани України / О.П. Реент, І.А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
7. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: "Альтернативи", 1997. – 368 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. / А. Шафонский – К., 1851. – 697 с.
10. Яковлева. Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

Опубліковано: Железко Р.А. Гетьман Юрій Хмельницький та Ніжинський козацький полк (1659-1660 рр.): від другого Переяславського договору до Чуднівської угоди // *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / С.А. Слесарев, О.М. Титова, С.І. Білоконь та ін. / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. – Вип. 5. – Київ-Глухів, 2012. – С. 149-153*

Олександр Морозов

ГРКЕ ПРОЗРІННЯ ЮРІЯ КРИЖАНИЧА

Друга половина XVII століття увійшла в історію України під промовистою назвою «Руїни». Драматичні події тієї доби знайшли відображення в історичних документах і свідченнях сучасників. До їх числа належав хорватський католицький місіонер-проповідник, вчений-енциклопедист і талановитий публіцист Юрій Крижанич. Подорожуючи Україною часів гетьманування Івана Виговського, Крижанич пильно придивлявся до бурхливих подій, познайомився з багатьма видатними особами та політичними діячами тієї доби. Згодом, опинившись на засланні у далекому Сибіру, Ю. Крижанич відобразив усе побачене та почуте у яскравих публіцистичних творах та вчених трактатах.

Юрій Крижанич (Juraj Križanić) народився близько 1618 р. у збідній шляхетній родині з хорватського селища Обрх неподалік від міста Біхач. Ще в дитинстві він виявив неабиякий хист до навчання і згодом отримав фундаментальну освіту у відомому Падуанському університеті. Як свідчать сучасники, Юрій володів 6 мовами. До кола його наукових зацікавлень належали філософія, історія, політологія, естетика, богослів'я, музика, лінгвістика. Маючи ступінь магістра в Граці, він водночас виконував обов'язки парафіяльного католицького священника, був слухачем колегіуму св. Афанасія у Ватикані [1].

Ю. Крижанич був одним із яскравих представників слов'янської наукової та суспільно-політичної думки доби бароко. Його перу належить чимало творів – «Бесіди про правління» («Політика»), «Тлумачення історичних пророцтв», «Викриття на Соловецьку чолобитну», «Історія Сибіру», «Путно описаніє від Львова до Москви», «Грамотичне ізказанне об руськом язичку», «Пояснення виводне про письмо словенське» тощо. Ю. Крижанич одним з перших висунув у своїх працях ідею «освіченого абсолютизму» як необхідну умову подальшого розвитку Московського царства тощо [2].

Юрій Крижанич

Ще замолоду Ю. Крижанич захопився ідеєю слов'янської єдності. На його думку, об'єднання усіх слов'янських народів мало відбутися під протекцією Московської держави, а головною його запорукою вчений вважав унію – об'єднання православної та католицької християнських церков під зверхністю Ватикану. Все своє життя вчений працював над створенням синтетичної універсальної слов'янської мови, яка повинна була сприяти єднанню слов'янського світу [3].

Звичайно, утопічне москвофільство Ю. Крижанича мало своє пояснення. Він болюче переживав за долю як своєї батьківщини, так і інших слов'янських народів, котрі у процесі історичного розвитку втратили державність під натиском сусідніх народів. На той час Московське царство було чи не єдиною слов'янською державою, яка не тільки зберегла свою незалежність, але й почала реально впливати на політичну ситуацію в Європі. Саме цим і пояснюється поширення промосковських настроїв серед інших слов'янських народів, які прагнули бачити Москву щирою захисницею в їхній боротьбі з іноземними поневолювачами.

Ще у 1641 р. Ю. Крижанич подав у Конгрегацію розповсюдження віри у Римі «Записку про місію в Росію», у якій пропонував відрядити його для переговорів з московським царем про спільні дії з болгарами, сербами, волохами та босняками проти Османської Туреччини. Але тоді цю ідею Ю.Крижанича у Ватикані визнали передчасною. Тільки у 1647 р. йому дозволили відвідати Москву у складі польського посольства.

Повернувшись зі своєї першої подорожі до Московії, він знову звертається до папи з проханням схвалити його місію на схід. Отримавши відмову, у 1658 р. Ю.Крижанич самостійно, без відповідного дозволу Конгрегації, вирушає до Москви, щоб запропонувати царю Олексію Михайловичу свої послуги вченого радника. Шлях Ю. Крижанича пролягав через Австрію, Угорщину, Польщу та українські землі [4].

Україна у цей час переживала чи не найскладніший період своєї історії. Жорстокі збройні сутички між козацькими та польськими коронними військами під час «Хмельниччини» і трагічні події доби «Руїни» стали причиною запусіння значних територій. У своїх дорожніх нотатках Ю.Крижанич відзначав: *«Починаючи від Корця та йдучи сюди ближче, де відбувались битви козацькі з королем польським, бачимо величезні пустелі, де земля лежить спустошеною у довжину та ширину на кілька днів подорожі. А по цю сторону (Лівобережжя Дніпра – О.М.) під час нинішньої рати спустошено чимало міст»* [5].

Під «нинішньою раттю» Ю. Крижанич мав на увазі події, що розгорнулися на лівому березі Дніпра після спроби гетьмана І.Виговського змінити політичний курс і вивести Україну з-під влади московського царя. У вересні 1658 р. гетьман уклав з польським урядом Гадяцьку угоду, згідно з якою Україна поверталася до складу Речі Посполитої як Князівство Руське. Проти І.Виговського виступила частина промосковськи налаштованого козацтва на чолі з полтавським полковником М. Пушкарем і запорізьким кошовим отаманом Я. Барбашем. Невдовзі у військові сутички втрутилося й московське військо.

Під час подорожі по Україні Ю. Крижанич відвідав Львів, Павлоч, Переяслав, Ніжин, Борзну та Путивль. Перебуваючи в українських містах та селах, він охоче спілкувався з місцевим населенням, добре розуміючи українську мову, пильно вивчав настрої, що панували тоді серед українського народу [6].

У Ніжині Ю.Крижанич прожив майже п'ять місяців – з квітня по серпень 1659 р. Продовжити шлях на Москву йому перешкодили військові дії, що розгорнулися в цей час біля Ніжина між козацькими загонами відданого гетьману І.Виговському ніжинського полковника Григорія Гуляницького та стрілецьким військом воеводи О. Трубецького. Саме тоді, коли Ю.Крижанич прибув до Ніжина, 100-тисячне московське військо взяло в облогу невеличке укріплене містечко Конотоп, де за брамами міської фортеці зачинилися 5 тисяч козаків з Ніжинського та Чернігівського полків. Майже 3 місяці козаки під керівництвом Г.Гуляницького мужньо боронили конотопську фортецю, стримуючи наступи численно переважаючої московської армії [7].

У той час, як козаки Г.Гуляницького мужньо відбивали наступ московського війська, великий загін під керівництвом князя Г.Ромодановського та стольника П.Скуратова підійшов до містечка Борзни і обложив його. Козаки відчайдушно боронилися, але сили були нерівними. Після недовготривалого бою вони змушені були відступити до Ніжина. Як свідчить автор «Літопису Самовидця», *«князь з войском Борзни достал, одних порубали, а других в полон вибрали й місто спалили»* [8].

Розгромивши Борзну, Г.Ромодановський з військом рушив до Ніжина, але ніжинці встигли організувати оборону. 27 червня 1659 р. біля міста відбулася збройна сутичка. Козаки, що перебували у Ніжинському замку, вчинили вилазку проти московського війська. Смілива атака, однак, не мала успіху, і вони були змушені повернутися під захист валів міської фортеці. Тоді ж біля Ніжина відбувся бій московського війська із найманими загонами татарської кінноти І.Виговського, що стояли за річкою Остер. Здобувши перемогу, стрільці а відстані кількох верств переслідували відступаючого супротивника [9].

Але доля уберегла Ніжин від жорстокої долі, яка спіткала напередодні Борзну. Війська гетьмана І.Виговського, що поспішали на допомогу Конотопу, 26 червня 1659 р. в бою під Сосновкою доценту розгромили московську армію. Уславлена дворянська кіннота, що у 1655 р. триумфально здобувала Смоленськ, просто розбіглася. Понад 30 тисяч московських вояків залишилося лежати на конотопських полях, кілька воевод потрапили в полон до татар. Розгром був таким нищівним, що воевода О.Трубецької негайно зняв облогу та відступив за московський кордон, а у самій Москві почали готуватися до наступу козацького війська [10].

Безпосереднім свідком цих драматичних подій був Ю.Крижанич, який жив тоді у Ніжині в буднику ніжинського протопопа Максима Филимоновича, неординарної і суперечливої особи, політичного авантюриста, відомого своїми промосковськими настроями. Максиму Филимоновичу сподобалися слав'янофільські погляди Ю. Крижанича, і він увів католицького священника до кола своїх однодумців, серед яких були Василь Золотаренко, брат покійного ніжинського полковника Івана Золотаренка, та ніжинський писар Р.Ракушка-

Романовський. Перебуваючи в Ніжині, Ю.Крижанич написав два публіцистичні твори — «Бесіду до черкасів» (черкасами в ті часи московити називали українських козаків - О.М.) та «Усмотреніє про царську величність», у яких обґрунтовував свої погляди на взаємовідносини України з Росією, викладав свій власний план державного устрою України та вибору її політичного майбуття.

«Бесіда до черкасів» написана як діалог двох українців і складається з двох частин. Перша частина має назву «Про неволі козаків, які вони терплять від ляхів», друга — «Про вольності, очікувані від царської величності». У десяти пунктах «Бесіди» Ю.Крижанич описує утиски, які будуть чинити поляки українцям, якщо останні підуть за гетьманом І.Виговським. «Ляхи наведуть на нас своїх квартир'єрів да німців, — попереджає він, — які будуть даремно у нас хліб їсти... Ті ж жовніри будуть нам різні обр зи та грабунки заподіювати... Польська шляхта буде маєтності свої відбирати, як давно вже Виговський шляхтичу Криницькому віддав замок Басанки та волості». Зрештою, Ю.Крижанич підсумовує: «І все, що ми проти ляхів билися, то пропало». У той же час, на думку Ю.Крижанича, «за царською величністю» козакам нема чого боятися, оскільки московський цар — «государ вельми богобоязненный та богочестивий», і з ним можна домовитися, щоб він не насилав в Україну своїх воєвод та приказних людей. У випадку ж, коли козаки воюватимуть на боці короля проти Москви, вони будуть вмирати клятвoporушниками, у той час, як у протилежному випадку їм буде гарантоване спасіння душі. До того ж, приєднання України до Московії, на думку Ю. Крижаніча, є напередвизначеним. «Кожен народ, — пише Ю. Крижанич, — або держава мають свою зорю або планету щасливу... Тепер зійшла щаслива планета царству Російському». Свою аргументацію Ю.Крижанич завершує риторичним запитанням: «Чули ви про неволі та вольности з одного та другого боку: що слід робити — зважуйте» [11].

За свідченням самого Ю.Крижанича, цей твір схвально сприйняли представники ніжинської полкової старшини. У 1676 р. у чолобитній на ім'я царя Олексія Михайловича Ю.Крижанич так згадував цей епізод: «Перебуваючи на Україні в Ніжині, під час Конотопської облоги, написав я велике письмо політичними притчами в роз'яснення тамтешнім людям, що краще їм було служити вам, великому государю, ніж польському кралою. І в оний страшний час подав я те письмо тамтешнім старшинам Пилипу і Романовському писарям та Максиму протопопу. Та як минула облога, вони те письмо на своїх з'їздах читали та хвалили, та до твого пресвітлого царства кріпилися у вірі» [12].

Незважаючи на блискучу перемогу гетьмана І.Виговського під Конотопом, невдоволення його політикою серед місцевого населення продовжувало зростати. В очах значної частини козацької старшини та більшості рядового козацтва цей гетьман був «ляхом». Українське суспільство все ще продовжувало жити антипольськими настроями, що склалися у народній свідомості ще за часів «Хмельниччини». За таких умов пропольська орієнтація та шляхетське походження гетьмана І.Виговського та його найближчих сподвижників створювало міцний ґрунт для успішної діяльності опозиційних угруповань. Одним з них стала промосковська партія, яку фактично очолив ніжинський протопоп Максим Филімонович. Цей

давній агент Москви перетворив Ніжин на один з осередків антигетьманської змови [13].

До промосковської опозиції почали приставати й колишні союзники гетьмана І.Виговського. Так трапилося і з Василем Золотаренком, який раніше брав активну участь в обороні Борзни та Ніжина від стрілецького війська. Прагнучи обійняти замість Г.Гуляницького посаду ніжинського полковника та заручившись підтримкою протопопа Максима, Золотаренко вступив у таємні зносини з переяславським полковником Тимофієм Цецурою. 1 вересня 1659 р., скориставшись від'їздом з Ніжина полковника Г.Гуляницького, В.Золотаренко підняв повстання проти залоги Ю.Немирича, що була розташована в місті. За свідченням «Самовидця», ніжинські козаки та міщани разом з козаками Т.Цецури за годину вирізали в Ніжині усіх польських жовнірів. Услід за Ніжином подібні повстання спалахнули в Чернігові, Березні, Мені та інших містах краю [14].

Безумовно, Ю.Крижанич знав про підготовку антигетьманського заколоту в Ніжині. У вищезгаданій чолобитній 1676 р. він писав, що знав за 4 дні до повстання про те, що Т.Цецура надіслав своїх козаків на чолі з сотником Н.Царенком для звільнення Ніжина та Чернігова від польських залог. В один голос із анонімним автором «Літопису Самовидця» Ю.Крижанич свідчить, що вояки Ю.Немирича поводили себе досить необережно: *«лежали безпечно і сторожи біля брам не тримали»* [15].

Після звільнення Ніжина від польської залоги, до Путивля, де у цей час перебували воевода О.Трубецької та царський посланець А.Матвеев, вирушила делегація жителів міста та козаків Ніжинського полку на чолі з протопопом Максимом Филімоновичем. Вони просили царського воеводу пробачити усі їхні провини та знову прийняти під царську зверхність. Разом з цією делегацією до Путивля прибув і Ю.Крижанич. Після коротенької аудієнції у воеводи, йому нарешті дозволили виїхати до Москви.

До пропозиції Ю.Крижанича взяти його на царську службу в Москві поставились прохолодно. Іноземець-католик, який досить настирливо пропонував свої послуги, викликав неабияку підозру у Посольському приказі. Крижанича вришили не допускати до політичних справ. Йому видали царське жалування і доручили складати граматику та лексикон слов'янської мови. Але водночас до нього приставили й шпигуна, який повідомляв про кожний крок та висловлювання вченого іноземця.

Подальші події остаточно розвіяли ідеалістичні москвофільські настрої Ю.Крижанича. Ближче знайомство з московськими порядками суттєво змінило його погляди. 6 січня 1661 р. за царським наказом Ю.Крижанича було заслано до Сибіру, як пізніше він сам писав — *«за необережне слово»*. Довгих 15 років провів Ю.Крижанич у далекому Тобольську — місці заслання каторжників та неблагонадійних. Неодноразово він надсилав до Москви чолобитні з проханням про помилування, а згодом — благав випустити його з Московщини. Але усі ці прохання залишалися без відповіді... В одному з творів, написаних Ю.Крижаничем на засланні у 1675 р., знаходимо такі гіркі рядки: *«Чотирнадцять років вже прожив я, і ще по Божій волі живу у цьому сибірському заточенні, Богу всемогутньому грішний, а усьому світові безпомічний, некорисний і*

непотрібний. Бо ніхто від мене не вимагає ані жодного рукоділля, ані послуги, ані поради, ані допомоги, ані праці» [16].

Перебуваючи на засланні, Ю.Крижанич мав нагоду переосмислити свої ідеалістичні погляди на українсько-московські стосунки. Аналізуючи події, що відбувалися в Україні після Переяславської ради 1654 р., Ю.Крижанич прийшов до категоричного висновку: головною причиною ускладнених відносин з Україною була політика Москви. «В цей наш час що ж відбулося у цьому преславному Російському царстві?» – запитував Ю.Крижанич. І сам же відповідав: «Ось всі покоління або всі держави Російського народу (Мала та Біла Русь) повернулися знову до дому Давидового... Були тоді люди, які казали, аби новим цим підданним не чинилося ніякої тяготи, але аби великим скарбом та прибутком вважалося вже те, то цар-государ мав превелике це військо (козаків – **О.М.**), завжди на його заклик готове, яким би одна сторона його царства захищена була як стіною, і яким до кінця могли бути знищені кримські розбійники (татари – **О.М.**)... Але інакше полюбилося Думі московській, і прокляті кабаки тут же були заведені (йдеться про державну монополію торгівлі горілкою у Московському царстві XVII ст. – **О.М.**) Одначе українці мої та нові піддані, як швидко пізнали закон такого правління, у той же час розкаялися та знову до ляхів повернулися... І теперішнім погромам одна була причина – тиранство, яке чинили на Дніпровській Україні ляхи та жиди; а іншому злу, зраді по Дніпру, та ж сама причина – заведення клятих кабаків... Задля того усі народи гидуять тим царством та народом російським...» [17].

Чимало яскравих творів Ю. Крижанича, написаних у цей період, містять цікаві подробиці про його перебування в Україні, і зокрема – у Ніжині. Двічі у своїх полемічних творах він звертається до осіб ніжинських полковників Івана та Василя Золотаренків (трактати «Про Промисел», «Про святе Хрещення»), згадує трагічну подію, яка буквально вразила тоді уяву сучасників – жахливу пожежу, що сталася в грудні 1655 р. в місті Корсуні під час похорону відважного ніжинського полковника та наказного гетьмана Івана Золотаренка, який загинув під час облоги міста Старий Бихів у Білорусі. Хоча Ю.Крижанич і не був безпосереднім свідком цієї трагедії, коли у дерев'яному храмі живцем згоріло понад 430 чоловік, але він, безумовно, чув про цю подію від ніжинського протопопа Максима або від Василя Золотаренка – достеменних учасників події в Корсуні. Згадує Ю.Крижанич і про будівництво В.Золотаренком у Ніжині великої соборної церкви Святителя Миколи у пам'ять про свого покійного брата. Відзначає він і схильність В.Золотаренка до накопичення багатств. Грабуючи під час військових походів у Білорусі уніатські та католицькі храми і здобуваючи церковні цінності, В.Золотаренко звозив їх до Ніжина. «На майдані ніжинському, – пише Ю.Крижанич, – побудований був купецький амбар з міцними запорами та ланцюгами... Він, розповідають, був повний вицезгаданих награвованих священних речей». Визнаючи подібні дії ніжинського полковника гріхом, Ю.Крижанич пов'язує їх з подальшою трагічною долею В.Золотаренка після сумнозвісної ніжинської «Чорної Ради» 1663 р.: «Не довго володів він святим начинням. Воевода Брюховецький звинуватив його в зраді та покарав злодійською карою» [18]. Цікаво, що навіть у далекому Тобольську Ю.Крижанич цікавився подіями в Україні, і до нього доходили чутки про трагічну загибель ніжинського полковника В.Золотаренка.

Тільки після смерті у 1676 р. царя Олексія Михайловича Ю.Крижаничу нарешті дозволили повернутися до Москви, а згодом — виїхати за кордон. У 1676 р. Крижанич залишив Московське царство і переїхав до Вільна, де став членом ордену єзуїтів. Загинув Ю.Крижанич у 1683 р. під час облоги турками міста Відня [19].

Величезний творчий доробок видатного хорватського вченого та публіциста ось вже понад 300 років перебуває у полі зору вченого світу. Але, на жаль, об'єктивної оцінки багатьох його творів, присвячених міждержавним та міжнародним зв'язкам слов'янських держав та народів у XVII ст., зокрема — Росії та України, досі немає. У різні часи дослідники «висмикували» з багатогранної творчості Ю.Крижанича окремі тези, свідомо замовчуючи інші його думки та погляди. Особливо це помітно у так званій «радянській» історіографії питання про «возз'єднання» України з Росією, де Ю. Крижанич подається як беззаперечний москвофіл та прихильник беззастережного об'єднання двох держав. Ідеологи сучасної Росії роблять Ю.Крижанича ледь не ідеологом та творцем так званого «русского міра». Звичайно, наш невеличкий нарис не претендує на всеосяжний аналіз творчості цього яскравого і своєрідного мислителя доби бароко, але дає можливість стверджувати про безумовну еволюцію у його поглядах під впливом конкретних історичних подій та ситуацій. Свідчення Ю.Крижанича як безпосереднього очевидця драматичних подій в Україні дозволяють краще зрозуміти складність суспільних процесів, що відбувалися за часів буремної доби української історії, відомої під гіркою назвою «Руїни».

Джерела та література:

1. Белокуров С. Из духовной жизни московского общества XVII в. — М., 1902. — С. 168.
2. Зезина М., Кошман Л. и др. История русской культуры. — М., 1990 — С. 107-109.
3. Иванов Т. Ю.Крижанич і його «Ідея національного відродження слов'янства» // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К., 1989 — Вип. 15. — С. 51-53.
4. Белокуров С. Вказ. праця. — С.169.
5. Бессонов П. Юрий Крижанич // Православное обозрение. — 1870. — №12 — С.812
6. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 169.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. II. — С. 60.
8. Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 79-80.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — М., 1863. — Т. IV. — № 115.
10. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 61.
11. Бессонов П. Вказ. праця. — С. 816.
12. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 161-162.
13. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 62.
14. Літопис Самовидця. — С. 81-82.
15. Белокуров С. Вказ. праця. — С. 161-162.
16. Бессонов П. Вказ. праця. — С. 829.
17. Там само. — С. 666-687.
18. Крижанич Ю. О Промысле // Бессонов П. Сведения об открытой рукописи. — М., 1860. — С. 82-84; Крижанич Ю. Собр. соч. — Вып. 3. — М., 1893. — С. 21-22.
19. Иванов Т. Вказ. праця. — С. 53.

Опубліковано: Морозов О.С. Гірка прозріння Юрія Крижанича / О. Морозов // Сіверянський літопис. — 1995. — № 2. — С. 28-33.

Роман Желєзко

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК І ЧОРНА РАДА 1663 РОКУ

Сучасний стан досліджень історії Гетьманщини цілком закономірно характеризується пильною увагою дослідників до краєзнавчих особливостей загально-історичних процесів та глибинним вивченням її адміністративно-територіальних складових – козацьких полків і сотень. Так, вагома роль у реалізації внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманщини 1648–1783 років дійсно належала Ніжинському козацькому полку, що відіграв свою, в дещому унікальну, роль у суспільно-політичному розвитку української козацько-гетьманської держави. Найбільша активність військово-політичної діяльності полкового міста Ніжина та його козацької старшини припадає на другу половину XVII ст. і характеризується безкомовним перебуванням полку в епіцентрі тогочасних історичних подій.

Історіографія проблеми є доволі багатою й різноманітною. Поряд із фундаментальними працями українських істориків XIX – початку XX ст. М. Костомарова, М. Грушевського, росіянина О. Востокова [3, с. 127–131] події 1663 р. на Лівобережжі були об'єктом вивчення і сучасних дослідників, таких як В.Й. Борисенко, В.В.Газін, В.В. Горобець, В.А. Смолій, В.С. Степанков, В.В. Кривошея, Т.Г. Яковлева. Грунтовні напрацювання істориків охоплюють фактологічний діапазон від причин розгортання внутрішньої старшинської боротьби за владу та її наслідків до аналізу подій ніжинської Чорної ради 1663 р. крізь призму сучасних виборчих політтехнологій [4, с. 82–90]. Динамічний розвиток суспільно-політичних і військових подій у Гетьманщині другої половини XVII ст. знайшов своє відображення й у зарубіжній історіографії. Так, американський

американський історик Бікфорд О'Браєн (С. Bickford O'Brien), розкриваючи проблеми українського державотворення XVII ст., міжстанові конфлікти в українському суспільстві й тогочасні українсько-московські відносини, присвятив окремі сторінки своєї роботи «Московія та Україна: від Переяславського договору до Андрусівської угоди 1654–1667 рр.» передумовам і перебігу Чорної ради в Ніжині [15, с. 77–89].

Одночасно, варто віддати належне доробку ніжинських краєзнавців з даної проблематики, зокрема, Г.П. Васильківському, О.С. Морозову, О.В. Ростовській, О.М. Уривалкіну й іншим, які на межі XX–XXI ст. поновили вивчення ніжинської Чорної ради 1663 р. крізь призму регіональної історії.

Зречення Юрієм Хмельницьким гетьманства на початку 1663 р. породило нову хвилю боротьби козацької старшини за булаву. Новим керманічем України під протекторатом польського короля Яна II Казимира, зважаючи на умови Слободищенського трактату 1660 р., було обрано Павла Тетерю – колишнього переяславського полковника та соратника Богдана Хмельницького. Проте влада новообраного гетьмана, що прагнув зберегти українську державність під зверхністю Варшави, охоплювала лише територію Правобережної України. Натомість Лівобережжя, репрезентоване переяславським полковником Якимом Сомком і ніжинським полковником Василем Золотаренком, заперечуючи Слободищенський трактат, продовжувало залишатися у підданстві московського царя Олексія Михайловича. Московський уряд, на авторитетну думку американського історика Бікфорда О'Браєна, намагався використати цей внутрішньо-старшинський конфлікт у власних інтересах і закріпити своє панування на Лівобережній Україні. Оголосивши гетьманів Ю. Хмельницького та П. Тетерю зрадниками московського царя, російські бояри – за підтримки лівобережної старшини, яка прагнула панувати над іншими станами українського суспільства – вирішили обрати нового гетьмана над лівобережними полками. Новий обранець мав стати «своїм» промосковським гетьманом, на відміну від П. Тетері – ставленика Речі Посполитої [15, с. 81].

Серед кандидатів на лівобережне гетьманство, починаючи з 1662 р., московський уряд убачав тодішнього наказного гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка, колишнього служку Богдана Хмельницького, а тепер кошового отамана Запорізької Січі Івана Брюховецького, вихідця зі стародавнього гетьманського роду Петра Дорошенка та Павла Тетерю [15, с. 82]. Останній, отримавши на початку 1663 р. хитрістю та «хабарями» на користь старшини гетьманську булаву, надалі вже не входив до планів Москви. Те саме стосується П. Дорошенка, який висловив підтримку польському королю Яну II Казимиру. Головна боротьба за гетьманську булаву розгорілася між Я. Сомком і В. Золотаренком, які представляли впливовий старшинський клан Хмельницьких–Сомків–Золотаренків [9, с. 155], з одного боку, і «кошовим гетьманом» Іваном Брюховецьким [5, с. 341] з іншого. Кожен із кандидатів мав політичну вагу у своєму середовищі й не скупився доносами на своїх опонентів московському царю. Вирішення питання обрання нового гетьмана було покладено на загальну (генеральну) козацьку раду, що мала відбутися у червні 1663 р. під контролем московських представників. Намагаючись не допустити впливу Польщі та правобережного гетьмана П. Тетері на рішення цієї ради, місцем її

проведення було обрано місто Ніжин – провідний полковий центр Північного Лівобережжя, розташований ближче до московського кордону.

Виокремивши краєзнавчий аспект центральним об'єктом даного дослідження, варто з'ясувати: що являли собою м. Ніжин і Ніжинський козацький полк у суспільно-політичній і військовій системі Гетьманщини напередодні 1663 р. та якими були наслідки Чорної ради для України і даного регіону?

Ніжинський козацький полк як військова і адміністративно-територіальна одиниця української козацької держави був утворений у червні 1648 р. та належав до групи новостворених полків, що виникли у ході національно-визвольної війни 1648–1657 років [16, с. 95–98]. Як складова частина Гетьманщини, Ніжинський полк межував із Чернігівським, Переяславським і Прилуцьким, маючи водночас статус прикордонної території. На початку гетьманування Богдана Хмельницького на північ від Ніжинського полку простягалися землі Великого Князівства Литовського (ВКЛ), на сході – Московської держави. Таким чином, географічне розташування полку ставило перед козацькою адміністрацією низку завдань, виконання яких було продиктоване розвитком Національної революції середини – другої половини XVII ст. в Україні. Сотні Ніжинського полку призначалися для захисту північного кордону Гетьманщини від наступу литовської армії та можливих збройних акцій з боку Московського царства. Станом на початок 1663 р. білоруські землі ВКЛ належали московському царю, внаслідок чого на сході та на півдні Ніжинський полк цілком був оточений московськими володіннями. На сході кордон проходив по старій лінії московсько-польського кордону 1648 р. і визначався прикордонними сотенними містами Ніжинського полку Погаром, Новгород-Сіверським і Глуховим [7, с. 131, 176, 190].

За внутрішньою структурою Ніжинський полк упродовж останніх років гетьманування Б. Хмельницького, І. Виговського та Ю. Хмельницького був найбільшою адміністративно-територіальною одиницею козацько-гетьманської держави та складався з 36 сотень: Батурицької, Бахмацької, Березівської, Бобівської, Борзнянської, Волинської, Глухівської, двох Дівицьких, Дроківської, Івангородської, Киселівської, Кобизької, Конотопської, Кролевецької, Мглинської, Менської, Мринської, Ніжинської, Новгородської, Носівської, Оленівської, Підлипенської, Погарської, Понорницької, Поповогірської, Почепської, Рождественської, Сиволозької, Синявської, Сосницької, Стародубської, Топольської, Шаповалівської та Шептаківської [8, с. 136]. Така кількість сотень дозволяла ніжинському полковнику В. Золотаренку розраховувати на вагому військову підтримку в намаганні отримати гетьманську булаву.

Окремої уваги заслуговує військова обороноздатність Ніжинського полку, яку забезпечувала система містобудування Гетьманщини. За свідченням арабського мандрівника Павла Алеппського, який відвідав у середині XVII ст. Лівобережну Україну, «земля була начинена фортецями як гранат зернятами» [17, с. 10]. Доволі міцними фортецями Ніжинського полку з оборонним статусом були Ніжин, Новгород-Сіверський, Глухів, Батурин, Конотоп й інші. У середині XVII ст. укріплені городища міст склалися з замку та посаду, в яких

знаходилися дерев'яні фортифікаційні споруди, культові та житлові будинки. Найміцнішою фортецею прикордонного Ніжинського полку було полкове місто, оточене земляним валом і глибоким ровом, заповненим водою. За свідченнями ніжинського краєзнавця Г.П. Васильківського, замок було побудовано в середині 1630-х років згідно креслень французького воєнного інженера Гійома Левассера де Боплана [14, с. 5]. Наявність у Ніжині артилерії перетворювала полковий центр у неприступну фортецю. Доказами цього є 3 невдалі спроби московських військ наприкінці травня 1659 р. захопити місто штурмом під час українсько-московської війни 1658–1659 рр. Гармати були розміщені також у фортецях сотенних міст і містечок.

Отже, наявність низки міцних, укомплектованих гарматами фортець, зокрема Ніжина, і достатньої кількості козаків перетворювали Ніжинський полк у міцну військову одиницю, за підтримки якої ніжинський полковник В. Золотаренко мав усі шанси досягти гетьманської булави силою зброї. Водночас, ніжинський замок давав непогані шанси на тривалу оборону в разі облоги, що пізніше, в 1668 р. продемонстрували російські стрільці проти козаків ніжинського полковника Артема Мартиновича [1, с. 56–59].

Однак, у супереч цьому, сценарій подій Чорної ради в Ніжині набув іншого, кардинально протилежного характеру. Перебіг кількадечної козацької ради широко висвітлений очевидцем тих подій Романом Ракушкою-Романовським – козаком Ніжинського полку, автором «Літопису Самовидця» та переданий багатьма дослідниками козацької доби, зокрема ніжинським краєзнавцем О.С. Морозовим [13, с. 57–59]. Загальна козацька рада, що розпочалася вранці 17 червня 1663 р., переросла в криваву бійку прибічників кошового отамана І. Брюховецького з козаками Переяславського і Ніжинського полків. Розлючена «чернь» відібрала гетьманські клейноди в наказного гетьмана Я. Сомка, змусивши останнього звернутися за захистом до московських стрільців. Події, що відбулися в ніч з 17 на 18 червня 1663 р., вирішили долю гетьманської булави. У об'єднаному таборі Я. Сомка та В. Золотаренка спалахнуло справжнє повстання. Ніжинські та переяславські козаки, підбурені запорожцями, перейшли на бік І. Брюховецького. Кандидати-невдахи на гетьманство були змушені шукати захисту в наметі московського посла. Вже удень 18 червня козацька рада без супротиву опозиції обрала гетьманом кошового отамана Січі. Князь Д. Великогагін – офіційний представник московського царя на раді – зважаючи на вп'ятеро переважаючу сорокатисячну силу прибічників І. Брюховецького, був змушений затвердити результати виборів. Декілька днів опісля, у Миколаївському соборі Ніжина, збудованому кількома роками раніше на кошти ніжинських полковників Івана і Василя Золотаренків, під час урочистого молебню новий гетьман склав присягу на вірність московському цареві.

Виникає цілком логічне запитання: чому маючи достатню військову силу, володіючи артилерією та міцними фортецями, ніжинський полковник В. Золотаренко зазнав поразки у боротьбі за гетьманську булаву?

Аналізуючи історіографічний доробок українських істориків В.А. Смолія, В.С. Степанкова та американського дослідника Бікфорда О'Браєна щодо боротьби за владу в старшинському середовищі, варто виокремити загальні

причини, внутрішнього та зовнішнього характеру, що призвели до поразки ніжинського полковника. До внутрішніх причин належало міжстанове протистояння в українському суспільстві, спрямоване на зайняття панівної ніші, вільної після вигнання польської шляхти [18, с. 130]. Найбільше перспектив у цьому відношенні мала козацька старшина, що внаслідок отримання рангових володінь і надання гетьманами та московським царем нових земельних наділів, намагалася позбавити міщан Магдебурзького права, а бідне козацтво і селян – особистої волі. Паралельно впроваджувалися відробітки панщини на користь старшини та духовенства. Селяни та козацька чернь, у свою чергу, намагалися протидіяти цьому. Означений комплекс міжстанових протиріч, що мав місце і в Ніжинському полку, сприяв тому, що селяни та бідне козацтво Ніжинщини відмовилося підтримувати свого полковника, який сприяв збільшенню старшинських і монастирських землеволодінь. До нашого часу збереглося 7 полковницьких універсалів В. Золотаренка такого змісту на користь Максаківського монастиря та стародубської сотенної старшини [19, с. 892–898]. За свідченням О.С. Морозова, загальне невдоволення козацтва політикою старшини вилилося у заворушення в Ніжинському полку якраз напередодні генеральної ради 1663 р. Козаки повстали проти полковника та ледь його самого не вбили [13, с. 58]. Антистаршинське повстання у Ніжинському полку, що з великими труднощами було приборкане В. Золотаренком, змусило останнього відмовитися від активної боротьби за гетьманство. Ніжинський полковник, вочевидь, прагнучи зберегти особисті земельні наділи та рангові володіння, приймає рішення відновити ідейно-політичну єдність провладного старшинського клану Хмельницьких–Сомків–Золотаренків. Результатом наступних домовленостей було приєднання В. Золотаренка до табору свого шурина Я. Сомка, що ставав єдиним кандидатом на гетьманство від козацької старшини лівобережних полків.

Невдоволенням селян і рядового козацтва політикою В. Золотаренка скористався його опонент І. Брюховецький. Кошовий отаман розіслав запорожців до міст Лівобережжя із закликом до народних мас, розорених війною та здирництвом старшини, збиратися на генеральну раду під Ніжин, де вони зможуть поквитатися за всі утиски та знуцання [5, с. 259]. Крім того, «кошовий гетьман» призначив козаків із голоти Матвія Гвинтівку (майбутній ніжинський полковник у 1663–1667 роках) і Волевича полковниками, дозволивши вербувати до своїх полків усіх охочих до розправи над старшиною [3, с. 130–131; 5, с. 259]. Таким чином, стає зрозумілим, чому під час заворушень на Чорній раді козаки Ніжинського полку відмовились підтримувати Васюту (прізвисько полковника Василя Золотаренка).

Зовнішньою причиною поразки В. Золотаренка було втручання Московського царства у внутрішню політику Гетьманщини, засноване на принципі «розділяй та володарюй» [15, с. 126–131]. На думку Бікфорда О'Брасна, цей принцип полягав у підіграванні кожному з претендентів на гетьманську булаву, задоволенні їх вимог і водночас – заподіяння кожному з них шкоди. Така політика Москви призвела до того, що Я. Сомко, В. Золотаренко та І. Брюховецький із колишніх однодумців доби Хмельниччини перетворилися на заклятих ворогів. Підтвердженням цього є згадка російської дослідниці Т.Г. Яковлевої про

організацію ніжинським полковником вбивства Я. Сомка. Місцем злочину мало стати містечко Батурин Ніжинського полку [20, с. 283]. Щоправда, цей план залишився не реалізованим. До Москви щотижнево надходили доноси від представників конкуруючих таборів, що й гарантувало витік інформації. Водночас дипломатично продумана тактика Москви дозволила царю Олексію Михайловичу обрати місцем проведення саме місто Ніжин, що був географічно близьким до московських володінь і в якому з 1659 р. перебував царський воевода з гарнізоном стрільців [11, с. 89]. Як наслідок, московський представник на Чорній раді Д. Великогагін під час бійки між козаками підтримав І. Брюховецького як більш вигідну кандидатуру, ніж Я. Сомко.

Як бачимо, міжстанові протистояння в українському суспільстві, намагання козацької старшини посісти місце польської шляхи, поєднані з політикою Москви, звели нанівець військовий потенціал Ніжинського полку, яким володів В. Золотаренко та стали причиною його відмови від гетьманської влади на користь наказного гетьмана Я. Сомка й поразки їхнього об'єднаного табору 18 червня 1663 р.

Результат Чорної ради в Ніжині та обрання першим гетьманом Лівобережної України І. Брюховецького мали негативні наслідки для м. Ніжина та Ніжинського полку. Новообраний керманіч України завдав низку ударів по опозиційній до нього Ніжинщині. У вересні 1663 р. на ринковій площі містечка Борзни було страчено обох опонентів на виборах гетьмана в Ніжині – наказного гетьмана й переяславського полковника Я. Сомка, ніжинського полковника В. Золотаренка і ніжинського осавула Павла Кильдія, звинувачених у зрадницьких діях на користь польського короля. До Сибіру було вислано одного з соратників гетьмана І. Виговського, колишнього осавула Ніжинського полку Леонтія (Левка) Бута. Історичні документи повідомляють, що новим ніжинським полковником було призначено «козака з голоти» Матвія Микитовича Гвинтівку – активного учасника ради 1663 року в Ніжині [1, с. 265]. Сучасний дослідник козацької старшини Гетьманщини В.В. Кривошея наголошує на підтримці останнього представниками ніжинської старшини Романом Ракушкою-Романовським та Григорієм Кобилецьким [10, с. 186]. Означена підтримка панованих і авторитетних у Ніжині козаків, очевидно, зіграла не останню роль в призначенні М. Гвинтівки ніжинський полковником.

Відразу після завершення Чорної ради Ніжин як полковий центр, з відома Брюховецького, був відданий запорожцям і «черні» на триденний грабунок [12, с. 91]. Ця каральна акція гетьмана негативно вплинула на Ніжинський полк як економічно-торгівельний центр й осередок цехового виробництва Лівобережжя. Розвиток цехів полку, як відомо з джерел, підтримував В. Золотаренко, видавши в лютому 1663 р. універсали про пільги та підтримку працівникам цеху сотенного містечка Березанки [2, арк. 601; 18, с. 896–897].

З метою не допустити зосередження в Ніжині опозиційних і пропольських угруповань колишнього ніжинського полковника (в 1656–1659 роках) Григорія Гуляницького, 27 червня 1663 р. І. Брюховецький видає універсал *«Про заборону козакам збиратися в полк у околицях м. Ніжина, брати стації, чинити ніжинським міщанам шкоди та шинкувати поза межами дворів»*. У тексті універсалу сказано: *«Суворо приказавши, ежелися трафить яким полкомъ Войска верного его царского пресветлого величества Запорозкого на службу*

противко неприятеля до войска, яко из войска поворочати, теде абы жадень на Нежинь самое место не ишол, а иншими шляхами поза Нежиномъ» [19, с. 285].

Поряд із тим, у 1663 р., гетьманом І. Брюховецьким було виокремлено з території Ніжинського полку 3 нових полки: надалі постійний Стародубський (Мглинська, Новгородська, Погарська, дві Почепські, Стародубська, Топальська та Шептаківська сотні), та тимчасові Сосницький (1663–1668) і Глухівський (1663–1665), які потому знову стали до складу Ніжинського полку; 6 сотень відійшло до Чернігівського та 2 до Київського полків. Загалом, кількість сотень Ніжинського полку скоротилася з 36 до 20. Так, сотенні центри були зосереджені у наступних містечках: Ніжин (три полкові), Олешівка, Мрин, Нові Млини, Веркіївка, Салтикова Дивиця, Прохори, Борзна, Шаповалівка, Івангород, Бахмач, Батурин, Короп, Кролевець, Вороніж, Глухів (у 1665–1668 роках) і Ямпіль [11, с. 50].

Здійснені гетьманом і новою генеральною старшиною (переважно вихідцями з «черні» та запорожців) заходи були спрямовані на зменшення військово-політичної ваги Ніжина як одного з провідних центрів українського державотворення Лівобережної України.

Отже, Чорна рада 1663 року в Ніжині стала проявом складних внутрішніх і зовнішніх проблем українського державотворення другої половини XVII ст. На місцевому рівні рада позначилася негативними тенденціями еволюції Ніжинського полку як військової й адміністративно-територіальної одиниці в суспільно-політичній системі Гетьманщини. До влади в Ніжині прийшов новий полковник, межі полку були зменшені на 45 % і протягом найближчих десяти років перетворилися на театр громадянської збройної боротьби за участі сусідніх держав. Водночас, події Чорної ради підкреслили характерні проблеми процесу українського державотворення другої половини XVII ст. Козацька старшина, з об'єктивних та суб'єктивних причин, була неспроможною закріпити й поглибити здобутки гетьмана Богдана Хмельницького в галузі державницької та соціальної політики, зосередившись на власному збагаченні за рахунок інших станів українського суспільства. Означена міжстанова конфронтація й відсутність єдності в діях козацьких лідерів, поглиблені загарбницькою політикою Речі Посполитої та Московського царства, вилилися в низку громадянських воєн та територіальний поділ Гетьманщини на два ворогуючі між собою державні утворення.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Том VII (1657–1663, 1668–1669 гг.). Собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1872. – 398 с.
2. Берзна Чернігівського полку // Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 18. – 693 арк.
3. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. / А. Востоков // Киевская старина. – 1888. – Т. 21. – Май. – С. 125–139.
4. Газін В.В. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України / В.В. Газін // Політологічні студії. – 2011. – Вип. 2. – С. 82–90.

5. *Горобець В.В.* «...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережжі України 60-х років XVII ст. / В.В. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 237-264.

6. *Грушевский М.С.* Иллюстрированная история Украины / М.С. Грушевский – К. : МПП «Левада», 1996. – 696 с.

7. *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648–1782 рр. / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛПД», 2007. – 380 с.

8. Календар 2000-го року «Чернігівщина – земля козацька» / Авт. і упор. І. Корбач. ; Чернігівське земляцтво. – К., 1999. – 768 с.

9. *Кривошея В.В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея – К. : Вид. дім «Стилос», 2004. – 391 с.

10. *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

11. *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Т. II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

12. Літопис Самовидця / Джерела з історії України ; під ред. Я. Дзири – К., 1971. – 208 с.

13. *Морозов О.С.* Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) / Олександр Морозов // Ніжинська старовина. – Вип. 1 (4). – Ніжин : Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. – С. 44-61.

14. Нежин: Очерк-фотопутеводитель / Авт. текста Г.П. Васильковский. – К., 1981. – 94 с.

15. *O'Brien V.* Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667. – Los Angeles : University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963. – 140 p.

16. *Ростовська О.В.* Ніжинський козацький полк / Ольга Ростовська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 95-98.

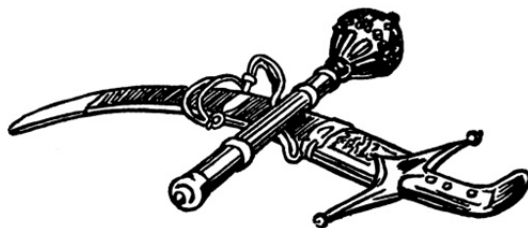
17. *Самойленко Г.В., Самойленко С.Г.* Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій пол. XVII–XVIII ст. / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2007. – 241 с.

18. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – 368 с.

19. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К. ; Львів : НТШ, 2004. – 1087 с.

20. *Яковлева. Т.Г.* Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т.Г.Яковлева. – К. : Основи, 2003. – 644 с.

Опубліковано: *Железко Р.* Ніжинський козацький полк і Чорна рада 1663 року / Р.А. Железко // Ніжинська старовина. – Вип. 15 (18). – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2013. – С. 5-13.

ПАМ'ЯТКА КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ
Полковий Миколаївський собор у Ніжині –
унікальна пам'ятка козацького бароко

Українське бароко XVII-XVIII ст. нерідко називають «козацьким». Вчені-мистецтвознавці навіть ввели термін «*козацький собор*», котрим прийнято називати п'ятиверхі хрещаті в плані храми, які в цей час масово з'являються на теренах Гетьманщини.

Миколаївський собор у Ніжині – найдавніша мурована споруда такого типу на Лівому березі Дніпра. Саме при будівництві цього храму місцеві майстри – будівельники відпрацьовували свої методи, пристосовуючи давні традиції дерев'яного будівництва до потреб нового часу. Як справедливо відзначив відомий український мистецтвознавець Анатолій Макаров, заслуга будівельників козацької доби полягала в тому, що *«цей поширений з давніх часів тип великої дерев'яної (переважно сільської) церкви вони вдягли у камінь, прикрасили безліччю чудових пластичних мотивів, вдосконалили й підняли на рівень найдосконаліших виявів європейського культурного мислення»*. Унікальність ніжинського собору полягає в тому, що він *«і найстаріший, можливо, найперший храм-прототип, і найцікавіша за своєю ідеєю споруда»* [1].

Згодом, наслідуючи та розвиваючи риси Ніжинського собору, подібні споруди з'являються в інших містах України: Троїцький собор Густинського

Миколаївський козацький собор у Ніжині

монастиря під Прилуками (1672-1674), Катерининська церква у Чернігові (1690-ті роки), Успенський собор у Новгороді-Сіверському (кінець XVII – початок XVIII століття), Всіхсвятська церква Києво-Печерської лаври (1696-1698), Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві (1696-1701) та багато інших.

Від часу заснування Миколаївський собор стає архітектурною домінантою стародавнього Ніжина: довкола нього складається архітектурний ансамбль Соборної площі міста. Храм мав три престоли – на честь Святителя Миколая Чудотворця, архістратига Михаїла та трьох Святителів. Поруч з ним будуються тепла церква Варвари, шпиталь та школа (згоріли під час нищівної пожежі 1792 р.), згодом – тепла церква Івана Предтечі (нині міський будинок культури, 1842 р.),

двоярусна дзвіниця та кована огорожа з невеликою капличкою на вході (зруйновані в 1930-ті роки).

Інтер'єр храму прикрашав унікальний різьблений та позолочений іконостас, виконаний артілью місцевих майстрів, напис на якому свідчив: *«Устроися иконостас сей подаяніями христоролюбивых титорей великороссійских и малороссійских, и приходов церковных, и прилежным стараніем всечестнаго... [отца Стефана] Волховскаго, настоятеля св. храма святителя Христова Николая, при благополучной державе императрицы Елисаветы Петровны и господина Кир Рафаила Заборовскаго, архієпископа Киевскаго, року 1734 іюня 10 дня. Списася иконостас сей Василием Реклинским»* [2]. Цей іконостас був однією з найяскравіших пам'яток народного мистецтва і наближався за стилістикою до широко відомого іконостасу Преображенської церкви у Великих Сорочинцях на Полтавщині [3]. На жаль, мистецькі та архітектурні якості ніжинського іконостасу сьогодні ми можемо оцінити хіба що за старими фотографіями...

Враховуючи те, що Миколаївський собор у Ніжині був прототипом для побудови інших подібних храмів, що увійшли до скарбниці вітчизняної архітектури, набуває принципового значення з'ясування часу його зведення. Але до останнього часу це питання лишалося відкритим.

В історичній та мистецтвознавчій літературі надзвичайно поширеною була думка, яку висловив ще у 1874 році відомий історик церкви чернігівський архієпископ Філарет Гумілевський, котрий вважав, що Миколаївський собор у Ніжині зведено після жорстокої пожежі 1668 року. Тоді місто було дощенту спалене московським каральним загоном князя Г.Ромодановського за участь його мешканців та козаків Ніжинського полку у повстанні проти московських воєвод. У 1667 році в Україні почалися заворушення проти московських урядовців, котрі почали збирати податки на користь царського уряду та порушувати споконвічні права козаків та міщан. Тоді хвиля антимосковських збройних виступів прокотилася по всіх містах Лівобережжя. У Ніжині козацьке повстання очолив Ніжинський полковник Артем Мартинович. Козаки та міщани взяли в облогу в Ніжинському Замку московський стрілецький гарнізон під командуванням воєводи Івана Ржевського. Як свідчить автор «Літопису Самовидця», влітку 1668 року князь Г.Ромодановський з каральним військом рушив на допомогу обложеним стрільцям. Дізнавшись про прихід карального війська, «ніжинці узявшись з козаками, уступили з Ніжина, все зоставивши. Где прийшовши, князь Ромодановский стал у місті, і усе войско розграбило, і виходячм з Ніжина, місто спалил, нічого не зоставуючи...» [4]. Після цієї пожежі місто відбудовувалося майже заново. Відомо, що у 1669 році ніжинці зверталися до московського царя з проханням відбудувати місто та просили, щоб «і ратні люди, які у Верхньому Місті зостаються, у будові міста Великого помогали; та й волость уся, що в полку Ніжинському єсть, щоб усі разом те місто будували...» [5].

Аналіз наведених відомостей, співставлений з імовірним часом побудови храму, дозволив архієпископу Філарету (Гумілевському) у своєму «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» (К., 1874) висловити припущення:

«будівництво кам'яного собору звершилось, імовірно, після нещасливого 1668 року при (гетьмані) Самуїловичі, тоді як до цього храм був дерев'яний» [6].

Некритично сприйняте припущення церковного історика згодом було повторене і розтиражоване наступними дослідниками і увійшло в усі сучасні енциклопедичні видання з історії українського мистецтва та архітектури.

Останнім часом зріс інтерес фахівців до часу побудови Миколаївського собору. Пов'язане це насамперед з тим, що у фондах Ніжинської філії Чернігівського облдержархіву працівниками місцевого краєзнавчого музею знайдено *«Ведомость о церкви Нежинской соборной за 1832 год»*. Імовірно, спираючись на датування найдавніших богослужбових книжок, що зберігалися в ризниці собору, *«Ведомость»* називає приблизний час будівництва храму – 1634 рік [7]. Слід також взяти до уваги повідомлення вже згаданого нами архієпископа Філарета Гумілевського, котрий стверджував: на престолі собору стояв срібний хрест з польським написом про те, що його подаровано цьому храму 1606 року міщанкою Волоховичевою [8].

На нашу думку, наведені факти свідчать про існування в Ніжині на початку XVII століття давньої дерев'яної Миколаївської церкви, до ризниці якої належали загадані старожитності, і на місці якої згодом був споруджений цегляний храм. Уважний аналіз документальних матеріалів XVII-XVIII століть дозволяє не тільки з'ясувати драматичну історію цієї видатної пам'ятки вітчизняного культового будівництва, але й уточнити час зведення мурованого Миколаївського собору.

Відомий дослідник Опанас Шафонський, створюючи у 80-х роках XVIII століття свій топографічний опис Чернігівського намісництва, залишив для нас докладний опис Ніжина з його старожитностями. Згадуючи Ніжинський Миколаївський собор, він писав: *«Церковь Святителя Николая Чудотворца соборная. Пред нею стояла на сем месте деревянная. Но ни о начале деревянной, ни каменной нет никаких сведений»*. Констатуючи відсутність будь-яких архівних джерел (а дослідник створював свою працю на основі місцевих церковних та магістратських архівів), він далі наводить перекази місцевих старожилів: *«Сказывают, что настоящая каменная (церковь) казаками полку Нежинского сооружена, что не далее могло случиться, как в середине прошедшего семнадцатого столетия, когда казаки против Польши усилились»*. Як бачимо, О.Шафонський пов'язував будівництво храму з подіями *«Хмельниччини»* 1648-1657 років [9].

Цікаво, що протягом XVII століття ніжинський Миколаївський собор неодноразово потрапляє на сторінки історичних джерел. Першою достовірною згадкою про собор можна вважати повідомлення вже згаданого нами *«Літопису Самовидця»* від 18 червня 1663 року. Взагалі, цей літопис, (автором якого досить вірогідно вважається вихідець з Ніжина генеральний підскарбій, а згодом – Стародубський протопоп Роман Ракушка-Романовський), містить чимало відомостей з історії міста та свідчить про обізнаність автора з його топографією. Тоді, у червні 1663 року, Ніжин стає центром драматичних подій, пов'язаних з відомою *«Чорною Радою»*, коли в місті відбулися запеклі сутички між прихильниками претендентів на гетьманську булаву, що виявило значні протиріччя між різними верствами українського суспільства. *«Самовидець»* повідомляє, що після обрання на Раді гетьман Іван Брюховецький *«попровадил в соборную церковь Святого Николая, где присягу виконал за всем войском»* [10].

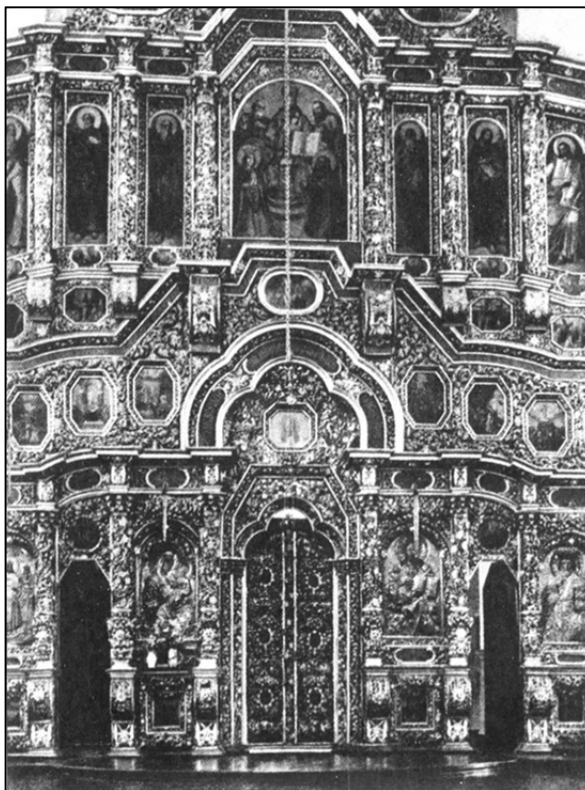
Таким чином, собор на той час вже діяв як центральний («соборний») храм міста, де відбувалася значна подія – присяга новообраного гетьмана на вірність московському цареві.

Документи раннього часу, а саме «Статейний список» посольства московського боярина В.Бутурліна, розповідаючи про перебування в Ніжині у січні 1654 року та приведення козаків Ніжинського полку до присяги на вірність московському цареві, соборним храмом міста, де відбувалися богослужіння та церемонія присяги, називає іншу церкву: «...и пришед в Соборную церковь Живоначальныя Троицы, говорили ектенью и молили Бога о государевом многолетнем здравии» [11].

Нагадаємо, що міські храми поділялися на звичайні парафіяльні та соборні.

Причому соборний храм, як правило, був один. Він не мав окремого приходу і при ньому розташовувалося місцеве духовне управління – протопопія. Соборними вважалися також головні храми монастирів. Отже, 1654 року соборним храмом полкового міста Ніжина вважався не Миколаївський, який існував просто як дерев'яна парафіяльна церква, а Троїцький храм. Одноіменна Троїцька церква і досі збереглася в історичному центрі Ніжина. Відомо, що побудовано її 1733 року на місці попереднього дерев'яного храму. Отже, дату заснування цегляного Миколаївського собору слід шукати в проміжок часу між січнем 1654 та червнем 1663 року.

Подальший пошук дозволив зробити ще більш цікаві висновки. Відомий знавець історії Лівобережної України О.М.Лазаревський, котрий у 1870-х роках працював суддею в Ніжинському Окружному суді та цікавився місцевими старожитностями, свого часу відшукав та опублікував купчу грамоту 1655 року, за якою ніжинська міщанка Вася Копачовчиха, що була дуже хворою, продала свій будинок за 200 польських золотих. З цієї суми вона заповіла «...40 золотих и осмаков 50 полских на монастир Ніжинский; на Троицу святую другую – 40 золотих и осмаков 50; на новую церковь, которая за помощью Божиею и за старанием его мил(ости) пана Ивана Нечипоровича, гетмана нашего Северского, и паней матки его мил(ости) фундована, дати мает третью – сорок золотих и осмаков 50 полских...» [12].

Іконостас Миколаївського собору в Ніжині.
Майстер Іван Реклинський, 1734 р.

Ікони з іконостасу Миколаївського собору в Ніжині

Дослідник вже тоді висловив думку, що під «ноювою церквою», що будувалася в Ніжині коштом полковника Івана Нечипоровича Золотаренка та його матері, слід вважати козацький полковий Миколаївський собор.

Причетність родини Золотаренків до будівництва ніжинського Миколаївського собору підтверджується не тільки документально засвідченими фактами, але й місцевими переказами. Зокрема, у Ніжині досі можна

почути розповіді, що саме в цьому храмі вінчалися гетьман Богдан Хмельницький і Ганна Золотаренко. Як відомо, сестра ніжинського полковника була третьою дружиною гетьмана, але документально підтверджено, що їхнє вінчання відбулося 1652 року в Корсуні, ще до закладення мурованого ніжинського соборного храму. У ризниці Миколаївського собору тривалий час зберігалось Євангеліє в коштовному окладі, подароване братом Івана Золотаренка, Василем, згодом теж ніжинським полковником. На окладі був зроблений напис: «Сіє Божественное Євангеліє украсил коштом своим раб Божій Василій Ничипоровыч Золотаренко до храму святителя Христова Николая церкви Ніжинской соборной за отпущеніє грехов своїх и родителей во вічну собі память року Божого 1658-го генваря дня 1-го» [13]. (Євангеліє зберігається у фондах Київського музею історичних коштовностей на території Києво-Печерської Лаври. Див. кольорову вклейку).

Відомо, що брати Золотаренки були людьми для свого часу заможними. Іван Золотаренко був ніжинським полковником впродовж 1653-1655 років, як наказний гетьман козацького війська («гетьман Сіверський») брав участь у визвольній війні та завоюванні Білорусі і помер в грудні 1655 року від рани, яку отримав при облозі білоруського міста Старого Бихова. Його брат Василь з 1659 року теж обіймав уряд ніжинського полковника, брав участь у сумнозвісній «Чорній Раді» і року 1663 був страчений за наказом гетьмана Івана Брюховецького.

Отже, відомості про заснування і будівництво цегляного Миколаївського собору слід шукати серед документів часів Івана та Василя Золотаренків. До останнього часу такий пошук нічого не давав. Але розв'язання таємниці собору трапилось несподівано.

Останню крапку в дискусії дало можливість поставити вивчення матеріалів про перебування в Ніжині відомого місіонера та публіциста хорватського католицького священика Юрія Крижанича. Подорожуючи до Москви, він зупинився на Україні. До Ніжина Ю.Крижанич прибув у квітні 1659 року і внаслідок військових дій, що точилися за гетьманування Івана Виговського поміж московським та українським військами, був змушений затриматись у Ніжині на довгих 5 місяців. Людина допитлива, він добре ознайомився зі становищем в Україні і близько зійшовся з полковником Василем Золотаренком та тодішнім ніжинським протопопом Максимом Филимоновичем. Тут він побачив на власні очі новозбудований мурований Миколаївський собор і дізнався про подробиці його спорудження. Згодом, опинившись у далекому сибірському місті Тобольську, куди його було заслано з наказу царя Олексія Михайловича як іноземного шпигуна, Юрій Крижанич відобразив тогочасні події у яскравих публіцистичних творах, написаних слов'янською та латинською мовами.

В богословсько-публіцистичному трактаті «О Промысле» (який є маловідомим для широкого кола дослідників і був уперше виданий 1860 року московським істориком П.Безсоновим), оповідаючи про пожежу, що трапилася на Різдвяні свята 1655 року під час похорону ніжинського полковника Івана Золотаренка в Корсуні, звідки хоробрий ніжинський полковник був родом, Ю.Крижанич визначив цю трагічну подію як кару Божу за те, що козаки під час військових походів у Білорусі та Литві грабували уніатські та католицькі церкви. Сам Крижанич, як відомо, був католиком, хоча й позитивно ставився до православних, відстоюючи ідею об'єднання церков під зверхністю Риму – унії. Зокрема, він писав: *«Хто заперечуватиме тут чудо та явну помсту Божого правосуддя? Визнав це менший брат, Василь Золотаренко, до якого в спадок перейшли багатства покійного: для замолювання братових гріхів збудував він у Ніжині велику церкву в ім'я святителя Миколая. Але не дійшов до покаяння істинного, бо нагробоване церковне майно не повернув туди, звідки воно було взяте, а тримав у себе. На майдані ніжинському збудував був купецьку комеру з міцними замками та ланцюгами; вона, як розповідають, була повна згаданих наробованих святих речей. Я сам бачив два святих образи, що їх було винесено з литовських церков: один був прикріплений спочатку Василем іззовні над дверима збудованої ним церкви, про яку ми казали вище; другий залишався у нього, прибитий у внутрішньому покої до стіни будинку»*. Але, на думку Ю.Крижанича, за це Василь Золотаренко накликав на себе кару Божу: *«Не довго володів він святим начинням. Воєвода Брюховецький звинуватив його у зраді та покарав злодійською карою»*. Так закінчує свою розповідь хорватський публіцист, перетворюючи трагічну долю ніжинського полковника на повчальну приповідь [14].

Отже, уважний аналіз наведених документальних свідчень дозволяє спростувати помилкове датування закладення та будівництва Миколаївського собору в Ніжині. Історичні джерела дають можливість простежити хронологію його зведення. Фундовано собор не пізніше грудня 1655 року на місці попереднього дерев'яного одноіменного храму, що стояв в адміністративному центрі Старого Міста з початку XVII століття, коштом козаків та міщан Ніжина, зокрема – на щедрі пожертви ніжинського полковника Івана Золотаренка та його матері. Після загибелі Івана Золотаренка опікувався будівництвом брат

покійного Василь. Навесні 1659 року собор вже діяв, про що свідчить Ю.Крижанич. Можливо, закінчили будівництво 1658 року, коли Василь Золотаренко подарував до храму Євангеліє у коштовному окладі.

З часу заснування Миколаївський собор став будівельною домікантою старого міста: довкола нього складається архітектурний ансамбль Соборної площі Ніжина. Протягом XVII-XVIII століть будуються, як зазначено в старовинному описі, «*подле николаевской церкви в той же ограде церковь старинная каменная во имя св. Варвары, шпиталь и школа*», які згоріли під час пожежі 1792 року [15].

Подальша доля храму також була драматичною. Реформи російського самодержавного уряду Катерини II кінця XVIII ст. підірвали економічну незалежність церкви, поставили її на коліна перед світською владою. Про те, яким занедбаним був центральний та найкрасивіший собор Ніжина у той час свідчить «Вірчий лист» на збирання пожертв для ремонту храму, виданий 20 жовтня 1797 року. У ньому, зокрема зазначалося: «*Церков каменная наша приходская Соборно-Николская Ніжинская, поелику давно уже устроена, так что гораздо более ста літ, да и трехкратним пожарем будучи поврежденна, во многих містах требует немалой починки, а особливо внутри в некоторых містах, а снаружи совсем тинкованье опало, колоколни ж каменной при ней и совсем нет, якую колоколню необходимость крайняя указывает построить, ибо, хотя и и есть деревянная, но та пришла в обветшаніе, что едва может стоять. Да почти уже и совсем к разрушенію наклонилась, от чего немалую опасность наносит к бытію тамо колоколам, а сверх того и безобразит немало...*» [16]. Як видно, храм неодноразово горів, причому найбільш нищівними були пожежі 1754, 1792 та 1798 років.

Ось як описує останню руйнівну пожежу «Ніжинський літопис» (унікальний рукопис з історії Лівобережної України, й Ніжина зокрема, що зберігається тепер в Інституті рукопису ЦНБ України ім. В.Вернадського): «1798 мая 7 против 8 числа пожар сделался в городе. Погоріли церковь Николая з большим колоколом, все купеческие ряды и городской магистрат» [17]. Саме ця жорстока пожежа 1798 року, яка буквально винищила пів міста, стала приводом для ніжинців звернути нарешті увагу на становище Соборної церкви. Миколаївський собор відбудовується і перебудовується. Втративши первісну барокову форму верхів, храм набуває класичного вигляду. На початку ХІХ століття біля нього споруджується кам'яна дзвіниця на місці колишньої дерев'яної. Згодом поруч з'являються тепла церква Іоанна Предтечі (1842 р., зараз понівечена та перероблена на міський Будинок культури), возводиться в російському стилі невелика капличка та художня огорожа (зруйновані у 1930-ті роки), торговельні ряди, що належали церкві.

Нарешті, під час масової антирелігійної кампанії 20-30-х років ХХ століття його закрили. Хто знає, що очікувало цей храм, якби міська влада не визнала його придатним... під склад. Коли у 1950 році співробітники тресту «Строймонумент» Г.І.Говденко та М.М.Олександрова, оглянули будівлю, перед ними постала жахлива картина: зруйновані бані, провалені склепіння, знищені малювання, завалена сміттям підлога. Західні двері собору були розтісані з таким розрахунком, щоб у середину вівтаря могла в'їжджати вантажівка. Внаслідок цього було знищено чудовий портал ХVІІ століття. На жаль, не відомо коли і за яких обставин загинув золочений іконостас... В роки другої світової війни будівля постраждала від близьких вибухів авіабомб, на стінах з'явилися глибокі тріщини. У 1956 році почалася кропітка робота з дослідження та відновлення Миколаївського собору. Постійна нестача коштів та будівельних матеріалів були не єдиною перешкодою на шляху відродження пам'ятки старовини. У 1961 році, під час чергового, на цей раз «хрущовського» наступу на релігію, реставраторам та охоронцям пам'яток довелося витримати паперову війну з представниками місцевої влади, котрі намагалися вирішити проблему нестачі коштів на реставрацію «культурних споруд» стародавнього Ніжина за допомогою бульдозерів. Місцеві «герострати» пропонували негайно розібрати цілий ряд безцінних архітектурних та історичних пам'яток, у тому числі й Миколаївський собор, мотивуючи це нестачею коштів, «неблагоприятним» сусідством храмів, «которые своим внешним видом обезображивают город», із закладами «соцкультбыта». Пам'ятку козацької слави пощастило відстояти завдяки втручанню відомого пам'яткознавця, заступника Голови Ради Міністрів УРСР, академіка П.Т.Тронька, а у 1966 році було виділено кошти на реставрацію вінчаючих карнизів та покрівлі барабанів собору. Але невдовзі, у зв'язку з припиненням фінансування, ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятці були припинені та відновилися тільки у 1980-му році, з нагоди Московської олімпіади [18]. У 1990 році, після довготривалої роботи, унікальну пам'ятку реставрували. Будівельники повернули первісний вигляд бань, відновили чудове цегляне мереживо на стінах, і над старовинною Соборною площею сивочолого Ніжина тепер, як і раніше, залунали урочисті дзвони. Тоді ж, у 1990 році, з нагоди Всеукраїнської акції «Дзвін-90», організованої національно-демократичними силами України та товариством «Просвіта» ім. Тараса Шевче-

нка, у ніжинському Миколаївському соборі відбулося перше після тривалого часу заупустіння Богослужіння українською мовою, яке відслужили священники Української Православної Автокефальної Церкви.

Доля розпорядилася так, що нині Миколаївський собор, ця пам'ятка козацької слави, збудована руками ніжинських козаків у далекому, але славному XVII столітті, належить церкві Московського Патріархату. Але віримо, що все ж таки незабаром роз'єднані православні брати і сестри в Україні об'єднуються в єдиній Українській Помісній Православній Церкві, як про це мріяли покоління патріотів.

Джерела та література:

1. Макаров А. Світло українського бароко. – Київ: Мистецтво, 1994. – С. 188-191.
2. Гумилевский (Филарет). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. VII. – К., 1874. – С. 373.
3. Логвин Г. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: «Мистецтво», 1968). – К., 1971. – 464 с.
4. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 104-105;
5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1903.-Т.2. – С.54-55.
6. Гумилевский (Филарет). Вказ. праця. – С. 373.
7. Ніжинська філія ЧОДА. – Ф.1249. – Оп. 1. – Спр.161. – Арк. б/н.
8. Гумилевский (Филарет). Вказ. праця. – С.374.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. (Рукописи 1786 г.) – М., 1851. – с.456.
10. Літопис Самовидця. – с.91.
11. Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов и материалов. – М., 1953. – Т.3. – с.485.
12. Лазаревский А. Обзорение Румянцовской описи Малороссии. – Чернігів, 1897. – Вип. 2. – с. 180-181.
13. Ніжинська філія ЧОДА. – Ф.1249. – Оп.1. – Спр. 1861. – Арк. 3.
14. Крижанич Юрій. О Промысле // Безсонов П. Сведения об открытой рукописи... – М., 1860. – с.82-82.
15. Филарет (Гумилевский). Вказ. праця. – С. 375.
16. Ніжинська філія ЧОДА.- Ф.1249. – Оп.1. – Од. зб. 161- Арк. б/н.
17. Ніжинський літопис // ІР НБУВ – Колекція рукописів Ніжинського ІФІ кн. Безбородька.- №34.
18. Николаевский собор в г. Нежине. Проект ремонтно-реставрационных работ и приспособления.- К.:Укрпроектреставрация. – Т.УІ. – Кн.І. – Вып.І. – С. 1-15// Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею.

Опубліковано: Морозов О. Миколаївський собор у м. Ніжині – унікальна пам'ятка доби «козацького бароко» XVII ст. (до проблеми датування заснування та будівництва) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні; збірка наукових статей. – Вип.13. – К. 2004. – С.206-214; Морозов О. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України. – 1992. – № 2. – с. 45-48; Морозов О.С. Миколаївський собор – унікальна пам'ятка доби "козацького бароко" // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 7. – С. 19-23.

**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО
ПОЛКОВНИКА МАТВІЯ ГВИНТІВКИ:
зрада чи захист державних і національних інтересів Гетьманщини?**

Проблемою державотворчої діяльності окремих діячів козацько-гетьманської держави сьогодні займається ціла плеяда істориків. Особливої уваги та значення привертає вивчення регіонального аспекту цієї проблеми, зокрема персоналій, що впродовж II пол. XVII – XVIII ст. займали полково-сотенні посади гетьманської адміністрації та своєю діяльністю визначали внутрішню та зовнішню політику Гетьманщини. Показово, що не зважаючи на появу протягом останніх десятиліть ґрунтовних праць та наукових розвідок В. Заруби, В. Кривошеї, С. Коваленка, О. Пугач та інших дослідників, присвячених кадровому складу козацько-гетьманської держави сер. XVII – XVIII ст., життєвий шлях і діяльність окремих полковників залишаються маловивченими.

350-ті роковини Чорної ради в м. Ніжині червня 2013 р., черговий раз звертають увагу українських істориків до аналізу та детального осмислення державотворчої діяльності козацької старшини, що прийшла до влади у 1663 р. разом з гетьманом Іваном Брюховецьким. Так, одним з маловідомих діячів доби «Руїни» є Матвій Микитович Гвинтівка, який протягом 1663-1667 рр. та на поч. 1672 р. очолював Ніжинський козацький полк – провідний осередок українського державотворення Лівобережної України козацької доби. Водночас, у перерві між ніжинськими полковництвами, М. Гвинтівка обіймав посаду генерального осавула (1669-1671 рр.) в уряді гетьмана Д. Ігнатовича (Дем'яна Многогрішного) та двічі керував похідними козацькими полками у ранзі наказного гетьмана.

Військово-політична діяльність М. Гвинтівки не була предметом окремих наукових розвідок. Поряд з документами «Актів Южной и Западной России» та козацьких літописів державотворчому доробку ніжинського полковника присвячено лише поодинокі згадки на сторінках наукових праць вітчизняних істориків, енциклопедичних довідників тощо [1, с. 132].

Метою даної статті є спроба висвітлити ключові аспекти військово-політичної діяльності та внеску ніжинського полковника М. Гвинтівки у розвиток національно-визвольних змагань українського народу II пол. 60-тих – поч. 70-их рр. XVII ст.; спробувати підбити підсумки історіографічних дискусій стосовно зради чи захисту М. Гвинтівкою національних та державних інтересів Гетьманщини супроти колоніальної політики Московського царства.

Як і більшість генеральної та полково-сотенної старшини, що в ході кривавих сутичок 17-18 червня 1663 р. у Ніжині здобули свої посади, Матвій Гвинтівка був вихідцем із нижчих прошарків запорізького козацтва. Своє прізвище «Гвинтівка», під яким Матвій і увійшов до історії, він отримав на Запорізькій Січі. Можемо припустити, що завдяки влучній стрільбі з гвинтівки – рушниці з гвинтовим нарізом у каналі ствола, що використовувалася у ближньому бою, – січові побратими охрестили Матвія таким прізвищем. Відомості про дату, місце його народження та ранню діяльність відсутні. Перші

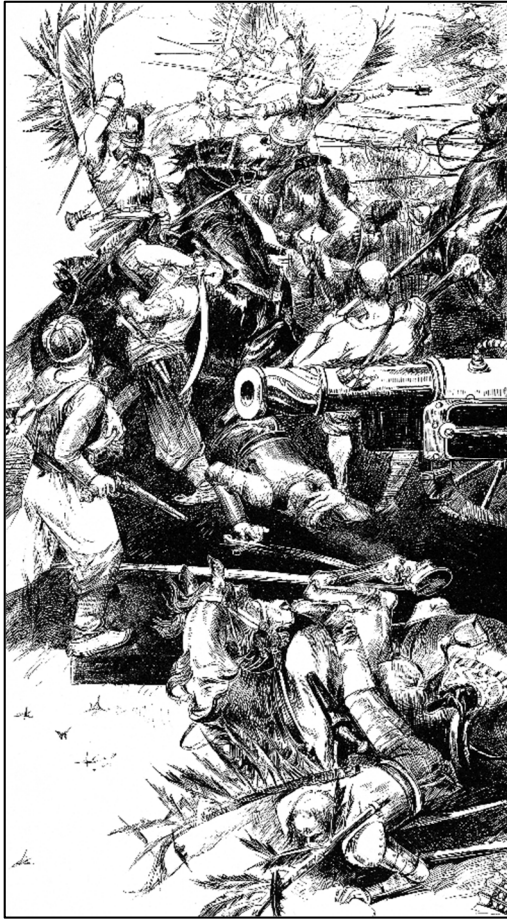
ж згадки про М. Гвинтівку пов'язані зі зреченням Юрієм Хмельницьким у 1663 р. гетьманської булави та намаганнями Московського царства закріпити панування на Лівобережній Україні шляхом обрання «свого» гетьмана, на протигагу пропольському ставленику Павлу Тетері. Головними претендентами на гетьманську булаву постали наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко (1659-1663 рр.) та «кошовий гетьман» Іван Брюховецький. Саме в оточенні прихильників останнього кандидата впродовж 1663 р. активно діяв М. Гвинтівка. Незважаючи на свою неписьменність, цей козак відрізнявся неабиякими організаторськими та військовими здібностями. Готуючись до проведення Чорної ради в Ніжині, І.

Гетьман Іван Брюховецький

Брюховецький розіслав запорожців до лівобережних міст із закликом до народних мас, розорених війною та здирництвом старшини, збиратися на генеральну раду під Ніжин, де вони зможуть поквитатися за всі утиски та знущання [2, с. 259]. Полковниками над запорізькими полками було призначено козаків із голоти М. Гвинтівку і Волевича, яким було дозволено вербувати до своїх полків усіх охочих до розправи над старшиною. Згодом загін М. Гвинтівки взяв участь у безпосередніх подіях ніжинської Чорної ради. Поряд з тим, брак джерельних свідчень не дозволяє з'ясувати особистий внесок полковника в перебіг подій ради. Також невідома і участь М. Гвинтівки у триденному грабунку полкового міста Ніжина та його околиць – центру зосередження опозиційних І. Брюховецькому «золотаренківців», що був здійснений після Чорної ради. Прихід І. Брюховецького до влади сприяв стрімкій політичній кар'єрі «вихідця з голоти». Уже в кінці червня 1663 р. йому було надано ніжинське полковництво, утримуване ним до кінця 1667 р. У листопаді 1663 р. М. Гвинтівка взяв участь в українсько-московських міждержавних переговорах та підписанню Батуринських статей – нового договору, що повинен був визначити умови перебування Гетьманщини у складі Московського царства. Зважаючи на свою неписьменність, замість ніжинського полковника підпис під Батуринськими статтями поставив писар Ніжинського полку Никифор Олексій [3, с. 260].

Варто зазначити, що перше 4-річне ніжинське полковництво М. Гвинтівки, на відміну від його попередників та наступників, не донесло до нас достатньої кількості збережених документів, зокрема універсалів, виданих полковником. У ході дослідження було виявлено лише один полковницький універсал про дозвіл Петру Бражнику та воронізькому козаку Карпові Юрковичу зайняти

М.Самокиш. Бій козаків з поляками.

що після ніжинської Чорної ради 1663 р. отримав полковницьку посаду), гетьман І. Брюховецький разом з ніжинським полковником М. Гвинтівкою та іншими старшинами повернулися до Глухова. Завершення воєнних дій на Правобережжі було викликано військовими невдачами та нагальністю вирішити міждержавні непорозуміння між Гетьманщиною і Московією, залишені після підписання Батуринських статей. Відчуваючи поступову втрату авторитету своєї влади серед лівобережного козацтва та вбачаючи у московському цареві власну опору, 11 вересня 1665 р. І. Брюховецький першим з усіх українських гетьманів особисто прибув до Москви. Багаточисельне українське посольство налічувало близько 500 представників. Зважаючи на усталену в II пол. XVII ст. традицію зовнішньополітичних зносин козацької старшини, що полягала в формуванні посольства з представників кожного полку Гетьманщини, делегатів від Ніжинського полку очолював полковник М. Гвинтівка [5, с. 98]. Московські можновладці досить «тепло» зустріли українську козацьку старшину. Більшості прибулих було надано дворянські титули та земельні володіння. Так, ніжинський полковник М. Гвинтівка, окрім права

греблю на річці Осот та побудувати там млин, датований 30 липня 1667 р. і виданий у Каневі [4, с. 899]. Цей універсал засвідчує поширений в II пол. XVII ст. процес майнового збагачення козацтва за рахунок відібраних у роки національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького колишніх земель та угідь польської шляхти.

Першою військовою акцією ніжинського козацтва на чолі з М. Гвинтівкою стала участь у поході І. Брюховецького проти правобережного гетьмана П. Тетері у 1664-1665 рр. з метою змусити останнього відмовитися від протекторату Речі Посполитої. Незважаючи на успішне захоплення Канева та інших правобережних міст, лівобережні козацькі полки І. Брюховецького не змогли виконати поставленого завдання, водночас, черговий раз розпалюючи вогнище громадянської війни в Україні. У середині 1665 р., залишивши в Каневі частини Ніжинського, Прилуцького та Зіньківського полків на чолі з наказним гетьманом Дмитром Єрмолаєнком (теж вихідцем з Січі,

власності на село Нехаївку, став першим мешканцем Ніжина, який отримав титул московського дворянина. Пізніше у володіння ніжинського полковника перейшло с. Комарівка першої полкової ніжинської сотні [6, с. 34].

Обдарувавши українську старшину дворянськими титулами та новими земельними наділами, московський уряд сподівався на її поблажливу позицію відносно питання обмеження внутрішнього суверенітету козацько-гетьманської держави у складі унітарного Московського царства. Однак, у ході міждержавних переговорів українське посольство не змогло дійти одностайного рішення. Незалежно від волі московського царя Олексія Михайловича (1645-1676 рр.) та думки гетьмана І. Брюховецького, частина козацької старшини відмовилась підписувати неприйнятний для них Московський договір. У числі означеної старшини перебував і ніжинський полковник М. Гвинтівка. Лише за допомогою політичного тиску царських чиновників та погрози висилкою до «сибірського пекла», українське посольство погодилось затвердити статті Московського договору. Варто зазначити, що московський цар не потребував особистої згоди всіх українських старшин. Зважаючи на неписьменність генерального уряду гетьмана І. Брюховецького, підпис за опозиційно налаштованих полковників поставили полкові писарі відповідних полків. Так, замість М. Гвинтівки, Московський договір підписав полковий писар Ніжинського полку Петро Рачинський [7, с. 279].

Отже, загострення внутрішньо-старшинської боротьби за владу, нівелювання гетьманом І. Брюховецьким цілісності та автономності української державності, поступова інтеграція України до складу Московської держави сприяли швидкій зміні політичних поглядів і переконань М. Гвинтівки. Уже через два роки після Чорної ради 1663 р. він перейшов до опозиції гетьману І. Брюховецькому та його промосковській політиці.

Відмова підписувати Московський договір та невдоволення реалізацією його на практиці, призвела до конфлікту між гетьманом та ніжинським полковником. Опіраючись входженню Гетьманщини до податкової системи московської держави та непосильним податкам, масштабне козацько-селянське постання охопило Переяславський полк. У ході заколоту повстанці вбили переяславського полковника Д. Єрмолаєнка та оточили московську залозу в переяславській фортеці. Під загрозою поширення повстання опинився Миргородський полк. Завдання придушити виступ та зберегти владу гетьмана І. Брюховецького було покладено на військові сили Чернігівського, Ніжинського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького та Полтавського полків. Великі бої між повстанцями та урядовими військами відбулися у липні 1666 р. поблизу міст Гельмязева та Піщаної, де діяли козаки Ніжинського й Чернігівського полків. Показово, що володіючи військовою перевагою, ніжинський полковник М. Гвинтівка прийняв рішення не воювати проти власного народу, перейшовши з частиною ніжинських сотень на бік повсталих [8, с. 154]. Дане рішення М. Гвинтівки яскраво засвідчило розбрат у старшинському середовищі та помилковість політики тодішнього гетьмана. У кінці 1666 р. повстання у Переяславському полку було придушене. Незважаючи на непокору гетьману, полковнику М. Гвинтівці вдалося зберегти власну

Гетьман Дем'ян Многогрішний

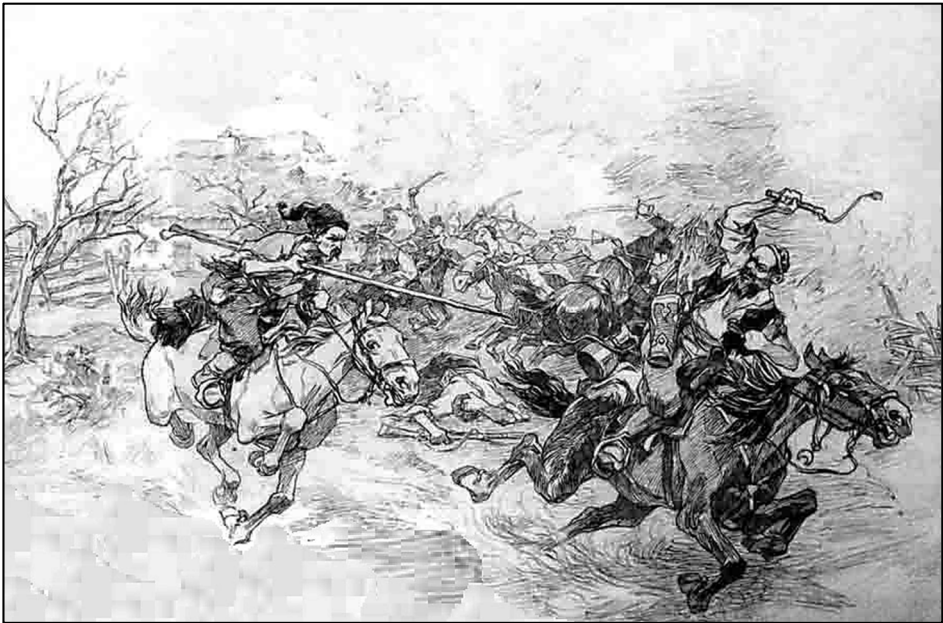
посаду. Вочевидь, І. Брюховецький не наважився його стратити, щоб остаточно не втратити підтримки рядового козацтва та січовиків.

Збройні виступи козацько-селянських мас проти реалізації умов українсько-московської угоди 1665 р., змусили гетьмана І. Брюховецького черговий раз порушити перед царем Олексієм Михайловичем питання московської військової допомоги для збереження внутрішнього порядку в Україні. Вочевидь, з цією метою, у жовтні 1667 р. М. Гвинтівка разом з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем перебував у Москві, де від Посольського приказу отримав черговий підкуп у сумі 20 рублів [9, с. 277]. Однак, дане посольство не принесло результатів.

Лівобережними полками поширювалася збройні повстання, що носили відвертий антимосковський характер. Як відомо з джерел, ніжинський полковник М. Гвинтівка відмовився придушувати козацько-селянські повстання силами Ніжинського полку, пояснюючи це тим, що «ніхто і ніде свій зі своїм не воює». Колишній прибічник «кошового гетьмана» під час ніжинської Чорної ради виступив проти І. Брюховецького і закликав його скласти булаву на користь правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676 рр.). У відповідь, Іван Брюховецький власним наказом позбавив М. Гвинтівку ніжинського полковництва, звинувативши його в невірній службі. Новим ніжинським полковником було призначено Артема Мартиновича.

За наказом гетьмана М. Гвинтівку було ув'язнено у гадяцькій фортеці. Проте згодом на початку 1668 р., у зв'язку з трансформацією поодиноких антимосковських козацько-селянських повстань в другу українсько-московську війну, його було переведено до ніжинського замку під особистий нагляд ніжинського полковника А. Мартиновича. Знаменно, що відчайдушно придушуючи козацько-селянські виступи проти московського гніту на початковому етапі, І. Брюховецький у січні 1668 р. особисто очолює козацькі війська у новій українсько-московській війні 1668 р. Але політичним планам гетьмана укласти союз з П. Дорошенком і перейти під протекторат Османської Туреччини не судилося збутись. У червні 1668 р., під час походу на зустріч військам П. Дорошенка, І. Брюховецького було вбито козаками на Сербиному полі.

Смерть І. Брюховецького та відхід у кінці липня 1668 р. П. Дорошенка на Правобережжя дозволили М. Гвинтівці визволитися з ув'язнення. Українсько-московська війна на літо 1668 р. повністю підірвала сили Гетьманщини, поставивши наказного гетьмана Лівобережжя Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) у безвихідне становище. За відсутності людських сил для подальшої боротьби єдиним виходом було укладання мирного договору з

М.Самокиш. Бій козаків з татарами.

Москвою. Розуміли це й більшість козацьких старшин, зокрема і М. Гвинтівка, який був згоден піти на переговори з московським урядом. Саме після відвертого тиску М. Гвинтівки та брата гетьмана Василя, Д. Ігнатович погодився замирення з царем Олексієм Михайловичем. До того ж взяття та повне знищення 11 серпня 1668 р. військами князя Григорія Ромодановського полкового міста Ніжина остаточно показало безперспективність подальшої боротьби.

Ситуацію погіршував і кримський фактор, означений новим походом татар – союзників гетьмана П. Дорошенка на Лівобережну Україну. 10 жовтня 1668 р. кримські орди підійшли до Путивля. У битві під Гайвороном українсько-московські війська очолювані князем Г. Ромодановським та старшинами М. Гвинтівкою і В. Ігнатовичем завдали ворогу відчутних втрат. Водночас, у ході бою, за свідченнями ніжинського протопопа Симеона Адамовича, загинули син та челядник М. Гвинтівки [10, с. 95].

До Москви було відправлено чергове українське посольство з метою скасувати неприйнятні для української старшини умови Московського договору 1665 р. На чолі посольства, що дипломатичним шляхом намагалися залагодити наслідки українсько-московської війни 1668 р. перебували М. Гвинтівка та В. Ігнатович. Посли заявили Малоросійському приказу, що наказний гетьман Д. Ігнатович прагне залишитися у союзі з московським царем. Не розриваючи відносини України з Московією, Д. Ігнатович рішуче домагався відновлення умов Переяславської угоди 1654 р. [11, с. 228]. Підсумком переговорів стало підписання у березні 1669 р. Глухівських статей – нового українсько-московського міждержавного договору. Царський уряд змушений був відмовитися від введення в Україні податкової та адміністративної систем внутрішньо московського зразка, а московські стрільці залишилися лише у

найбільших містах Лівобережжя – Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі. Таким чином, текст Глухівських статей став максимальним дипломатичним успіхом української старшини в відносинах з Москвою, зважаючи на відсутність єдності для збройного протистояння московським стрільцям і результати спалення військом князя Г. Ромодановського міст Ніжина та Чернігова. Входження в довіру до нового гетьмана Д. Ігнатовича (1669-1672 рр.) сприяло подальшому просуванню М. Гвинтівки шаблями політичної кар'єри. Український історик кінця ХІХ ст. О. Лазаревський та сучасні вітчизняні дослідники називають його одним з найближчих соратників лівобережного гетьмана [12, с. 8]. Отримавши посаду генерального осавула, М. Гвинтівка двічі впродовж 1669-1672 рр. перебував у ранзі наказного гетьмана. Так, у 1670 р. він брав участь у придушенні козацько-селянської війни під проводом Степана Разіна на Слобожанщині [13, с. 297].

Активність М. Гвинтівки у залагодженні українсько-московського конфлікту у 1669 р. сприяло формуванню в історіографії його образу як зрадника українських інтересів. Цієї тези дотримуються історики О. Реєнт, І. Коляда, сучасний ніжинський краєзнавець О. Уривалкін. Приписуване ніжинському полковнику тавро зрадника закріпилося в українській історіографії під впливом російсько-радянської історичної школи та його приналежності до близького оточення Д. Ігнатовича, який активно протидіяв інкорпорації Гетьманщини до складу Московського царства. Формуванню даного образу сприяло те, що січовик М. Гвинтівка став ніжинським козаком, який найчастіше перебував у складі українських посольств до Москви. Відомо, що найменше 5 його поїздок: у вересні 1665 р., жовтні 1667 р., січні 1669 р., травні 1669 р., січні 1671 р. Одна з поїздок уже на посаді генерального осавула є недатованою [14, с. 278-279]. Проте, усупереч першому уявленню, ми можемо стверджувати, що М. Гвинтівка належав до числа помірковано національно налаштованої козацької старшини на чолі з гетьманом Д. Ігнатовичем, що шляхом переговорів та продовжуванням політики полівасалітету у зовнішніх відносинах з сусідніми державами намагалися зберегти українську державність.

Підтвердженням прихильності М. Гвинтівки до захисту та збереження української державності є недовіра до нього з боку московського уряду, незважаючи на ряд його візитів до Москви. Хиткість своїх позицій відчував і гетьман Д. Ігнатович, що неодноразово повертався до поновлення умов Переяславського договору 1654 р. і наголошував на амністії засланих до Сибіру українських старшин. З метою протидії зростаючому московському впливові у порубіжному з Москвою Ніжинському полку, на початку 1672 р. гетьман вдруге надає М. Гвинтівці ніжинське полковництво [15, с. 642]. Як наслідок, за підтримки московських стрільців проти гетьмана Д. Ігнатовича та національно налаштованої козацької старшини була організована змова. Вночі 13 березня 1672 р. стрільці батуриної залоги оточили гетьманський двір. Дем'яна Ігнатовича було спіймано та заарештовано. Дізнавшись про арешт гетьмана, ніжинський полковник М. Гвинтівка поспішно залишив свій будинок у Ніжині на території Старого міста та подався до сотенного містечка Коропа Ніжинського полку. З відписки ніжинського воеводи в Ніжині Івана Ржевського від 14 березня 1672 р. ми довідуємося, що останній віддав наказ опечатати

будинок ніжинського полковника. Водночас, до швидкої повторної присяги на вірність московському царю Олексію Михайловичу було приведено наказного полковника ніжинського Василя Ігуменського, що дозволило Москві уникнути збройних виступів і можливого варіанту взяття ніжинцями полковника під свій захист. Сам М. Гвинтівка, після недовготривалої зупинки у Коропі, вирушив у напрямку до Москви. Чому полковник подався саме в такому напрямку? Чи він намагався у будь-який спосіб врятувати своє життя? На ці питання поки немає відповіді. Варто лише припустити, що вирушивши до Москви в той час, коли гетьмана вже було заарештовано, М. Гвинтівка міг покладатися лише на свій досвід попередніх візитів до російської столиці та особистий авторитет. Саме тут, у столиці Московської держави, М. Гвинтівка і був заарештований як зрадник. Антимосковські заколотники разом зі своїми сім'ями були заслані до Сибіру, де більшість з них і померли. Разом з Матвієм Гвинтівкою у далеку дорогу до Сибіру вирушили його дружина Ірина та сини Юхим та Федір. Подальша доля колишнього ніжинського полковника є невідомою.

Отже, життя і діяльність провідного військового і державного діяча II пол. 60-тих – поч. 70-их рр. XVII ст. Матвія Гвинтівки яскраво характеризує еволюцію державницьких поглядів представників політичної еліти Гетьманщини. Головною причиною неоднозначності оцінки військово-політичної діяльності М. Гвинтівки є брак джерел та строкатість історіографічних тлумачень, що, у свою чергу, породжує дискусію, головне питання якої можна сформулювати таким чином: був ніжинський полковник захисником чи зрадником державних і національних інтересів України? Поряд з тим, проведений аналіз попередніх наукових досліджень, факти відмови ніжинським полковником підписувати Московський договір й придушувати збройні виступи власного народу, намагання зберегти єдність українських земель обох берегів Дніпра, перебування в близькому оточенні до гетьмана Д. Ігнатовича, недовіра до нього з боку царського уряду та саме заслання до Сибіру дозволяють стверджувати про намагання М. Гвинтівкою зберегти права та свободи українського народу перед лицем наступу Московської держави.

Джерела та література:

1. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.
2. Горобець В.В. «...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить». Елекційні змагання на Лівобережжі України 60-х років XVII ст. / В. В. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 237-264.
3. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – Київ-Львів, 2004. – 1087 с.
4. Там само.
5. O'Brien B. Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslavl Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654-1667. – Los Angeles : University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963. – 140 p.
6. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729-1730 гг. – Чернигов, 1901. – 417 с.

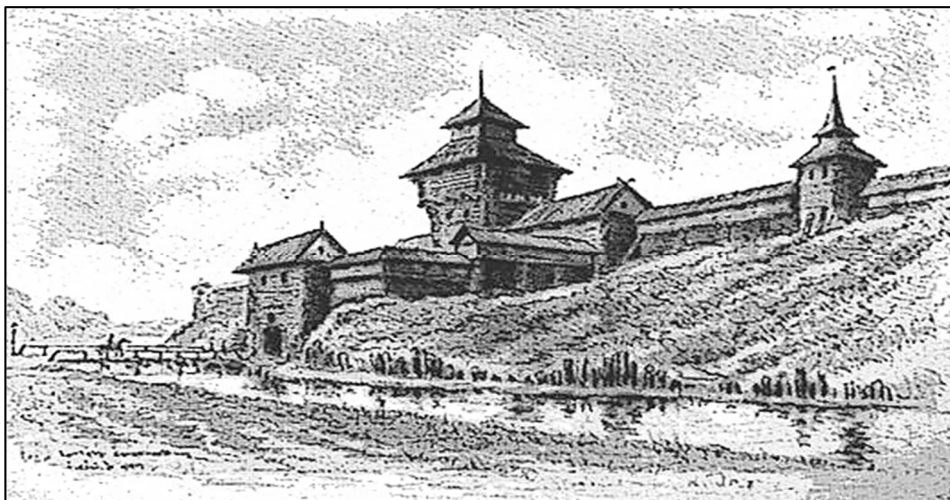
7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів, 2004. – 1087 с.
8. Історія Української РСР: У 8 т. і 10 кн. / Г.Я. Сергієнко та ін. – Т. II. – К., 1979. – 616 с.
9. Кривошея В.В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К., 2010. – 792 с.
10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею. В 15 т. – Т. VII. (1657-1663, 1668-1669 гг.). – СПб, 1872 – 398 с.
11. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
12. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. В 3 т. / А.М. Лазаревский. – Т.Ш. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
13. Історія Української РСР: У 2 томах. / Ред. кол. О.К. Касименко (головн. ред.) та ін. – К.: Видавництво АН УРСР, 1953. – Т. I. – 1953. – 784 с.
14. Кривошея В.В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К., 2010. – 792 с.
15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. IX. (1668-1672 гг.). – 1877. – 988 с.

Опубліковано: Желєзко Р. Військово-політична діяльність ніжинського полковника Матвія Гвинтівки: зрада чи захист державних і національних інтересів Гетьманщини? // Література і культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 19-28.

Роман Желєзко

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ ДЕМКА ІГНАТОВИЧА (1668-1672): ПЛІД КОЗАЦЬКОЇ ВІДВАГИ ЧИ ГІРКИЙ ПРИСМАК ЗРАДИ БАТЬКІВЩИНИ?

Гетьманування Демка Ігнатовича (1668-1672) є доволі цікавим і складним періодом в історії Гетьманщини. За три з лишком роки Гетьманщина змогла внутрішньо зміцнити і дати відсіч наступу Московського царства на українську державність. Гетьманська булава відійшла до рук вмілого державного і військового діяча, який міг претендувати на статус «нового Богдана Хмельницького». Втім, внутрішні суперечки старшини, яка розривалася між своєю прихильністю Москві, Варшаві чи Стамбулу, міжстановий конфлікт у суспільстві Гетьманщини, де міщани і духовенство стояли на ворожих до України позиціях, наявність одночасно декількох гетьманів, падіння бажання селянства поповнювати лави козацтва, процес «другого закріпачення селян» православним духовенством і старшиною, пряме втручання Москви у внутрішню політику Гетьманщини, - усі ці фактори дозволяють асоціювати період гетьманування Д. Ігнатовича з «клубком, де переплелися чорні та білі нитки». Білий колір умовно асоціюється з козацькою звитягою і самопожертвою, якими були наповнені 1668-1672 рр., а чорний – з проявами зради українцями

Міські фортечні укріплення XVII ст.

Батьківщини. Підбне «чорно-біле переплетіння» можна простежити на прикладі будь-якого козацького полку доби Д. Ігнатовича. Метою даної статті є спроба окреслити ключові аспекти історії Ніжинського козацького полку 1668-1672 рр., їх наслідки для гетьмана Д. Ігнатовича та української державності II пол. XVII ст.

1. **Столичний статус.** З офіційним закріпленням гетьманської булави за Д. Ігнатовичем у 1669 р. й до ліквідації російським урядом Гетьманщини у 1764 р. всі гетьманські резиденції розміщувалися на теренах Ніжинського козацького полку. Коли вперше постало питання про обрання міста, де б базувалася гетьманська резиденція, жереб мав пасти на полковий Ніжин. Втім, друга українсько-московська війна 1668 р., в ході якої 11 вересня 1668 р. московська армія князя Г. Ромодановського спалила все дерев'яне передмістя Ніжина та пограбувала саме місто, позбавила полковий центр можливості стати резиденцією гетьмана. Поряд з тим, руйнування Ніжина не завадили Ніжинському полку в цілому одержати столичний статус. Й тут не обійшлося без втручання Москви. Московський уряд прагнув, щоб резиденція українського гетьмана розташовувалася поблизу земель Московського царства. А Ніжинський полк безпосередньо межував з Московією. Як наслідок, через руйнування Ніжина, гетьманська резиденція була перенесена до Батурина – сотенного містечка Ніжинського полку. Батуринська сотня й всі її землі виводилися з-під влади ніжинського полковника й відтепер були у віданні гетьмана Д. Ігнатовича та генеральної старшини. Землі, ліси, гаї, озера, ставки та села разом з людьми тепер стали ранговими володіннями генеральної старшини та наближених до гетьмана осіб. У військовому плані козаки Батуринської сотні тепер являли окремий підрозділ, що виконував доручення гетьмана та забезпечував його особисту безпеку та охорону гетьманської резиденції.

Набуття столичного значення закріпило за Ніжинським козацьким полком статус одного з центрів українського державотворення та дипломатичного осередку. Так, у Батурині проводилась більшість старшинських рад, засідав Генеральний суд Гетьманщини тощо. Для прикладу, у 1675 р. Генеральний суд у Батурині вів справу селянина Андрія з села Талалаївка Ніжинського полку, який поширював Ніжинщиною загрозливі чутки про можливий бунт ніжинців проти московського царя Олексія Михайловича [2, с. 59].

За умовами Глухівських статей 1669 р. Ніжин був одним з п'яти міст, де мали розташовуватися залоги московських стрільців на чолі з воєводою. Місцем базування московських військ та царських чиновників став ніжинський замок. Московська присутність перетворила Ніжин на один з центральних пунктів українсько-московських урядових контактів. Якщо Москву в цих контактах часів Д. Ігнатовича представляв воєвода Іван Ржевський, то з боку Гетьманщини ці функції забезпечував ніжинський полковник.

Через землі Ніжинського козацького полку пролягала низка міжнародних шляхів, що з'єднували Європу з землями Московського царства та Османською імперією. Починаючи з 1669 р. міста Ніжин, Батурин, Глухів та інші стали місцями зупинок різноманітних іноземних посольств. Найчастіше населення Ніжинського полку зустрічало і приймало посольства Османської імперії, що у II пол. XVII – I пол. XVIII ст. через Україну прямувало до Москви. Відповідно до 10 пункту Глухівських статей 1669 р. в низці міст Гетьманщини, що розташовувалися на торгових шляхах і маршрутах іноземних посольств, було створено поштові станції [3, с. 466]. Найважливішими в межах Ніжинського полку були поштові станції гетьманської резиденції Батурина та полкового Ніжина.

2. Гетьман Д. Ігнатович та ніжинська козацька старшина. Ніжинська козацька старшина відіграла помітну роль від початку й до кінця гетьманування Д. Ігнатовича. Ніжинський полковник Остап Золотаренко був одним із трьох полковників, які разом з представниками міщан і полкової старшини у грудні 1668 р. обирали Д. Ігнатовича повноправним гетьманом на закритій старшинській раді у Новгород-Сіверську – сотенному містечку Ніжинського козацького полку. Старшинська рада не мала кворуму, тому була нелегітимною. Всі учасники ради усвідомлювали це й тому вагалися обирати Д. Ігнатовича гетьманом. Причин до вагання було вдосталь: відсутність інших кандидатів на булаву, нестача представників зі всіх полків Лівобережжя. До того ж, юридично гетьманом всієї України досі був Петро Дорошенко, якого у червні 1668 р. козаки обох берегів Дніпра обрали своїм гетьманом й клялися йому у вірності.

Д. Ігнатович передбачив можливість такого повороту подій й тому завчасно наказав вірним йому козакам оточити двір, де мала проходити рада. Двері до світлиці були заперті. Старшина була поставлена перед фактом того, що якщо вони не оберуть Д. Ігнатовича гетьманом, навряд чи хто вийде зі світлиці живим. Присутній на раді чернігівський архієпископ Лазар Баранович запропонував старшинам, козакам та міщанам обрати гетьманом Д. Ігнатовича – відважного та досвідченого козака, активного учасника Національно-визвольної революції 1648-1657 років. Український народ потребував лідера, а

Ніжин та його околиці на карті Р. Занноні, XVIII ст.

козаки гетьмана, тож рада одноголосно запропонувала гетьманську булаву Д. Ігнатовичу. Наперед підготовлені козаки внесли до світлиці гетьманські клейноди, з поміж яких красувалася всім бажана гетьманська булава. Згідно старого козацького звичаю, присутні запропонували Д. Ігнатовичу взяти булаву, а разом з тим і відповідальність за український народ та його славних синів-козаків. За тим же звичаєм, претендент двічі відмовився від булави, «як стара дівка від багатого жениха» [7, с. 106]. За третім проханням Д. Ігнатович змилювався над ніжинським полковником О. Золотаренком та іншими учасниками ради й погодився стати другим в історії гетьманом Лівобережної України. Першим, як відомо, був Іван Брюховецький, обраний на гетьманство у 1663 р. у ході кривавої ніжинської Чорної ради.

Суперечливість обрання Д. Ігнатовича гетьманом стала стимулом для появи дієвої опозиції з боку козацької старшини. До числа опозиціонерів увійшов і ніжинський полковник О. Золотаренко, який брав участь у виборах гетьмана проти власної волі. Невиключно, що Остап, як і його батько Василь Золотаренко, теж прагнув гетьманської булави. Розуміючи реальну небезпеку з боку Ніжина, де до того ж базувалися московські стрільці, у січні 1669 р. Д. Ігнатович позбавив О. Золотаренка ніжинського полковництва. Полковницький пірнач перейшов до глухівського сотника Пилипа Уманця. Втім, вже у 1671 р. посада ніжинського полковника перейшла до Матвія Гвинтівки. Така часта зміна ніжинських полковників за 3,5 роки гетьманування Д. Ігнатовича пояснюється недовірою гетьмана до полковників, їх промосковською орієнтацією, нездатністю ефективно діяти в умовах наступу Москви на українську державність. На жаль, ніжинська старшина не збиралася

продовжити боротьбу рядового ніжинського козацтва проти наступу Москви, як це мало місце у 1668 році.

Всупереч опозиції гетьману, територіальна близькість до гетьманської резиденції дозволила декільком ніжинським старшинам поповнити склад Генерального уряду Гетьманщини. Так, борзенький сотник Петро Забіла у 1669 р. став генеральним обозним, а Матвій Гвинтівка – генеральним осавулом [6, с. 163]. Також, за часів Д. Ігнатовича, М. Гвинтівка двічі призначався наказним гетьманом. За наполяганням гетьмана з Сибіру було повернуто ніжинського старшину Левка Бута, засланоного туди після подій Чорної ради як «зрадника московського царя і прибічника Речі Посполитої».

Особиста образа і бажання помсти за відібрану полковницьку посаду стали причиною участі П. Уманця в змові проти гетьмана Д. Ігнатовича. У березні 1672 р. П. Уманець особисто брав участь у арешті Д. Ігнатовича та його висилці до Москви. Через поранення шаблею під час бійки з П. Уманцем та іншими промосковськими старшинами й те, що зв'язаного Д. Ігнатовича вивозили на возі накритим шкірою, автор «Історії Русів» помилково вважав, що гетьман загинув і був похований у 1672 р. у Батурині [5, с. 223]. За участь у змові проти Д. Ігнатовича у 1672 р. П. Уманець вдруге одержав ніжинське полковництво. Тепер вже з рук нового гетьмана Івана Самойловича.

3. Міщани Ніжинського полку – «Держава в державі». У ході другої українсько-московської війни 1668 р., театр бойових дій якої розгорівся в таких містах Ніжинського полку як Ніжин, Батурин, Глухів та інших, міщани почасти стояли осторонь боротьби проти московських військ, а то й відверто підтримували Москву. Найкраще зрадницькі дії міщан Ніжинського полку у цій війні простежуються на прикладі полкового Ніжина. З 1625 р. ніжинські міщани володіли Магдебурзьким правом, за яким мали власний магістрат, звільнялися від сплати податків і здійснення відробітків на користь ніжинського полковника та військової служби у складі сотень Ніжинського полку. Станом на 1669 р. ніжинські міщани, переймаючись питанням особистого збагачення за рахунок торгівлі, бачили своїм захисником та господарем не гетьмана Д. Ігнатовича, а московського царя Олексія Михайловича. Українсько-московська війна 1668 р. була не вигідна міщанам, бо заважала прибутковій торгівлі. Принагідно зазначити, що станом на той таки 1669 р. Ніжин був одним з центрів торгівлі Лівобережної України. У місті щороку проводились три величезні ярмарки: Всеїдний, Троїцький та Покровський, що тривали до двох тижнів кожний. Козацька адміністрація регулярно вимагала від міщан підводи, коней, провіант, яких потребувало військо. Таким чином, міщани вважали своїм ворогом не московитів, а українську козацьку адміністрацію. Навіть спалення дерев'яного передмістя Ніжина московською армією Г. Ромодановського вважалося міщанами лихом, що сталося з вини козаків. У цій непростій ситуації конфлікту козаків і міщан Ніжинського полку найкраще зорієнтувався московський уряд. Допоки гетьман Д. Ігнатович вирішував питання завершення війни з Москвою й не міг розібратися з проблемами свавільних міщан, царський уряд першим попіклувався про постраждалих ніжинців. Так, у 1669 р. московський цар у Глухівських статтях прописав указ, яким звільнив ніжинських міщан, чие майно постраждало у війні 1668 р., від сплати податків

та виконання різноманітних відробітків терміном на 10 років [3, с. 464]. Тим самим, цар Олексій Михайлович остаточно сформувався в очах ніжинського міщанства як їхній захисник проти сваволі гетьмана та ніжинського полковника.

Податкові пільги від гетьмана одержали і міщани сотенного містечка Коропа. Д. Ігнатович особистим універсалом звільнив коропців на п'ять років від *«суспільних та приватних податків, подимних чиншів, дорочних платежів, грошей на підводи і самих підвід, мита на товари, чопових, капещизни та інших повинностей»* [4, арк. 35-36].

Події в Ніжинському полку 1668-1669 рр. яскраво показують, що наявність самоврядування в міщан за Магдебурзьким правом приносить користь в економіці й одночасно несе шкоду процесу консолідації всіх станів суспільства Гетьманщини перед лицем ворога, яким була Москва. Зрозуміло, що пільги, даровані Глухівськими статтями міщанам Ніжинського полку, були просякнуті присмаком зради Батьківщини-Гетьманщини.

4. Політичні ігри ніжинського протопопа Симеона Адамовича. Духовенство Ніжинського козацького полку II пол. XVII ст. більше втручалося в політику й вершило державні справи, ніж піклувалося про душі українців. Активним представником цієї когорти духівників в часи гетьманування Д. Ігнатовича є ніжинський протопоп Симеон Адамович. Поштовхом до пробудження владних амбіцій С. Адамовича стало завершення українсько-московської війни 1668 року. Незважаючи на наявність серед козацтва цілої плеяди талановитих дипломатів, С. Адамович взявся особисто вирішити військовий конфлікт між Гетьманщиною та Московським царством. Так, у жовтні 1668 р. він разом з колишнім ніжинським полковником (1663-1667 рр.) Матвієм Гвинтівкою та братом гетьмана Василем Ігнатовичем поїхали до Москви для укладення перемир'я. Дипломатичний хист та небажання Московії продовжувати далі війну з Україною призвели до укладення миру, яким стали Глухівські статті березня 1669 року.

С. Адамович був гарним маніпулятором та вмів використовувати оточуючих людей у своїх цілях. Так, прикладом цього є його *«дружба»* з ніжинським полковником Матвієм Гвинтівкою. Останній, будучи генеральним осавулом в уряді гетьмана Демка Ігнатовича, став цінним джерелом інформації про наміри та думки нового гетьмана щодо московської влади в Україні. Отриману від М. Гвинтівки інформацію, пов'язану з діяльністю Д. Ігнатовича, С. Адамович передавав ніжинському воєводі Івану Ржевському, голові

Українське міщанство XVII-XVIII ст.

Малоросійського приказу Артаману Матвєєву та пересилав особисто московському царю.

Після повернення з Москви 10 січня 1669 р. ніжинський протопоп оселився у Ніжинського замку, під захистом московських стрільців. На прохання С. Адамовича ніжинський воєвода І. Ржевський ще 1 січня викупив його дружину із полону в Прилуках, де її 17 тижнів тримав прилуцький полковник Івашко. Не виключено, що ув'язнення дружини протопопа було викликано його промосковською політикою, підлабузництвом перед московським царем Олексієм Михайловичем. Після цього С. Адамович разом з родиною та челяддю жив у Ніжинському замку та повідомляв царю Олексію Михайловичу про настрої ніжинців щодо царської влади на території Лівобережної України. Живучи в Ніжині С. Адамович розсилав свої листи по Україні. В одному з листів до архієпископа Мелетія від 19 січня 1669 р.,

Московський стрілець

протопоп, зважаючи на відсутність єдності серед козаків (одні підтримували Д. Ігнатовича, другі – П. Дорошенка, а треті – П. Суховія), закликав не виводити з Лівобережжя воєвод зі стрільцями та збільшити їх кількість [1, с.12-13].

Будучи радником гетьмана Д. Ігнатовича, С. Адамович регулярно писав на нього доноси в Москву, звинувачуючи в зловживанні владою і ворожих діях по відношенню до царя Олексія Михайловича. Відомо, що у січні 1669 р. С. Адамович писав до Кремля, що гетьман має намір щоб «в Україні і нога московська не стояла». Згодом ніжинський протопоп скаржився, що Д. Ігнатович тривалий час тримав його у в'язниці, забрав собі його прибутки з пасік та горілочаних котлів і, що найголовніше, гетьман «великий ворог, а не друг пресвітлій царській милості». Тривалий час Д. Ігнатович не зважав на ці доноси, не вірили в них і у Москві. Намагаючись з останніх сил вислужитись перед царем, у вересні 1670 р. С. Адамович надіслав листа до Константинопольського патріарха з вимогою прокляття гетьмана. Через тиск турецького султана та правобережного гетьмана П. Дорошенка, патріарх був змушений накласти анафему на Д. Ігнатовича. Цікаво, але одним з посланців П. Дорошенка до патріарха в питанні накладення прокляття був ніжинський козак Роман Ракушка – вірогідний автор «Літопису Самовидця». Після цих подій до імені гетьмана додалось друге прізвище – Многогрішний, за яким він нині і відомий в історіографії. Анафема стала останньою краплею у розгортанні конфлікту між С. Адамовичем і Д. Ігнатовичем. З історіографічних розвідок відомо, що в січні 1672 р. гетьман Д. Ігнатович, відаючи про антидержавні дії С. Адамовича, ледь не відсік шаблею йому голову прямо у себе в світлиці в Батурині. Вихопивши шаблю, Д. Ігнатович заявив протопопу: «Ти заодно з москалями і мною торгувати намагаєшся» [8, с. 110].

Замах на життя глибоко образив ніжинського протопопа, і тому усунення Д. Ігнатовича від влади стало для С. Адамовича справою честі. Протопоп регулярно надсилав до Москви листи з доносами на гетьмана, звинувачуючи останнього у зраді царю. Москва спершу не вірила протопопу. Як наслідок, після позбавлення Д. Ігнатовича гетьманської булави у березні 1672 р. С. Адамович був схоплений царськими людьми як спільник гетьмана. Лише після ряду допитів, на яких С. Адамович «крутився, наче в'юн на сковорідці», з протопопа зняли всі підозри. В листах до московських урядовців С. Адамович принизливо називав себе *«останній раб і недостойний богомолець»*, *«не людина»*, *«убогий хробак»*, намагаючись виправдатися і відвести від себе підозру [1, с. 14]. З джерел відомо, що ніжинський протопоп тричі особисто відвідав Москву у правління царя Олексія Михайловича: 1668 р., 1669 р. та 1673 рік. Цікаво, що не всі українські гетьмани особисто приїздили до столиці Московського царства. Не відвідував Кремль і гетьман Д. Ігнатович. Володарі гетьманської булави боялися візиту, який міг закінчитися їхньою смертю або ув'язненням. Натомість, С. Адамович під час своїх поїздок виявляв неабияку хитрість, розуміючи, що духовну особу ніхто не зачепить, чого не скажеш, наприклад, про ненадійного гетьмана Д. Ігнатовича, якому у Москві не довіряли. Таким чином, ніжинський протопоп доклав рук до позбавлення Д. Ігнатовича гетьманської влади. Спочатку він фактично позбавив гетьмана представницької функції на міжнародній арені, а потім, у 1672 р., шляхом довгого ланцюга доносів до організації Москвою державного перевороту в Гетьманщині й висилки Д. Ігнатовича до Сибіру. Таким чином, діяльність ніжинського протопопа С. Адамовича була нічим іншим, як зрадою інтересів української держави.

Отже, дії та позицію окремих станів суспільства у Ніжинському козацькому полку часів гетьмана Д. Ігнатовича варто класифікувати як зрада Батьківщини. Наслідки українсько-московської війни 1668 р. та спалення московською армією Ніжина не були засвоєні як гіркий урок міщанами, духовенством та більшістю старшини. Ці суспільні стани Ніжинського полку стали осторонь, а то й були в опозиції до намагань гетьмана Д. Ігнатовича захистити українську державність від московської агресії. Для ніжинських міщан, духовенства (протопоп С. Адамович) та полкової старшини (полковник П. Уманець) останньою апеляційною інстанцією, захисником і господарем був московський цар, а не український гетьман.

Соратниками Д. Ігнатовича в його справі збереження української державності були лише рядові козаки Ніжинського полку. Втім, через присутність в Ніжині московських стрільців, відчутні втрати в ході боїв 1668 р. й відсутність полковника-лідера, ніжинські козаки не мали змоги знову виступити проти натиску Москви. Після позбавлення Д. Ігнатовича гетьманської булави, ніжинське козацтво повністю потрапило під вплив промосковської старшини, зокрема П. Уманця. Під керівництвом останнього ніжинці були залучені новим гетьманом І. Самойловичем до відвойовування Правобережної України, що теж мала стати володінням московського царя.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. - Т. VIII. - СПб.: В типографии В.В. Платца, 1875. - 400 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. - Т. X. - СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. - 874 + 15 с.
3. Глухівські статті. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію. Київ-Львів: НТШ, 2004. С. 458-474.
4. Інститут Рукопису НБУ. - Ф. 8. - Спр. 239. - Арк. 35-36.
5. Історія Русів. / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. - К.: Рад. письменник, 1991. - 318 с.
6. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К.: Вид. дім «Стилос», 2004. - 391 с.
7. Літопис Самовидця / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири. - К.: Наукова думка, 1971. - 208 с.
8. Соловьев С. История России с древнейших времен. - Т. 12. - М., 1862.

Людмила Лесик

ВІДПИСКИ НІЖИНЬСЬКИХ ВОЄВОД 50-70-х РОКІВ XVII СТ. У «АКТАХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ИСТОРИИ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ»

Російські військові контингенти, які після 1654 р. дислокувалися у найбільших містах Гетьманщини, відіграли важливу роль в інкорпорації Української козацької держави до Московського царства (з 1721 р. – Російської імперії). Перший російський гарнізон на території Гетьманщини було введено до Києва навесні 1654 р. Згодом російські військові залоги з'явилися в Чернігові, Переяславі, Ніжині та інших великих містах. Очоловали гарнізони воєводи, у віданні яких були не лише військові справи, але й адміністративні.

Сьогодні питанню українсько-російських відносин XVII ст., зокрема, дислокації російських військ на території Гетьманщини, присвячено низку праць. Одними з перших почали вивчати російські гарнізони в містах Гетьманщини дослідники історії тих міст, де дислокувалися російські військові контингенти, насамперед Києва: М. Берлинський [1], М. Закревський [2], В. Іконников [3], М. Оглоблін [4], О. Андрієвський [5] та інші.

Так, М. Оглоблін одним з перших порушив питання воєводських «вестовых записок» та введення їх у науковий обіг [6.] У дослідженні О. Барсукова представлено хронологічний та алфавітний перелік воєвод, серед них міститься список ніжинських воєвод [7]. Ф. Шевченко зацентрував своє дослідження на московських воєводах в Україні у другій половині XVII ст., розглянувши і російські гарнізони в містах Гетьманщини [8]. Окремі розділи своєї монографії про Малоросійський приказ присвятила російським військовим контингентам в Гетьманщині дослідниця К. Софроненко [9].

Московські стрільці

Серед сучасників різні аспекти українсько-російських відносин розглядають Р. Железко [10], О. Бондар [11], О. Галушко [12]. Дослідник А. Іваненко вивчав у своїх роботах проблему розміщення царських гарнізонів на території Гетьманщини та чисельність особового складу царських гарнізонів в Лівобережній Україні [13]. В. Назаренко присвятив кілька праць дослідженню Київського гарнізону другої половини XVII–XVIII ст. [14].

Серед робіт російських істориків заслуговує на увагу дослідження А. Алмазова, присвячене облозі «*верхнего земляного города*» Ніжина у 1668 р. Досліднику на основі віднайдених в архіві документів, вдалося реконструювати багато деталей облоги «*верхнего земляного города*» [15].

Мета дослідження: на основі документів VI, VII, VIII, IX томів «*Актов, относящихся к истории Южной и Западной России*» показати характер взаємодії ніжинського воеводи та царського уряду, визначити основне коло питань, про які він обов'язково звітував, а також розглянути становище російського військового контингенту в Ніжині. При залученні інших першоджерел варто б дослідити російський гарнізон більш детально, але це вже тема іншого дослідження.

Після Переяславської угоди 1654 р. справами Гетьманщини в Московській державі опікувалася спеціальна канцелярія Посольського приказу. 31 грудня (дата за старим стилем) 1662 р. цю канцелярію було перетворено на Малоросійський приказ, у віданні якого і перебували російські гарнізони, що перебували в містах Гетьманщини [16].

Розглянемо як з'явився у Ніжині російський гарнізон. Відомо, що у січні 1658 р. до України прибув московський посол боярин Богдан Хитрово, що привіз царські пункти, в яких вказувалася вимога розмістити в Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших містах царських воевод із залогами. Воеводи мали збудувати в цих містах фортеці і відати лише справами своїх гарнізонів. Тодішній гетьман України І. Виговський, щоб залучитися підтримкою російського царя, погодився на розміщення в українських містах царських залог [17].

За статтями, укладеними на Переяславській раді в жовтні 1659 р. санкціонувалося призначення царських воевод до найбільших міст Гетьманщини, в тому числі й Ніжина («*для обороны от неприятеля*») У Московських (1665 р.) та Глухівських (1669 р.) статтях також підтверджувалася присутність у найбільших містах Гетьманщини російських гарнізонів. Гетьман І. Мазепа у Коломацьких статтях 1687 р. підтвердив присутність російських

воевод та ратних людей у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та Острі «для оборони от неприятеля и чтоб впредь в малороссийских городах замешания и измены ни от кого никаких не было» [18].

Московські воеводи повинні були командувати не лише російськими військовими гарнізонами. Вони стежили за діяльністю місцевої козацької адміністрації та внутрішньою політикою на підпорядкованих йому територіях [19]. Так, у наказі ніжинському воеводі І. Ржевському в 1665 р. було вказано, що він мав піклуватися про те, щоб «изменники черкасы за рубеж в польскую и литовскую сторону и в иные государства не проехали, не прошли», передавати царю чолобитні та клопотання, стежити за станом фортець, залучати до роботи місцеве населення. Воеводи систематично відправляли до Москви своєрідні доповідні записки, в яких повідомляли про події, що відбувалися в Україні, в гетьманській та місцевій адміністрації та органах міського самоврядування [20]. Так, в царській грамоті 1668 р. ніжинському воеводі І. Ржевському рекомендувалося «а что у тебя учнетца делать, и ты б о том писал к нам почаству» [21].

Ділова документація, яку надсилав ніжинський воевода до Малоросійського приказу, була зібрана в багатотомнику «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (далі – Акты ЮЗР). У відписах, що були надіслані ніжинськими воеводами, містяться відомості про царські доходи та видатки, утримання царських ратних людей у містах, відносини із місцевим населенням і т. п.

Серед ніжинських воевод 50-70-х років XVII ст. відомі Семен Шаховський, Іван Ржевський та Степан Хрущов. Першим ніжинським воеводою дослідники називають Семена Шаховського (1659-1663 рр.) [22]. Другим воеводою у місті Ніжині був І. Ржевський. Зауважимо, що частину його відписок було опубліковано у «Переписке нежинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевскаго с Московским правительством» [23]. За даними дослідника О. Барсукова, І. Ржевський був ніжинським воеводою з 1665 р. до вересня 1672 р. [24]. Воевода С. Хрущов згадується у документах 1672 р. [25].

На перших порах перебування в містах Гетьманщини московські воеводи виконували переважно військові завдання (командували гарнізонами). За гетьманування І. Брюховецького (підписання Московських статей у 1665 р.) повноваження воевод розширилися. Зокрема, воеводи отримали право збирати податки з мешканців Гетьманщини (крім козаків та духовенства) [26]. Так,

«Начальні люди» стрілецького гарнізону

«Книга записная денежных сборов по городу Нежину ...» 1667 р., яку надіслав до Малоросійського приказу Іван Ржевський, містить інформацію про податки, які збрала в Ніжині російська адміністрація. Згідно джерела, з ніжинських міщан, які мали коней та волів, було зібрано 75 рублів 20 алтин 5 денег податку на користь царської казни. При цьому у джерелі вказано, що з ніжинських міщан мали брати лише подимний грошовий оклад, а з волів і коней хлібного та грошового окладу брати заборонялося. Воевода пояснив збирання податку досить просто: запланованої грошової суми від «подимного» зібрати не вдалося, тому російська адміністрація за рахунок іншого податку вирішила «перекрити» недоїмку [27]. Зібрані гроші було перераховано і покладено «в верхнем земляном городе в казенном погребе» [28].

Воевода І. Ржевський регулярно надсилав до царського уряду звіти про всі свої видатки [29]. Характерно, що всі покупки, зроблені воеводою, були розраховані на «осадное время» (у 1668 р. козаки намагалися вибити із міста російський гарнізон). Окрему статтю видатків воеводи складала виплата «государева жалованья нежинским стрельцам» [30]. 22 липня 1669 р. Іван Ржевський доповів про те, що отримав у Ніжині «присланные из Брянска хлебные запасы для ратных людей» [31]. Тоді у 48 стругах (різновид човна) Десною було направлено 4000 четей (російська міра об'єму сипучих тіл, близько 200 літрів) жита і 129 четей вівсяної крупи. Всі привезені хлібні запаси було складено у «верхньому земляному місті» у царській житниці [32].

Відзначимо, що і перший ніжинський воевода Семен Шаховський надсилав звіти про фінансове становище гарнізону. Воевода, зокрема, зазначив, що для виплат жалування і різних покупок мав у скарбниці «медных денег в Нежине в остатке тысяч с полтретьятнадцать (дванадцать з половиною – Ред.)» [33].

У відписах ніжинських воевод також міститься багато інформації про справи в Україні. Так, 16 травня 1669 р. воеводою І. Ржевським написано доповідну записку воеводою «с вестями о замислах Дорошенка та Суховиенка» [34]. Разом з цією доповідною запискою було надіслано також «распросная речь посланца Кириллы Сухачева о тогдашнем положении левой стороны Днепра» [35].

7 липня 1669 р. воевода Іван Ржевський повідомляє, що люди, які прийшли із Гадяча до Ніжина, чули, що татарські загони перебувають біля Полтави [36]. 11 лютого 1672 р. ніжинський воевода повідомив нову інформацію про становище козацьких справ на правому березі Дніпра [37]. Так, стрілець Стенка Прокофев привіз нові відомості з Переяслава. Разом з ним прийхав грек Ян Томара. Саме Томара повідомив воеводі, що татари розташувалися біля Корсуня. У відписці воевода також повідомив низку інших новин з українських земель [38].

Степан Хрущов 28 вересня 1672 р. написав відписку, в якій передав отриману інформацію від вихідця із татарського полону Федора Саскова про стан справ в Криму. 4 жовтня 1672 р. ніжинський воевода повідомив царський уряд про взяття турками Кам'янця-Подільського. Цю інформацію воевода дізнався від грека Родка Іванова, який їхав з Царгорода до Москви [39].

Свої відписки воеводи зазвичай передавали через стрільців чи інших російських вояків, які несли службу в Ніжині. Так, І. Ржевський відправив стрілецького п'ятидесятника Григорія Михайлова, щоб повідомити про справи в Ніжині [40]. Михайлов оповідав, що воевода ніжинський дуже остерігався

татар та козаків. Ржевський боявся щоб вони, за намовою *«изменника Демка Игнатова»* не прийшли з тієї сторони Дніпра війною на Ніжин [41]. Відомо, що у листопаді – на початку грудня 1671 р. воєвода І. Ржевський надіслав три доповідні записки до царського уряду з інформацією про події на Україні [42].

Ніжинські воєводи регулярно доповідали про особовий склад гарнізону та його озброєння. Так, 16 травня 1669 р. у своїй відписці воєвода І. Ржевський повідомив цілий ряд фактів про втечі російських ратників. Також воєвода повідомив про кількість озброєння, що зберігалось в місті [43]. Надіслав воєвода і повідомлення про недостачу грошей для 10 стрільців, що несли службу та повідомив про те, що роздав воякам 30 четей жита [44].

У червні 1669 р. воєвода Іван Ржевський повідомив уряд про втечу стрільців. Командир гарнізону доповів, що 17 червня 1669 р. голова московських стрільців Борис Глебов подав список стрільців-утікачів з 20 осіб. Воєвода зазначив, що зібрав усіх стрільців, що залишилися у місті та *«говорил я им чтоб они тебе служили и прежние свои службы и нужи терпное осадное сиденья и кровей своих не обругали»* [45]. На ці слова стрільці також дали відповідь *«служить де тебе ради, где ты, великий государь, укажиш, а в Нежине жить не хотят»*. Саме тому воєвода І. Ржевський скаржився, що не має людей для оборони міста. Воєвода відзначив, що наявних 273 стрільців для оборони Ніжина було явно не достатньо [46]. 28 грудня 1671 р. воєвода І. Ржевський надіслав чолобитну від ратних людей про їхнє складне матеріальне становище. Стрільці скаржилися, що не мали одягу, дров, харчів та їм не виплачували гроші. Російські вояки просили видати їм жалування і провіант, щоб *«голодною смертю не помереть и со всякие нужи в конець не погинуть»* [47].

Воєвода Семен Шаховський у одній із своїх відписок також повідомив про втечу 301 чол. і смерть 102 чол. з трьох ніжинських стрілецьких приказів [48]. Шаховський нарікав на те, що окремого наказу для перехоплення та повернення втікачів назад до Ніжина з Москви довго не надходило [49].

Крім відписок воєвод в «Актах ЮЗР» містяться й інші документи з життя Ніжина і перебування у цьому місті російського гарнізону. Так, у VII томі опубліковано царську грамоту ніжинському воєводі Івану Ржевському. Від імені царського уряду в грамоті наказували, щоб воєвода у Ніжині всіляко протидіяв *«зрадникам з табору гетьмана І. Брюховецького»*. У грамоті також було зазначено, що ніжинські міщани *«перебувають»* під високою монаршою рукою [50]. Були й інші царські грамоти, які містяться у IX томі «Актів ЮЗР». У них повідомляється, щоб ніжинським стрільцям було надано вино та оцет. Одночасно у грамоті було регламентовано покарання для стрільців-втікачів та заходи у перешкоджанні втікачам [51]. У VIII томі «Актів ЮЗР» міститься чолобитна ніжинських міщан на дії ратних государевих людей. В документі ніжинський війт, бурмістри та міщани повідомляли про ряд крадіжок, які вчиняли російські вояки. Так, вони винесли з церков міста та монастиря ікони, дзвони, книги та предмети культу. Міщани також просили дати окремий наказ воєводі на пошук вкраденого [52].

Отже, перебуваючи на території Гетьманщини, російські воєводи регулярно повідомляли московський уряд про стан справ у гарнізонах та загалом на українських землях. Саме тому воєводські відписки є цінним

джерелом не лише з історії російської військової присутності на українських землях, але й історії самої Гетьманщини. У відписах воевод міститься інформація про політичне життя козацької держави, перебування російських військових контингентів у містах і т. п. Основний масив інформації, яка міститься у відписах ніжинських воевод 1650-1670-х рр., – це відомості про забезпечення гарнізону, службу російських вояків, їхні втечі. Також воеводи повідомляли багато розвідницьких даних про стан справ у Гетьманщині та сусідніх землях. Від регулярності відписок (і їхнього змістовного наповнення) залежало безперебійне функціонування гарнізону (воевода мав вчасно повідомляти про закінчення грошей чи провіанту). До того ж, саме через повідомлення воевод у Москві знали стан справ в Гетьманщині і у відповідності до отриманої інформації коригували свою політику по відношенню до українських земель.

Джерела та література:

1. Берлинський, М. Ф. (1991) Історія міста Києва. К.: Наукова думка.
2. Закревский, Н. В. (1868) Летопись и описание Киева. М.: Унив. тип. Т. 1.
3. Иконников, В. С. (1904) Киев в 1654–1855 гг. Киев: Тип. Импер. Унив. Св. Владимира, Акцион. О-ва печ. изд. дела М. Т. Корчакъ-Новицкого.
4. Оглоблин, Н. Н. (1895) «Рас- ходная книга» Киевской при- казной избы. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ), Кн. XI (Отд. II), 1-26*; Оглоблин, Н. Н. (1886) «Киевский стол» Разрядного приказа. *Киевская старина (далі – КС), № 11, 536-552.*
5. Андриевский, А. (1895) Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–1764 гг. *Киевская старина, № 5. (Отд. 2.), 65–70*; Андриевский, А. (1889) Киевские толмачи. *Киевская старина, № 5/6, 586–594*; Андриевский, А. (1891) Архивная справка о моровой язве в Киеве в 1770– 1771 гг. *Киевская старина, № 8, 304–314.*
6. Оглоблин, Н. Н. (1885) Воеводские «вестовья отписки» XVII в. как материал для истории Малороссии. *Киевская старина, № 7 (июль), 365–416.*
7. Барсуков, А. П. (1902) Списки городских воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по печатным правительственным актам составил Александр Барсуков член археографической комиссии. СПб.
8. Шевченко, Ф. П. (2014) Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII века (С. Батуріна, Ed.). *Історичні студії: Збірка вибраних праць та матеріалів (До 100-річчя народження), 41-319.*
9. Софроненко, К. А. (1960) Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII – начала XVIII вв. М.: Изд-во. Моск. ун-та.
10. Железко, Р. (2013) Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині. *Сіверщина в історії України, №6, 180-183.*
11. Бондар, О. (2014) Чернігівська фортеця в другій половині XVII ст. *Сумський історико-архівний журнал, № XXII, С. 42-47.*
12. Галушко, О. (1998) Російські воеводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. В книзі: *Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Яценіхіна. Чернігів, 79-83.*
13. Іваненко, А. (2013) Проблема розміщення цаських гарні- зонів на теренах Гетьманщини. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Історичні науки, Вип. 79, 15-19*; Іваненко, А. (2014) До питання чисельності особового складу царських гарнізонів в Лівобережній Україні після укладення «Московських статей» 1665 року. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Історичні науки, Вип. 85, 5-8.*

14. Назаренко, В. (2014) Київська гарнізонна школа у XVIII ст. (учні та вчителі, структура і зміст освіти, матеріальне забезпечення навчального процесу). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Вип. 41, 36-41; Назаренко, В. (2015) Побутові умови та господарство Київського гарнізону у другій половині XVII – XVIII ст.

15. Алмазов, А. (2016, April 28) Осада «верхнего земляного города» Нежина во время Украинского востания 1668 г. Retrieved May 25, 2016, from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>

16. Софроненко, К. А. (1960) Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII – начала XVIII вв. М.: Изд-во. Моск. ун-та, 94.

17. Яковлів, А. (1993) Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. *Український історичний журнал*, №9, 122-128.

18. Компан, О. С. (1963) Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 116.

19. Дядиченко, В. А. (1959) Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. К.: Видавництво АН УРСР, 123.

20. Галушко, О. (1998) Російські воеводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. В книзі: *Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Яченіхіна*. Чернігів, 79-83.

21. (1872) Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (Т. VII). СПб.: Типография В. В. Печатц, 45.

22. Барсуков, А. П. (1902) Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по печатным правительственным актам составил Александр Барсуков член археологической комиссии. СПб., 158.

23. (1901) Переписка Нежинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевскаго с Московским правительством 1665-1667 гг. Чернигов: Земская типография, 1.

24. Барсуков, А. П. (1902) Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по печатным правительственным актам составил Александр Барсуков член археологической комиссии. СПб., 158.

25. Там само.

26. Шафонский, А. (1851) Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малыя России. Ч. 1. К.: Университетская типография, 253.

27. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (Т. VI) (1869) СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 215.

28. Там само, 217.

29. Там само, 217-229.

30. Там само, 221-222.

31. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 28-30.

32. Там само.

33. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. (Т. VII) (1872) СПб.: Типография В. В. Печатц, 339.

34. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (Т. VIII) (1875) СПб.: Типография В. В. Печатц, 164.

35. Там само, 165.

36. Там само, 238-239.

37. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 658-660.

38. Там само.

39. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. XI) (1879) СПб.: Типография М. Этингера, 50-51.

40. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 819-820.

41. Там само.

42. Там само, 580-582, 582-583, 612-613.

43. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VIII) (1875) СПб.: Типография В. В. Пратца, 166.

44. Там само, 167.

45. Там само, 239.

46. Там само.

47. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 615-617.

48. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VII) (1872) СПб.: Типография В. В. Пратца, 320.

49. Там само, 321.

50. Там само, 44-45.

51. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 23-28.

52. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VIII) (1875) СПб.: Типография В. В. Пратца, 71-72.

Опубліковано: Лесик Л. Відписки ніжинських воевод 50–70-х років XVII ст. у "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России" // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – Київ, 2016. – №1. – с.163-170.

Роман Железко

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ГЕТЬМАНА П. ДОРОШЕНКА ВПРОДОВЖ 1667-1677 років

Гетьман Петро Дорошенко

Сучасні студії вивчення козацької епохи в історії України приділяють вагомому увагу проблематиці боротьби українських державних і військових діячів другої половини XVII ст. за територіальну цілісність Гетьманщини. Актуальною є теза дослідників про намагання українських гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького (1648-1657), об'єднати в кордонах Гетьманщини всі етнічні українські землі, що йшло в розріз з тогочасними геополітичними планами сусідніх Україні держав: Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії та її васала Кримського ханства. Сумнозвісна Чорна рада червня 1663 р. неподалік Ніжина й Андрусівська угода 1667 р. поставили своєрідних хрест на планах українських державних діячів взяти під свій контроль всі етнічні українські землі, ласі плани щодо яких мали Варшава, Москва, Стамбул та Бахчисарай.

Гетьмани були змушені зосередити всі свої зусилля на боротьбу за єдність хоча б тих земель, що були у складі держави Б. Хмельницького, адже з 1663 р. на українських землях постало вже два гетьманати: лівобережний на чолі з обраним за підсумками Чорної ради в Ніжині гетьманом Іваном Брюховецьким, який орієнтувався на Москву, та правобережний, що був васалом польського короля.

Особливе місце серед гетьманів, що прагнули зберегти цілісність та єдність земель Гетьманщини, посідає постать правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676), державотворчий доробок якого став найуспішнішим з усіх наступників Богдана Хмельницького в епоху «Руїни». Важливою складовою державної політики гетьмана П. Дорошенка було намагання об'єднати розколоту по Дніпру Україну. З цією метою гетьман шукав прихильників серед козацької старшини як на пропольській Правобережній, так і на промосковській Лівобережній Гетьманщині.

Важливе місце у політичних планах гетьмана П. Дорошенка посідав Ніжинський козацький полк – столичний полк (з 1669 р.) Лівобережного гетьманату й найбільша військова одиниця на Лівобережжі. Так, у 1667 р. Ніжинський козацький полк складався з 20 сотень [1, с. 50]. Отже, перед П. Дорошенком поставало завдання здобуття контролю і поширення впливу на ніжинську козацьку старшину для подальшого її використання в боротьбі за об'єднання розколотої Гетьманщини.

На момент обрання П. Дорошенка гетьманом Правобережної України у 1665 р. ніжинським полковником був Матвій Микитович Гвинтівка (1663-1667) [2, с. 19-28] – соратник і прибічник гетьмана І. Брюховецького. Перебування даної особи на посаді ніжинського полковника не сприяло реалізації планів П. Дорошенка, що спонукало останнього вичікувати необхідних моменту та обставин.

Такими обставинами стала українсько-московська війна 1667-1668 років, причинами якої стали тяжкий економічно-податковий тиск на українське населення та невдоволення козацтва і селянства промосковською політикою гетьмана І. Брюховецького. У кінці 1667 р. більшість міст Лівобережжя були охоплені антимосковським повстанням. Одним з центрів зосередження невдоволених стало м. Ніжин. Зважаючи на стрімке збільшення територій, охоплених антимосковськими виступами, ніжинський полковник М. Гвинтівка приймає рішення виступити проти лівобережного гетьмана І. Брюховецького, розуміючи необхідність обрання нового керманіча лівобережного гетьманату. Потенційною кандидатурою на лівобережне гетьманство, а разом з тим і можливістю об'єднати розколоту по Дніпру Україну, була кандидатура правобережного гетьмана П. Дорошенка. Як наслідок, саме українсько-московська війна й ідея єдності України змусила об'єднатися двох раніше ворогуючих державних діячів. Початком співпраці між П. Дорошенком і М. Гвинтівкою, згідно «Актив ЮЗР», є кінець 1667 р. [3, с. 162]. Варто припустити, що в цей час ніжинський полковник М. Гвинтівка присягнув на вірність гетьману П. Дорошенку, обіцяючи йому підтримку ніжинських козаків.

Втрачаючи владу й підтримку козацької старшини, лівобережний гетьман І. Брюховецький вдався до рішучих каральних акцій, змушуючи своїх колишніх

Козацьке посольство. Малюнок XVII ст.

соротників по Чорній раді 1663 р. руками лівобережного козацтва придушувати антимосковські збройні виступи. Так, відповідний гетьманський наказ надійшов до ніжинського полковника М. Гвинтівки, який навідріз відмовився вбивати власне населення, мотивуючи це тим, що «ніхто і ніде свій зі своїм не воює» [4, с. 162]. Колишній прибічник «кошового гетьмана» на Чорній раді 1663 р. звернувся до І. Брюховецького із закликом скласти свою владу на користь правобережного гетьмана П. Дорошенка. У відповідь, І. Брюховецький позбавив М.

Гвинтівку ніжинського полковництва, звинувативши його в невірній службі. Новим ніжинським полковником було призначено Артема Мартиновича [5, с. 48].

Маючи у своєму розпорядженні артилерію і три полкові сотні, полковник А. Мартинович дав наказ решті сотників прибути зі своїми козаками до полкового центру. Показово, що ніжинські козаки не мали проблем зі зброєю, адже тогочасне м. Ніжин було відоме як один з центрів виробництва пороху і селітри, лиття гармат, виготовлення та ремонту козацьких шабель. За даними І. Криш'якевича, у матеріалах про Ніжин 1666 р. згадується ковальський цех, у якому працювало 25 майстрів різних спеціальностей: ковалі, пушкарі, шабельники [6, с. 301].

Зібравши достатню кількість козаків Ніжинського полку в Новому місті та передмістях, у кінці січня 1668 р. А. Мартинович розпочав штурм ніжинського замку, де засіли московські стрільці на чолі з воєводою Іваном Ржевським. Проте, всі спроби ніжинців вибити московитів з полкового міста закінчилися невдачею. Розпочалася тривала затяжна облога. За свідченнями конюха єпископа Лазаря Барановича Якова Хапчинського від 8 березня 1668 р., – у ході боїв під Ніжином загинуло 2,5 тис. козаків [7, с. 47]. Правобережний гетьман П. Дорошенко, розуміючи, що І. Брюховецький не контролює події в Україні, розпочав таємне листування з ніжинським полковником А. Мартиновичем, який згодом і визнав владу останнього.

Переходу А. Мартиновича на бік П. Дорошенка сприяв ряд факторів, зокрема військові невдачі по захопленню ніжинського замку та відчутна промосковська позиція частини ніжинської старшини та міщанства. Останнє регулярно допомагало обложеному московським стрільцям харчами, підтримуючи ледь жевріючі сили ворога.

У червні 1668 р. гетьман П. Дорошенко розпочинає військовий похід на Лівобережну Україну з метою використати розруху і фактичне безвладдя для

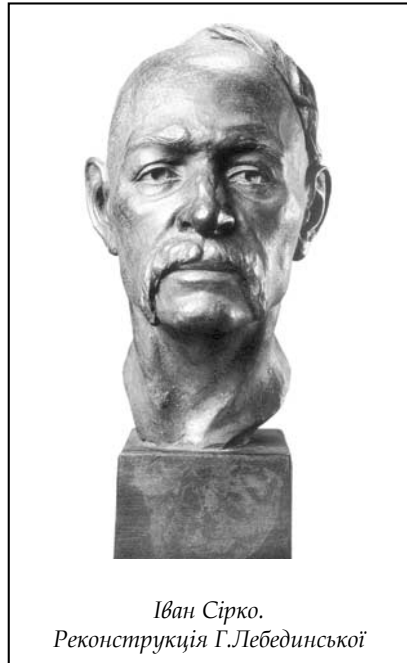
поширення своєї влади. Вже під час походу гетьман повідомляв мешканцям Лівобережжя, що прийшов на допомогу місцевому козацтву вибити московські війська. На початку липня 1668 р. дорошенківські війська були вже на Лівобережжі. З наближенням П. Дорошенка, ніжинський полковник А. Мартинович залишає своїх козаків у Ніжині і вирушає до табору правобережного гетьмана. Саме в цей час відбувається зустріч гетьманів П. Дорошенка й І. Брюховецького на Сербиному полі, що закінчується вбивством останнього розлюченими козаками. Спільна рада правобережного і лівобережного козацтва за участі ніжинського полковника А. Мартиновича обирає П. Дорошенка гетьманом обох берегів Дніпра [8, с. 218].

Остання подія кардинально вплинула на подальшу долю ніжинської козацької старшини та простих мешканців полкового міста. Відбулася зміна ніжинського полковника. А. Мартинович поступився посадою на користь кума П. Дорошенка – колишнього харківського полковника (1668) та запорізького кошового отамана Івана Сірка [9, с. 48].

Віддав А. Мартинович посаду з власної волі на користь спільної ідеї єдності України? Чи зазнав тиску з боку гетьмана П. Дорошенка? Через брак документів сьогодні це встановити неможливо. Однак, на нашу думку, більш вірогідним є другий варіант. А. Мартинович не був корінним ніжинським козаком, а походив із запорізької черні, яка прийшла до влади після подій Чорної ради 1663 року. Тому він не мав підтримки місцевих козаків, які вважали його «чужим». Більше того, невдача зі штурмом і облогою московських стрільців у Ніжинському замку, які у липні 1668 р. все ще тримали оборону, не характеризували ніжинського полковника як талановитого військового. Чого не можна сказати про гетьманового кума І. Сірка. Вочевидь, гетьман П. Дорошенко знайшов потрібні аргументи й змусив А. Мартиновича покласти полковницький пірнач на стіл.

Так чи інакше, але у липні 1668 р., Іван Сірко був призначений ніжинським полковником, на чому наголошують сучасні дослідники В. Кривошея, Ю. Мицик та І. Коляда [10]. Дане призначення забезпечувало, у разі прийняття ніжинськими козаками колишнього кошового як «свого» полковника, військову і політичну підтримку ніжинців П. Дорошенку. Однак, брак архівних документів дозволяє припустити, що І. Сірко так і не доїхав до м. Ніжина, будучи ніжинським полковником лише де-юре. Дослідникам нічого невідомо про його діяльність безпосередньо у Ніжині.

Загострення політичної ситуації на Правобережжі та небезпека вторгнення туди польських військ змусили П. Дорошенка у кінці липня 1668 р. повернути

свої війська на правий берег Дніпра. Разом з П. Дорошенком від'їхали й А. Мартинович та новоспечений ніжинський полковник І. Сірко [11, с. 7]. Полишаючи Лівобережжя, П. Дорошенко призначив наказним гетьманом Дем'яна Ігнатовича, більш відомого в історичній літературі під прізвиськом «Многогрішний». Подальший контрнаступ московських військ на Україні і спалення ними м. Ніжина 11 серпня 1668 р. змусили лівобережну козацьку старшину обрати власного гетьмана, оскільки П. Дорошенко вже не міг впливати на місцеві події з іншого боку Дніпра. Головним кандидатом на булаву був Д. Ігнатович, якого і було обрано гетьманом на новгород-сіверській старшинській раді у грудні 1668 року. [12, с. 88].

П. Дорошенко розцінив самочинну політику Д. Ігнатовича й подальше обрання його лівобережним гетьманом як зраду й спробував силою зброї утримати владу над Лівобережжям. Так, у листопаді 1668 р. гетьман посилає на Ніжинщину військо на чолі А. Мартиновичем, який, маємо припустити, знову був призначений П. Дорошенком ніжинським полковником. За свідченням історика О. Лазаревського, похід А. Мартиновича зазнав невдачі, а його війська були розбиті на околицях Ніжина ніжинськими козаками на чолі з ніжинським полковником Остапом Золотаренком. Відомо, що А. Мартинович дістав поранення у цій битві і змушений був знову повернутися на Правобережжя [13, с. 8].

Принагідно зазначимо, що Остап Золотаренко – син колишнього ніжинського полковника 1659-1663 рр. Василя Золотаренка, був єдиним з поміж усіх ніжинських полковників, якого обрали на цю посаду з волі самих ніжинських козаків. Після вбивства І. Брюховецького, втечі П. Дорошенка з І. Сірком та А. Мартиновичем на Правобережжя і спалення московитами Ніжина, на Лівобережній Україні не було гетьмана, який міг би призначити полковника. Тому ніжинці зробили це самостійно, адже руйнація Ніжина і грабунки московських військ вимагали наявності військового керівництва. До того ж, Остап був сином В. Золотаренка і й мав користуватися певним авторитетом серед ніжинського козацтва.

Поразка походу А. Мартиновича не зупинила планів гетьмана П. Дорошенка утримати під контролем Лівобережну Україну. Як і у випадку з М. Гвинтівкою та А. Мартиновичем, гетьман знову вирішив переягти на свій бік нового ніжинського полковника О. Золотаренка. Так, 4 січня 1669 р. П. Дорошенко надсилає свій універсал ніжинському полковнику з повідомленням про свою перемогу над Петром Суховієм і закликає його приборкати свого суперника переяславського старшину Дмитрашка Райчу [14, с. 425-426]. Цей гетьманський універсал, як і той факт, що О. Золотаренка обрали полковником самі ніжинські козаки, а не призначив лівобережний гетьман, стали причиною позбавлення останнього Д. Ігнатовичем ніжинського полковництва у лютому 1669 року. Новим полковником було призначено глухівського сотника (1654-1669 рр. з перервами) Пилипа Уманця, відомого під прізвиськом «Пилипч» [15, с. 9].

Усунення О. Золотаренка з ніжинського полковництва стало останньою спробою гетьмана П. Дорошенка заручитися підтримкою ніжинського полковника та здобути владу над Лівобережною Україною і зокрема -

Ніжинщиною. Після 1669 р. позиції і влада П. Дорошенка значно похитнулися вже й на Правобережній Україні, що не давало йому сил і можливостей вести боротьбу за об'єднання під своєю булавою всієї України.

Вже після втрати гетьманської булави у 1676 р. П. Дорошенко став одним з пасивних учасників антигетьманської змови козацької старшини проти гетьмана Івана Самойловича 1677 року. Так, декілька козацьких старшин Переяславського і Ніжинського полків, за участі ніжинського протопопа Симеона Адамовича, спробували позбавити І. Самойловича гетьманської булави і повернути її П. Дорошенку, який з 1676 р. проживав у містечку Сосниця на Чернігівщині. Одним з активних учасників змови був тодішній ніжинський полковник Марко Борсук (1674-1677). Проте, змова була викрита. За особистим наполяганням і побоюванням І. Самойловича втратити владу, П. Дорошенка було вивезено до Москви і призначено в'ятським воєводою [16, с. 166].

Проти керівників та рядових учасників антигетьманської змови було задіяно репресії, що знайшли своє відображення у «чистках» представників генеральної, полкової і сотенної старшин, показових судових процесах, позбавленні українського духовенства, причетного до змови, духовного сану, відправленнях на заслання тощо. Ніжинська козацька старшина на чолі з М. Борсуком теж зазнала впровадженої гетьманом «чистки», жертвами якої стали ніжинський полковник, який втратив посаду, та один з лідерів змови ніжинський протопоп Симеон Адамович [17, с. 156].

Чи відіграв П. Дорошенко ключову роль у даній змові, чи покладав він надії за її допомогою повернути собі владу та у майбутньому об'єднати Україну? Сьогоднішня історична наука не може дати однозначної відповіді на ці питання. Водночас, ми однозначно можемо стверджувати, що П. Дорошенко міг бути обізнаним з планами змовників й корегувати їх зі своїми подальшими намірами. Як і у випадку з попередніми ніжинськими полковниками, П. Дорошенко міг знову вплинути на ніжинського керманіча, у цьому випадку М. Борсука, через посередництва С. Адамовича, який мав значний авторитет не лише у Ніжинському полку, а й в усій Лівобережній Україні. Так, чи інакше, але змова 1677 р. стала дійсно останньою політичною акцією П. Дорошенка як політика, а Ніжинський козацький полк, як і раніше, не випадав з поля зору колишнього гетьмана й був інструментом його політичних кроків.

Отже, Ніжинський козацький полк відіграв ключову роль у політичних планах гетьмана П. Дорошенка по об'єднанню українських земель у складі однієї української держави. Шляхом встановлення таємного та відкритого листування з ніжинською козацькою старшиною, зокрема її полковниками М. Гвинтівкою, А. Мартиновичем, О. Золотаренком та ймовірно М. Борсуком, гетьман П. Дорошенко намагався досягти підтримки й використати їх політичний вплив та військову могутність Ніжинського козацького полку у реалізації своїх політичних планів. В деякій мірі П. Дорошенко виступав вдалим політичним маніпулятором, що використовував ніжинських полковників доти, доки вони займали цю посаду й могли повести за собою ніжинських козаків. Лише А. Мартинович, як відомо, очолював дорошенківські війська під час походу на Ніжинщину у листопаді 1668 р., будучи, можливо, вже не

ніжинським полковником. В усякому разі його полковництво не визнавали самі ніжинські козаки, які на чолі з О. Золотаренком протистояли йому. Натомість, про співпрацю М. Гвинтівки і О. Золотаренка з П. Дорошенком після втрати ними ніжинського полковництва не має жодної згадки. Маємо припустити, що без ніжинського полковництва дані особи не мали ніякої користі і нічим вже не могли допомогти П. Дорошенку.

Якщо у випадку з М. Гвинтівкою, А. Мартиновичем та О. Золотаренком, П. Дорошенко намагався здобути вплив уже над діючими на той час полковниками, то у випадку з І. Сірком, гетьман вирішив поставити полковника у Ніжин самочинно, що теж не увінчалось особливим успіхом для реалізації гетьманських планів.

З позицій ніжинської козацької старшини, яка в період «Руїни» була здебільшого промосковськи налаштованою, за винятком М. Гвинтівки та А. Мартиновича, то їх співпраця з П. Дорошенком не принесла ні їм, ні Ніжинщині великої користі. Плани об'єднати Лівобережну і Правобережну Україну зазнали невдачі, а самі полковники втратили у підсумку співпраці з П. Дорошенком свої посади. До того ж, М. Гвинтівка, після заяв на адресу І. Брюховецького із залицем скласти булаву на користь П. Дорошенка, у 1667 р. опинився у в'язниці. А. Мартинович, зрештою, змушений був перебувати на Правобережжі, а М. Борсук – вочевидь, як і його соратник по змові 1677 р. С. Адамович, засланий до Сибіру. Про долю О. Золотаренка після позбавлення його полковництва Д. Ігнатовичем взагалі нічого невідомо.

Поряд з тим, сам факт співпраці і визнання ніжинською полковою старшиною влади Петра Дорошенка свідчив про його авторитет на всіх українських землях та слабкість тогочасних лівобережних гетьманів І. Брюховецького та Д. Ігнатовича, які часто були звичайними маріонетками у руках московського царя Олексія Михайловича (1645-1676) та його царедворців.

Вцілому, незважаючи на особисті наслідки співпраці ніжинської козацької старшини з П. Дорошенком, сам факт контактів гетьмана з Ніжинщиною упродовж 1667-1677 рр. дає підстави констатувати, що у середовищі козацької старшини обох берегів Дніпра ще не згасли плани визволення всіх українських земель з-під влади сусідніх країн і об'єднання їх у єдиній козацькій державі. Як прихильники П. Дорошенка, так і ніжинське козацтво, усвідомлювали себе одним народом, єдиним політичним організмом, що має боротися за власні права та свободи, не зважаючи на переважаючі сили Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії.

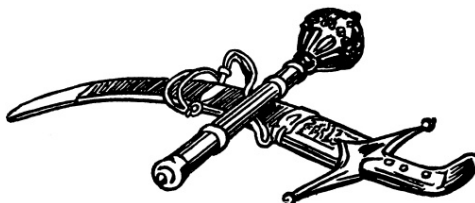
Література та джерела:

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

2. Железко Р. А. Військово-політична діяльність ніжинського полковника Матвія Гвинтівки: зрада чи захист державних і національних інтересів Гетьманщини? / Р.А. Железко // Література і культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 19-28.

3. Акты относящиеся к истории Южной и Западной Руси (далі – АЮЗР). – Т. VI . – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – IV + 280 с.
4. Там само...
5. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Частина 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр / В.В. Кривошея. – К., 1997. – 104 с.
6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. / І.Крип'якевич – К.: АН УРСР, 1954. – 535 с.
7. АЮЗР. – Т. VI...
8. Історія Русів. / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
9. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
10. Коляда І., Биба Є. Кошовий Іван Сірко. – [Електронний ресурс] – Режим доступу – URL: <http://www.litmir.co/br/?b=199711&p=8>; Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
11. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
12. Антонович В.Б. Демко Многогрішний // Гетьмани України: Історичні портрети: Зб.: / Упоряд. Журн. «Україна». – К.: Журн. Україна, газ. Веч. Київ, 1991. – С. 85-92.
13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Том II. Полк Нежинский...
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
15. Лазаревський А. Описание Старой Малороссии. – Том II. Полк Нежинский...
16. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 560 с.
17. Железко Р.А. Ніжинський полковник Марко Борсук / Р.А. Железко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Виш. 21. – Ч. 2. – К., 2012. – С. 153-158.

Опубліковано: Железко Р. Ніжинський козацький полк у політичних планах гетьмана П. Дорошенка впродовж 1667-1677 років // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / упорядник Є.М. Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М. гоголя, 2015. – С. 171-180.

НІЖИНСЬКА ДРАМА 1668 РОКУ

Герб Війська Запорозького

Промосковська політика гетьмана Івана Брюховецького, обраного при драматичних обставинах на ніжинській Чорній раді 1663 року, призвела до масового незадоволення та справжнього бунту на приєднаних до Московського царства землях України. На початку 1668 року населення Лівобережжя відмовилося сплачувати податки московським воєводам, почало виганяти з міст московські стрілецькі гарнізони. Гетьман І.Брюховецький, який спочатку притримувався промосковської орієнтації, у відчайдушних спробах зберегти рештки свого впливу на козацьке військо, був змушений і сам приєднатися до виступів проти

Москви. Але повернути народні симпатії він вже не зміг і невдовзі був убитий своїми колишніми прихильниками, що перейшли на бік правобережного гетьмана Петра Дорошенка.

Під час цих драматичних подій в місті Ніжині, важливому полковому центрі Гетьманщини, відбулися масові заворушення. На початку 1668 року воєвода І.Ржевський, який командував московським стрілецьким гарнізоном у Ніжині, скаржився до Москви, що *«Нежинского уезда в пригородах мещане и уездные люди ему не послушны, и написались в казаки мало не все, и достолные писатца хотят, и в казну никаких доходов не дают, и впредь платит не хотят, и зачинают бунт»*. На скарги воєводи з приводу частих випадків відкритої непокори з боку міщан, селян та козаків Ніжина, ніжинський козацький полковник Артем Мартинов відповів, що люди в українських містах вільні, і тому *«волно де мужикам в казаки писатца, а он де их отсылат не будет»*. Навпаки, 22 січня 1668 р. полковник ввів до Ніжина козаків Батурицької, Конотопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Веркіївської сотень і розташував їх у Великому та Новому містах. Інформуючи про це Москву, воєвода Ржевський доповідав, що ніжинський полковник *«навел казаков безчисленно много, на каждом дворе стоит человек по двадцати и больше»*, і що очікувати від них треба *«шатости и всякого дурна»*.

Хвиля народних виступів прокотилася майже по всіх містах краю. Як засвідчує *«Літопис Самовидця»*, тоді міста Ніжин, Чернігів та Переяслав були *«попустошені та попалені, а міські замки залишалися през усе літо в облозі від козаків та міщан»*. Є відомості, що ніжинські козаки намагалися штурмувати укріплений Ніжинський замок, за валами якого зачиїлися московські стрільці, для чого розкопали *«Покровський земляний пригородок»*, а фортечний ров засипали хмизом та соломою.

У березні 1668 р. до Москви надходили повідомлення, що повсталі козаки ходили на Ніжинську фортецю приступом, і що на цих приступах побито

казаков с «полтреди тысячи» (2,5 тис. – О.М.).

Скориставшись розгубленістю гетьмана Л.Дорошенка, який, за свідченням «Самовидця», від'їхав з війська, щоб перевірити звістку про подружню зраду дружини, князь Г.Ромодановський у серпні 1668 р. двинув з Московії в Україну велике каральне військо.

Це військо прибуло до Ніжина на день Різдва Богородиці. Побачивши небезпеку, ніжинські міщани та козаки були змушені покинути місто, залишивши все майно. Про подальші події автор «Літопису Самовидця» розповідає так: *«пришовши, князь Ромодановський стал у місті, и усе войско розграбило, і виходячи з Ніжина, місто спалил, нічого не зоставуючи...»*

Отримавши поразку, повсталі козаки ще намагалися відбити місто у московського війська. У листопаді 1668 р. ніжинський полковник Артем Мартинов, надісланий гетьманом П.Дорошенком, безуспішно намагався оволодіти Ніжином. Але ця спроба була невдалою. Під час битви полковника було поранено, і на жаль, більше про нього відомостей в історичних джерелах не маємо.

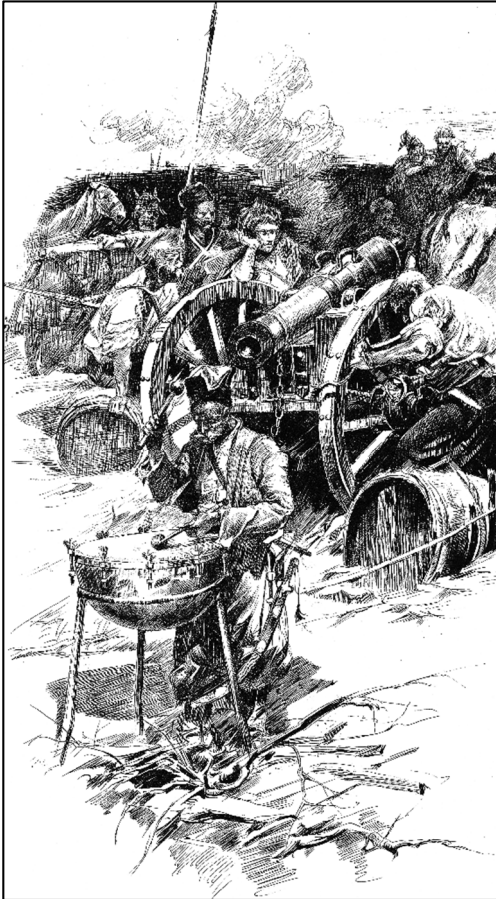
Нищівна пожежа Ніжина 1668 р. завдала місту великої шкоди, призвела до занепаду міської економіки та торгівлі. Наслідки погрому, що учинив Г.Ромодановський у Ніжині, ще тривалий час нагадували про себе. У Ніжинському краєзнавчому музеї зберігається універсал гетьмана І.Самойловича від 1672 р., яким він звільняв на цілий рік всіх мешканців міста *«від мала до велика»* від сплати податків на користь війська, оскільки ніжинці *«по спаленню міста свого и до сего часу до першої перфекції не могут прийти»*.

Зараз дуже часто можна почути, що населення Лівобережної України добровільно та з радістю піддавалося «під високу руку» московського царя, що політика русифікації на цих землях не зустрічала опору з боку народу. Драматична сторінка з історії Ніжина яскраво ілюструє ті засоби, якими московське самодержавство прищеплювало українцям любов до «старшого брата».

Опубліковано: Морозов О. Ніжинська драма 1668 року // Збірник тез науково-практичної конференції «Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія та сучасність (До 500-річчя надання місту Рівному магдебурзького права)». – Рівне, 1993. – С. 108-109.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА 1668 р. В НІЖИНІ: причини, перебіг та наслідки поразки

М.Смокиш. Козацька артилерія.

У день Різдва Пресвятої Богородиці, у вересні 1668 р., за даними «Літопису Самовидця» [1], московські війська князя Григорія Ромодановського спалили Ніжин. Автором «Літопису» імовірно був ніжинський козацький старшина Роман Ракушка-Романовський, який неодноразово згадував найважливіші події з історії Ніжина на сторінках своєї праці. Спалення полкового міста відбулося в ході другої українсько-московської війни 1668 року. Факт спалення Ніжина московськими військами підтверджує й історіографія XVIII – XIX століть, що спиралася на «Літопис Самовидця». Ця подія згадувалася на сторінках робіт В. Рубана, М.Маркова, В.Ейнгорна та інших [2].

Українсько-московські державні контакти XVII – XVIII ст. були далеко не дружніми, а інколи навіть відверто ворожими. Всупереч пропагованій у радянській історіографії «нерозривної дружби та спільної історії «братніх» українського та російського народів», у II пол. XVII – поч. XVIII ст. Гетьманщина мала три кровопролитні війни з Московським

царством за свою незалежність, що відбулись у 1658-1659 рр., 1668 р. та 1708-1709 роках. Найдраматичнішими для Ніжина були події 1668 року. В українській історіографії досі немає єдиної оцінки, відносно трактування цих подій. Історики класифікують протистояння 1668 р. між Гетьманщиною та Московським царством двома термінами: «антимосковське повстання» або ж «українсько-московська війна».

Козакознавці В. Антонович, В. Горобець, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Кривошея, виходячи з юридичної дії Московського договору 1665 р., за яким Гетьманщина виступала васалом Москви, класифікують антимосковські збройні кампанії українського народу 1668 р. повстанням [3]. Такої ж позиції

дотримується і сучасна російська історична наука, зокрема дослідник історії Гетьманщини Олександр Алмазов [4].

Натомість, С. Коваленко, І. Крип'якевич, Ю. Мицик та інші визначають події 1668 р. у Гетьманщині, та в Ніжині зокрема, військовою сутичкою [5]. На думку автора, українсько-московське протистояння 1668 р. є повномасштабною війною між Гетьманщиною та Московським царством, зважаючи на наступні чинники:

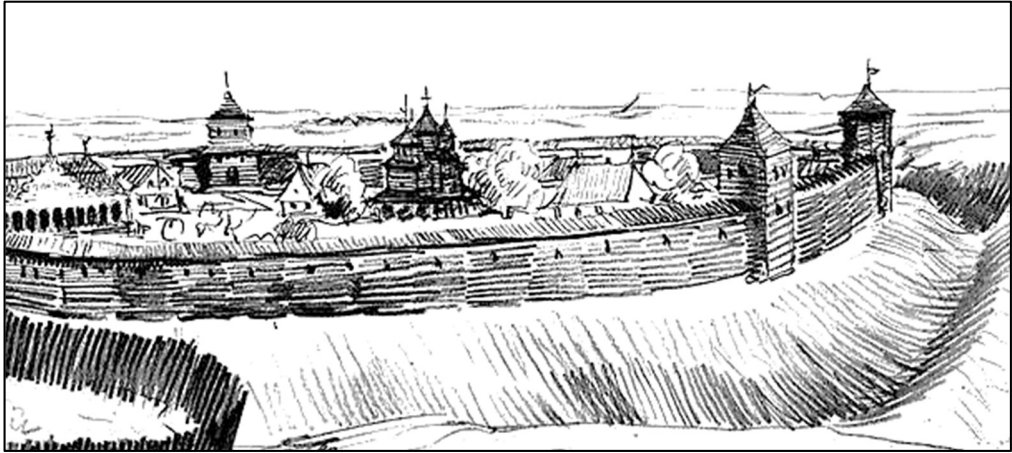
1) **Територіальний**: бої козаків з московськими стрільцями охопили полкові та сотенні міста ключових полків Лівобережжя: Ніжинського, Чернігівського, Переяславського;

2) **військово-організаційний**: усупереч імперській та сучасній російській історіографії, де виступ козаків є внутрішньо-російським громадянським повстанням, події 1668 р. є війною між двома державами, оскільки Гетьманщина у 1668 р. мала свої органи влади та інші класичні ознаки державності [6]. Після старшинської ради в Гадячі (січень/лютий) на чолі українських військ стояв гетьман Іван Брюховецький, який очолив всі козацькі полки на державному рівні. На місцях проти московської армії билися козацькі полки під проводом своїх полковників та сотників;

3) **суспільно-становий**: до сутичок з московськими стрільцями долучилися не лише рядові козаки, а й старшина, селяни, частина міщан та духовенства. Тож рушійними силами війни з боку Гетьманщини були всі стани суспільства, що дає можливість визначити події 1668 р. як війну між українським і російським народами.

Доцільно буде звернутися до офіційного тлумачення визначень повстання і війна, що дає можливість пролити світло на події 1668 року в Гетьманщині та Ніжині зокрема. **Повстання** – це масовий збройний виступ проти встановленого стану речей. У випадку з Гетьманщиною, встановленим станом речей було московське панування, що не влаштувало український народ. **Війна** – це збройна боротьба двох і більше держав, що характеризується формальним актом її оголошення [7]. Гетьманщина формально не оголосила війну Москві, втім, фактично, гетьманський уряд в ході Гадяцької старшинської ради окреслив небажання Війська Запорізького бачити московську владу і стрільців в українських містах, почав їх побиття й одночасно шукав зовнішньої підтримки в війні з боку Османської імперії [8]. Усе це дає нам вагомий доказ того, що події 1668 р. в Гетьманщині, та Ніжині зокрема, були війною.

Причини другої українсько-московської війни 1668 р. У 1665 р. гетьман Іван Брюховецький, обраний на свою посаду в ході ніжинської Чорної ради 1663 р., підписав Московський договір з царем Олексієм Михайловичем, що поставило Гетьманщину, образно кажучи, на коліна перед Кремлем. За умовами договору Москва обклала все українське населення, окрім козацтва, податками на користь царя, в усіх полкових містах розміщувалися московські військові гарнізони – стрільці на чолі з воеводами, селянам було заборонено переходити до козацького стану. Збір податків відтепер проводився виключно московськими представниками. Контроль за збором податків покладался на воевод [9]. У Ніжині на той час воеводою був Іван Ржевський, під керівництвом якого все населення міста та довколишніх сіл було піддано перепису з метою

Козацька фортеця XVII ст. Мал. Г.Логвина

подальшого оподаткування, що нерідко супроводжувалося прямим грабунком мирного населення – міщан та селян.

Українська Національно-визвольна революція 1648-1657 рр. звільнила український народ від кріпацтва й відробітків на користь польських панів та дарувала особисту волю. Тож для українських козаків та селян було неприйнятним, щоб чужі московські порядки замінили колишній польський гніт, який вони повалили ціною десятків тисяч життів. Захищаючи державні та національні інтереси, продовжуючи процес боротьби за українську державність, українці знову стали до зброї, тепер – проти московської агресії. В ряді міст Гетьманщини, в тому числі й у Ніжині, почалися народні виступи, що супроводжувалися побиттям московських чиновників, воєвод та стрільців.

Вчасно вивчивши настрої серед ніжинців, наприкінці 1667 р. воєвода Іван Ржевський розпочав підготовку до майбутньої війни. У місцевих ніжинських козаків та міщан було зкуплено провіант та все необхідне для тривалої облоги: віск, вино, вугілля, смолу, сало, свічки, гніт та порох для гармашів, дрова для опалення тощо [10]. Розуміючи чисельну слабкість перед місцевими козаками, І. Ржевський приймає рішення перевести всіх стрільців та їхні родини до ніжинського замку (територія нинішнього центрального ринку).

З початком січня 1668 р. до Ніжина почали прибувати козаки з сотень Ніжинського полку. 17 січня о 6 годині вечора ніжинський полковник Артем Мартинович направив до І. Ржевського свого сотника Якова Самойловича з листом про рішення Гадяцької старшинської ради стосовно розірвання статей Московського договору 1665 р. й вимогою вивести стрільців з Ніжина. Зрозуміло, що воєвода ніяк не відреагував на цей лист. Війни було не уникнути. Єдиним шансом врятуватися стрільцям, їхнім жінкам та дітям, було укритися в замку та триматися там до підходу підмоги з Московії. В іншому випадку, московському населенню в Ніжині загрожувала різанина, як це колись було стосовно поляків у 1648 та 1652 роках. Так, у березневій відписці царю київський воєвода Петро Шереметев, писав, що вночі 25 січня 1668 р., через бойові дії у Ніжині, до Києва втік його представник стряпчий Василь Тяпкін, залишивши

там багато свого майна. Вже будучи в Києві, В. Тяпкін наголошував, «що в Ніжині його ледь не вбили бунтівні козаки. А бунт розпочали гетьман І. Брюховецький, єпископ Мефодій та полковники» [11].

22 січня 1668 р. ніжинський полковник А. Мартинович вводить козаків Батуринської, Конотопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Веркіївської сотень на територію Старого і Нового міста (лівий та правий берег р. Остер) й починає підготовку до штурму ніжинського замку.

28 січня Ігнат Волконський писав у листі до царя, що великі козацькі бунти відбуваються навколо Ніжина і Батурина. Пізніше вже І. Ржевський писав київському воєводі П. Шереметеву: «...міщани і уїздні люди, які в переписних книгах записані, йому Івану непокірні і позаписувалися в козаки мало не всі, і решта записатися теж хоче, і в твою государеву казну ніяких доходів не дають і надалі платити не хочуть, і починають бунт» [12]. До слова, Московський договір 1665 р. забороняв селянам записуватися до козацтва.

Зайняття козаками міщанських та московських чиновницьких дворів у місті викликало скарги частини мешканців Ніжина воєводі І. Ржевському на дії полковника А. Мартиновича. Так, прихильник Москви війт Олександр Цукровський скаржився, що ніжинський полковник «навів козаків без ліку багато, у кожному дворі перебувають по двадцять і більше», і що очікувати від них треба всяких неприємностей. Натомість, Фетинія – дружина стрілецького свічника Луки, – повідомила воєводі, що «...козаки бунтуються і хочуть великого государя зрадити...» [13]. За надану інформацію Фетинія отримала від І. Ржевського грошову винагороду з проханням діяти так само і в майбутньому.

Місто в полум'ї війни. Зібравши достатню кількість козаків Ніжинського полку в Новому місті та передмістях, А. Мартинович розпочав штурм Ніжинського замку. Ніжинські козаки розкопали Покровський земляний вал, загатили замковий рів соломною та деревом, розпочали підкопи під вежею «Веселухою» (район сучасної вул. Покровської). Укріплення московських стрільців регулярно обстрілювалися з полкових гармат. Досить швидко війська воєводи І. Ржевського почали відчувати проблеми нестачі харчів, ліків та озброєння. Проте, усупереч всьому, ніжинські козаки А. Мартиновича не змогли захопити Ніжинський замок. За свідченнями конюха єпископа Лазаря Барановича Якова Хапчинського від 8 березня, – у ході боїв під Ніжином загинуло 2,5 тис. ніжинських козаків [14]. Здоровий глузд радить піддати сумніву слова звичайного конюха. Варто зауважити, що така кількість загиблих ніжинських козаків є значно завищеною. Станом на 1668 р. у Ніжині дислокувалося три полкові сотні. Разом з тими сотнями Ніжинського полку, що їх ввів до Ніжина полковник А. Мартинович, кількість ніжинських козаків не могла перевищити й тисячу осіб. Показання навколишніх селян та міщан, поєднані з прибулою черню з інших полків Гетьманщини, теж не збільшувала загальну чисельність до 2,5 тисяч осіб. Тай сама війна в Ніжині 1668 р. не характеризувалася відкритими бойовими діями. Отже, кількість втрат серед козаків Ніжинського полку варто обраховувати радше сотнями, ніж тисячами.

Починаючи з другої декади лютого 1668 р. активність українсько-московських боїв у Ніжині пішла на спад. Козаки полковника А. Мартиновича, перейшли до здійснення поодиноких нічних приступів замку, на що московські

Московські стрільці в бою

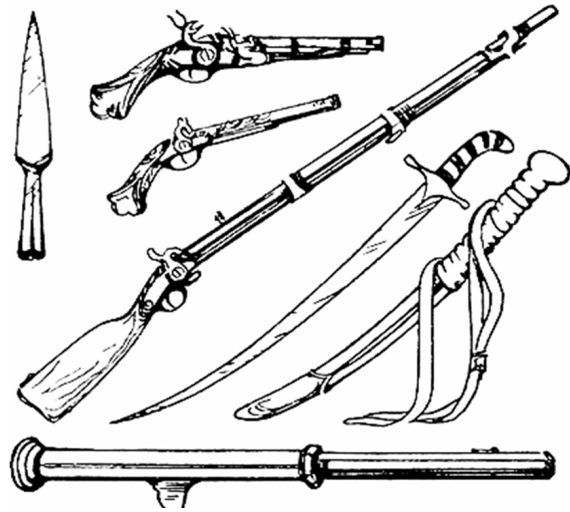
стрільці відповідали власними вилазками на територію дерев'яного Старого міста. Часті нічні збройні сутички призводили до захоплення обома сторонами полонених. Інколи сторони здійснювали обмін бранцями. Так, полонений московський стрілець Іван Іванов, що в ув'язненні відбував роботи на млині ніжинського полковника А. Мартиновича в селі Липів Ріг на р. Остер, був виміняний українцями на козака Грицька Федоровича [15].

25-26 квітня 1668 р. московські стрільці спалили дерев'яну Покровську церкву. У ході приступу ніжинські козаки зайняли приміщення храму, намагаючись використати його вежу для обстрілу стрільців І. Ржевського. У відповідь, московити, які понесли в тому бою значні втрати, підпалили церкву разом з козаками. Дані про спалення Покровської церкви є на сторінках книги витрат, яку вів воєвода Іван Ржевський. Цікавість в тому, що воєвода назвав українських козаків «безбожниками» за те, що останні захопили церкву і хотіли використати її дзвіницю з військовою метою. У той же самий час, московські стрільці не отримали від ніжинського воєводи жодного засудження за те, що спалили церкву. Натомість, за знищення православного храму стрільці Григорій Михайлов та Семен Яковлев отримали від воєводи жалування в «1 московський рубль» [16].

На початку травня 1668 р., у ході чергового приступу, ніжинським козакам вдалося захопити «Московську» мостову вежу (територія навпроти сучасного торгового центру «Терем»). Проте, вже 4 травня о 8 годині вечора московські стрільці, здійснили контрудар, у ході якого вибили козаків з вежі, поранивши та вбивши багатьох із них. Одночасно до московського полону потрапили 4 «язики», полкова мідна гармата та 2 прапори [17].

Участь населення Ніжина у війні. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині яскраво відкрила той внутрішній конфлікт між різними верствами населення Гетьманщини, що роздирав Україну з середини і послаблював її потенціал у новій війні. На жаль, цей конфлікт став тим зерном, з якого виріс явний колос майбутньої поразки Гетьманщини. В Ніжині вистачало зрадників, які підтримували московських стрільців їжею та провіантом. Перш за все, на боці Московії в цій війні були ніжинські міщани, які вважали себе окремою «державою», «обраними» в складі Гетьманщини, посилаючись на дію в Ніжині Магдебурзького права. Маючи ряд пільг та привілеїв, ніжинські міщани не були активними в процесі показачення та участі в Національно-визвольній революції. Навіть більше, ніжинські міщани відмовлялися надавати коней та підводи на користь козацького війська, вважаючи це обтяжливим податком та посилаючись на ідповідні норми Магдебурзького права. До Москви, починаючи

з 1654 р., неодноразово надходили листи зі скаргами міщан на високі побори з боку козацької адміністрації гетьмана Б. Хмельницького та прохання до царя Олексія Михайловича заступитися за них. Міщани прагнули не втратити свої прибутки й заробити на війні, продаючи стрільцям усілякі необхідні припаси. Московський уряд зіграв на цій ситуації та розпочав листування з ніжинськими міщанами без відома гетьмана та полковосотенної старшини. Через це у 1668 р. ніжинські міщани були на боці воєводи І. Ржевського й стали своєрідним «троянським конем» для міста Ніжина.

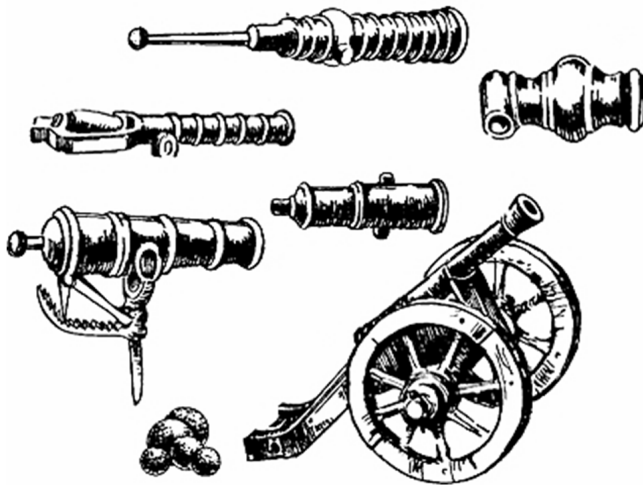

Козацька зброя

Дивний нейтралітет у війні 1668 р. займало духовенство. Викручуючись, наче в'юни на розжареній сковорідці, єпископ Мефодій Филімонович та ніжинський протопоп Симеон Адамович довгий час метались між козацьким та московським таборами, намагаючись передбачити можливого переможця у війні, щоб врятувати свої статки. Духovenство фактично грало на два табори, намагаючись догодити обом, і тим самим не залишитись у програші. Так, на початку війни єпископ Мефодій видав свою дочку заміж за племінника гетьмана І. Брюховецького, який після січневої старшинської наради у Гадячі став на чолі українських військ. На весілля він запросив й московського воєводу І. Ржевського, щоб, взявши його в полон, відіслати до гетьмана, який обіцяв за це велику винагороду. Проте, завчасно попереджений воєвода на весілля передбачливо не прийшов, чим зруйнував плани Мефодія [18].

У той же час син єпископа Мефодія на початку лютого 1668 р. брав участь у штурмах козаками веж ніжинського замку. Сам же Мефодій з початком боїв переїхав до свого маєтку в селі Ушня на р. Десна, де й намагався перечекати буремні події. Водночас, щоб убезпечити себе з мосоковського боку, єпископ Мефодій розпустив чутки про небезпеку для себе з боку повстанців, повідомивши промосковськи налаштованому архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу про те, що козаки збираються захопити його маєток в Ушні, а його самого полонити [19].

Не виключено, що ніжинське духовенство у цей час виконувало роль шпигунів на користь воєводи І. Ржевського. Свідченням цього є той факт, що не зважаючи на розпал українсько-московських боїв поруч, у стінах Миколаївського собору традиційно правилися релігійні служби. На служби до церкви ходили різні люди, представники обох ворогуючих таборів, тобто козаки і міщани. Священики, спілкуючись з усіма як у Старому місті (контрольованому козаками), так і в Замку (місце базування московитів),

Козацькі гармати

за допомоги ніжинських міщан та духовенства, змогли витримати більш ніж піврічну облогу. Наприкінці серпня 1668 р. до Ніжина підійшла московська армія князя Г. Ромодановського, що мала завдання визволити з облоги стрільців І. Ржевського. Залишені без полковника А. Мартиновича, який втік на правий берег Дніпра, і розуміючи чисельну військову перевагу московитів, ніжинські козаки вирішили здати місто без бою. Так, 30 серпня 1668 р. ніжинські козаки знімають облогу з ніжинського замку та відступають до укріпленої земляними валами Носівки. З відходом козаків у місті залишилися переважно міщани, які досі підтримували московитів. Можливо міщани очікували військо Г. Ромодановського як визволителів, які покладуть кінець діянням «варварів», тобто козаків. Але сталось не так, як гадали промосковські налаштовані міщани. Москві було байдуже кого карати за бунт проти царя, тож московські війська завдали удару по Старому місту, де проживало переважно цивільне населення. 11 (21) вересня 1668 р. війська московського князя захопили місто, піддавши його дерев'яні передмістя пожежі. Автор «Чернігівського літопису», зважаючи на масштаб пожежі міста, так описав цю подію: «Москва Ніжин ввесь спалила» [21]. Стрільці пограбували не лише залишені речі козаків та міщан, а й Ветхоріздвяний Красноострівський монастир і церкви Ніжина, забравши різні коштовні речі, дзвони, книги та ікони, які пізніше продали, а зароблені гроші «проїли та пропили».

Російський історик О. Алмазов стверджує, що облога козаками ніжинського замку відновилася після відходу війська Г. Ромодановського до Чернігова. Ніжинські козаки вдруге намагалися вибити стрільців з замку аж до грудня 1668 р. [22]. Втім, автор не поділяє даної думки. Поновлення українсько-московських боїв в Ніжині та його околицях було пов'язане з приходом війська правобережного гетьмана Петра Дорошенка на Ніжинщину й його невдалою спробою вибити звідти московитів. Так, у жовтні 1668 р. до Ніжина підійшло козацько-татарське військо на чолі з ніжинським полковником А. Мартиновичем, послане гетьманом П. Дорошенком [23]. Втім, ніжинський

збирали інформацію й передавали її московському воєводі. Цікаво, що 9 лютого 1668 р. у Миколаївському соборі духовники відправили молебень для захисту від варварів та здійснили хресну ходу навколо Старого міста [20]. Зрозуміло, що «варварами» ніжинське духовенство називало місцевих козаків.

«Москва Ніжин ввесь спалила». Військова фортуна відвернулася від Ніжинського козацького полку. Московські стрільці,

замок А. Мартинович не штурмував. Навпаки, військовою ініціативою володіли московські стрільці. 21 жовтня на вилазку проти козаків і татар ходили стрілецький голова М. Полянський та виконуючий обов'язки голови Кирило Сухочев разом зі стрільцями. Відомо, що ніжинський полковник А. Мартинович в цей період отримав поранення. За даними О. Алмазова, 30 жовтня стрільці зробили ще одну вилазку під час якої загинув стрілецький голова М. Полянський [24].

Як наслідок, у листопаді 1668 р. козацько-татарське військо, не змігши вибити московитів з міста, відійшло від Ніжина. Такий розвиток війни у жовтні-листопаді 1668 р. не йде в порівняння з тотальною облогою в лютому-серпні 1668 р., що ставить під сумнів тези О. Алмазова про поновлення облоги.

Наслідки поразки Гетьманщини. Мешканці Ніжина, які не врятувалися втечею, були забрані московитами до полону та розкидані по боярських угіддях Брянська, Путивля, Севська та інших міст. Вогонь знищив більшість будинків ніжинців. Так, практично все своє майно втратили ніжинський бурмістр Яків Бутенко та райця Гаврило Підкупний, що не мали навіть коштів викупити своїх жінок і дітей з московського полону [25].

Події під Ніжином та подальше просування військ Г. Ромодановського Лівобережжям остаточно підірвали сили наказного лівобережного гетьмана Демка Ігнатовича та змусили його піти на переговори з Москвою. Далеко не останню роль в тиску на Д. Ігнатовича зіграли його брат Василь, стародубський полковник Петро Рославець та колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка, що більше року провів у в'язниці гетьманської резиденції Гадяча та Ніжина, а після вбивства І. Брюховецького зміг повернути довіру московського царя. У Салтиковій Дівиці відбулася зустріч Д. Ігнатовича з Г. Ромодановським, де обговорювалися деталі миру та відновлення московських залог в українських містах. Одночасно з цим до Москви було відправлено українське посольство на чолі з М. Гвинтівкою та В. Ігнатовичем, які доповіли Малоросійському приказу, що новий керманіч Гетьманщини аж ніяк не погоджувався з умовами Московських статей 1665 р., укладених гетьманом І. Брюховецьким з царем Олексієм Михайловичем. Не розриваючи відносини України з Московією, Д. Ігнатович рішуче домагався відновлення умов Переяславської угоди 1654 року. Так, позиція гетьмана чітко простежується в його листі до архієпископа чернігівського Лазаря Барановича: *«Порадившись з полками лівобережного боку Дніпра, при яких вольностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вольностях покійного славної пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей з міст Переяслава, Ніжина, Чернігова – вивести...», то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитися*». Водночас, наказний гетьман Д. Ігнатович наголошував, що попередня війна 1667-1668 рр. виникла через засилля воєвод та позбавлення вольностей Війська Запорозького і в майбутньому, якщо воєводи у згаданих містах залишаться, то за вольності свої козаки вмерти готові [26].

Проте, московський цар, закріпившись на Лівобережжі не збирався йти на кардинальні поступки українській козацькій старшині та її наказному гетьману. Так, у листопаді 1668 р., без конкретних обіцянок про повернення вольностей, Олексій Михайлович надіслав Д. Ігнатовичу та Л. Барановичу

грамоти, в яких пробачав український народ за його «гріхи». У березні 1669 р. між Гетьманщиною та Московським царством було укладено Глухівський договір, який де-юре завершив другу українсько-московську війну 1668 року.

Наслідки війни 1668 р. для м. Ніжина. Розгортання одного з ключових театрів українсько-московської війни 1668 р. безпосередньо на території Ніжинського козацького полку й самого полкового центру змінили і разюче вплинули на економічне і військово-політичне становище Ніжина в складі Гетьманщини. Загалом наслідки війни для Ніжина та Ніжинського полку можна окреслити наступними тезами:

1. Результатом війни стало закріплення розколу України по Дніпру: московський цар Олексій Михайлович «брав під свій скіпетр» лише Лівобережну Україну. Правий берег Дніпра залишався автономною складовою Речі Посполитої. Як наслідок, постало питання обрання міста, яке буде резиденцією гетьмана Лівобережної України. Без сумнівів, що першим у списку було місто Ніжин. Втім, руйнування вересня 1668 р. були настільки відчутними, що гетьманська резиденція не могла розміщуватися в Ніжині. Тому, столицею Гетьманщини у 1669 р. стало сотенне містечко Батурин. Втім, на момент перенесення гетьманської резиденції до Батурина ніхто не міг передбачити, що через 40 років, 2 листопада 1708 р., московські війська знову спалять це українське місто та виріжуть його населення [27].

2. Погром ремісничих цехів ніжинських міщан, що призвело до падіння кількості ремісничих виробів, а отже і внутрішньої торгівлі. Ніжин, який ледь почав оговтуватися від погрому черні гетьмана І. Брюховецького після Чорної ради 1663 р., знову втратив статут економічного центра Лівобережної України.

3. Грабунок московитами ніжинських монастирів: чоловічого Ветхоріздвяного Красноострівського та жіночого Введенського.

4. Людські втрати, точну кількість яких нині не обрахувати.

5. Втрата авторитету посади ніжинського полковника. За півроку війни й час до підписання мирної Глухівської угоди на посаді ніжинського полковника було шість осіб. Так, за цей короткий час ніжинський полковницький пірнач тримали Артем Мартинович (грудень 1667 - липень 1668 р.), Іван Соха (червень 1668 р., ставленник гетьмана Івана Брюховецького), Іван Сірко (липень 1668 р., ставленник гетьмана Петра Дорошенка), наказний полковник Матвій Рябуха, Остап Золотаренко (жовтень 1668 р. - січень 1669 р.), Пилип Уманець (січень 1669 - 1672 рр.). Така часта зміна полковників не дозволяла сформувати повноцінний склад полкової старшини, забезпечити їх консолідацію і тим самим дієвість в роки військово-політичних перепитій. Ніжинські козаки не мали лідера, що підривало їх бойовий дух. Наслідком цього і стало те, що ніжинські козаки здали Ніжин без бою московській армії Г. Ромодановського, можливо надіючись на його милість до братів-християн.

Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині, як і загалом в Лівобережній Гетьманщині, яскраво підкреслила основні проблеми українського державотворення II пол. XVII століття: бажання Московського царства та Речі Посполитої загарбати ці території, слабкість гетьманської і старшинської влади (полковників), розкол в середині українського суспільства через непоступливість інтересами окремих його станів (міщани, духовенство,

старшина), ставлення старшиною свого особистого збагачення і кар'єрного росту вище національних і державних інтересів. Втім, в протидію цим проблемам, історичний поступ Гетьманщини та безперервний процес українського державотворення, започаткований Національно-визвольною революцією 1648-1657 рр., продовжувався. Козаки як панівна верства українського суспільства та головний рушій змін, вкотре стали на захист своїх прав, свободи і майбутнього України перед небезпекою московського поневолення. Свідченням чого є події українсько-московської війни 1668 р. в Ніжині.

Джерела та література

1. Чернігівський літопис (1587-1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. // Архіви України. – 1989. – №5. – С. 65; Літопис Самовидця / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – С. 105;

2. Рубан В. Краткая летопись Малья России. – СПб: Типографія Х.Ф. Клена, 1777. – С. 101; Марков М. О городах и селениях в Черниговской губернии упоминаемых в Несторовой Летописи, как они следуют в ней по прядку городов / М. Марков. – Чернигов, 1814. – С. 27-31; Эйгорн В. Киевській воевода П.В. Шереметевъ и нѣжинскій магистратъ (1666-1669 гг.) В. Эйгорн // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С. 254.

3. Антонович В. Іван Брюховецький / В. Антонович // Гетьмана України: Історичні портрети. – К.: Журнал «Україна», газета «Вечірній Київ». – С. 75; Горобець В. М. Повстання лівобережжя 1668, Антимосковське повстання 1668 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2011. – Т. 8 : Па – Прик. – С. 284; Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – К.: МП «Левада», 1995. – С. 347; Дорошенко Д. Історія України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття) / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – С. 79; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея – К.: Вид. дім «Стилос», 2004. – С. 178.

4. Алмазов А.С. Украинские казачьи нежинские полковники и велико-российские нежинские воеводы в 1660-1680-е гг.: конфликты и сотрудничество / А.С. Алмазов // Громадянські протистояння в Україні : від непорозумінь і розбрату до національної консолідації : Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 черв. 2013 р., м. Ніжин) / упор. Є.М. Луняк ; відп. за вип. С.Ю. Зозуля : Укр. ін-т нац. пам'яті ; Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя ; Ніжин. краєзн. Музей ім. Спаського І.Г., Ніжин. міськ. рада. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 23-24.

5. Крип'якевич І. Коротка історія України / І. Крип'якевич. – Дніпропетровськ: Редакційно-видавничий відділ по пресі, 1992. – С. 78; Мицик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // Ю. Мицик // Київська старовина – 1992. – № 3. – С. 5.

6. Ростовська О. Українська національна революція (1648-1676 рр.) та створення козацько-гетьманської держави / О. Ростовська // Державна атестація з історії: Навчальний посібник з історії України та історії слов'янських народів. – Ніжин: Міланік, 2009. – С. 51-52.

7. Поняття війни та збройного конфлікту. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/1393051846768/pravo/ponyattya_viyini_zbroynogo_konfliktu. – Назва з екрану.

8. Дорошенко Д. Історія України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття) / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – С. 79.

9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – С. 271.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (далі – АЮЗР). – Том VI. Собранные и изданные Археографическою комиссиею – Спб., 1869. – С. 217-229.

11. АЮЗР. – Т. VII. – СПб.: В типографии В.В. Платца, 1872. – С. 58.

12. АЮЗР. – Т. VII. – С. 18-19.

13. АЮЗР. – Т. VI. – С. 220.

14. АЮЗР. – Т. VII. – С. 47.

15. АЮЗР. – Т. VI. – С. 222.

16. АЮЗР. – Т. VI. – С. 225.

17. АЮЗР. – Т. VI. – С. 225-226.

18. Железко Р. Москва Ніжин спалила / Р. Железко // Свідомий погляд. – № 31 (208). – 3 серпня 2018. – С. 8.

19. Железко Р. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині / Р. Железко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Випуск 6. – Київ-Глухів, 2013. – С. 182.

20. АЮЗР. – Т. VI. – С. 221.

21. Чернігівський літопис (1587-1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. // Архіви України. – 1989. – №5. – С. 65.

22. Алмазов А. Осада «верхнего земляного города» Нежина во время Украинского восстания 1668 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>. – Назва з екрану.

23. АЮЗР. – Т. VI. – С. 257.

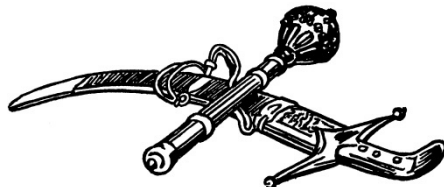
24. Алмазов А. Осада «верхнего земляного города» Нежина во время Украинского восстания 1668 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>. – Назва з екрану.

25. Эйгорн В. Київській воєвода П.В. Шереметєв и нѣжинській магистратъ (1666-1669 гг.) В. Эйгорн // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С. 254.

26. Реент О., Коляда І. Усі гетьмани України / О.П. Реент, І.А. Коляда. – Харків: Фолю, 2007. – С. 228.

27. Железко Р. Зруйнування московським військами м. Ніжина в серпні 1668 р.: забутий попередник Батурина / Р. Железко // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська державність: історія і сучасність» 2 грудня 2011 р. – Маріуполь, 2011. – С. 9-10.

Опубліковано: Железко Р. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині: причини, перебіг та наслідки поразки // Література та культура Полісся. – Вип. 92. – Серія «Історичні науки» – № 10 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – С. 83-96.

НІЖИНСЬКИЙ ПРОТОПОП СИМЕОН АДАМОВИЧ: ЗМОВНИК У РЯСІ

Кардинально відмінним від решти станів українського суспільства козацької держави була духовна верства, репрезентована українським православним духовенством. У другій половині XVII століття з колись переслідуваного стану в Речі Посполитій діячі української православної церкви перетворилися на привілейований стан суспільства Гетьманщини.

Отримавши прихильність гетьмана і козацької старшини, духовенство Ніжинського козацького полку не завжди підтримувало позиції української влади. Вже починаючи з часів Хмельниччини воно нерідко відіграло деструктивну роль в політичному житті країни. Представники духовенства Ніжинського козацького полку намагалися впливати на рішення ніжинської старшини, захищали власні корисливі інтереси, дотримувалися кардинально протилежних поглядів і зовнішньополітичного спрямування тощо.

З поміж числа впливового ніжинського духовенства, що відіграло важливу роль у житті не лише Ніжинського козацького полку, але й усієї держави, доволі колоритною фігурою був ніжинський протопоп Симеон Адамович. За ним, як і за Максимом Филімоновичем (єпископом Мефодієм), в історіографічній традиції закріпилося визначення – «вороги козацької держави». Так сталося, що постать С. Адамовича загубилася у темряві

століть і практично не висвітлювалася вітчизняною історіографією. Винятком є хіба поверхневе дослідження Н.Сушко «Суперечлива постать представника духовного кліру – Симеон Адамович» [6, с. 136-139] та побічні згадки в роботах істориків О. Реєнта, І. Коляди, О. Уривалкіна та інших.

На релігійну арену С. Адамович увійшов у 1661 р., коли став ніжинським протопопом, а згодом і протопопом ічнянським. Час, місце народження і молоді

М.Самокиш. Хресна хода.

роки протопопа губляться у темряві. Вагому роль у становленні С. Адамовича як релігійного і політичного діяча зіграв його попередник на посаді ніжинського протопопа Максим Филімонович. Відомо, що С. Адамович правив службу у Миколаївському соборі – центральному храмі Ніжина [2, с. 261]. Тривалий час С. Адамович перебував у тіні кар'єри і авторитету М. Филімоновича, у всякому разі доти, поки той активно втручався у військово-політичні події в Ніжині часів гетьмана І. Брюховецького (1663-1668 рр.). Лише після остаточного розриву М. Филімоновича з Ніжином, С. Адамович розпочав активні дії, щоб посісти вакантне місце «духовного наставника» ніжинських полковників та всієї Гетьманщини. Поштовхом до пробудження владних амбіцій С. Адамовича стало завершення українсько-московської війни 1667-1668 рр., в ході якої 11 вересня (інша версія спалення – серпень 1668 р.) Ніжин значно постраждав від карального походу московських військ князя Г. Ромодановського. Руїнувань і спалення зазнала більшість будівель Старого міста та передмість Ніжина. Не минуло лихо і С. Адамовича, чий будинок став жертвою московських військ. У той час С. Адамович взявся особисто вирішувати військовий конфлікт між Гетьманщиною та Московським царством. Так, у жовтні 1668 р. він разом з колишнім ніжинським полковником (1663-1667 рр.) Матвієм Гвинтівкою та Василем Ігнатовичем поїхали до Москви для укладення перемир'я. Дипломатичний хист та небажання Московії продовжувати далі війну з Україною призвели до укладення миру, деталі якого мала закріпити нова українсько-московська угода. У майбутньому цією угодою стали Глухівські статті березня 1669 року [4, с. 227].

Симеон Адамович був гарним маніпулятором та вмів використовувати оточуючих людей у своїх цілях. Прикладом цього може бути його «дружба» з ніжинським полковником Матвієм Гвинтівкою. Останній, будучи генеральним осавулом в уряді гетьмана Демка Ігнатовича, став цінним джерелом інформації про наміри та думки нового гетьмана щодо московської влади в Україні. Отриману від М. Гвинтівки інформацію, пов'язану з Д. Ігнатовичем, протопоп Симеон передавав ніжинському воеводі Івану Ржевському, голові Малоросійського приказу Артаману Матвееву та пересилав особисто московському царю.

Після повернення з Москви, 10 січня 1669 р. ніжинський протопоп приїхав до Ніжинського замку. На прохання С. Адамовича ніжинський воевода І. Ржевський ще 1 січня викупив його дружину із полону в Прилуках, де її 17 тижнів тримав прилуцький полковник Івашко. Не виключено, що ув'язнення дружини протопопа було викликано його промосковською політикою, підлабузництвом перед московським царем Олексієм Михайловичем. Після цього С. Адамович разом з родиною та челяддю жив у Ніжинському замку та листами повідомляв царю Олексію Михайловичу про настрої ніжинців щодо царської влади на теренах Лівобережної України [1, с. 12]. Вочевидь, після спалення міста йому було більше ніде зупинитися та й небезпечно перебувати у Старому місті, зважаючи на його шпигунську діяльність на користь царя. Живучи в Ніжині С. Адамович розсилав свої листи по Україні. В одному з них до архієпископа Мелетія від 19 січня 1669 р., протопоп, зважаючи на відсутність єдності серед козаків (одні підтримували Д. Ігнатовича, другі – П. Дорошенка, а

треті – кошового гетьмана П. Суховія), закликав не лише не виводити з Лівобережжя восвод зі стрільцями, а й збільшити їх кількість [1, с. 12-13].

Будучи радником гетьмана Д. Ігнатовича (1668-1672 рр.), Симеон Адамович регулярно писав на нього доноси в Москву, звинувачуючи у зловживанні владою і ворожих діях по відношенню до царя Олексія Михайловича. Відомо, що у січні 1669 р. С. Адамович писав до Кремля, що гетьман має намір щоб «в Україні і нога московська не стояла». Згодом ніжинський протопоп скаржився що Д. Ігнатович тривалий час тримав його у в'язниці, забрав собі його прибутки з пасік та горілчаних котлів і, що найголовніше, гетьман «великий ворог, а не друг пресвітлій царській милості». Тривалий час Д. Ігнатович не зважав на ці доноси, не вірили в них і у Москві. Намагаюся з останніх сил вислужитись перед царем, у вересні 1670 р. Симеон Адамович надіслав листа до Константинопольського патріарха з вимогою накладення останнім прокляття на гетьмана. Через тиск турецького султана, патріарх був змушений накласти анафему на Д. Ігнатовича. Після цих подій до імені гетьмана додалось друге прізвище – «Многогрішний», за яким він нині і відомий в історіографії. Анафема стала останньою краплею у розгортанні конфлікту між С. Адамовичем і Д. Ігнатовичем.

З історіографічних розвідок відомо, що в січні 1672 р. гетьман Д. Ігнатович, відаючи про антидержавні дії С. Адамовича, ледь не відсік шаблею йому голову прямо у себе в світлиці в Батурині. Вихопивши шаблю, Д. Ігнатович заявив протопопу: «*Ти заодно з москалями і мною торгувати намагаєшся*» [5, с. 110]. До слова, різкий вчинок Д. Ігнатовича характеризував його запальний козацький характер, що зіграв потім з гетьманом злий жарт. С. Адамович лише скористався з цього, черговий раз застосувавши свої вміння у маніпуляції людьми.

Замах на життя глибоко образив ніжинського протопопа, і тому усунення Д. Ігнатовича від влади стало для Симеона Адамовича справою честі. Протопоп регулярно надсилав до Москви листи з доносами на гетьмана, звинувачуючи останнього у зраді царю. Москва спершу не вірила протопопу. Як наслідок, після позбавлення Д. Ігнатовича гетьманської булави у березні 1672 р., С. Адамович був схоплений царськими людьми як спільник гетьмана. Лише після ряду допитів, на яких С. Адамович, крутився «як в'юн на сковорідці», з протопопа зняли всі підозри. В листах до московських урядовців С. Адамович принизливо називав себе «останній раб і недостойний богомолець», «не людина», «убогий хробак», намагаючись викрутитись і відвести від себе підозру [1, с. 14]. Та й шпигун такого рівня був ще потрібний царю Олексію Михайловичу. Так, беручи участь у виборах гетьмана у червні 1672 р. на раді неподалік Конотопу, С. Адамович представляв там інтереси московського уряду. З джерел відомо, що ніжинський протопоп тричі особисто відвідав Москву у правління царя Олексія Михайловича: у 1668, 1669 та 1673 роках. Цікаво, що не всі українські гетьмани особисто приїздили до столиці Московського царства. Володарі булави боялися візиту, що міг закінчитись для них стратою чи ув'язненням. Натомість, С. Адамович своїми поїздками проявляв неабияку хитрість, розуміючи, що духовну особу ніхто не зачепить, чого не скажеш, наприклад, про ненадійного гетьмана Д. Ігнатовича, якому у Москві не довіряли. Таким чином, ніжинський

Боярин Артамон Матвеев

протопоп фактично відібрав у гетьмана представницьку функцію Гетьманщини на міжнародній арені.

Як відомо, новим гетьманом на козацькій раді 1672 р. неподалік Конотопу було обрано І. Самойловича. За період гетьманування І. Самойловича ніжинський протопоп Симеон Адамович, без перебільшень, уявив себе головною людиною і останньою державною інстанцією в Гетьманщині. Напевно, якби не його духовний сан, він сам би боровся у 1672 р. за гетьманську булаву Лівобережної України. Перші роки гетьманування І. Самойловича побоювався С. Адамовича, прагнув не гнівити його, щоб не повторити долю свого попередника на гетьманському уряді. Підтвердженням цього є той факт, що у серпні

1673 р. гетьман І. Самойлович з великим почтом приїздив з Батурина до Ніжина лише для того, щоб привітати протопопа з днем ангела [8, с.171]

30 жовтня 1672 р. протопоп С. Адамович пише листа до голови Посольського приказу боярина Артамона Матвеева. Зважаючи на активізацію дій турецького війська, він просить його збільшити кількість ратних людей в Києві, Переяславі, Ніжині та Чернігові, щоб міста могли витримати облогу в разі штурму. Крім того, С. Адамович просить змінити воеводу в Ніжині: «... воеводу нам в Ніжин посилайте гарну людину. Степан Іванович Хрущов не по Ніжину воевода; дайте нам такого як Іван Іванович [Ржевський], ... бо з ним [С. Хрущовим], не дай Господь, вороги в облогу візьмуть» [3, с. 83-84]. З листа випливає занепокоєння щодо дій турецько-татарського війська. Більше того, С. Адамович не вірить у здатність воеводи С. Хрущова успішно керувати замком під час можливої облоги, на відміну від попередника І. Ржевського. Як відомо, саме І. Ржевський керував успішно для московитів обороною Ніжинського замку від приступів козацтва протягом січня – серпня 1668 року.

У вересні 1674 р. ніжинський протопоп С. Адамович у черговому своєму листі до боярина А. Матвеева просить збільшити кількість московського війська в Ніжинському замку, де зараз трохи більше 800 чол. і цього, на думку священнослужителя, може не вистачити проти можливого нападу татарського війська [3, с. 666]. Як бачимо, ніжинський протопоп активно використовував загрозу нападу на Ніжин татар, щоб збільшити у місті кількість московського гарнізону. Але не тільки татарською загрозою переймався ніжинський священник. Стрільці були необхідні йому й для особисто захисту. У козацькому середовищі протопопа С. Адамовича недолюбливали, що не виключало можливості його вбивства прихильниками колишнього гетьмана Д. Ігнатовича чи козаків, які постраждали після карального походу Г. Ромодановського на Ніжин 1668 року.

Не минуло й трьох років, як Симеон Адамович почав нові інтриги, на цей раз проти гетьмана Івана Самойловича, на якого теж писав доноси в Москву [3,

с. 670]. Не обійшлося й без антигетьманських змов всеукраїнського масштабу. Так, одна зі змов була організована у 1676 році сербсько-перечиславським старшинським угрупованням на чолі з перечиславським полковником Петром Рославцем, одним з претендентів на гетьманство у 1672 році Дмитрашкою Райчем та ніжинським протопопом С. Адамовичем. Останній мав власний будинок у Ніжині, який і став місцем збору змовників. Авторитет протопопа Симеона та гроші дозволили долучити до змови ряд старшин Ніжинського козацького полку, зокрема ніжинського полковника Матвія Борсука. Змовники збиралися усунути І. Самойловича від гетьманства та повернути гетьманську булаву П. Дорошенку, який з 1676 р. проживав у містечку Сосниця на Чернігівщині. Втім, змова була викрита. Рятуючись від гетьмана, протопоп близько двох місяців ховався у лісах і монастирях. У жовтні 1676 р. він був схоплений у своєму селі Оболоні [8, с. 173].

Проти керівників та рядових учасників антигетьманської змови було вжито репресій у формі «чисток» представників генеральної, полкової і сотенної старшини, показових судових процесів, позбавлення українського духовенства духовного сану, відправлень на заслання тощо. Більш ніж вірогідно, що С. Адамович знову б «вийшов сухим із води», звівши наклеп на ніжинську козацьку старшину, зокрема, того ж ніжинського полковника М. Борсука, який втратив свою посаду. Але цього разу його змовницький талант спіткнувся об інтереси і маніпуляторський хист ще одного представника українського духовенства чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Справа в тому, що обоє були великими землевласниками і постійно дбали про збільшення своїх маєтностей. І тут, як кажуть, «найшла коса на камінь». Л. Барановичу «впала в око» частина добротних земель С. Адамовича. Чернігівський архієпископ вирішив заволодіти цими землями, написавши відповідного листа гетьману І. Самойловичу з проханням підтримки. У листі гетьману чернігівський архієпископ скаржився, що кошти з тих володінь потрібні йому на утримання церков і монастирів більше, ніж С. Адамовичу на утримання його приватних будинків. І. Самойлович та генеральна старшина погодились з думкою Л. Барановича і наказали С. Адамовичу віддати села і млини Л. Барановичу. Ніжинський протопоп не міг такого дозволити і написав листа зі скаргою до Москви. Такий хід Симеона Адамовича сильно розгнівав чернігівського архієпископа, і той «підштовхнув» І. Самойловича до суду над С. Адамовичем. Гетьман дуже не заперечував, оскільки теж гнівався на ніжинського протопопа за його участь у антигетьманській змові [8, с. 173].

Так, 26 березня 1677 р. у гетьманському універсалі, адресованому козацтву і поспільству Стародубського полку, повідомлялося про суд над ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем у гетьманській резиденції в Батурині. Показово, що священика С. Адамовича судив військовий суд, а не представники українського православного духовництва. У світлі тодішніх подій С. Адамович був названий головним ініціатором змови проти гетьмана І. Самойловича [7, с. 719-720]. За результатами слідства його було визнано зрадником та ворогом й винесено смертний вирок. Після катувань у батуринській в'язниці С. Адамович зізнався в усьому, що йому інкримінували. Зокрема, й у тому, що він особисто мав намір застрелити гетьмана з пістоля [8, с. 174]. Лише завдяки тиску

московського уряду на І. Самойловича смертний вирок було замінено на позбавлення духовного сану та заслання до Сибіру. Цього разу московський уряд не став на захист свого шпигуна і агента в Україні. С. Адамовичу вже ніхто не довіряв, та й, з точки зору Москви, він надто забагато знав. Якби ніжинський протопоп розповів українському козацтву деталі свого листування з московським царатом, то це б без сумніву викликало нову війну між Гетьманщиною і Московією. Московський цар Федір Олексійович був змушений репресувати С. Адамовича [6, с. 138]. Подальша доля колишнього ніжинського протопопа, що впродовж 1661-1677 рр. відігравав одну з головних ролей на Гетьманщині, є невідомою. Могила впливового змовника згубилася в безкрайніх просторах Сибіру...

Отже, ніжинський протопоп Симеон Адамович був яскравим представником духовенства, який забув своє призначення. Протопоп втручався у політику більше, ніж переймався релігійними питаннями консолідації українського народу та його духовного удосконалення. Захищаючи власні інтереси, С. Адамович часто «перетягував ковдру на себе», ототожнюючи свої індивідуальні потреби з інтересами держави і козацтва, часто грав на потребах оточуючих, їхній довірі. Маневруючи між ніжинськими московськими воєводами і ніжинськими козацькими полковниками, С. Адамович намагався контролювати стан подій в Ніжині. Кульмінацією його інтриг стали антигетьманські змови проти Д. Ігнатовича та І. Самойловича. Якщо змова проти Д. Ігнатовича закінчилася успіхом, то суперництво з І. Самойловичем коштувало С. Адамовичу посади, статусу та навіть життя.

Джерела та література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией – Т. VIII. – СПб.: В типографии В.В. Платца, 1875. – 400 с.
2. АЮЗР. – Т. IX. – СПб.: Типография М. Этингера, 1877. – 988 + 24 с.
3. АЮЗР. – Т. XI. – СПб.: Типография М. Этингера, 1879. – 820 + 23 с.
4. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
5. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Т. 12. – М., 1862. – 456 с.
6. Сушко Н.М. Суперечлива постать представника духовного кліру – Симеон Адамович // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 9) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – Вип. 13 (16). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2012. – С. 136-139.
7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
8. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. / О.М. Уривалкін – К.: ТОВ Наука-сервіс. – 2001. – 276 с.

Опубліковано: Желєзко Р. Ніжинський протопоп Симеон Адамович: змовник у рясі // Література та культура Полісся. – Вип. 88. Серія «Історичні науки». -- № 8 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – С. 64-71

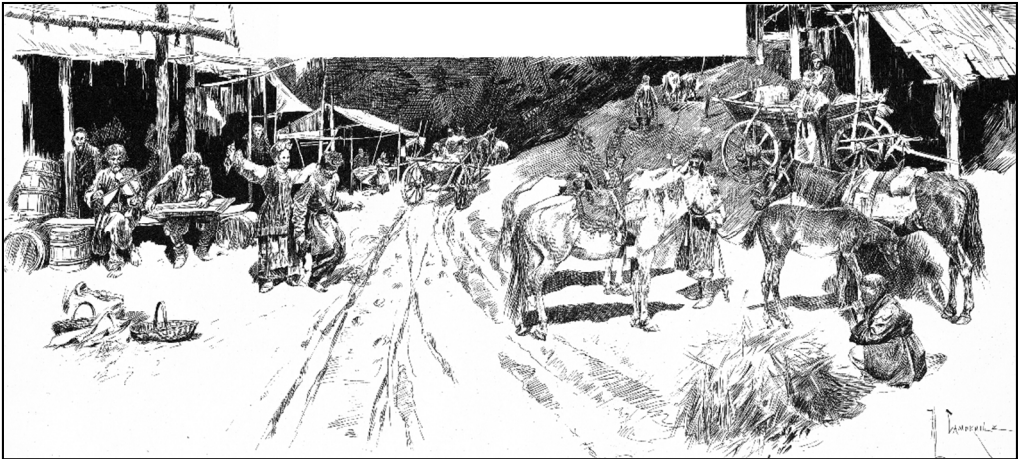
ЗЕМЕЛЬНІ ВОЛОДІННЯ НІЖИНСЬКОГО МІСЬКОГО МАГІСТРАТУ XVII-XVIII СТ.

Головним аспектом у вивченні минулого українського міста є його територія. Визначення меж цієї території – одна з підвалин розвитку самоврядних міст. Вони устанавлювалися із запасом, адже місто розросталось, надаючи землі у користування міщанам для господарських потреб (городи, сіножаті та інше).

Початок дослідження самоврядування українських міст поклали М. Владимирський-Буданов, О. Кістяківський, В. Антонович. Продовжили та поглибили цей напрямок Д. Багалій, М. Василенко, О. Лазаревський, Д. Міллер, П. Клименко, В. Дядиченко, О. Компан, Г. Швидько та інші [1]. Їх плідна робота оформилася у низку праць, які висвітлюють організацію міського самоврядування, засновану на Магдебурзькому праві, діяльність міської влади та життя міських громад протягом другої половини XVII – XVIII ст. на теренах Лівобережної України.

Проте, серед питань, що залишилися поза увагою дослідників, слід згадати проблему земельних володінь Ніжинського міського магістрату. Основним завданням нашої роботи є визначення меж цих земель та сіл, що належали місту Ніжину у XVII – XVIII ст.

Уперше визначення та закріплення за Ніжином певних територій відбулося при наданні місту права на самоврядування ще за часів Речі Посполитої. Магдебурзьке право передбачало виділення на потреби міського уряду земель, що чітко окреслювали межі міста. Розмежуванням нижче згаданих земель займався коронний ревізор його королівської величності підсудок Смоленський Ієронім Цеханович, який і затвердив ґрунтові надання Ніжину 26 травня 1624 р. Так, у копії грамоти польського короля Яна-Казимира, зробленої у XVIII ст., знаходимо запис про те, по яких межах проходить кордон міських ґрунтів, наданих разом із Магдебурзьким правом: *«Граница тех ґрунтов меских нежинских починает от двух Девиц речок, где ся те речки Девицы разделились и граничат Носовку с Нежином, отколь граница нежинская идет, едною Девицей к противной речки наиблизжа, которая ся с Крапивною сходит, и там же обидве в Остер впадают, рекою Остром на дол по болото Плоское, болотом Плоским в гору, с одной стороны того болота к дорозе Черниговской, межи Нежином и болотом Плоским, к Чернигову идучи та дорога до реки Смолянки, Смолянка до Сацевой рудки аж до ґрунту Колчевского и мимо Беду Якова суходолом до Березовой речки, от Рыбця о границу Зейволожем городищем, от Рыбця в реку Устрь, мимо Печилесы, з Печилесов в Химовку речку. Тая Химовка идет аж под Татарскую могилу просто мимо Ржавець, о границе з Дорогинским ґрунтом, через реку Кропивную мимо Ржавець и мимо Обсировку реку до тих же Девиц, отколь граница зачала»* [2, арк. 53–53 зв.]. Згадані землі знаходилися в окрузі сіл Володькова Дівиця, Кропивне, Синяки, Мильники, Березанка, Липів Ріг, Переяслівка, Хороше Озеро, Печі, Кагарлики, Кунашівка, Пашківка, Курилівка, Талалаївка [3, с. 305]. З цих земель на утримання міського уряду було відпущено: на вїтївство 20 волок (1 волока = 2137,39 га), на бурмістрів –

М.Самокиш. Побутова сцена в Гетьманщині.

12 волок, на писарів 4 волоки, на ратушний фільварок – 30 волок і млин Овдівський на річці Остер [4, с. 305].

Універсал гетьмана Івана Мазепи від 11 січня 1698 р. чітко визначив права і привілеї ніжинських міщан. Гетьман дозволяє магістрату володіти наступними селами, що «здавна» були у ратушному володінні: Хороше Озеро, Кагарлики, Синяки, Печі, Крути та Кунашівка [4, с. 55], [5, с. 78]. Та не завжди згадані вище ратушні села були у юрисдикції ніжинського магістрату. Так село Кунашівка певний час перебувало у володінні прийшлого з-за Дніпра Кунаша і тільки за вітківства О. Цурковського (до 1672 р.) перейшло під владу Ніжинського міського уряду, а 1698 р. було вписано у жалувану грамоту [5, с. 79]. Село Синяки, навпаки, здавна належало до магістрату, але за полковництва росіянина Петра Толстого (1719–1729 рр.) було передано у володіння полкового ніжинського осавула Мойсея Левицького, потім – полкового писаря Леонтія Гроновського, після якого повернуто до володіння Ніжинської ратуші та вписано до жалуваної грамоти 1698 р. [5, с. 80]. Також відомо, що ратушним селом Печі певний час володіли писарі Ніжинського міського магістрату Драбко та Кониський, але жалуваних грамот не мали [5, с. 81]. Існує інформація про володіння ратушею ще одного села під назвою Хвостики, але грамоти на нього уряд не мав [10, с. 79].

Ревізією 1779 р. описано і частину магістратських володінь. Так в селі Крути, що значилося у Заньківській сотні, знаходилося 78 дворів, в яких було 108 хат та 2 хати без двору. В тій самій Заньківській сотні в селі Кагарлики налічувалося 89 дворів, в них – 135 хат. У сусідній Прохорській сотні знаходилося магістратське село Печі з 61 двором та 143 хатами [6, арк. 9 зв.-10]. У Прохорській сотні було одне з найбільших магістратських сіл Хороше Озеро, в якому налічувалося 118 дворів з 230 хатами та 57 хат без дворів [6, арк. 10 зв.-11].

За описом 1666 р. село Плоске значилося як магістратське володіння Ніжинського уряду, причому взято було війтами на рангове володіння. У

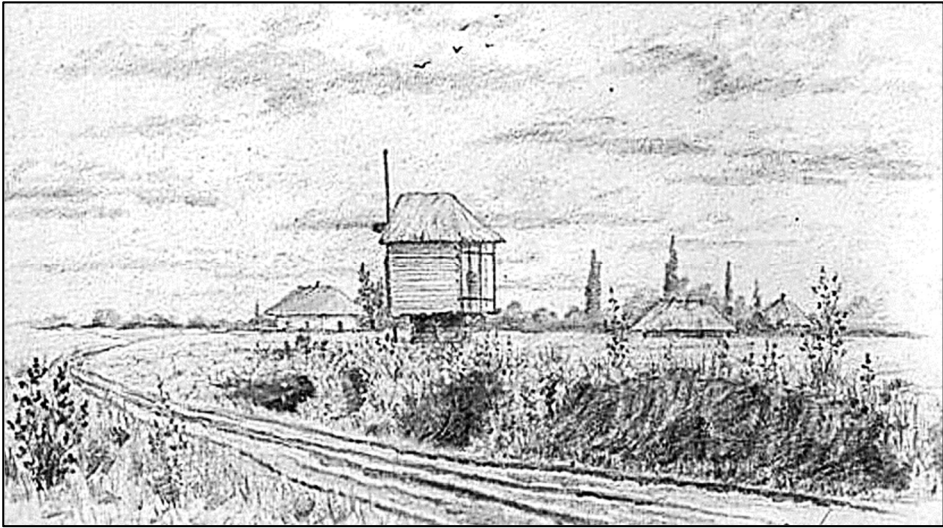
часи володіння ніжинськими війтами в селищі знаходилось близько 20 дворів [4, с. 100]. У ревізії населення Ніжинського полку міститься повідомлення про приналежність ратушних сіл іншим власникам. Так село Кунашовка, в якому проживало 48 селян, належало ратуші [7, арк. 25 зв.], а ратушне село Липів Ріг, що мало б належати урядникам магістрату, належало бунчуковому товаришу Василю Жураковському, який, очевидно, був родичем ніжинського полковника Жураковського [7, арк. 25 зв.].

Під час вирішення справи, в якій міський уряд прохав відмінити відкуп збору до військового скарбу з маєтків магістрату, він апелював до попередньо наданих підтверджувальних царських грамот та останньої, підписаної Анною Іоанівною 23 лютого 1736 р., «на право магдебургское на вольности и на всякие приходы» [8, арк. 2]. Серед матеріалів справи міститься указ Сенату, в якому значиться «по силе вышеозначенных жалованных грамот, королевских привилеив и гетьманских уневерсалов право суда магдебургского и вольностям быть в Нежине попрежнему, а на ратуше Нежинскую апелляцию иметь в Генеральной войсковой канцелярии данным и той ратуше селам, а именно Плоскому, Синякам, Хорошому Озеру, Крутам, Печам и Кагарлыкам с мельницами и селу Кунашевке и мельницам на реке Остре на гребле меской, да на той же реке на гребле Овдеевской двум колесам мучным а одному ступном и другими угодьями быть при той Нежинской ратуше по прежнему» [8, арк. 4 зв.].

Численні гетьманські універсали свідчать про певні проблеми, що виникали у магістрата з земельними володіннями. Гетьмани зазвичай підтверджували давні привілеї, інколи вносили свої доповнення та корективи. Одним з таких оборонних універсалів є універсал гетьмана Івана Скоропадського, виданий у Глухові в жовтні 1717 р. писарю ніжинського магістрату Григорію Кониському. Цьому універсалу передувало прохання самого писаря, в якому він повідомляв, що ніжинські полковники Лук'ян Жураковський, Петро Толстой та Іван Хрущов видали іменні укази на оборону його майна. Оскільки земля писаря знаходилася біля села Переходовка, а млин стояв на річці Смолянці, що територіально відносилось до Мринської сотні, то Кониський боявся претензій на своє майно з боку сотника Мринського із старшиною та отамана Переходовського. В універсал крім зазначених земель вписали також ґрунти, куплені в Ніжині [9, арк. 11–15].

Богданом Хмельницьким у 1652 р. був виданий універсал про взяття під охорону «добр» ніжинських війта, бурмистра та інших осіб [10, с. 268–269]. Що конкретно охоронялося – невідомо.

На жаль, не всією землею магістрат володів і в самому місті. Так у скаргах на полкову канцелярію міський магістрат повідомляє про деякі землі, що відносилися до його юрисдикції «од Новомеской брамы под валом замковым повз крайние лавки и бывшую при полковой канцелярии устроенную до пожара для пушек полковых шопу к острогу бывшии при самом конце той шопи устроенный до амбару прозываемых Колода магистратских, а од оной Колоды до самого мосту идучого мимо полковую канцелярию и к Крупицкой браме единственно все магистратские по силе вышеписанных крепостей» [11, арк. 1 зв.].

С.Шишко. Вітряк в околицях Ніжина.

Отже, територіальні межі міста Ніжина було визначено у 1624 р. Частина цих земель перебувала у власності магістрату та була надана урядникам на ранг. Інша частина переходила до приватних володінь полкової козацької старшини. Саме в такому випадку власники просили оборонні універсали, аби повернути втрачене.

Джерела та література:

1. Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. - Ч. 2. - С. 3-308; Кистяковский А. К вопросу о Магдебургском праве / А. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ 1743 г. - К.: Университетская типография, 1879. - С. 83-110; Його ж. О законах, действовавших в Малороссии / А. Кистяковский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - К., 1888. - Кн. 2. - С. 6-11; Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. - Ч. 2. - С. 309-385; Багалій Д. І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. - Ч. 2. - С. 386-442; Василенко Н. П. Право магдебургское / Н. Василенко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб.: Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1898. Т. 24.- С. 890-896; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. - К., 1893. - Т. 2. Полк Нежинский. - 512 с.; Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - Харьков, 1896. - Т. 8. - С. 63-244; Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654-1765 рр. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. - К., 1926. - Кн. 7-8. - С. 1-36; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою

Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.; Швидько Г. К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42–46; Її ж. Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19–23.

2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК), ф. 786, оп. 1, спр. 2, 62 арк.

3. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 301–314;

4. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2. Полк Нежинский. – 512 с.

5. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 гг. / Н. Василенко – Чернигов, 1908.

6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського ф. I, спр. 64329, 40 арк.

7. ЦДАК, ф. 51, оп. 3, спр. 4284, 154 арк.

8. ЦДАК ф. 51, оп. 3, спр. 7551, 6 арк.

9. ЦДАК ф. 51, оп. 3, спр. 1024, 44 арк.

10. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.

11. ЦДАК ф. 51, оп. 3, спр. 17559, 14 арк.

Опубліковано: Лесик Л. *Земельні володіння Ніжинського міського магістрату XVII–XVIII ст. Сіверщина в історії України* : Збірник наукових праць. Вип. 10. – Глухів ; Київ : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – с. 126–128.

Роман Желєзко

ОПОЗИЦІЯ НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ ГЕТЬМАНУ ІВАНУ САМОЙЛОВИЧУ

Однією з головних засад державотворчої політики гетьмана Івана Самойловича, згідно наукових розвідок плеяди сучасних українських істориків: В. Брехуненка, О. Реєнта, І. Коляди, Л. Мельника, В. Смоля, В. Степанкова та інших, – було намагання об'єднати під своєю булавою всі українські землі та згуртувати тогочасне козацтво обох берегів Дніпра [7, 159]. Показово, що до об'єднаної в майбутньому Гетьманщини повинні були увійти Лівобережжя, Правобережжя, Запорізька Січ та Слобідська Україна, що з часів Б. Хмельницького була невід'ємною частиною Московського царства. Починаючи з моменту отримання І. Самойловичем гетьманської булави Лівобережної України, ця ідея стала головною місією місцевого козацтва. Проте, благородний намір батуринаського володаря був несумісним з реаліями тодішнього українського державотворення і ускладнювався наступними зовнішніми і внутрішніми чинниками:

по-перше, різким втручанням Москви, Варшави, Стамбулу і Бахчисараю у внутрішні справи Гетьманщини. Українські землі ставали розмінною монетою у загарбницькій політиці сусідніх держав. Спочатку козацько-гетьманська

держава була розділена Андрусівською угодою 1667 р. між Річчю Посполитою і Московським царством, а у 1681 р. – Бахчисарайським договором між московським царем і османським султаном;

по-друге, обмеженням рядом українсько-московських договорів, зокрема Конотопськими статтями 1672 р., зовнішньополітичної діяльності українських гетьманів [8, 592-597];

по-третє, наявністю високого рівня охлократичних настроїв українського козацтва, зокрема Запорізької Січі на чолі з Іваном Сіркою;

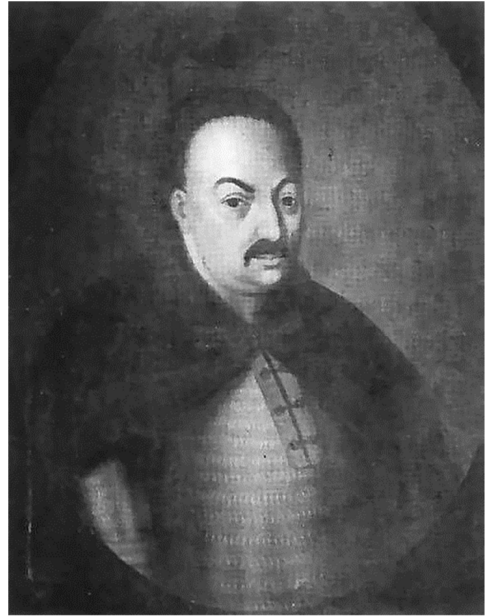
по-четверте, відходом провладної козацької старшини і українського духовенства від захисту державних та національних інтересів.

Отже, внутрішньо та зовнішньополітичне становище

Гетьманщини унеможливило здійснення гетьманом І. Самойловичем (1672-1687) власної незалежної державної політики. Керманіч України потребував політичної підтримки та опори, яку могло гарантувати сильне авторитарне правління. Водночас, І. Самойлович, був змушений шукати підтримки та використовувати у власних інтересах політичні плани свого сюзерена. Ним, згідно Конотопського договору, виступав московський цар Олексій Михайлович Романов, який досі не полишав планів поширити сферу свого впливу і на Правобережну Україну. Так, у 1674 р., внаслідок залучення військових сил Московського царства, старшинська рада в Переяславі («роковому» місті при прийнятті важливих рішень в долі Гетьманщини) обрала І. Самойловича гетьманом обох берегів Дніпра.

Проте протидія козацької старшини та частини українського духовенства стали головною перепорою на заваді реалізації намагань лівобережного гетьмана І. Самойловича відновити територіальну єдність українських земель. Так, положення про обмеження особистої влади гетьмана були закріплені в умовах Конотопських статей 1672 р. Однак, з часом, авторитарне правління І. Самойловича набувало монархічних рис і йшло в розріз з позицією провладної старшини. Володар гетьманської булави почав призначати на полковницькі посади відданих йому осіб, зокрема своїх синів. Так, Семен Самойлович став стародубським полковником, а Григорію було надано чернігівське полковництво.

Далеко не останню роль на заваді політиці гетьмана відіграла старшина і духовенство Ніжинського козацького полку – одного з центрів українського державотворення II пол. XVII – XVIII ст., найбільшого полку Гетьманщини, на території якого знаходилась тодішня столиця України м. Батурин. Станом на

Гетьман Іван Самойлович

70-ті рр. XVII ст. козацька старшина і православні монастирі Гетьманщини, зосередивши шляхом рангових володінь і гетьмансько-царських пожалувань величезні земельні володіння та статки, перетворилися на панівний клас. До найзаможніших і водночас найвпливовіших старшинських родів Ніжинщини належали сім'ї Борсуків, Жураківських, Забіл та інших. Активна політика гетьмана І. Самойловича, спрямована на об'єднання всіх українських земель підйого улавою, змушувала козацьку старшину йти всупереч їхнім особистим інтересам і ставила під загрозу їхнє панівне становище.

Особливо турбувало лівобережну старшину переселення до її полків козаків з Правобережжя, що було викликано зреченням гетьманів М. Ханенка і П. Дорошенка та захопленням цього регіону мусульманською Османською імперією. Найвпливовіші з правобережних переселенців отримували від гетьмана полкові та сотенні посади, одержували дозвіл скуповувати лівобережні села, ліси, угіддя тощо. Так, 2 січня 1676 р. І. Самойлович видав універсал правобережному корсунському полковнику Федору Кандибі з дозволом безперешкодно займати і купувати ґрунти у Ніжинському полку [8, 698-699]. Згодом, у 1681 р, як повідомляє В. Кривошея, Ф. Кандибу було призначено конотопським сотником Ніжинського полку [5, 228]. Уже будучи сотником він заснував слободу Кандибівку, де мав розкішний палац [1, 13]. Показово, що Ніжинщина стала головним регіоном діяльності старшини, переселеної з правобережного Корсунського полку.

Найвищої інтенсивності переселення правобережного козацтва на терени Лівобережної України набуло у кінці 1670-их – поч. 1680-их рр. XVII ст. і було пов'язане з так званим «великим згоном». Щоб позбавити Османську імперію і її ставленика Ю. Хмельницького підтримки суспільства та необхідних ресурсів на правобережному Подніпров'ї, гетьман І. Самойлович, за згодою московського царя, прийняв рішення виселити звідти місцеве населення на Лівобережжя. Виконання цього плану, який залишився у народній пам'яті під назвою «великого згону», було доручено гетьманському сину Семену Самойловичу. У лютому 1679 р. він разом з козаками Переяславського, Київського, Ніжинського, Прилуцького, Лубенського і охотницьких полків перейшов на правий берег Дніпра. Протягом лютого-березня 1679 р. за участі ніжинських козаків було захоплено і знищено міста Ржищів, Канів, Корсунь, Драбовець, Мошни, Жаботин та інші [7, 157]. Понад 20 тисяч українців, позбавлених власного майна і житла, було переселено на Лівобережну Україну. Московський мандрівник, чернець і паломник Іван Лук'янов, який у той час перебував на Правобережжі, так описав ці події: «... і була ця подорож нам печальна і сумна, бо не бачили ми ні міста, ні села; а раніше міста цього краю були красні і села з гарними краєвидами – але нині це порожнє місце і ненаселене, бо не видно людини...» [4, 225]. Поява вигнанців на Лівобережжі викликала невдоволення у тамтешніх полках. Гетьман І. Самойлович мав намір переселити цих людей на землі Слобожанщини, проте отримав рішучу відмову московського царату передавати у відання Батурина слобідські полки, заселенні з часів Хмельниччини вихідцями з Чернігівського, Ніжинського та інших полків, [7, 157].

Отже, вже через декілька років після отримання гетьманської булави, проти гетьмана І. Самойловича, який прагнув до сильної особистої влади, виступила

лівобережна козацька старшина. Розпочате гетьманом у 1674 р. і підсилене «великим згоном» 1679 р. заміщення лівоережних старшинських посад правобережним козацтвом та обмеження старшинського свавілля змушувало провладне оточення І. Самойловича усунути його від влади.

Одна з антигетьманських змов була організована у 1677 р. сербсько-перейславським старшинським угрупованням на чолі з перейславським полковником Петром Рославцем, одним з претендентів на гетьманство у 1672 році Р. Думитрашко-Раїчем та ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем. Змовники збиралися усунути І. Самойловича від гетьманства та повернути гетьманську булаву П. Дорошенку, який з 1676 р. проживав у містечку Сосниця на Чернігівщині. Однак змова була викрита. За особистим наполяганням І. Самойловича, який боявся втратити владу, П. Дорошенка було вивезено до Москви і призначено в'ятським воєводою.

Проти керівників та рядових учасників антигетьманської змови було запроваджено репресії у формі «чисток» представників генеральної, полкової і сотенної старшини, показових судових процесів, позбавлення українського духовенства, причетного до змови, духовного сану, заслань до Сибіру тощо. Так, 26 березня 1677 р. у гетьманському універсалі, адресованому козацтву і поспільству Стародубського полку, повідомлялося про суд над ніжинським протопопом Сиеоном Адамовичем у гетьманській резиденції м.Батурині. У світлі тодішніх подій С. Адамович був названий головним ініціатором змови проти гетьмана І. Самойловича [8, 719-720]. Після слідства його було визнано зрадником і ворогом всього українства, позбавлено духовного сану та вислано до Сибіру. Подальша доля колишнього ніжинського протопопа, що впродовж 1661-1677 рр. грав одну з головних ролей на Гетьманщині, є невідомою.

Аналізуючи зміни козацької старшини на полковницькій посаді у Ніжині впродовж II пол. XVII ст., ми можемо стверджувати, що ніжинські козаки теж брали участь у антигетьманській змові 1677 р. та зазнали проведеної гетьманом «чистки». Їх залучення до заклоту було, вочевидь, здійснене ніжинським протопопом С. Адамовичем, який мав власний будинок у Ніжині. Доказом причетності ніжинців стало раптове позбавлення у 1677 р. Марка Борсука ніжинського полковництва. Адже, представник дрібного шляхетства М. Борсук був першим в історії Гетьманщини ніжинським полковником, вихідцем з місцевого ніжинського козацтва, і міг виступати недругорядною фігурою змови. Упродовж року Ніжином управляв наказний полковник Василь Ігуменський [3, 74]. Новий ніжинський полковник Яків Журахівський (1678-1685) був призначений лише у 1678 році. Варто зазначити, що Я. Журахівський був другим ніжинським полковником доби І. Самойловича, що походив із м. Глухова [9, 14]. Як бачимо, гетьман не довіряв опозиційній ніжинській старшині, а назначав на полковницькі посади в Ніжині вихідців із лояльного йому сотенного містечка Глухова.

Розпочаті у 1677 р. І. Самойловичем репресії проти козацької старшини і духовенства тривали впродовж наступних років його гетьманування. Так, у 1683 р. гетьман організував суд над колишнім своїм суперником по гетьманській булаві, перейславським екс-полковником Р.Думитрашко-Раїчем. З метою подати даний процес як загальнодержавну дію, І. Самойлович залучив до нього

представників більшості лівобережних полків. Керувати на світському суді було доручено переяславському полковнику Леонтію Полуботку, що, вочевидь, повинно було викликати до Р. Думитрашка-Раїча ненависть колишніх побратимів по полку. Ніжинським представником на суді став полковий суддя Василь Ігуменський, який був наказним ніжинським полковником у 1672 та 1678 рр. Показово, що колективний старшинський суд у Переяславі отримав гетьманський дозвіл на використання тортур для отримання необхідних свідчень. Рішенням суду колишньому переяславському полковнику було висунуто звинувачення у державній зраді і «в прийняттю с противной стороны листов» [8, 791].

Владний конфлікт між старшиною і гетьманом поглиблювався. У 1685 р. нові «чистки» полкової старшини черговий раз зачепили Ніжинський козацький полк. Згідно робіт О. Лазаревського і ніжинських краєзнавців, ми довідуємося, що ніжинський полковник Я. Журахівський, за нез'ясованих обставин, був позбавлений своєї посади та належних йому на той час рангових маєностей: сіл Безуглівки, Дорогинки, Вересочі, Ковчина, Липового Рогу, Круничполя, Сваричівки, Березанки, Кропивної, Пашківки, Смоляжа та Заньок Ніжинського полку [2, 156]. Натомість черговим ніжинським полковником було призначено старшину польського походження Ярему Непрака [6, 11].

Подальші дії І. Самойловича, спрямовані на ротацію полково-сотенних посад, репресії проти старшини і духовенства, згода на підпрядкування у 1685 р. Київської митрополії московському патріарху, сприяли остаточному переходу козацьких верхів в опозицію до гетьмана. На думку історика В. Кривошеї, у козацької старшини, яка не мала впевненості у завтрашньому дні, виникало постійне питання про те, кому вона служить: державі чи гетьману? Вочевидь, давалась взнаки і боязнь за власне майно та маєтки, які за прикладом ніжинського полковника Я. Журахівського, гетьман постійно відбирав у старшин. Все це стало підґрунтям до чергового державного перевороту на Лівобережній Україні та позбавлення І. Самойловича гетьманства. 7 липня 1687 р. під час українсько-московського походу проти Кримського ханства, що виявився невдалим через стратегічні помилки московського головнокомандувача князя Василя Голіцина, козацька старшина склала донос на гетьмана. Знову, як і у 1672 р., в центрі змови опинився впливовий старшинський рід Забіл. За сприяння довголітнього вихідця з сотенного містечка Борзни генерального обозного Петра Забіли (на 1687 р. йому було бл. 107 років) козаки Ніжинського полку стали на бік змовників. Ярема Непрак, поставлений у 1685 р. І. Самойловичем на ніжинське полковництво, був позбавлений влади і заарештований [6, 11]. Новим ніжинським полковником, за батькової підтримки, став Степан Петрович Забіла (1687-1694), який від імені ніжинських козаків поставив підпис під доносом на гетьмана. У підсумку І. Самойловича було заарештовано і відправлено до Москви, звідки його вислали на заслання до Сибіру у місто Тобольськ, де він і помер у 1690 р. Новим гетьманом Лівобережної України було обрано Івана Мазепу.

Отже, прагнення ніжинської старшини до збагачення і збільшення земельних володінь йшло в розріз з державною політикою І. Самойловича, спрямованою на зміцнення авторитарної влади гетьмана. Вбачаючи в

московському царі свого заступника та захисника інтересів, провладна, в тому числі і ніжинська, старшина вдалася до ряду антигетьманських змов, кульмінацією яких стало позбавлення І. Самойловича гетьманської булави у 1687 році.

Джерела та література:

1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н.П. Василенка – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1901. – 417 с.

2. Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії) / Г. М. Дудченко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПСК. Вип. 9 (12). – К., 2010. С. 133-163.

3. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648-1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП «ЛіраЛГД», 2007. – 380 с.

4. Из записок Ивана Лук'янова. Про руїну між Києвом і Чигирином (кін. XVII ст.) // Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія. – Тернопіль, 2009. – С. 225.

5. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.

6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

7. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л.Г. Мельник. – К.: Освіта, 1995. – 192 с.

8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатію / Упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – Київ - Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.

9. Формулярные списки дворян Нежинского повета // Відділ забезпечення документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 343, оп 1, спр. 68. – 177 арк.

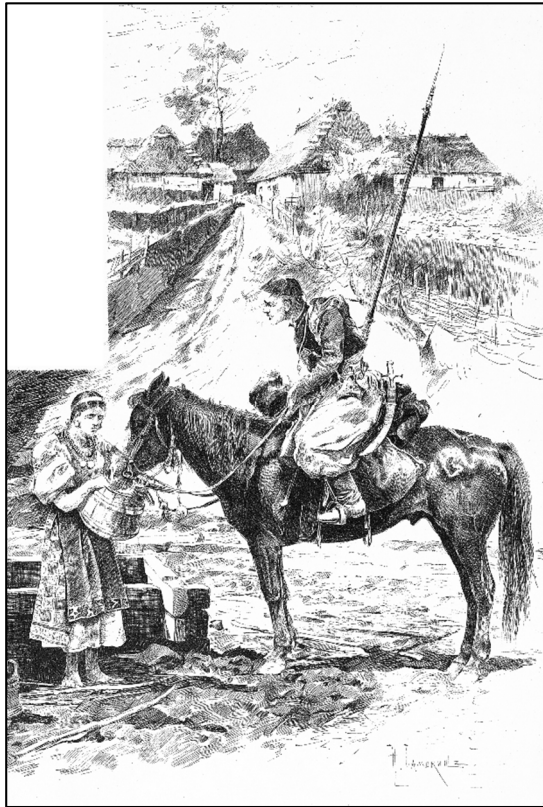
Опубліковано: Железко Р. Опозиція Ніжинського козацького полку гетьману Івану Самойловичу / Р.А. Железко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 22. – Ч. II. – Київ – Нікополь, 2013. – С. 19-24.

НІЖИНСЬКИЙ КОЗАК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст.: права, обов'язки та роль в суспільстві Гетьманщини

Соціальна стратифікація, тобто поділ населення на окремі стани (класи, страти, шари тощо), була, є і буде притаманною кожній державі. Саме поняття соціального розшарування має низку визначень, сформованих різними вченими в галузі соціології, політології та історії. Так, російсько-американський соціолог і філософ Пітрім Сорокін (1889-1968) у одній зі своїх робіт зазначав, що соціальна стратифікація – це диференціація деякої певної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Вона набуває відображення в існуванні вищих і нижчих верств. Її основа і сутність – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності та обов'язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади й впливу серед членів того або іншого співтовариства [14, с. 449]. Водночас, поняття клас або стан являє собою соціальну групу, що володіє закріпленими звичаями чи юридичним законом, правами і обов'язками, які передаються у спадок.

Як відомо, Гетьманщині була притаманна своя власна соціальна стратифікація, що була відмінною від поділу українського суспільства польської доби. До 1648 р. українське суспільство поділялося на наступні соціальні стани: шляхту, духовенство, міщан і селян. Також в часи перебування українських земель у складі Речі Посполитої виникла нова соціальна група – козацтво, яка поступово ставала впливовою силою й боролася за станові права, тим самим дистанціюючись від стану селян. З перерахованих станів українського суспільства в управлінні польською державою брала участь лише шляхта. Міщани користувалися Магдебурзьким правом. Селяни перебували в статусі кріпаків, а українське духовенство всіляко утискалося і переслідувалося католиками.

М.Самокиш. Прощання.

Успіх Національно-визвольної революції 1648-1657 рр. і створення української козацької держави внесли суттєві зміни в соціальне розшарування українського суспільства. Зміни стосувалися як чисельності, так і ролі та впливу соціальних станів в управлінні тепер вже української держави.

Варто зауважити, що порівняно з польським періодом, для соціальних станів українського суспільства була характерна вертикальна соціальна мобільність окремих їхніх представників. Згідно з П. Сорокіним, під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда з однієї соціальної позиції або рівня на іншій [14, с. 451]. Тобто, мається на увазі переміщення окремих індивідів з одного соціального стану до іншого. Кожен стан суспільства Гетьманщини, особливо у II пол. XVII ст., не був замкненим. До нього могли перейти вихідці з інших верств населення, або ж вийти з нього з різноманітних причин.

Зважаючи на те, що роль і місце станів українського суспільства в управлінні державою з 1648 р. значно змінилися й еволюціонували надалі, переходи з селянського чи міщанського стану до козацтва були цілком виправданими. Означений перехід, або ж соціальна мобільність здійснювався за допомогою спеціальних «ліфтів». Найбільш поширеним «ліфтом» була армія, у випадку з Гетьманщиною – Військо Запорізьке. За твердженням П.О. Сорокіна: «армія відіграє велику роль в період війни і соціальних потрясінь» [13, с. 404]. Відомо, що великим соціальним потрясінням для українського народу була Хмельниччина, що докорінно змінила українське суспільство й створила умови для вертикальної соціальної мобільності.

Населення Ніжинського козацького полку II пол. XVII – кін. XVIII ст. складалося з п'яти соціальних станів: козацтво, шляхетсько-старшинський стан, українське православне духовенство, міщанство і селянство. Між станами і в кожному з них не було рівності. Кожен соціальний стан Ніжинського козацького полку мав свої права і привілеї, обов'язки, брав участь в управлінні державою, займав своє місце у суспільстві. Панівним і наймасовішим станом суспільства Гетьманщини було козацтво.

В організованому за корпоративним принципом європейському світі XVII ст. кожна державу представляв один вищий стан. За слушним зауваженням І. Лисяк-Рудницького: «Козаки були провідним і представницьким станом українського суспільства у тому самому значенні, як, скажімо, шляхта у Польсько-Литовській Речі Посполитій або міський патриціат у Західних Провінціях» [9, с. 59].

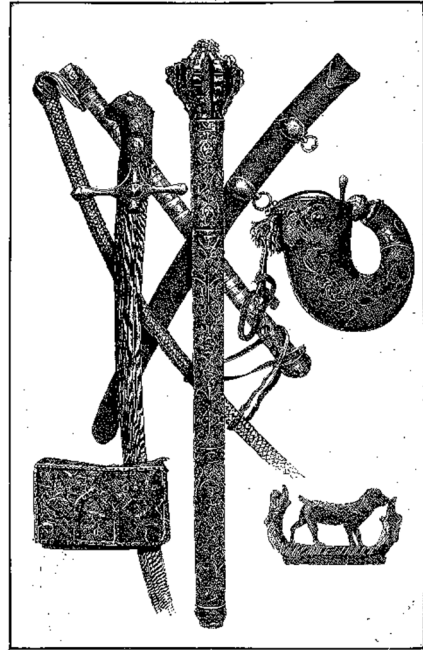
Козацьким станом вважалися не лише чоловіки, що перебували у війську, але й їхні дружини та сім'ї. Таким чином, козацький статус і майно передавалися спадково від батька до дітей. Свідченням цьому є оборонний універсал ніжинського полковника Артема Мартиновича 1667 р. козацькій вдові Авдотії з дітьми на млин з прибутками [15, с. 573].

Права та привілеї. З часів Речі Посполитої козацтво володіло особливими правами, рядом пільг у торгово-економічній сфері й не платило податків. Козаки мали право на власну землю, греблі, ліси, поля, ведення господарства, варіння горілки і пива для власного споживання. Козаки були особисто вільними й звільнялися від будь-яких відробітків на користь інших станів суспільства. У судовому відношенні козаки Ніжинського полку підлягали

виключно козацькому суду різних інстанцій, що часто спричиняло конфлікти між ніжинським магістратом і полковим та сотенними судами.

Головним обов'язком кожного козака Ніжинського полку була військова служба: участь у військових походах й обороні українських земель. Водночас, козак мав власним коштом забезпечувати себе зброєю, конем, одягом, провіантом і всім необхідним для військової служби.

Участь в управлінні державою та вплив у суспільстві. З давніх часів найвищим органом законодавчої і виконавчої влади на Січі, а з 1648 р. і в Гетьманщині, була генеральна рада за участі всього козацтва незалежно від його майнового становища. Зважаючи на мілітаризованість української держави, козаки, у тому числі й Ніжинського полку, відігравали важливу роль і мали вплив у суспільстві.

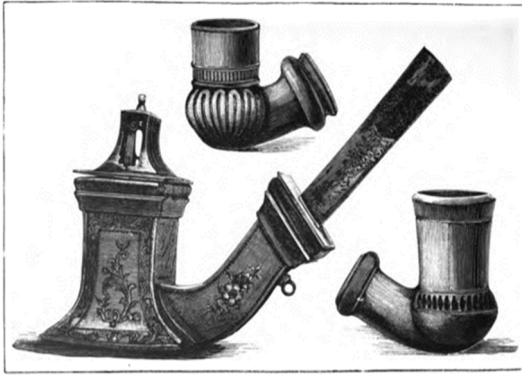
Первач, сабля, пороховниця, два кресала, нагайка.

Вертикальна соціальна мобільність. Перераховані права, привілеї і вплив козацтва, поєднанні з можливостями соціальної мобільності в роки Хмельниччини, робили козацтво привабливим станом для інших верств суспільства. Починаючи з 1648 р. кількість козаків значно зростає. Так, виходячи з підрахунків І. Крип'якевича, в роки Хмельниччини козацтво становило 60-80 % населення всього Ніжинського козацького полку [7, с. 297].

Антипольське повстання, що згодом переросло в українсько-польську війну й трансформувалося в Національно-визвольну революцію 1648-1657 рр. потребувало постійного поповнення козацького стану. Водночас, значні втрати серед командного складу українського війська, надавали простим козакам можливість здійснення швидкої військової кар'єри.

Відсутність податків і різних відробітків робили козацький стан привабливим для представників інших соціальних станів, перш за все міщанства і селянства. Міщани і селяни, користуючись армією Б. Хмельницького як «ліфтом» вертикальної соціальної мобільності, поспішали поповнити лави козацтва. Означений процес соціальної мобільності дістав в українській історіографії таке визначення як «показачення». Наслідком процесу «показачення» міщанства у Ніжинському козацькому полку стало створення у Ніжині у 1649 р. 6 полкових сотень і сотні Г. Кобилецького, яку теж можна вважати ніжинською. В даному випадку, козаками ставала ніжинська біднота, яка сподівалася цим самим врятуватися від злиднів та різних повинностей [7, с. 308].

Поряд з міщанством процес «показачення» охопив і селянський стан. Селяни вбачали участь у Національно-визвольній революції як спосіб здобуття особистої волі, збереження якої було можливе лише при переході до козацького

Козацькі люльки

московському царю (без врахування жінок і дітей), що становило 58 % населення всього полку [10, с. 348].

За національним складом козаки Ніжинського полку упродовж 1648-1783 рр. були переважно українцями. Служили також й іноземці: поляки, московити, євреї, греки та інші. Свідченням цього є козацькі реєстри сер. XVII – кін. XVIII ст., «Присяжні книги» Ніжинського козацького полку 1654 року. Найточніше національний склад Ніжинського козацького полку передає Реєстр 1649 р., адже він, на відміну інших документів пізнішого періоду, зберігся повністю і складався козацькою адміністрацією Гетьманщини, що гарантувало об'єктивність. Так, з 991 козака Ніжинського полку у 1649 р. 95,5 % були українцями, 3,5 % – поляками (35 чол.), 0,5% – московитами (5 чол.), 0,2 % – євреями (2 чол.), 0,3 % – татарами, турками, білорусами (по 1 козаку).[11, с. 321-329].

Завершення Хмельниччини й закріплення всіх владних повноважень в руках козацької старшини, поєднанні з зuboжінням рядового козацтва за роки постійних війн, сприяли зменшенню активності процесу «показачення». Навесні 1656 р. опозиційний гетьману ніжинський старшина Василь Золотаренко відзначав: «у війську перебуває багато бідних козаків і ті козаки обурені на гетьмана Б. Хмельницького за те, що вони, будучи особисто вільні, в своїх домах збідніли і голодні» [12, с. 218].

Наступники Б. Хмельницького взагалі відсторонили рядове козацтво від участі в управлінні державою, адже генеральна рада всього козацтва вже не скликала. Статті Московського договору 1665 р. гетьмана Івана Брюховецького з московським царем Олексієм Михайловичем взагалі вводили обмеження на перехід селян до козацького стану. Козацтво поступово перетворювалось на закритий стан. Падіння авторитету козацького стану в українському суспільстві призвело до кількісного зменшення козацтва. Вагому частку в цього процесі займало переведення козаків до залежного стану. Так, населення сіл Буд, Дроздівки, Жуківки і Куликівки Ніжинського козацького полку тривалий час складалося виключно з козаків. Проте вже у 1679-1685 рр. салтиково-дівицький сотник Матвій Шендюх почав використовувати місцевих козаків на дворових роботах, а згодом і зовсім перетворив їх на своїх підданих.

стану. Активність поповнення козацтва за рахунок селян і міщан сприяла тому, що восени 1648 р. Ніжинський полк нараховував 10 тис. козаків.

Саме активний процес показачення міщанства і селянства, на думку В. Борисенка, дозволив козацтву остаточно перетворитися з соціальної групи в окремих стан українського суспільства часів Гетьманщини [2, с. 212]. У 1654 р. 11412 козаків Ніжинського полку присягнуло на вірність

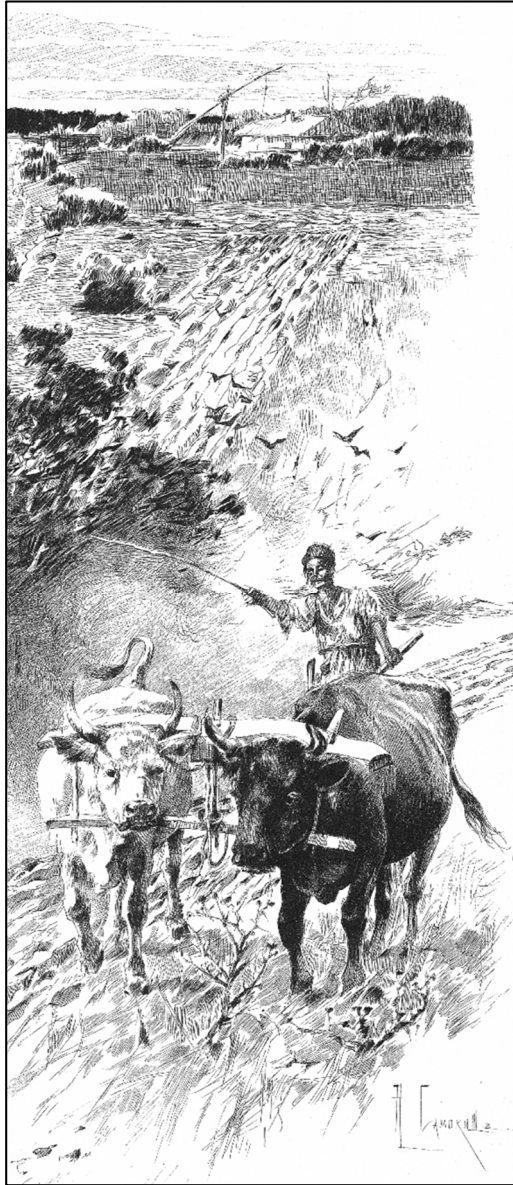
Показово, що своє козацьке походження останні змогли довести лише у 1708 р. й повернутися до козацького стану.

Схожа ситуація була і у селі Ревутинці Ніжинського козацького полку. За гетьманування Івана Самойловича село перейшло у приватне володіння борзенського сотника Василя Забіли (1680-1686). Останній змушував козаків працювати на своєму дворі, а після Кримського походу 1689 р. записав їх своїми селянами.

Наступ старшини на права і вольності ніжинських козаків змусив гетьмана І. Мазепу стати на захист останніх. У 1691 р. ним було видано гетьманський універсал до Ніжинського козацького полку про заборону власникам маєтностей вимагати від козаків виконання повинностей чи сплати чиншів [15, с. 152-153]. Полегшення було тимчасовим. Уже в роки гетьмана І. Скоропадського окрім податку на «військову мірочку» козаки почали сплачувати і тютюнову десятину [5, с. 39].

Процес зубожіння козацтва, спричинений неможливістю одночасно спорядити себе повністю на війну й утримувати власне господарство, поступово збільшувався вже у XVIII столітті. У період гетьманування Д. Апостола кожен козак Ніжинського полку, вирушаючи в похід, мав наперед заготувати 4 четверики сухарів, 2 четверики борошна, 5 гарнців крупи, 6 фунтів солі. В цілому запас провіанту кожного козака мав бути розрахований на 6 місяців [1, с. 85].

У зв'язку з неможливістю всіх козаків повноцінно забезпечити себе провіантом у численних походах московської армії у 1698 р. гетьманський уряд спеціальним універсалом поділив лівобережне козацтво, відповідно до майнового цензу, на дві категорії: «виборних» козаків та «підпомічників». Козаки, які самостійно могли спорядити себе до походу вважалися виборними,

М.Самокиш. Український селянин

Козак (ліворуч) і підпомічник (праворуч).
За О.Рігельманом

а ті, що ні – підпомічниками. Так, у Ніжинському козацькому полку у 1737 р. нараховувалося 3146 виборних і 3971 підпомічник [1, с. 25]. Як бачимо кількість підпомічників, тобто збіднілих козаків, перевищувала 50% загального складу. Такий відсоток свідчить про зuboжіння ніжинського козацтва. Рішення гетьманського уряду 1698 р. стало приводом для видачі ніжинським полковником І. Обидовським у 1699 р. універсалу про відбування повинностей на користь Ніжина козаками, що

перестали виконувати козацьку службу [15, с. 583].

Підтвердженням зuboжіння ніжинського козацтва в I пол. XVIII ст. є одна з постанов сотенного уряду м. Коропа Ніжинського полку за 1736 р., що стосується козаків Романа Варакси та Грицька Сеніговця. Так, Р. Варакса, не бажаючи відбувати службу, втік за межі полку, полишивши свою сім'ю та господарство. Відчуваючи разючу нестачу козаків у своєму розпорядженні, коропський сотник Григорій Трофимович приймає рішення передати господарство Р. Варакси іншому виборному козакові Г. Сеніговцю, який перебуваючи у 1733-1735 рр. у поході в Речі Посполитій, втратив все своє рухоме і нерухоме майно й сам не міг далі нести службу [8, с. 384-385]. Показово, що Р. Варакса і його діти втрачали право на своє майно й фактично вибували з козацького стану.

Починаючи з правління московського царя Петра I (1689-1725), українське козацтво перестало вважатися соціальним станом, що на офіційному державному рівні не підлягало податкам чи відробіткам. З наказу петербурзького уряду козацьке населення масово залучалося до робіт з будівництва фортець, обслуговування та спорядження російської регулярної армії. Так, головними видами відробітків козаків Ніжинського полку у XVIII ст. стали надання і обслуговування волів, коней та підвід, перевезення різного військового провіанту водним і сухопутним шляхами тощо. Так, за даними О. Апанович, під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Ніжинський козацький полк мав поставити до російської армії 31 тис. волів (від загальної кількості 73284 волів). Лише столична Глухівська сотня мала зібрати 726 пар волів [1, с. 191]. Відносно перевезення провіанту російській армії, то в 1738 р. ніжинському полковому осавулові Стефану Костенецькому було доручено створити відповідну команду з 4669 козаків і селян. Проте, ніжинському старшині не вдалося виконати поставленого завдання, оскільки частина козаків уникали таких відробіток, що призвело до затримки руху російської армії.

Окрім відробітків на користь російського уряду та армії, козаки Ніжинського полку мали фінансові зобов'язання перед ніжинським полковотенним урядом. Станом на 1748 р. 245 сімей козаків сотенного центру с. Шаповалівки Ніжинського полку, окрім військової служби й спорядження за свій кошт коня та зброї, платили податок на утримання шаповалівських сотника, осавула та хорунжого [6, с. 212]. Також козаки Ніжинського полку сплачували збори на військову музику, сторожів і пошту [3, арк. 2]. Так, у 1775 р. податок на пошту у Ніжинському полку становив 11 копійок від кожної хати [4, арк. 11].

Як наслідок, борги змушували збіднілого козака продавати свій будинок та землю і перетворюватися в орендатора, а згодом і у залежну особу. Так, у 1722 р. бунчуковий товариш І. Минович перевів у «подданскую тягость» козаків Глухівської сотні Каленика і Микиту за *«долг полчварта рубля и в пяти рублях клячу, ими от него взятую»* [5, с. 66]. Постраждали козаки звернутися по заступництво до наказного гетьмана П. Полуботка, який наказав І. Мироновичу звільнити Каленика і Микиту [16, с. 143].

Особисте майнове зубожіння, податковий тягар і різноманітні відробітки та повинності поступово призводили до кількісного зменшення козацького стану Ніжинського полку. Найкраще цю тенденцію можна простежити на прикладі полкового м. Ніжина. На відміну від інших населених пунктів, по Ніжину дані є більш-менш повними. Згідно з ревізією 1764 р. в Ніжині проживало 2160 козаків виборних та підпомічників чоловічої статі. Враховуючи ту обставину, що за даної ревізії жінки, діти і непридатні для служби козаки не бралися до уваги, чисельність козацького стану у Ніжині на 1764 р. треба помножити мінімум на три, що дає кількість населення близько 6480 осіб. Натомість, у 1782 р., за даними А. Шафонського, у Ніжині проживало 3610 осіб козацького стану різної статі та віку [17, с. 475-476]. Як бачимо, порівняно з 1764 р. кількість козацького стану скоротилася на 45 %.

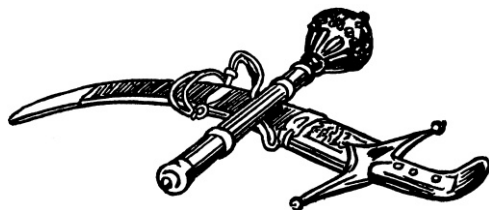
Отже, козакам Ніжинського козацького полку були притаманні ті ж права, привілеї і обов'язки, що і представникам інших полків. Національно-визвольна революція 1648-1657 рр. призвела до небаченого до того часу зростання чисельності та впливу козацтва в українському суспільстві та управлінні державою. Упродовж існування Гетьманщини Ніжинський козацький полк був одним з осередків козацтва, в межах якого проживав значний відсоток всіх козаків Гетьманщини. Ніжинські козаки володіли будинками, землями, полями, греблями тощо. Починаючи з останньої чверті XVII ст. ніжинське козацтво втрачає вплив і провідну роль в управлінні державою, поступившись старшині. Гетьмани і московський уряд обмежували козацькі права та вольності. Постійні війни Російської імперії XVIII ст. поступово призвели до зубожіння козацтва і зменшення його кількості. Починаючи з XIX ст., хоч козацтво і згадувалося серед станів суспільства України як частини Російської імперії, в реальному житті козаки фактично стали державними селянами.

Джерела та література:

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: «Наукова думка», 1969. – 224 с.

2. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття. 2-ге вид.: Навч. посібник. / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 75, оп. 1, спр. 1. – 2 арк.
4. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф.352, оп. 1, спр. 5. – 44 арк.
5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко. – К.: АН УРСР, 1959. – 531 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Т.18. Чернігівська область. – К.: АН УРСР, 1972. – 780 с.
7. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. / І.Крип'якевич – К.: АН УРСР, 1954. – 535 с.
8. Лазаревский А. Обзорение румянцевской описи Малороссии. Вып. 2 (полки Киевский и Нежинский) / А. Лазаревский – Чернигов, 1867. – 390 с.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 483.
10. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Ю. Мицик і М. Кравець. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 350 с.
11. Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года, октября 16 дня изданные по подлиннику О.М. Бодянскимъ. – М.: Императорское Общество Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ университете, 1875. – XXXIV + 338 с.
12. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Серія «Україна крізь віки» в 15 томах. Том 7. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
13. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. – М.: Изд-во политической литературы, 1992. – 544 с.
14. Сорокін П.О. Соціальна стратифікація і мобільність. Соціальна і культурна мобільність. / П.О. Сорокін // Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – С. 444-457.
15. Універсали Івана Мазепи. Матеріали до українського дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – Київ – Львів, 2006. – 798 с.
16. Універсали Павла Полуботка. Матеріали до українського дипломатарію / Упоряд. В. Ринсевич. – К., 2008. – 719 с.
17. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. / А. Шафонский – К., 1851. – 697 с.

Опубліковано: Железко Р. Ніжинський козак II пол. XVII – XVIII ст.: права, обов'язки та роль в суспільстві Гетьманщини // Ніжинська старовина. – Вип. 27 (30). – Ніжин-Київ, 2019. – С. 33-39.

ПАМ'ЯТКИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ГРЕКІВ У НІЖИНІ

Купецька фура. Малюнок XVII ст.

Ніжин по праву вважають одним з наймальовничіших міст Лівобережної України. Воно справді вражає величністю та численністю храмів. Справжніми окрасами історичного центру стародавнього Ніжина ось вже близько трьох століть залишаються архітектурні перлини – грецькі церкви Архістратигів Михаїла й Гавриїла та Всіх Святих, які утворюють єдиний історико-культурний комплекс. Драматичною та насиченою подіями була історія цих храмів. Нероздільно пов'язана вона з діяльністю грецької громади, що існувала в Ніжині протягом XVII-

XIX ст. і була, за висловом академіка ВУАН Костянтина Харламповича, справді унікальним явищем в історії не тільки України, але й усїєї Російської імперії.

Поява грецьких переселенців у Ніжині була викликана драматичними обставинами втрати народом Греції національної і державної незалежності. Коли у 1453 р. війська турецького султана Магомета II захопили столицю Візантійської імперії місто Константинополь, для православного народу Еллади настали нелегкі часи османської окупації. Щоб врятувати національну культуру, рідну мову та православну віру, тисячі греків емігрували на сусідні землі. Переселяючись у країни Східної Європи компактними групами, вони будували там церкви та монастирі, при яких відкривали школи, бібліотеки, створювали православні братства.

У середині XVII ст. велика грецька колонія виникає у Ніжині. Її появі в значній мірі сприяли часті подорожі до Москви грецького духовенства, слідом за яким тягнулися й численні купецькі обози. Греки обрали це невеличке полкове місто саме тому, що Ніжин в ті часи був важливим центром посередницької торгівлі на великому шляху з Києва до Москви. У XVII-XVIII ст. тут перетиналися сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Москву, Сибір та Поволжя з торговими містами України, Литви, Польщі, Німеччини, Криму і далі вели до країн Європи, Балканського півострову, Середземномор'я та Близького Сходу [1].

Прагнучи залучити грецьких купців до активної торгівлі в містах України, гетьман Богдан Хмельницький у 1657 році видав кілька універсалів, якими звільнив їх від підпорядкування місцевому уряду та надав право вільної

торгівлі при умові сплати податку гетьманському «екзактору». Так, в універсалі від 2 травня 1657 року проголошувалося: *«Всім вовец и каждому зособна, кому о тим відати належит, а меновите: паном полковником, асаулом, сотником, атаманом и всему товариству..., также атаманом городовим, войтом, буристром, и на якої колвек услуже нашої будучим людем, доносимо до ведомости, иж мы, приохочуючи греков купцов, абы в сторону нашу з розными товарами прыежджаючи выгодою людем были, міти хочем и сурово росказуем, а жебы жаден по містах и містечках украинных, гандле отправуюющих альбо перемешкиваючых, до права полковницкого, козацкого и міского потягать не важился... Але абы, яко звычай есть в чужих краях, сами межи собою в справах купецких вишелякие sprawy розсужали и челядь выкročную судили и подлуг заслуг карали, а еслибы кто з полковников наших, альбо з инных предложеных важылся неналежне втвое втручатъ и трудность яковую додавать, такового мы срогок будемо карать».* Другий універсал, датований 16 червня 1657 року, виданий персонально «людем купецким» Павлу та Стефану Юрійовичам «Керечыном», декларував: *«...абы гандле по містах и містечках украинных и всюды з отбыром старых и набырем свіжих товаров безмытне было отпраоватъ. Пилно теды... и сурове навпоминаем, абы оных так по дорогах, гостинцах беспечне пропуцали..., наименіое перешкody не чинили, подачок неслушных не вимагали, а поготовю шарпанины и неслушного здріства ділатъ не важилісе. Але абы оддавши екзакторові нашіому належачую повинност, до жадного розных екзакцый плаченя примушаны не были».* Обидва універсали зберігалися в архіві Ніжинського грецького магістрату [2].

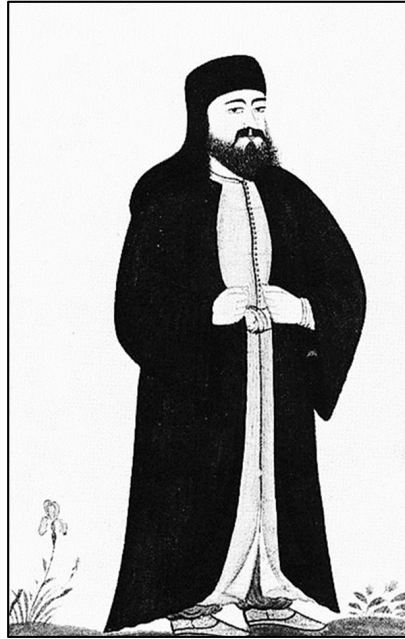
Грецькі храми Ніжина

Зацікавленість гетьмана Б.Хмельницького в активізації грецької торгівлі в межах Лівобережної України мала свої причини. Майже 9 років на теренах Гетьманщини точилася кровопролитна визвольна війна проти польського панування. «Покозачення» більшої частини чоловічого населення стало причиною занепаду як сільського господарства, так і міської кономіки. У занедбаному стані була й сухопутна торгівля, яку до 1648 року в Україні практично повністю тримало в руках єврейське купецтво. Отже, грецьких купців, що активно привозили в Україну та Московію східноєвропейські та близькосхідні товари, гетьман Б.Хмельницький небезпідставно вважав потужним засобом поживлення економічного життя та реальним джерелом поповнення скарбу новоствореної козацької держави.

Згодом адміністративну автономію ніжинських греків підтверджували своїми універсалами й інші гетьмани: І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол. У дружніх стосунках з Грецією українські гетьмани бачили не тільки запоруку економічного розвитку держави, але й шукали захисту православної віри

спочатку від зазіхань польського католицизму, а згодом – і від намагань московського уряду підпорядкувати собі незалежну Київську митрополію. В архіві Ніжинського грецького братства та магістрату свого часу зберігалось 57 гетьманських універсалів, царських та архієрейських грамот, якими в різні часи стверджувалися права та вольності ніжинських греків [3].

Вже у 1679 р. ніжинські греки, які склали досить численну групу міського населення, звернулися до духовної та світської влади з проханням дозволити побудувати в Ніжині свій православний храм. Це звернення вони мотивували тим, що змушені відвідувати місцеві церкви, але не розуміють *«руського набожества»*, тобто слов'янської церковної служби, і тому не можуть *«священникам виразне сповідувати гріхи свої»*. Видатну роль в історії Ніжинського грецького братства відіграв його засновник священик Христофор (або Христодул)

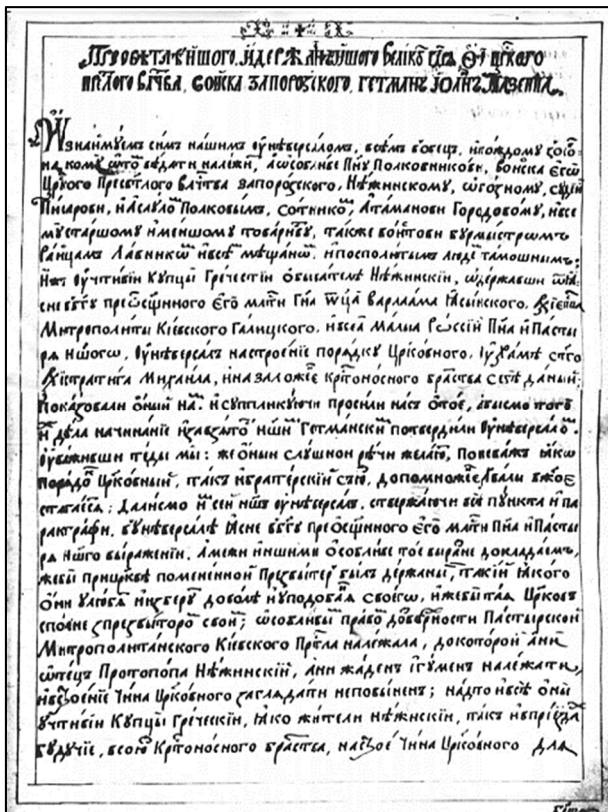
Грецький священик

Димитрій, який став ініціатором цього звернення. Саме йому і належить честь заснування в Ніжині *«хрестоносного»* братства, організації грецької православної парафії та будівництва перших грецьких храмів [4].

На жаль, про отця Христофора сьогодні ми знаємо дуже мало. З'явився він у Ніжині у 1677 р. і походив з Півночі Греції *«з єпархії Навпакту і Арти, з села, названого Ангелокастро»* (на острові Корфу – *О.М.*). Він залишив батьківщину внаслідок переслідувань, яких зазнав від турок, або, як пізніше сам писав, *«побачивши від бусурман велику нагість»*. Оселившись в Ніжині, грецький священик спочатку увійшов до причту Миколаївського собору, який тоді відвідували ніжинські греки. Але через часті конфлікти з місцевими священиками та парафіянами він невдовзі став клопотатися про виділення греків в окрему громаду та про будівництво храму, в якому греки змогли б здійснювати богослужіння рідною мовою та за звичайними для них канонами.

Одержавши у 1680 р. благословення від Константинопольського патріарха Якова та Чернігівського архієпископа і блюстителя Київської Митрополії Лазаря Барановича, він розпочав будівництво дерев'яного храму на честь архістратигів Божих Михаїла та Гавриїла.

Окрім клопоту будівельних робіт на плечі отця Христофора лягло чимало інших складних проблем. Грошей, виділених громадою на будівництво, вистачило лише на зведення стін цього великого храму. Щоб довести справу до кінця, отець Христофор позичив чималу суму грошей, і тому у 1684 р. ніжинські греки, отримавши згоду гетьмана Івана Самойловича, відрядили двох своїх представників задля збирання пожертв та милостині на завершення будівництва. Щоб оздобити храм та спорудити в ньому іконостас, священик

Універсал гетьмана І.Мазепи ніжинським грекам 1696 р.
(Синодик Ніжинського грецького братства, ІР НБУВ)

церков, у 1687 р. релігійна громада Ніжинських греків оформилася у церковне братство, статут якого написав сам Христофор Димитрієв. В заснуванні братства активну роль відіграв гетьман Іван Степанович Мазепа, відомий своїм благодійництвом та прихильністю до створення нових духовних та освітніх закладів. Пракично вже через півтора місяці після свого обрання, 13 вересня 1687 року, гетьман видав ніжинським грекам оборонний універсал, у якому підтверджував усі права, надані його попередниками, та особливо наголошував: «...Супликовали до нас учтивіи купцы греческие, в Ніжині найдуючиеся, просячи усилвне, абысмо им позволили о ділех купецких, и о всяких межи ними діючихся справах, также и о трафунковых межи челяди их проступствах и заводах самым судитися... Теды мы яко прозбе их учтивых купцов усилвной давши у себе містце..., діла их купецкие, и всякие sprawy самым межи собою расправовати, и всякие заводы и звады люб межи товариством их... судити и успокоивати позволяем; тылко мают они и повинни будут в трудных справах и криміналох подобных до суду нашего Енерального войскового удаватися...» Окремо гетьман підкреслював: «... абы от жадного межи их и от челяди их ничего такого не походило, щобы з кривдою и прикростю ніжинским албо инным обывателем» [6].

Невдовзі, 18 грудня 1687 року, І.Мазепа надає ніжинським грекам, «чесному

Христофор особисто неодноразово звертався за фінансовою допомогою до місцевих купців, урядовців та церковних ієрархів. Двічі він їздив і до Москви, де одержав певні кошти і від царів Івана та Петра Олексійовичів [5].

Працею та невтомними клопотаннями священика Христофора будівництво вдалося успішно завершити. Результати виправдали усі попередні клопоти: коштів надійшло стільки, що їх вистачило на те, щоб збудувати поряд з дерев'яним храмом архангелів Михаїла і Гавриїла ще одну муровану церкву на честь Всіх Святих. У 1696 році будівництво та оздоблення храмів було вже завершене і вони відкрили двері для віруючих парафіян.

отцу Христофору и всему церковному братству» ще один універсал, на цей раз з дозволом «на выставлене церкви и на отправоване в ней греческим свойственным их языком». З цього документу вже бачимо у Ніжині збудовану греками церкву, яку вони «власным коштом и старанем своим... оздобне не тьлько деревом выстановили, але и мурами выстановити стараются». Гетьман звільняв грецьку громаду і збудовану нею церкву від втручання будь-яких світських та духовних осіб, щоб вони «не труднили в их порядок своим вступованем» [7].

У 1696 р. священик Христофор Димитрійєв започаткував реформування ніжинського грецького братства. Ніжинські греки звернулися до Київського митрополита Варлаама Ясинського з проханням затвердити статут грецького братства та привезли йому особливого рекомендаційного листа від гетьмана. Тоді ж вони отримали від митрополита благословення на створення при Братстві школи для навчання дітей грецького і слов'янського письма, та шпиталю «для препитания убогих и недужих» членів громади. А 19 квітня 1696 року гетьман І. Мазепа власним універсалом задекларував реформу Ніжинського грецького церковного Братства та підтвердив усі права грецьких поселенців, надані гетьманами-попередниками. Беручи ніжинських греків під особисту охорону та надаючи їм право безпосередньо апелювати для вирішення різних справ до гетьманської канцелярії («а чого самим им вершити будет неудобно, з тим до звірхности нашей гетманской удаватися и апеллювати, а от нас декрет приймовати мають»), Іван Мазепа звертався до місцевих ніжинських урядовців, козаків, міщан та греків-купців із закликом «зберігати братську християнську любов, не заподіювати нікому жодної кривди та прикрості, додержуватися у спільному житті взаємної приятельської згоди, що є потрібним для збереження окраси та цільності усього міста Ніжина» [8].

Враховуючи той факт, що І.Мазепа був визнаним меценатом і надавав церквам значні пожертви, то, можна думати, ніжинські греки також отримували від нього матеріальну допомогу на будівництво та оздоблення своїх храмів. На жаль, безпосередніх документальних свідчень про це ми сьогодні не маємо, оскільки гетьманські архіви у своїй більшості або були знищені, або вивезені до Москви після розгрому гетьманської резиденції м. Батурина у 1708-1709 рр. Але відразу ж після смерті гетьмана 1709 р. спеціальна старшинська комісія склала докладний реєстр пожертв і видатків І. Мазепи на різні благодійні цілі. Зокрема в цьому унікальному документі зазначалося: «Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, архімандритам й іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині, різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям». Беручи до уваги особисту участь гетьмана в утворенні Ніжинського грецького братства та інші відомі нам його подарунки, що зберігалися в Ніжині, можна впевнено говорити, що І. Мазепа був одним з найголовніших меценатів ніжинських грецьких храмів [9].

Співпраця гетьманської адміністрації гетьмана Івана Мазепи з ніжинськими греками полягала не тільки в тому, що генеральний військовий скарб збирав з грецьких комерсантів фіксований податок, натомість захищаючи майнові та судові права грецької спільноти. Іван Мазепа як

досвідчений політик активно використовував грецьких купців для виконання делікатних дипломатично-шпигунських місій та торговельно-фінансових операцій на Балканах. Так, загальновідомим є факт, що довіреною особою гетьмана Івана Мазепи був ніжинський грек Тимофій Згура-Стиглієв («ніжинський козак», «покозачений грек», за деякими даними – значний військовий товариш). Маючи в Ніжині двір, грек Т.Згура також володів маєтностями у с. Переясловка Прохорської сотні Ніжинського полку. 1708 року за особливі заслуги гетьман передав йому в оренду маєток Згуровка у Яготинській сотні Переяславського полку. Неодноразово під виглядом комерційної діяльності Т.Згура їздив за дорученням Мазепи до Москви, Греції, Молдавії та Туреччини (відомі такі поїздки 1697, 1703 та 1708 років). На думку О.Оглобліна, саме через Згуру після 1708 року відбувалися надзвичайно важливі контакти І.Мазепи з турецькими урядовцями у справі допомоги Туреччині проти Росії. Тимофій Згура був обізнаний у намірах Мазепи відірвати Україну від Російської імперії царя Петра I та був активним їх прихильником. Дипломат та особистий довірник Мазепи ніжинський «покозачений грек» Згура-Стиглієв був важко поранений під час військової сутички в ході однієї з дипломатичних місій і невдовзі, наприкінці 1708 року, помер у Ромнах у ставці гетьмана та шведського короля Карла XII [10].

Ніжинське Грецьке «Хрестоносне» Братство та діючі при ньому церкви, школа та бібліотека на тривалий час стають важливими осередками грецької культури не тільки в Україні, але й в усій Східній Європі. Тут знаходять притулок найвидатніші діячі грецької діаспори. Історичні джерела зберегли для нас імена багатьох з них. Близько трьох десятиліть в Ніжині жив митрополит Філіппісійський та Драмський Софроній, відомий під прізвиськом Македонського. Він був не тільки свідком бурхливих подій часів «Руїни», але й сам брав активну участь у політичному житті України тих часів, зокрема у відомій «Чорній» раді 1663 р., коли в Ніжині відбулися драматичні вибори гетьмана Лівобережної України. Запідозрений московським урядом в підбурюванні українців проти Москви, він був 1661 року викликаний до столиці і допитаний у Посольському приказі. Митрополит Софроній активно допомагав священику Христофору Дмитрієву у створенні грецького братства, і, знаючи його ще з часів перебування у Греції, позитивно атестував перед архієпископом Лазарем Барановичем. У бібліотеці Ніжинського грецького братства зберігалися кілька книжок, що належали митрополиту Софронію [11].

У 1685 р., на шляху до Москви, в Ніжині зупинялися відомі просвітителі брати Софроній та Іоанікій Ліхуди, засновники Московської Слов'яно-Греко-Латинської академії, відомі своїм просвітництвом та співпрацею з видатним вченим, філософом, письменником і педагогом, місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Стефаном Яворським [12].

Близько 1689 р. в парафіяльній школі Ніжинського грецького братства вчителював архімандрит Діонісій з грецького міста Яніни. Ніжинській грецькій громаді він залишив унікальну бібліотеку (понад 70 томів) книг філософсько-богословського та світського змісту. Серед рукописів Діонісія були теологічні трактати Феофіла Коридалева, тексти лекцій та збірки віршованих поем та гімнів Гомера тощо. Вивчаючи примітки на полях рукописів Діонісія вчені в

загальних рисах реконструювали біографію цього видатного вченого-просвітителя доби пізнього еллінізму. Вони з'ясували, що Діонісій був надзвичайно освіченою людиною, добре знав давньогрецьку та латинську мови, студіював філософію та богослов'я в університетах Венеції, Падуї, Риму, подорожував в Англії та Голандії. У 1670-х роках він жив у Константинополі та займав посаду великого протосінкела (келійника-помічника) при дворі Вселенського патріарха Досіфея, а у 1680-х роках, до переїзду в Ніжин, вчителював у Валахії. Надзвичайну цінність Діонісієвої бібліотеки засвідчує той факт, що про її долю особисто піклувався гетьман Іван Мазепа. Невдовзі Діонісій був змушений залишити Ніжин, одержавши посаду архимандрита Нікольсько-Македонського монастиря, а безцінна бібліотека його була вивезена до Москви. 31 січня 1690 року гетьман особисто отримав наказ від царів Петра та Івана Олексійовичів:

«сыскать в Нежине греческие книги, которые оставил Македонския земли Николаевского монастыря архимандрит Дионисий у греченина у Зофиря, или у кого он Исофирь скажет; а сыскав и описав их именно, как которая именуется, прислать в Севск к воеводам». Клопотами Івана Мазепи ці книги були такі знайдені «в двух коробьях в греческой церкви». 22 лютого 1690 року гетьман надіслав до Севська в супроводі батуринаського козака І. Ігнат'єва «греческие книги да тем книгам прописную роспись». Від того часу рукописи ієромонаха Діонісія зберігаються в Москві, у Центральному державному архіві давніх актів [13].

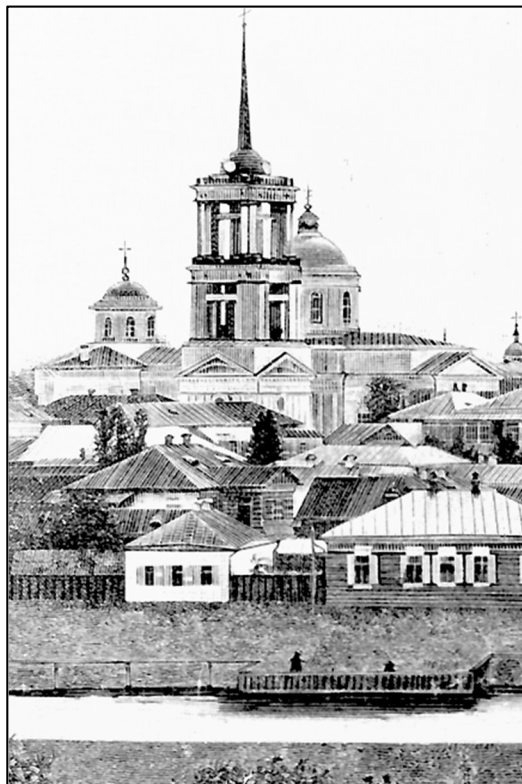
У бібліотеці Ніжинського грецького братства, крім рукописів Діонісія, зберігалася чимало інших унікальних книг, серед яких – рукописні грецькі Євангелія XI-XII століття на пергаменті з власноручними примітками візантійського імператора Феодосія, розкішно оздоблені золотом і кольоровими мініатюрами «молдовлахійські» євангелія XVI століття, богослужбові рукописні книги та стародруки, подаровані братству фундатором священиком Христофором Дмитрієвим та його наступниками. Заслуговує на увагу рукописний «Октоїх» на крюкових нотах 1671 року, що належав Константинопольському патріарху Діонісію. Дарчий напис свідчив, що цю книгу патріарх особисто подарував «митрополиту руському» Стефану Яворському. Був у бібліотеці і особистий подарунок Івана Мазепи – Євангеліє, видане арабською мовою на гетьманські кошти в сирійському місті Алеппо та прикрашене його родовим гербом. Ці рідкісні книги, серед яких є чимало справжніх зразків середньовічного книжкового мистецтва, зараз зберігаються у фондах інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [14].

Арабське Євангеліє гетьмана І.Мазепи

Чимало святинь та церковних реліквій містилося в ризниці Ніжинського грецького братства. Слід відзначити велику кількість стародавніх ікон грецького та місцевого письма у срібних ризах, великий срібний напрестольний хрест, виготовлений 1636 року в місті Яніна, дерев'яний різьблений хрест зі шматочками «животворчого дерева» а також багато оздоблену дорогоцінним камінням плащаницю, на якій золотом по білому атласу вишито зображення Спасителя. Грецький напис на плащаниці свідчив, що виготовлено її працею та старанням грецького священика Христофора за гетьманування Івана Мазепи у 1692 році [15].

Церковне та громадське життя грецької спільноти Ніжина базувалося на стародавньому звичаєвому «грецькому праві», кодифікованому ще у XIV столітті Костянтином Арменопуллом. Ці закони, записані в книзі «Прохірон» або «Шостикнижжя», дбайливо зберігалися членами братства в особливому міцному футлярі. Згідно зі статутом Ніжинського грецького церковного братства 1697 року, до братства входили всі бажаючі греки та негреки, що знали грецьку мову, але правом голосу при виборах керівного органу («Ради 12-х») користувалися тільки чоловіки віком понад 20 років, які сплачували щорічно грошові внески на церкву. Грецькі храми в Ніжині перебували під особливою охороною Вселенського Константинопольського патріарха та підпорядковувалися виключно Київським митрополитам, а місцевій церковній та світській владі заборонялось втручатися у духовні справи ніжинських греків. Храми відігравали важливу роль не тільки в духовному, але й громадському житті грецької громади. На церковному дворіщі регулярно збиралися братчики, щоб вирішувати всі важливі справи: обирати священиків та ктиторів церкви, членів братського суду, а з 1785 року - бургомистрів та членів органу місцевого самоврядування - грецького магістрату. Там же відбувалися «братські канони» - великі громадські свята та урочистості. Гроші з церковної скарбниці часто видавалися в борг купцям, а за рахунок відсоткових прибутків братство надавало допомогу збіднілим членам громади та сиротам, утримувало школу та шпиталь, виділяло кошти на придане дівчатам зі збіднілих грецьких родин тощо [16].

Грецькі храми в Ніжині. Літографія поч. XX ст.

Постійне зростання грецької громади в Ніжині та збір достатніх коштів дозволили грекам розпочати у 1714 році перебудову дерев'яної Архангело-Михайлівської церкви. За дозволом гетьмана Івана Скоропадського на місці попереднього дерев'яного храму вони заклали мурований фундамент. Будівництво тривало понад 10 років, його завершив у 1729 році священик Микола Бошняк (Босняк). Останній і був ктитором храму протягом 1719-1739 років. 28 травня 1731 року храм освятив митрополит Київський Рафаїл Заборовський. Ця урочиста подія в житті ніжинських греків увічнена написом на мармуровій дошці, яка і досі зберігається в інтер'єрі храму. «Приходський літопис» грецької Михайлівської церкви початку XIX ст. так подає зміст цього меморіального напису:

«Воздвигнут сей храм Архистратигов Михаила и Гавриила при ктиторстве господина Миколая Михайловича Босняка, коему храму заложено основание из согласия всех братьев 1714-го году, и оставалась без производства работ до 1725 года. Затем, продолжая работу, окончен в 1729 году, и по приезде из Киева архиерея господина Рафаила, освящен в 1731-м году расходами братьев» [17].

Документи 30-х років XVIII століття засвідчують існування в Ніжині Грецького Михайлівського монастиря. А вже у 1760-х роках розпочалася реконструкція мурованої Всіхсвятської церкви, храм деякий час існував як монастирська трапезна, але невдовзі його розібрали «за ветхостію». На його місці заклали глибокий мурований підвал, звели міцні стіни першого поверху. Але внутрішні суперечки, що точилися між ніжинськими греками, перешкодили будівництву. Припинилося надходження коштів на будівельні роботи. Лише у 1800 році греки змогли нарешті повернутися до відбудови Всіхсвятського храму, але оскільки первісний проект за цей час було загублено, вони запросили до співпраці відомого чернігівського архітектора Антона Карташевського. Невдовзі остаточно складається цілісний архітектурний ансамбль Грецьких храмів до якого, за описом початку XIX століття, входили: *«колокольня, которая построена 1805 года тщанием Нежинского греческого общества, и каменная с штакетом железным и тремя железными воротами ограда», а також «девять каменных палаток в церковной ограде и один под летнюю церковью погреб» [18].*

Сучасники високо оцінили дбайливість ніжинських греків щодо новозбудованої Всіхсвятської церкви. Надзвичайно цікавими для нас є свідчення володимирського генерал-губернатора князя І. М. Долгорукова, який двічі (у 1810 та 1817 роках) відвідав Ніжин та залишив докладні описи

*Грецька епітафія 1720 р.
з Михайлівської церкви*

своїх мандрівок. Звернувши увагу на ніжинських греків як головну достопамятність міста, допитливий мандрівник докладно описав їхній побут, магістрат, кав'ярню, клуб, і, звичайно ж, грецькі храми: *«Поміж новими будівлями можна виділити Грецьку церкву. Вона схожа на усі новітні собори, які ми бачили в Одесі та Херсоні. Іконостас та оздоблення церкви – у грецькому стилі... Дзвінниця гарна та наскрізна. На жаль, поскупились греки зробити з третім уступом ще один поверх. Вона була б тоді взірцевої краси...»* Неприємно вразив мандрівника той факт, що у величезному підвалі церкви практичні греки зберігали вино, яке потім продавали на ніжинських ярмарках. Вдруге прибувши до Ніжина через сім років, ближче познайомившись з містом і його мешканцями та відвідавши вечірне богослужіння у Всіхсвятській церкві, мандрівний князь був вражений красою храму та залишив схвальний відгук: *«Храм дуже великий та утримується за всією благопристойністю. Змальовуючи його, я повинен поставити набагато нижче у всіх відношеннях наші (тобто російські – Авт.) не тільки парафіяльні, але й численні навіть соборні храми. Яка чистота та охайність! Усі панікадила були запалені свічками та лампадами. Ченці, з яких один з острова Крит, служать богоговійно та пристойно. На крилосі по одному дячку, співають не поспішаючи та без метушні. Біля них стоять у два ряди школярі Грецького училища, деякі з них читають псалми та навчаються грецьким співам... Все пристойно, все священико, і зізнаюсь, якби я розумів грецьку мову, то переважно став би ходити до всякого Богослужіння в Грецьку церкву... Греки не жаліють коштів на утримання свого храму: витрачають великі гроші. Кожні три роки вони запрошують з Греції та Царєграда своїх священиків. Зараз у них три ченця та ієродиякон»* [19].

Останній яскравий період в історії Ніжинського Грецького Братства припадає на кінець XVIII - першу чверть XIX століття, коли під впливом ідей просвітництва в Греції поширюється національно-визвольний рух проти османських завойовників. Яскравими представниками грецького національно-визвольного руху в Ніжині в цей період були такі видатні просвітителі, як Зой Каплані, Манфо Різари, Георгій Кромміда, брати Анастасій, Зой та Микола Зосими. За ініціативою грецької громади в Ніжині у цей час будуються Грецьке Олександрівське училище (1816 р.), Церква Костянтина та Олени на Грецькому кладовищі (1819-1821р.р.), мурований інвалідний будинок на колишньому Грецькому подвір'ї по вул. Московській (1821р.). Заможні грецькі купці жертвували значні кошти на відкриття нових православних храмів, училищ, бібліотек, музеїв, лікарень та богоугодних закладів, фінансували видання богословської просвітницької та класичної літератури. Продовжуються великі пожертви і на утримання грецької Всіхсвятської церкви. Так заможні купці та меценати брати Зосими поклали чималі суми грошей до банку на ім'я старост грецьких храмів Ніжина, щоб громада могла утримувати найбільш членів братства та регулярно купувати свічки для великого панікадила Всіхсвятського храму [20].

У 30-х роках XIX століття прискорюється занепад Грецького братства в Ніжині. Це пов'язане було з тим, що внаслідок імперських реформ російського самодержавства Ніжин з великого полкового міста та важливого центру торгівлі поступово перетворився на глуху провінцію, після перемоги в Греції національно-визвольної революції та проголошення у 1830 році державної

незалежності ніжинські греки поступово починають повертатися на історичну батьківщину або переселятися до великих портових міст на півдні України та Росії. В Ніжині залишилися тільки ті, хто не мав коштів на переїзд та породичався з місцевими жителями. Якщо у 1746 році в Ніжині нараховувалось 1800 греків, у 1782 році - близько 765, то у 1869 році їх вже було не більше 365 чоловік.

У зв'язку із поступовим зменшенням кількості греків змінювався й статус грецьких храмів. 1785 року, під час адміністративної реформи Катерини II, Ніжин з усіма церквами і монастирями, який раніше входив до складу Київської Митрополії, був підпорядкований архієпископу Чернігівському. Але грецькі храми були залишені в колишньому їхньому стані, тобто - під захистом самого Київського митрополита. Але згодом, втративши зверхність Константинопольських патріархів та Київських митрополитів, у 1839 році грецька церковна громада Ніжина, була передана у відання архієпископу Чернігівському, а з 1855 року - приписана до Ніжинського Благовіщенського монастиря [21]. У 1872 році, в ході так званої «міської реформи» російського самодержавства, самоврядування грецької громади остаточно було скасоване офіційним наказом Правительствующого Сенату, а все майно та капітали її передані міській громаді Ніжина. У загальне користування мешканців Ніжина перейшли й грецькі Всіхвятська, Михайлівська та Костянтино-Оленинська церкви, але за давньою традицією їх продовжували відвідувати нащадки ніжинських греків...

Джерела та література:

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - М., 1851. - с. 478-479.
2. Федотов-Чеховский А. Акты нежинского греческого братства и магистрата. - К., 1884. - с. 43.
3. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 55
4. Харлампович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині // Записки іст.- філ. відділу ВУАН. - К., 1929. - кн. 24 - с. 12-15.
5. Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии// Православное обозрение. - 1885, февраль. - с. 370-400.
6. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 54.
7. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 56.
8. Федотов-Чеховский А. Вказ. праця. - с. 55-57.
9. Пам'ятки України. - 1991. - № 6. - с. 20-21.
10. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001. - с. 162; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. - К.: «КМ Академія», 2004. - с.144-145.
11. Дмитриевский А. Вказ. праця. - с. 370-400.
12. Сменцовский М. Братъя Лихуды. - Спб., 1899. - с. 53-55; Фонкич Б. Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. - М., 1977. - с. 199-201.
13. Фонкич Б. Вказ. праця. - с. 199-201; Лихачев Н. Библиотека и архив московских государей. - Спб., 1894. - с. 54 -55; Белокуров С. Обиблиотеке московских государей. - М., 1892. - с. 51-56.
14. Институт Рукопису Національної Бібліотеки ім. В. Вернадського (ІРНБУВ). - ф.

301 (КДА). - №№ 21, 24, 36, 43, 65, 78, 79, 80, 81, 84, 114, 117, 141, 180, 374, 411; Дмитриевский А. Описание рукописей... // Труды КДА. - 1885. - кн. 7, 8, 9.

15. Шафонский А. Вказ. праця. - с. 467; Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы... - с. 370-400.

16. Харлампович К. Вказ. праця. - с. 21-25.

17. НФ ДАЧО. - ф. 1249, - оп.1 - № 128 - арк.1 - 4(зв).

18. НФ ДАЧО. - ф. 1249, - оп.1 - № 128 - арк. 4.

19. Долгоруков И. Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 г. // ЧИОИДР. - 1896. - кн. III. - с. 308-309; Його ж: Путешествие в Киев в 1817 г. // ЧИОИДР. - 1870. - кн. II. - с. 171-173.

20. Морозов О., Костенко І. Брати Зосими // Сіверянський літопис. - 1996. - № 4. - с. 65-72.

21. ДАЧО. - ф. 101. - оп. 1. - Спр. 3501. - Арк. 3-3(зв.)

Опубліковано: Морозов О. Грецькі храми в Ніжині / О. Морозов // Греки в Ніжині: збірник документів і матеріалів. - К., 2001. - С. 160 - 175; Морозов О. Грецькі храми Ніжина // Пам'ятки України: історія та культура. - 2013. - № 7. - С.24-31.

Ольга Ростовська, Роман Железко

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК

Гетьман Іван Мазепа

Науковий інтерес до історії козацько-гетьманської доби, висвітлення діяльності політичних діячів із збереження української державності в контексті європейських зовнішньополітичних відносин XVII–XVIII ст. визначають актуальність даного дослідження. У 2009 р. виповнилося 300 років від дня поразки шведсько-козацького війська під Полтавою та укладеного напередодні битви українсько-шведського союзу. Згідно наказу Президента України проводилися круглі столи, дискусії, бесіди за участю вчених, студентів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з виступом гетьмана І.Мазепи та укладенням українсько-шведського договору. З'явилася можливість розширити спектр досліджень, проаналізувати історіографічну спадщину, краєзнавчі матеріали, зокрема, з історії Гетьманщини часів Північної війни (1700– 1721). Ніжинський козацький полк протягом 1700– 1709 рр. відіграв одну з ключових ролей в історії Лівобережжя.

Тривалий час вважалося, що всі ніжинці засудили виступ гетьмана І.Мазепи та залишились вірними російському цареві Петру І. Насправді українська історіографія фіксує, що було тут чимало і прибічників гетьмана. Історія Чернігівщини, зокрема, Ніжинщини в 1700–1709 рр., потребує ще подальшого дослідження. Перспективи для цього є. Російська дослідниця української історії козацько-гетьманської доби, професор Санкт-Петербурзького університету Т.Яковлева повідомила, що в Ермітажі було знайдено 234 засмолені коробки з документами, що стосуються І.Мазепи та України 1709–1720 рр. До 1931 р. ці фонди були абсолютно засекречені, лежали в особливих підвалах Адміралтейства [1, с. 235; 2; 3]. Пізніше документи були перевезені до Ермітажу, де їх розмістили в українських фондах і де вони зберігаються до нашого часу. Немає сумніву, що в Санкт-Петербурзі було знайдено Батуринський архів Івана Мазепи, вивезений до Росії О.Меншиковим у 1708 р. Для істориків України і Росії – це знахідка світового рівня, скарб, який допоможе по-новому вивчити історію Гетьманщини часів І.Мазепи та Петра І. Але, як слушно зазначає В.Тригуб: «Без енергійного втручання МЗС України, Секретаріату Президента тут не обійтись» [1, с. 235; 2, с. 3].

Історіографічна та суспільно-громадська інтерпретація життя і діяльності І.Мазепи нараховує понад 1000 позицій і оцінок, з яких 437 досить актуальні [3, с. 4]. Серед них виділяються: діаметрально протилежні – зрадник або національний герой; помірковано-зважені – державний і політичний діяч, патріот; асоціативні – порівняння з Б.Хмельницьким, метою його національно-визвольної боротьби.

Історіографію цікавого нам періоду представляють:

- 1) козацькі літописи, які відображали І.Мазепу українським автономістом;
- 2) російська історіографія, яка за часів царя Петра І вважала гетьмана Малоросії І.Мазепу «зрадником», «головним сепаратистом» Російської імперії;
- 3) вітчизняна історіографія XVIII–XIX ст. неоднозначно висвітлювала події. Історики Д.Бантиш-Каменський, М.Костомаров, М.Маркевич, О.Рігельман на основі документально-фактологічного матеріалу висвітлювали політичну, соціально-економічну та культурну діяльність гетьмана, але засуджували його відхід від царя. Суперечливі міркування простежуємо в історичних працях М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Лазаревського, Н.Полонської-Василенко, Д.Яворницького (І.Мазепу як феодала – звинувачують; відступ від царя – розуміють; меценатську діяльність, вклад у розвиток культури – звеличують);

4) радянська історіографія або взагалі обминала добу І.Мазепи, або ж засуджувала особу гетьмана;

5) зарубіжні та сучасні вітчизняні дослідження мають реабілітаційний характер оцінки постаті та дій гетьмана І.Мазепи. Українські науковці В.Горобець, О.Гуржій, В.Борисенко, Л.Мельник, Ю.Мицик, С.Павленко, В.Сергійчук, В.Смолій, Т.Чухліб, В.Шевчук та інші на основі широкого комплексу нових документів, використання історіографічної спадщини, здобутків зарубіжних наукових центрів реабілітують діяльність гетьмана. Вони стверджують: гетьман І.Мазепа виражав опозиційний царизму рух козацької старшини; Північна війна Росії проти Швеції спричинила антиколоніальне

повстання у Гетьманщині; українсько-шведський союз передбачав звільнення України, але поразка під Полтавою посилила її залежність від імперського центру. Зокрема, Т.Яковлева у праці «Мазепа», що вийшла у серії біографій «Жизнь замечательных людей» відзначила, що серйозна російська історіографія (Павленко Н.И., Артамонов В.А. 27 июля 1709. – М., 1989.) розглядає поразку «бунту Мазепи» як підставу для критики, забуваючи його заслуги і досягнення [4, с. 235].

Якщо історіографія доби Мазепи досить значна, то дослідження історії Ніжинщини, діяльності Ніжинського козацького полку в означений період ще потребують подальших напрацювань. Вагомий вклад у вивчення історії краю внесли Г.Самойленко і С.Самойленко, О.Морозов, О.Уривалкін та інші. В даній статті робиться спроба на фоні подій Північної війни між Росією та Швецією, гетьманування І.Мазепи в 1700–1709 рр. розглянути українсько-шведські й українсько-російські відносини, участь у них Ніжинського козацького полку, його роль у військових кампаніях, з'ясувати наслідки переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII для Ніжинського полку.

Ніжинський полк у контексті українсько-шведських відносин

Висловом відомого французького просвітителя Вольтера «Україна завжди прагла свободи», доцільно охарактеризувати всю історію України. Протягом століть кращі представники народу відстоювали своє право мати власну державність. Боротьба, що велася в різних формах та з перемінним успіхом, супроводжувалася як блискучими перемогами, так і фатальними для долі України поразками. Прагнучи відвоювати рідну землю від небажаних їм «покровителів», державні мужі не раз укладали союзницькі угоди. Наприклад, за часів Б.Хмельницького союзниками були кримські татари, за П.Дорошенка – Туреччина, а в роки правління І.Мазепи – Швеція. Саме на допомогу останньої сподівалися українські гетьмани II пол. XVII – початку XVIII ст., підтримуючи із Стокгольмом тісні зовнішньополітичні відносини.

Історичний екскурс в українсько-шведські стосунки засвідчує закономірність союзу І.Мазепи з Карлом XII. Перші відомі в історіографії згадки про українсько-шведські зв'язки датуються роками гетьманування Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.), коли він розчарувався в укладеній ним з Московською державою угоді 1654 р. та вдався до рішучих дій щодо формування нової антипольської коаліції. До цих дій гетьмана спонукали пасивність російських військ до визволення українських земель у 1654–1655 рр. та Віленський мир 1656 р., підписаний між Річчю Посполитою та Московією, який розбив мрії Б.Хмельницького про Гетьманщину з західним кордоном до річки Вісли. Показово, що гетьманський посол сотник Роман Гапоненко, який мав обстоювати ідею західного кордону України, навіть не був допущений до переговорів [5, с. 11].

Ніжинському полковнику Івану Золотаренку, який у 1654–1655 рр. на чолі Ніжинського, Чернігівського та Переяславського полків протистояв полякам на території Білорусії, було доручено встановити тісні зв'язки зі шведами, які також вели війну проти Речі Посполитої. І.Золотаренко, обіймаючи посаду наказного гетьмана, безпосередньо листувався з королем, представниками

вищого військового командування Шведського королівства. Відомий український історик М.Грушевський зазначав, що «...подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з шведами знов таки маємо дуже мало» [6, с. 1110]. Причинами цього є недостатня кількість джерел про ті події та незначна увага з боку дослідників до даної проблеми. Однак відомо, що напочатку осені 1654 р. І.Золотаренко в листі до Карла X Густава висловлював радість з приводу того, що шведи захопили частину Речі Посполитої й обіцяв королю всіляку допомогу з боку козаків із застереженням відповідної влади і честі його зверхника – гетьмана Б.Хмельницького. «Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає уваги для своїх козаків – «тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським» (*in teo regimine Bialoruscio et Sieuerscio*)» [7, с. 1110]. Звертаючись до Радзейовського, І.Золотаренко просить шведське командування якнайшвидше відправити зі свого табору до козаків золотаренківського сотника Івана Петровича, який неодноразово ризикуючи своїм життям доставляв листи шведів до І.Золотаренка та козацькі відповіді королю.

Козацька піхота у бою. Старовинний малюнок

У листі Карла X Густава до наказного гетьмана, датованому 14 листопада 1654 р., йдеться про 10 тисяч козаків, що їх «ніжинський полковник обіцяв на підтримку королю під час його військової компанії у Польщі та Пруссії» [8, с. 52– 53]. І.Золотаренко пропонував шведам приблизно половину своєї армії, що могло значно послабити козацькі тили. Зваженою була відповідь шведського короля наказному гетьману, що «краще, щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно...» [9, с. 1110]. Такої ж тематики лист ніжинському полковнику надіслав Радзейовський 6 грудня 1654 р. У ньому йшлося, що 10-тисячний козацький корпус Швеції не потрібний, оскільки Пруссія, Підляшшя і майже вся Польща вже визнали владу шведського короля [10, с. 1111]. У цей час на вірність Карлу X присягнув коронний гетьман Речі Посполитої С.Потоцький, визнавши себе васалом Стокгольма. В 1655 р. під протекторат Швеції перейшло також Велике князівство Литовське [11, с. 9].

Досить швидко про обмін Б.Хмельницького та І.Золотаренка листами зі шведським королем дізнався російський уряд. У червні 1656 р. до Б.Хмельницького прибуло російське посольство, яке висловило гетьману своє відверте невдоволення відносно зовнішньої політики, на що Богдан Хмельницький відповів: «Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз і приязнь і згода давня. І шведи люде правдиві, – на що слово дали – додержують» [12, с. 13]. Б.Хмельницький до кінця свого життя в 1657 р. прагнув об'єднати всі українські землі за допомогою європейських держав, не розриваючи стосунків із Росією.

Цар Петро I

За часів гетьманування Івана Виговського (1657– 1659 рр.) проводилася широка зовнішня політика, спрямована на реалізацію державної ідеї. Вже на Генеральну козацьку раду в м. Корсуні, що відбулася 25 жовтня 1657 р., прибули послы зі Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансільванії, Молдови та Валахії. В оточенні козацької старшини, серед якої був присутній і ніжинський полковник Григорій Гуляницький (1657–1659 рр.) – вірний гетьманський соратник і учасник бою під Конотопом 1659 р., Іван Виговський оформив договір зі Швецією. Він передбачав визнання Карлом X незалежної України із включенням до її складу західного регіону по Віслу, а також територій Берестейського і

Новгородського воєводств, що перебували в складі Великого князівства Литовського [13, с. 106].

Український історик Д.Дорошенко писав, що незважаючи на невдачу і відсутність протягом тривалого часу українсько-шведських стосунків (від І.Виговського і до І.Мазепи) *«Швеція, як держава, що не межувала безпосередньо з Україною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найзручнішим союзником, що його в той час могла собі знайти Україна»* [14, с. 173–174]. Безперечно, це розуміли І.Мазепа та його оточення.

Участь Ніжинського полку в подіях Північної війни 1700–1708 рр.

У серпні 1700 р. Російська держава, посиливши свій вплив на півдні внаслідок успішних воєн із Туреччиною, оголосила війну Швеції, яка тривала 21 рік і ввійшла в історію під назвою «Північної». Головною метою даної війни було прагнення Росії здобути вихід до Балтійського моря та *«прорубати вікно в Європу»* [15, с. 55]. В даному контексті доцільно пригадати слова І.Франка про те, що коли *«Росія відчиняла вікно в Європу, то Україна вже давно відчинила двері»*.

Північна війна, що спочатку велася далеко за межами України, стала непосильним тягарем для всього українського народу. Козакам Ніжинського полку судилося відіграти досить важливу роль на початковому етапі війни, що пояснювалося рядом чинників. По-перше, безпосередньо саме полкове місто Ніжин виступало одним із центрів козацтва на Лівобережній Україні. Військові підрозділи Росії постійно утримувалися поряд із Києвом, Переяславом, Черніговом і в Ніжині, який мав статус міста-фортеці з системою оборонних споруджень – фрґечний вал, стіни, башти, ворота. По-друге, на території Ніжинського полку знаходилася тодішня столиця України-Гетьманщини м. Батурин, унаслідок чого полк постійно перебував у полі зору гетьмана. По-третє, на початку Північної війни ніжинським полковником був племінник

І.Мазепа Іван Обидовський (1696–1701 рр.), який завдяки підтримці гетьмана активно долучався до участі в зовнішній та внутрішній політиці Гетьманщини.

Восени 1700 р. гетьман І.Мазепа за наказом Петра I посилає 12-тисячний корпус козаків у Прибалтику на допомогу російській армії, яка вступила у війну зі Шведським королівством. Наказним гетьманом козацьких військ був призначений ніжинський полковник Іван Обидовський. *«Мазепа, доручаючи племіннику велике козацьке з'єднання, явно сприяв його загартуванню, змужнінню, набуттю досвіду в нелегких умовах війни. Та полки у складі 7290 вояків прибули до Нарви запізно»*. [16, с. 69]. 19 листопада російські війська зазнали поразки від шведської армії, очолюваної Карлом XII. Після Нарвського перемир'я, Швеція зосередила свої військові сили проти Польщі, а Петро I свою армію на зміцненні Пскова, Новгород, Гдова і Печерського монастиря. В грудні 1700 р. сюди з 15-тисячний загоном козаків прибув наказний гетьман, ніжинський полковник І.Обидовський. У складі корпусу знаходилися полки: Ніжинський – 4 тис. козаків; Київський – 1 тис.; Чернігівський – 4 тис.; Стародубський – понад 1 тис.; Миргородський – 1 тис.; Прилуцький – 500 осіб. Крім того, під орудою І.Обидовського були наймані полки: полковника Пешковського і Федора Степановича (понад 1 тис.); полковників Дмитра Чечеля і Лук'яна Шульги – 1 тис. [17, с. 201].

Герб Івана Обидовського

За царським наказом козацький корпус розташувався у Пскові, Гдові та Печерському монастирі. Крім того, українці отримали завдання *«ходити за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинской промысл над неприятельскими жилищами»* [18, с. 263]. Рейдові операції козаків мали знищити продовольчі бази шведів, розпорозити їхні сили для охорони кордону. Сучасний історик В.Борисенко зазначає, що після Нарвської поразки козацька кіннота залишилася чи не єдиним боєздатним військовим підрозділом. Козаки не допустили прориву шведських військ на Новгород і Псков та тим самим дали можливість царю реорганізувати російську армію [19, с. 279]. Так, 16 грудня 1700 р. козацький загін, очолюваний Іваном Обидовським, за 30 кілометрів від Дерпта напав на півтисячний загін шведів і примусив його відступити. Наступного дня українці, атакувавши ще більший ворожий підрозділ, після годинного бою самі відступили. Трохи пізніше козаки здобули перемогу поблизу Нейгаузена, під час оборони Гдова та в поході на Сиренськ. Початок нового 1701 року також відзначився постійними сутичками між українцями та шведами. Так, на початку січня козаки на чолі з чернігівським полковником Яковом Лизогубом, який замінив хворого І.Обидовського, відбили вилазку шведів на Печерський монастир [20, с. 202]. Решта місяця пройшла в щотижневих походах до Марієнбурга та інших прикордонних містечок.

Отже, на рубежі 1700–1701 рр. козацьке військо на чолі з ніжинським полковником І.Обидовським, яке діяло в Прибалтиці, здобуло ряд успішних

перемог над шведською армією, тим самим утримавши Карла XII від наступу після поразки Петра I під Нарвою.

Морально-психологічний стан козацько-старшинського складу війська, як свідчить ряд документів, був важким: козаки були втомлені, виснажені хворобами; між полковниками розпочалися чвари й взаємні звинувачення. Київський полковник К.Мокієвський, який також належав до родинного кола І.Мазепи, звинувачував і принижував у присутності козаків молодого й вразливого І.Обидовського. Сучасний дослідник мазепинської доби С.Павленко в своїй праці наводить анонімний старшинський донос, написаний 1701 р. у Печерському монастирі під час зустрічі царського посланця Апраксіна. На бенкеті-прийомі київський полковник Костянтин Мокієвський «пана Обидовського вельми лаял и блазном называл и як хотел обезчестил, до шабли порываючися, от того пан Обидовський вельми плакал, а и перед тим на розних місцях перед всіми многократне пана стольника Обидовского зневажил и лаял...» [21, с. 70]. Зі старшинського доносу дізнаємося, що К.Мокієвський називав полковників, які брали участь у боях у Прибалтиці, зрадниками й особливо закидав це І.Обидовському, оскільки частина козаків І.Обидовського перейшла на бік литовського магнатського угруповання Сапегів – союзників шведів [22, с. 70]. Якими мотивами керувався К.Мокієвський? Суперництвом у боротьбі за булаву, кар'єристичною заздрістю, зневагою досвідченого полковника до молодого та недосвідченого, чи намаганням продемонструвати свою вірнопідданість цареві? Цілком імовірно, що його патріотичні наміри визначалися й геополітичними симпатіями, вибором політичного партнера. Про зміну в подальшому його поглядів свідчить факт, наведений Н.Полонською-Василенко: серед полковників, які перейшли з І.Мазепою на бік шведів був і К.Мокієвський [23, с. 68].

Під час одного з рейдів на шведську територію ніжинський полковник І.Обидовський застудився, але все ж таки виконував свої обов'язки та керував корпусом. Хвороба загострилася, стан наказного гетьмана погіршився. Полковник І.Обидовський помер від запалення легень у Пскові 31 січня 1701 р. [24, с. 7]. Як повідомляє Чернігівський літопис, 1701 р. «*Иван Обидовський, полковник ніжинський, будучи гетьманом наказным, под Ругодевом, містом шведським, помер, похован в Печерском монастыру киевском*» [25, с. 265]. Звістка про смерть І.Обидовського сильно засмутила І.Мазепу, адже ніжинський полковник був його улюбленим племінником та надійним соратником [26, с. 56]. Навесні ніжинські та інші козаки повернулися додому. В столиці м. Батурині всі дізналися про неприємні подробиці походу. У листі до Головіна І.Мазепа скаржився на несправедливе ставлення російського командування до козаків, надмірне їх використання у воєнних операціях. Під час зимової кампанії багато з них втратили коней, захворіли. Крім цього, як зазначав гетьман Мазепа, росіяни на псковській землі їх ображали, били й 40 чоловік кинули у воду [27, с. 265]. Не дивно, що частина корпусу І.Обидовського перейшла на бік Сапегів та Карла XII.

Козаки сотні Ніжинського полку на чолі з наказним полковником ніжинським Л.Журахівським були серед 17 тис. козаків, які у вересні 1701 р. прибули знову до Пскова. За участі ніжинців був звільнений весь Юр'євський

повіт, здобуті перемоги над шведами під Ряпиною мизою та Ерестфером. Наступні значні військові дії за участі ніжинських козаків відбувались у 1704 р. на Правобережжі, що тоді належало союзнику Росії – Польщі. Ніжинський полк у складі військ Д.Апостола перебував у складі російської армії генерала Брандта, який вдалося відбити у шведів ряд польських міст, зокрема Варшаву. Однак ситуація кардинально змінилася, коли козаки перейшли під командування генерала Паткуля, який з ініціативи Петра I увів у козацькому загоні Данила Апостола пруські порядки, запровадив муштру, жорстокі покарання [28, с. 285]. Звістка про поневіряння козаків Д.Апостола швидко поширилась по Україні й викликала обурення старшини політикою російського командування щодо українського війська.

Шведський король Карл XII

У 1704 р. під час походу військ І.Мазепи на Правобережжя, за наказом Петра I, було придушено антипольське повстання С.Палія та тимчасово об'єднано Україну. С.Палій також прагнув об'єднання підпольської України з Гетьманщиною. За даними радянської історіографії, напочатку 1704 р. лідери повстання за збереження козацького устрою на Правобережжі *«Самусь та Іскра приїжджали на Лівобережжя, щоб домогтися прийняття їх разом з козацьким військом, населенням і визволеною ними територією під протекторат Російської держави. У Батурині, Переяславі та Ніжині відбувалися переговори»* [29, с. 289]. Проте гетьман І.Мазепа рішуче відмовився бути посередником у цій справі, заборонив селянам і козакам переходити на правий берег Дніпра для участі у визвольній боротьбі, очолюваній вихідцем з м. Борзни Ніжинського полку Семеном Палієм.

31 липня 1704 р. за наказом І.Мазепи С.Палій був заарештований і відправлений до в'язниці Батуринської фортеці, а рештки його повстанської загонів розгромлені. Чому вчинив так І.Мазепа – достовірно невідомо. Серед низки існуючих на сьогодні версій на увагу заслуговує та, яку висувують сучасні історики П.Михальчук та І.Куций. Згідно з нею до Батурина надходила інформація про зацікавленість шведського короля залучити на свій бік С.Палія, щоб чинити розвідувальні акції та диверсії в тилу його супротивника короля Польщі Августа II [30, с. 65]. Тобто, якщо Мазепа в 1704 р. планував визволити Україну за допомогою Швеції, то Палій був непотрібний йому як сильний конкурент.

Через невдачі у війні зі шведами загострилися відносини між Мазепою і Січчю. Так, у червні 1705 р. гетьман направив думному дякові Омеляну Українцеву (представник царя на півдні України) кілька сотень Ніжинського полку з наказом *«приборкати тих псів запорозців»*. Ніжинці прибули на

Запорожжя, але доля вберегла їх від пролиття братерської крові. Петро I наказав виплатити запорожцям жалування. Ніжинський полк благополучно повернувся додому [31, с. 205–206].

Під загрозою нападу шведів у 1706 р. Україну заповнили тисячі російських військових, які розпочали широкомасштабні оборонні роботи. Зростали рекрутські набори, значно збільшилися і без того надмірні податки на утримання військ, спорудження укріплень, фортець, каналів, доріг тощо. Селяни, міщани, козаки та старшина були невдоволені політикою Петра I та І.Мазепи. Відомо, що прилуцький полковник Д.Горленко заявив гетьману: «*Всі ми за душу Хмельницького Бога молимо за те, що він визволив Україну з польського ярма, а твою душу і кості діти наші проклинатимуть, якщо ти після себе залишиш козаків у такій неволі*» [32, с. 24]. Для І.Мазепи настав час вибору: або бути з Петром I, який перетворював Україну на свою заручницю при вирішенні великодержавницьких проблем, або – з Карлом XII та С.Ліщинським. Зважаючи на те, що протягом 1706–1708 рр. гетьман вів таємні обміни листами з королями Польщі та Швеції, другий варіант ставав все більш реалістичним.

У вересні 1708 р. Карл XII зі Смоленщини повів армію не на Москву, як вважало російське командування і сподівався Мазепа, а на Україну. Біля Стародуба російські війська разом з Ніжинським і Переяславським полками дали відсіч частинам Лагеркрона [33, с. 210]. І.Мазепа одержує наказ Петра I з усіма козацькими полками йти на з'єднання з російською армією. З 10 козацьких полків в Україні у цей час перебувало лише 3 – Миргородський, Лубенський і Прилуцький. Решта ж вела військові дії за межами України [34, с. 67]. Зокрема, Ніжинський полк знаходився у Білорусії. Виведення цих 3 полків залишило б Україну беззахисною перед шведською армією. Для Мазепи це був вирішальний поштовх у виборі між Петром I та Карлом XII. 24 жовтня 1708 р. гетьман разом з 4 тис. козаків вирушив до шведського табору, а 29–30 жовтня між українцями і Карлом XII було укладено усім відомий договір.

Реакція Петра I на договір була миттєвою. Російська армія на чолі з О.Меншиковим вогнем і мечем пройшла по містечкам і селам Ніжинського полку, а 2 листопада, після зради прилуцького полковника І.Носа, захопила столицю Гетьманщини – Батурин, влаштувавши там криваву різанину... Одночасно з цим з кінця жовтня 1708 р. Петро I розсилав по Україні грамоти, в яких описувалася «зрада» Мазепи і лунав заклик боротися проти його прибічників. Одна з таких грамот була надіслана ніжинському наказному полковнику Лук'яну Жураховському. У листопаді 1708 р. в Глухові був обраний новий гетьман України – І.Скоропадський. Серед присутніх на виборах полковників був і ніжинський наказний Л.Жураховський. У цьому сотенному містечку Ніжинського полку, що стане майбутньою столицею Гетьманщини, влада умовно розправилася над І.Мазепою. На ешафоті було поставлено шибеницю та повішено опудало І.Мазепи, розірвано його патент на орден Андрія Первозванного, оголошено анафему та страчено героя оборони Батурина – полковника Д.Чечеля, спійманого в с. Обмачів ніжинськими козаками [35, с. 212].

Отже, протягом 1700–1708 рр. Ніжинський козацький полк взяв активну участь у Північній війні на боці Росії, здобувши для неї низку перемог. Однак

поступово приходило усвідомлення того, що козацькі військові сили використовуються як засіб для досягнення великодержавницької мети, без урахування інтересів Гетьманщини. Через це вже в Прибалтиці частина козаків І.Обидовського перейшла на бік Карла XII. Подальші роки війни показали, що союз зі Швецією, який був укладений 1708 р. Мазепою став останнім шансом для здобуття державності України нової історичної доби.

Наслідки переходу І.Мазепи на бік Карла XII для Ніжинського полку.

Перехід І.Мазепи на бік шведів застав російського царя Петра I в с. Погребках поблизу Новгород-Сіверського. Розпочався широкомасштабний терор проти прихильників Мазепи та заміна їх «вірними людьми». 5 січня 1709 р. Петро I наказує канцлеру графу Г.Головіну відправити грамоту гетьману І.Скоропадському з наказом прибути в Ніжин і, розташувавши там свою ставку, «зібрати малоросійські війська і чинити спільно з великоросійськими військами... пошук ворогів» [36, с. 216]. Ставка гетьмана знаходилася в Ніжині з січня до березня 1709 р. Саме звідси козаки нападали на шведську армію. Ніжинський полк залишався вірним Петру I. Зокрема, в Ніжинській фортеці утримувалися схоплені прибічники І.Мазепи з числа старшини та шляхти, сюди ж Головін відправив схоплену в дорозі дружину гетьманського управителя О.Бистрицьку, родичку Мазепи [37, с. 216]. Ніжинський дослідник О.Уривалкін встановив, що І.Мазепа, бажаючи втримати за собою ніжинський полк, пише листа веркіївському сотнику С.Афанасьєву та радить йому і козакам не слухати наказів Л.Жураховського та І.Скоропадського. Але у січні 1709 р. князь Г.Долгорукий, який знаходився зі своїм штабом у Ніжині, відрядив сотні Ніжинського полку разом із російською дивізією генерал-майора Гінтера на штурм м. Прилук, де перебували шведи. Останні, не дочекавшись приходу солдат і козаків, полишають місто. З ними поїхали сім'ї соратників І.Мазепи. Ніжинські козаки повернулися додому.

До наших днів дійшла легенда, що на межі 1708–1709 рр. шведи спробували захопити Ніжин, але на його захист стали жінки. Вони, за відсутності в місті значних військових сил, підняли над стінами фортеці козацькі шапки і цим прийняли участь у відбитті шведського наступу, врятували місто. За їх кмітливість і відвагу цар нібито дозволив ніжинкам носити чоловічі шапки. Достовірність цієї легенди поставили під сумнів українські історики. Так, С.Павленко зазначає, що «місто справді могло цікавити Карла XII як одна з зимових квартир для війська. Проте ніжинські жінки не мали потреби вдавати з себе козаків при появі шведів і

Замкова Богоявленська церква у Ніжині

проявляти свій «патріотизм». А вже в Ніжині в листопаді 1708 р. і пізніше стояла велика російська залога. Так, з донесення Д.Голіцина Г.Головіну від 2 листопада дізнаємося: «Писал в Нежин и велел Анненкову с полком из Нежина идти в Белую Церковь. А в Нежине оставил 2 полки». Тобто після спалення Батурина російські полки одразу зайняли Ніжин [38, с. 320].

За даними ніжинського краєзнавця О.Уривалкіна, 16 червня 1709 р. козацький загін, в складі якого були і ніжинці, здійснив рейд у табір шведів, перейшовши Ворсклу біля с. Нижні Млини. Цей рейд дорого коштував шведам, оскільки існує припущення, що саме козак Ніжинського полку напередодні Полтави поранив кулею Карла XII в ногу [39, с. 218]. Ніжинський полк на чолі з Л.Жураховським брав участь у битві 27 червня 1709 р. під Полтавою. Більше ніж 40-тисячна російська армія, в складі якої було 7 тис. козаків на чолі з С.Палієм, розгромила 30-тисячну армію Карла XII та майже 5-тисячний загін козаків І.Мазепи і К.Гордієнка. Петро I щедро нагородив усіх її учасників. Так, полковник Л.Жураховський, крім ряду сіл Ніжинського повіту (серед них Липів Ріг і Безуглівка), за підтримку царя разом зі старшиною отримав золоті медалі, а козаки – грошові премії по 200 тис. рублів [40, с. 120]. Водночас сотник глухівський Олексій Туранський став генеральним суддею [41, с. 251]. Натомість цар покарав усіх прихильників Мазепи в Україні та Ніжинському полку зокрема. За даними ніжинських краєзнавців у центрі Ніжина, неподалік від Благовіщенського собору, знаходився будинок соратника І.Мазепи, колишнього писаря Ніжинського полку, а згодом генерального осавула Д.Максимовича, який разом з І.Мазепою перейшов на бік шведів. За наказом Петра I будинок Максимовича, всі його села, хутори, поля й млини були передані у власність ніжинського чоловічого монастиря, а його самого відправили на заслання [42, с. 121]. Репресій зазнали також представники українського духовенства. Зокрема, чернець Семен Остаф'єв з Батуринського Крупицького монастиря, намісниця Марфа, келійниця Марфа та служка Катерина (всі з Глухівського Успенського жіночого монастиря) [43, с. 252– 253] Згідно історичної логіки та досліджень В. Кривошеї відбулися значні ротації в посадах ніжинського полку. Так, «новими сотниками стали В.Дмитрієв (Івангородська сотня) і Ф.Тарасович, обозним полковником – Л.Шрамченко; ще в 1708 р. сотником конотопським – Г.Костинецький» [44, с. 251]. Паралельно з цим, всі так звані «зрадники», які володіли землями в Ніжинському полку, були їх позбавлені на користь козацької старшини, яка лишилася вірною Петру I. Так, І.Мазепа втратив землі в Кролевецькій, Коропській, Бахмацькій та Батуринських сотнях [45, с. 213], П.Орлик – с. Дрімайлівку, Д.Горленко – с. Роски та Вечурки [46, с. 252]. Зазнали поневірян генеральний осавул Д.Максимович, чернець С.Остаф'єв та інші.

Отже, події, пов'язані з переходом гетьмана І.Мазепи на бік Карла XII та поразкою шведсько-козацького війська у Полтавській битві 1709 р. стали вирішальними у долі України. Гіркий для гетьмана та його соратників фінал під Полтавою став не тільки особистою трагедією І.Мазепи, але й справжньою катастрофою для України. Суспільство було деморалізоване й придулене масовим терором. За визначенням доктора політологічних наук О.Бойка, почався «форсований наступ на українську автономію», що було першим етапом (1708–1728) колоніальної політики Російської імперії щодо України у XVIII ст.

[47, с. 183]. Образно висловився також історик-документаліст Ю.Мицик: «Російський чобіт став чавити українську державність з небувалою досі силою» [48, с. 69]. Ніжинський козацький полк опинився в епіцентрі подій Північної війни. Його учасники не лише брали дійову участь у міжнародній політиці, військових кампаніях, але й зазнали різної долі: одних чекали подарунки – гроші, медалі, землі, посади в сотнях Ніжинського полку; інших – обвинувачення, ув'язнення, позбавлення земельних угідь, заслання, вимушена еміграція... Однак справа І.Мазепи залишила глибокий слід у свідомості українців, який не змогли викоринити репресії, церковна анафема, багатолітнє тавро «зрадника». Протягом більше ніж двох століть великодержавники називали національно-свідомих українців «мазепинцями», зрадниками, націоналістами. В даному контексті доцільними є слова науковців О.Рєнта та І.Коляди, що «без мазепинського повстання, яке мов дзвін сколихнуло буття гетьманської України, дуже важко уявити собі рух за її волю» [49, с. 296], таки здобуту в 1991 р. Гетьман Іван Мазепа став символом прагнення української патріотичної еліти до незалежності України.

Джерела та література

1. Яковлева Т. Архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 235– 237.
2. Тригуб В. Знайдено нерозпаковані архіви Мазепи! / В. Тригуб // Народне слово. – 2008. – жовтня. – С. 3
3. Рєнт О. Усі гетьмани України / О. Рєнт, І. Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – 417 с.
4. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа / Т. Таїрова-Яковлева. – М.: Молодая гвардія, 2007. – 270 с.
5. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала / В. Брехуненко. – К.: Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 64 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. IX, ч. II. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957. – 1630 с.
7. Там само.
8. Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович / О. Морозов. – Ніжин: Просвіта, 2000. – 148 с.
9. Грушевський М. Історія України – Руси / М. Грушевський. – Т. IX, ч. II. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957. – 1630 с.
10. Там само.
11. Брехуненко В. Як Росія Україною торгувала / В. Брехуненко. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 64 с.
12. Субтельний О. Мазепинці / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 239 с.
13. Смолій. Українська державна ідея XVII– XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / Смолій, В. Степанков. – Київ : Альтернативи, 1997. – 367 с.
14. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля ; Київ : Глобус, 1991. Т. II. – 1991. – 349 с.
15. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 72 с.
16. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 602 с.
17. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 2000. – 275 с.
18. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.

19. Борисенко В. Й. Курс української історії / В.Й.Борисенко. – К.:Либідь, 1997. – 615 с.
20. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 2000. – 275 с.
21. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 602 с.
22. Там само.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля; Київ : Глобус, 1991. Т. 2. – 1991. – 349 с.
24. Морозов О. Ніжинські полковники: І.Обидовський / О. Морозов // Просвіта. – 1994. – №4-5. – С. 6– 7.
25. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
26. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 72 с.
27. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
28. Борисенко В. Й. Курс української історії / В.Й.Борисенко. – К.:Либідь, 1997. – 615 с.
29. Історія Української РСР. – К. : Наукова думка, 1979. – Том II. – 616 с.
30. Михальчук П. Курс лекцій з історії України : в 4 ч. / П. Михальчук, І. Куций. – Тернопіль : Астон, 2007. Ч. 2. – 2007. – 480 с.
31. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 2000. – 275 с.
32. Субтельний О. Мазепинці / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 239 с.
33. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 2000. – 275 с.
34. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен : Дніпрова хвиля ; Київ : Глобус, 1991. Т. 2. – 1991. – 349 с.
35. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 2000. – 275 с.
36. Там само.
37. Там само.
38. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 602 с.
39. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століть / О. Уривалкін. – Ніжин : ТОВ «Наука-сервіс», 2000. – 275 с.
40. Ніжин із глибини віків... / [упоряд. Л. Петренко]. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 428 с.
41. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В.Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 391 с.
42. Ніжин із глибини віків... / [упоряд. Л. Петренко]. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – 428 с.
43. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2005. – 304 с.
44. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В.Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 391 с.
45. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К. : Альтернативи, 2003. – 416 с.
46. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В.Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 391 с.
47. Бойко О. Історія України / О. Бойко. – К. : Академія, 2006. – 687 с.
48. Мицик Ю. Іван Мазепа / Ю. Мицик. – К. : Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 72 с.
49. Реєнт О. Усі гетьмани України / О. Реєнт, І. Коляда. – Харків : Фоліо, 2007. – 415 с.

Опубліковано: *О.В.Ростовська, Р.М.Железко. Гетьман І.Мазепа та Ніжинський козацький полк / Ніжин і Ніжинщина: історичний простір провінції : збірник статей. – Вип. 1 / [відп. ред. О. Ю. Москаленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – с.43-58.*

**ГЕТМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ
з архіву Ніжинської полкової канцелярії та міського магістрату**

Серед пам'яток писемності козацької доби, що зберігаються у Ніжинському краєзнавчому музеї імені І.Г.Спаського, на особливу увагу заслуговують 10 гетьманських універсалів кінця XVII – початку XVIII ст. Написані на одинарних аркушах цупкого паперу досить розбірливим канцелярським скорописом, універсали скріплені особистими підписами гетьманів та круглими печатками Генеральної військової канцелярії. Документи було передано до краєзнавчого музею (при його створенні) з рукописного відділу фундаментальної бібліотеки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В.Гоголя у 1967 р., куди вони свого часу потрапили у 1922 р. після ліквідації Ніжинської міської Думи. Сьогодні вони становлять невелику уцілілу частину зібрань архіву Ніжинської Думи, який у свою чергу утворився з архівів міського магістрату та колишньої полкової козацької канцелярії. Згадку про всі 10 універсалів знаходимо у переліку документів думського архіву, складеному священником Петром Огієвським та опублікованому 1876 р. під керівництвом відомого дослідника старовини чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського [1]. Докладніше архів Ніжинської міської Думи був описаний в «Трудах Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда» (1908). Згідно опублікованого переліку, серед оригінальних документів XVII-XVIII ст., що зберігалися в архіві Ніжинської Думи, були універсали гетьмана Б.Хмельницького ніжинським полковникам та полковій старшині від 1650, 1652 та 1656 років, гербовий привілей та підтвердження Магдебурзького права місту Ніжину польського короля Яна Казимира 1659 р., жалувана грамота царя Олексія Михайловича 1660 р., універсали гетьманів Ю. Хмельницького, І.Брюховецького, П.Дорошенка, І.Мазепи на підтвердження прав ніжинських міщан, накази ніжинських полковників тощо [2].

Дослідники звернули увагу на цей архів ще наприкінці XIX ст. При створенні другого тому «Опису старої Малоросії» (1893 р.), присвяченого Ніжину та Ніжинському полку, з ним ознайомився відомий історик О.М.Лазаревський [3]. Ще одну спробу ввести ці універсали у науковий обіг було здійснено у 1966 р. Але у публікації «Українського історичного журналу» документи цитувалися вибірково, без дотримання загальноприйнятих правил друкування історичних джерел. Були помилки й у прочитанні тексту, до того ж значна частина документів лишилася поза увагою авторів публікації [4].

Найдавнішим документом серед вищезгаданої збірки є універсал гетьмана І.Самойловича від 1672 р. (№1) ніжинському полковнику Пилипу Уманцю, яким гетьман звільняв міщан Ніжина від військового постюю терміном на один рік. Треба відзначити, що цьому універсалу передували драматичні події 1668 р., коли місто було спалене та пограбоване каральним московським загоном князя Г.Ромодановського за участь його мешкнців у повстанні проти московських воевод. Наслідки нищівної пожежі, що давалися взнаки упродовж тривалого

часу, змусили ніжинський магістрат звернутися до гетьмана з проханням звільнити міщан від стаційного обов'язку на користь війська [5].

Універсали №№2-9, що були видані з гетьманської канцелярії на прохання ніжинського магістрату або його окремих посадових осіб, регламентують відносини міського уряду з полковою адміністрацією. Вони свідчать про загострення суперечностей між військовою та цивільною адміністраціями Ніжина на початку XVIII ст. Так, розгорнутим варіантом документу №2 є універсал №8, причому в останньому конкретизується, які саме села Прохорської сотні Ніжинського полку підлягають юрисдикції міського уряду і з яких забороняється брати селян на заготівлю сіна для війська. Універсал №4 є більш деталізованим варіантом універсалу №3, що зобов'язував козаків, які торгують горілкою у магістратських селах, сплачувати покуховний збір на користь міського уряду. Неоднократне дублювання розпоряджень гетьманської канцелярії з підтвердженням прав міщан та селян Ніжинського полку свідчить про систематичні порушення їх з боку полкової адміністрації.

У документі №7, зокрема, йдеться про створення при міській ратуші кінної поштової служби. Згідно з розпорядженням гетьмана на віта та магістрат покладалося відання поштою, а на місцевих землевласників – обов'язок надавати транспортні засоби (підводи) для її функціонування. Документ №8 дає можливість простежити механізм вирішення конфліктів, пов'язаних з несанкціонованим переселенням в українські міста російських «біглих» купців, визначити їхній юридичний статус та адміністративне підпорядкування.

Досить цікавими є також документи №№ 4, 5 та 10, в яких згадуються ніжинські війти Стерій та Петро Тернавіоти, які належали до заможної родини ніжинських греків. Як встановив О.М.Лазаревський, тривалий час Петро Тернавіот та його батько Стерій володіли в Ніжині правом на «індуктний збір» – збирання мита з привозних товарів. Тривале перебування греків, що розбагатіли через відкупи, в уряді міських війтів (Стерій Тернавіот займав цю посаду у 1714-1718 рр., а Петро – у 1727-1750 рр.) свідчить про значну роль грецьких купців в управлінні містом та у розвитку торгівлі [6].

Таким чином, запропоновані документи дають можливість детальніше ознайомитися з життям міста Ніжина другої половини XVII - початку XVIII ст., висвітлюють особливості юридичних відносин між міським магістратом та військовою адміністрацією. У нашій публікації документи наведено у хронологічному порядку. Тексти універсалів адаптовано відповідно до існуючих вимог публікації історичних документів. Стилiстичні особливості оригіналів збережено.

№1. - 1672 р., жовтня 15. - Універсал гетьмана Івана Самойловича ніжинському полковнику Пилипу Уманцю та полковій старшині про звільнення міщан Ніжина від стаційного обов'язку на користь війська.

Іван Самуйлович, гетман Войска Єго Царского Пресвитлого Величества Запорозкого.

Всім вобец и каждому того потребуячому, а именно пану полковъникowi ніжинському, сотникови атаманови городовому, особливе висланому нашому,

сим нашим писаньем відомо чинимо: иж респектуючи мы на знищенє жителєй ніжинських, для которого по спаленю міста свого и до сего часу до першої перфекції не могут прийти, а особливе уважаючи немалую од розних мимоїздов наїздов оним діючюся доуку, которим в приймованю звикли людзко ставитися, взглядом теде оних знищеня, яко теж и взглядом їх людскости, которую розним особам в потребах войскових через їх місто простуючим висвідчают, увольняємо всіх од мала до велика поменених жителєй ніжинських од даня стації сегорочное. Прето аби пан полковник ніжинський, сотник атаман городской, особливе наш висланий, за показанєм сего нашего універсалу и наименьшое вибиранєм стації не важилися помененим жителем ніжинским завдавати трудности и оноє витягати, пильно повагою владзи нашео приказуємо.

Писан в Батурины, 15 дня октоврия 1672 року.
Іван Самуїлович, гетман Войска Єго Царского
Пресвітлого Величества Запорозкого.

НКМ, ПП-2617

№2. 1713 р., червня 5. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського про заборону використання на косовицю селян Прохорської сотні Ніжинського полку.

Єго Царского Пресвітлого Величества Войска Запорозкого гетман Іоанн Скоропадский.

Всім, кому о том відати будет надлежало, а особливе тому висланному, який будет прислан в полк Ніжинский от пана господара двору нашего для вигнання людей на вкошенє сіна коням войсковим арматним, сим нашим універсальним писанєм ознаймуєм, иж просил нас войт з майстратовими города Ніжина, дабысмо в сілах їх, до ратуша прилеглих, в сотні Прохорской будучих, людей посполитих от сінокосу уволнили. Прето мы прошеніє єго, войта з майстратовими, принявши за слушност, яко увольняєм, так пильно приказуєм, абы тепер и впред, когда колвек будет в полк Ніжинский висланный для того прислан, не важилься з сіл, до ратуша Ніжинского належных, людей на косовицю вигонити.

Дан в обозе од Кобіжчи юня 5 року 1713.
Звишпменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП-2621

№3. 1713 р., червня 5. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Лук'яну Жураковському та полковій старшині з розпорядженням про сплату покуховного збору на користь міського магістрату.

Єго Царского Пресвітлого Величества Войска Запорозкого гетман Іоанн Скоропадский.

Пану полковникові ніжинскому з старшиною полковою и кому о том відати будет надлежало, сим нашим ознаймуєм універсалом: иж прекладали нам через супліку свою пан войт з майстратовими города Ніжина, что от

безпрестанних переездов людей великоросійських неменшіє діються в ратушу їх тамошном росходи, на которіє ніотколь не міючи жадного подпоможєня, просили такого нашего респекту, жебы в селах, до ратуши належних, міськую на вишинк давати горілку без плаченя покуховной повинности. Такожє и казаки, мешкаючие в тих селах, если хто будет свою шинковати горілку, покуховний належитий платеж в подпоможєне помянутих расходов до ратуша Ніжинского отдавал. Теды мы, гетман, прошеніє его, войта з майстратовими, за слушное принявши, як через сей наш універсал позволяєм їм в селах, до ратуша прилеглых, давати міськую горілку без плаченя покуховного, так приказуєм, жебы и казаки тамошніє, шинкуючи свою горілку, покуховную повинност на росходи ратуша Ніжинского їм, войтови з майстратовими, отдавали, в яком отбираню не мієт пан полковник з старшиною жадного чинити препятія, упоминаєм. Однак того варуєм, дабы войт з майстратовими тих збиранных покуховних грошей на свою потребу не забирали, але бы они употребляли на росходи міськіє.

Дан в обозі од Кобіжчи юня 5 року 1713.

Звішгьменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП-2619

№4. 1714 р., травня 8. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Лук'яну Жураковському та полковій старшині з розпорядженням про сплату покуховного збору на користь міського магістрату.

Его Царского Пресвітлого Величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Іоанн Скоропадский.

Пану полковникові ніжинскому, старшині его полковой и всім, кому колвек о том відати будет належало, сим нашим ознаймуєм універсалом: иж прекладали нам через супліку свою пан Стерий Тарновіот, войт тамошний з майстратовими, что од безпрестанних переїздов великоросійських и наших людей неменшіє в ратуші їх чинянтся росходи, на которіє, не іміючи ніодколь жадного подпоможєня, просили нас о таковий респект, жебысмо в селах їх, до ратуша належних, іменно в Крутах, Кагарликах, Печах, Хорошом Озері, Синяках и Кунашовці, монаршими Царского Величества грамотами до прислушанія міского утвержденних, позволили ратушнюю на вишинк давати горілку без оплаченя покуховной повинности, и козакам в тих селах мешкаючим приказали: если хто будет свою шинковати горілку, належитий за покуховное платеж до ратуша їх ніжинского в подпоможєне помянутих расходов отдавати. Теди мы, гетман, принявши его, пана войта з майстратовими, прошеніє за слушност, яко чрез сей наш універсал позволяєм им в помянутих селах, до ратуша прилеглых, міськую горілку без покуховной дачи шинковати, так міти хочем и пилно жадаєм, жебы и козаки тамошніє, хто з них свою будет горілку давати, покуховную повинност на росходи ратуша ніжинского платити, в яком тих грошей одбираню не мієт пан полковник з старшиною своєю жадного чинити препятія. Того зас варуєм, дабы пан войт з

майстратовими своїми помянутих грошей, за покуховное збираючихся, на свої пожитки не оборочаючи, на міські росходи оніє употребляли. Докладаєм тут же и тоє, абы пан полковник ему, пану войтові, з села Плоской, на уряд войтовства монаршою грамотою определенно, на обыход его показанных грошей, якіє од жителей тамошних належатимут, не боронил выбирати.

Дан в Глухові мая 8, року 1714.

Звишгменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП-2622

№5. 1715 р., жовтня 11. - Лист гетьмана Івана Скоропадського до ніжинського війта Стерія Тернавіота.

Мой ласкавий пане войте ніжинський з майстратом.

Пишеш Ваша Милость до нас, просячи, абысмо дом Ваш Милостин и прочіих майстратових от станцій великоросійских жолніров веліли уволнити. Теды мы прекладаем Вашей Милости, же превосходителнійший Его Милость господин генерал и кавалер Рен, з десятма полками мієт по указу Царского Пресвітлого Величества ити до Смоленска, а в полку Ніжинском определенно толко половині полку Ростовского да Главной Аптеці на квартирах стояти. Прето, яко надіємся, же тая жолніров станція не будет людям тяжесна, так дом Ваш Милостин и майстратових могут быти от оной свободни, поневаж ми писали до господ коммендиров, ижъбы они на дворах начальницких не становились, але бы стояли, где им будут отведени квартири. При том засилаем Вашей Милости ласку нашу.

З Глухова, октоврия дня 11, року 1715.

Вашой Милости ласкавый Иван Скоропадский, гетман Войска Его Царского Пресвітлого Величества Запорозкого.

НКМ, ПП-2616

№6. 1715 р., листопада 9. - Універсал гетьмана Івана Скоропадського до ніжинського полковника Л. Жураковського та полкової старшини про звільнення членів міського магістрату від постою російських військ.

Его Царского Пресвітлого Величества Войска Запорожско гетман Іоанн Скоропадский.

Пану полковникові ніжинському, п.п. старшинам его полковым и всім, кому колвек о том відати надлежатимет, а особливе їх милостям господам коммендіром армейских войск, сим нашим ознаймуєм універсалом: иж респектуючи мы на п.п. майстратових тамошних, что они уставичне на ратушу працюют, увольняем дома их од станції, за чим абы их милость господа коммендіри великоросійскіє на дворах помянутих п.п. майстратових не становились, а пан полковник бы, п.п. старшина его полковая и нікто инший не веліли туда их на станцію насилати, хоча и бы быти міл валный який быти наїзд.

Дан у Глухові ноеврия дня 9, року 1715.

Звишгменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП- 2615

№7. 1717 р., лютого 3. - Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Л. Жураковському та полковій старшині про запровадження пошти у віданні міської ратуши.

Его Царского Величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Пану полковникові Ніжинському з старшиною его войсковою, атаманові городовому тамошнему, а особливе паном державцем духовним и свіцким, маестности свої в том уезді міючим, и всім, кому о том відати надлежит. Сим нашим ознаймуем універсалом, иж яко перед сим чрез Омеляновича, писара сотні Глуховской, определилисмо почті при ратуши быти в завідованню п[ана] войта з майстратовими и оною всякие приключаются наізды заровно з ратушними конми одбувати, так и тепер, не обмінаючи того нашего определения, повеліаєм, жебы непременно помянутая почта привернена была до ратуша, дабы посполу з майстратовими в отбуваню всяких случающихся подвод належитим порядком тую общенародную двегали и исполняли повинност, зачим сколько водлуг реестру, преждним определением учиненного, надлежит з якого села подвод вистатчити, аби панове державці духовніе и свіцкіе выдавати оних разною мірою не отрикали, о чом, иж бы непременно указові нашому сталося за досит, повторе рейментарско приказуем.

Дан в замку нашом Гадяцком февруаря 3 дня 1717 року.

Звишгменованный гетман рукою власною

НКМ, ПП-2614

№8. 1717 р., лютого 4. - Універсал гетьмана Івана Скоропадського військовій старшині із заборонаю використовувати на косовицю та перевезення сін селян із сіл Прохорської сотні, які підлягають ніжинському магістрату.

Его Царского Пресвітлого Величества Войска Запорожского гетман Иоанн Скоропадский.

Вам, атаманові армаскому артиллерії нашой войсковой и кожному, кому колвек о том відати надлежит, сым нашим ознаймуем універсалом: иж доносил нам войт ніжинскій з майстратовими, что любо указом нашим предложено Вам, абысте сіл их майстратових, в сотні Прохорской будучих, именно Крутов, Кагарликов, Хорошого Озера и Печей, до кошенья и воженья сіна и инших повинностей не важилися чепати того ради, же они тими своїми селами всякіе наезди до ратуша отбувають. Однак вы и тепер, як нам от их же майстратових доносится, не перестаете людей их за вожене сіна грабьги, в чом просили нашего помянутіе майстратовіе респекту й заступленія. Прето чрез сей наш універсал пишно вам приказуем, абысте вперед нікогда з сіл их майстратових людей, которими они всякіе ратушніе отбувають повинности, ні на якіе потребности не зачепали и грабежов брати у них не дерзали под неопустним каранем повторе приказуем .

Дан в Гадячом, февр. 4, року 1717.

Звишгменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП-2618

№ 10
По Императорского величества волеи Заключеного
в войну сторону Швеции Искана Даниил Апостола

Знаюше Силы Анны Днъ Великого вельи полюбви
отцов в войну на делеало : и П Пестро старейшувъ
Меднавиотовъ, воиновъ Ивритицию Мандестратовидъ
Зуртаниналии Мамонцими Превентовали на
Днъ Великии поноидного Антаеусора Ницо Искана
на Скоропадского адина в 1713 адргид в 1717 в
днъ Дании Мандестратовъ Ивритицию, дабы з Силъ
и Мандестратовихъ, айменно Хротцовъ, Скалтиновъ
Хорошого Озера, и Перей, Атаки тапиръ до Латона
Мамонцию на делеало, и встаніи повинноли обова
до ваднихъ Мамонцию, а в днъ Атаки пощенна Сила
воинового недопрудитио, по днъ посторіи Ароклии
и Ницо по востаніи : Мы арто Исканъ в днъ
никому прощеніи давши досеке мисце вельи з Силъ
ноид воинового Канцелларійи в днъ Силъ Анны Днъ
Великаго, зрѣво посторіи предлагалъ дабы з Силъ више
ознагеннихъ до Латона Ивритицию Антаеусоровъ
Ницо Днъ Великии на днъ Анны Днъ Нхого Апомене
ни и востаніи воинового Сила и востаніи повинности
не спалъ номбъ онъ Мамонцию Атаке до Латона Ма
монцию на делеало, и встаніи повинноли обова, по силъ
више на мисце ницо Антаеусора Ницо Дании Днъ Вели
каго мисце ницо и востаніи повинности принаветио :
Данъ в Волоховъ октобріи в 1717 году.
Искана Даниил Апостола
Искана Даниил Апостола

№ 10. 1729 року, жовтня 4. – Універсал гетьмана Д.Апостола ніжинському війту Петру Тернавіоту на підтвердження універсалів І. Скоропадського від 1713 та 1717 рр.

№9. 1717 р., лютого 27. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Л. Жураковському з розпорядженням про підпорядкування міському магістрату російських купців, що переселилися до Ніжина.

Его Царского Пресвітлого Величества Войск Запорожских обоих сторон Дніпра гетман Іоанн Скоропадский.

Пану полковникові наказному ніжинському и впрעד совершенному, п. п. старшині полковой и всім, кому колвек о том відати належит, сьм нашим ознаймуем універсалом: поневаж за прибутієм в Ніжин господина полковника Єргольского, по указу Царского Пресвітлого Величества во всі полки рекменту нашого для взиску и виводу біглих великороссийской породи людей ординованного, явилися там нікторіє в Нижном городі великороссийскіє купчини, домов своїх поселеніє там міючіє, яких князь Его Милость господин Масалский, коммендант тамошний, окриваючи своєю протекцією, не допускал им прислушати до ратуша. Того ради пан войт ніжинский з майстратом просил у нас такового універсалу, иж бы помянутіє великороссийскіє купчини, міючіє свої поселенія в Нижнем городі Ніжині, до ратуши тамошного, так как і протчіє міщане, прислушали и належитое в общенародних повинностях посполитим чинили помоществованіє. Теди мы прошенію его, пана войта, склонившись, велітисмо з канцелярії войсковой сей наш видати універсал, которого повагою варуем и приказуем, абы вищепененніє великороссийскіє купчини, в Нижном городі Ніжині домамы своїмы мешкаючіє, если господин полковник Єргольский по указу Царского Пресвітлого Величества разсмотренієм своїм оставит их жити свободно, нікуда болш, только до ратуша тамошного прислушали и всякіє в общенародних повинностях заровно з иншими обывателямы посполитимы чинили городові помоществованіє.

Дан в Глухові року 1717, февруара 27.

Звишгьменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП-2620

№10. 1729 року, жовтня 4. – Універсал гетьмана Данила Апостола ніжинському війту Петру Тернавіоту на підтвердження універсалів І. Скоропадського від 1713 та 1717 років.

Его імператорского Величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Данііл Апостол.

Ознаймуем сим нашим універсалом всім, кому бы о том відати надлежало: иж п. Петро Стерієвич Тернавіот, войт ніжинській майстратовій з урядниками тамошними, презентовали нам універсали покойного антецессора нашого гетмана Скоропадского, один в 1713, а другій в 1717 годах данніє майстрату ніжинському, дабы з сел їх майстратових, а именно Крутов, Кагарликов, Хорошого Озера и Печей, людей, якіє до ратуша тамошного надлежат и всякіє повинности отбувають, до жадних тяглостей, а барзій для кошеня сіна войкового не употребляно, водлуг которих просили и нашего потверженя. Мы прето, гетман, означенному прошенію давши у себе місце, веліли з Єнеральной войсковой канцелярії видат сей наш універсал, чрез который предлагаем, дабы з сел вищезначенних, до ратуша ніжинского от антецессоров наших

універсалами наданих, людей ніхто до кошени и воженя войскового сіна и до других повинностей не чепал, но міют оних мастностей люде до рашута тамошнего належать и всякіе повинности отбувать, по силі вищенамінених от антecessора нашого данних універсалов, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові октоврія в 4, 1729 году.

Звишгьменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП-2623

Примітки:

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – К., 1874. – Кн. 7. – с. 428-431.
2. Рукописи Нежинской городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда. – Чернигов, 1908. – с.112-162.
3. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – С. 56-57.
4. Бисько І., Шуст В. Універсали Ніжину // Укр. істор. журнал. - 1966. - №11. - с. 118-119.
5. Літопис Самовидця. – К., 1972. – С. 104-105.
6. Лазаревский А. Вказ. праця. – С. 62.
7. Йдеться про пересування російських військ під час Північної війни 1700-1721 рр.
8. Так у тексті.
9. Князь Федор Кольцов-Масальський був ніжинським комендантом за часів гетьмана І. Скоропадського. Володів селом Дрімайлівкою в Ніжинському полку.

Опубліковано: Морозов О. Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії та міського магістрату // Київська старовина. – 1995. – № 2.

Олександр Желіба

СИМВОЛІКА НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ

Проблема історії територіальної символіки України є на сьогодні надзвичайно актуальною, оскільки розвиток місцевого самоврядування вимагає свого самовираження у гербах і прапорах, як ознаках самостійності у вирішенні певного кола місцевих питань. Територіальна символіка Ніжинщини, як і всієї Лівобережної України, остаточно сформувалася за часів існування козацької гетьманської держави. Питання становлення козацької регіональної символіки розглядали В. Румянцева – в контексті загальноросійської символіки, Н. Грабова – визначення загальних тенденцій обігу печаток у Гетьманщині, О.Однороженко – дослідження змістового навантаження символіки.

У нашій роботі ми ставили перед собою такі завдання:

- визначення кількості та якості збереження козацьких територіальних символів Ніжинського полку;
- трактування основних графічних елементів козацької символіки полку;
- визначення перспектив використання козацької символіки у сучасних умовах.

Основним джерелом для вивчення козацької полкової та сотенної символіки є печатки полкових та сотенних канцелярій, які склались як установи наприкінці XVII ст. У період становлення вони діяли спільно із магістратами і ратушами міст та містечок, тому документи міських і козацьких установ мають спільну печатку [1]. В ці ж часи у колі козацької старшини поширюється тенденція до використання у діловодстві власної печатки, де зображувались емблеми (герби) і аббревіатура імені та посади.

Указом Сенату 1730 року затверджено герби за козацькими полками. За цим указом Ніжинський козацький полк отримав герб, де у верхньому червоному полі – потиск двох рук (символ торгової угоди), у нижньому блакитному – кадуцей (жезл бога Меркурія, символ торгівлі) (Мал.16) [2]. Герб символізував Ніжин як значний торговий центр. З цього часу була зроблена суто полкова печатка, яка містила герб і була завжди вживана наступними полковниками: І.Хрущовим, І.Божичем, С.Кочубеєм, П.Розумовським (Мал.1) [3]. Даний символ був чужий українській геральдиці, оскільки жоден із його елементів не виживався на територіальних чи міських гербах. Але під тиском обставин став символом полку, а пізніше і міста.

Вживання полковою канцелярією однієї печатки принесло стабільність у діловодство. Виходячи з цього свої печатки почали з'являтися і в окремих сотнях полку. Ордером гетьмана К.Розумовського від 18 березня від 1755 року на сотенних прапорах з одного боку потрібно було розміщувати герб «козак із самопалом», а з іншого – герб із печатки сотні [4].

У відділі Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині (далі – ВДАЧОН) нами виявлено ряд сотенних печаток Ніжинського полку, які розкривають особливості козацької символіки другої половини XVIII ст.

Батурицької сотні – 1 примірник, 1782 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 26x28 мм. Зображення: у центрі прапор і хоругва, під нею три схрещені стріли, справа хрест, під ним три стріли (вістря донизу), внизу шабля в горизонтальному положенні руків'ям вліво, лезом догори, зліва від хоругви літера «П», вгорі – «С», справа – «Б», тобто «П[ЕЧАТЬ] С[ОТЕННА] Б[АТУРИНСКА]» (Мал. 2) [5].

2

3

4

5

6

7

Бахмацької – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 23x28 мм. Зображення пошкоджене: овальний щит покритий забралом із короною та наметом. В щиті напис: «ПЕЧАТЬ СОТНИ БА[ХМАЦКОЇ]» (Мал. 3) [6].

8

Борзнянської – 2 прим, 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 24x29 (?) мм. Пошкоджена знизу. Зображення: у центрі хрест, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом дві шестикутні зірки і корона, під півмісяцем дві перехрещені галузки. Понад верхнім краєм щита іде напис: «ПЕЧАТЬ СОТНЪ БОРЗЕНСКОЙ» (Мал. 4) [7].

9

Глухівської – 1 прим., 1746 р., паперово-воскова, овальна. Зображення: в центрі хрест, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом дві шестикутні зірки, під півмісяцем дві перехрещені гілки. Понад верхнім краєм щита іде напис: «ПЕЧАТЬ СОТНЪ ГЛУХОВСКОЙ» (Мал. 5) [8].

Веркіївської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, прямокутна зі зрізаними кутами, розмір 15x20 мм. Зображення: у центрі знак, увінчаний короною і обрамлений перехрещеними знизу гілками. Не виключається варіант, що це печатка посадової особи (Мал. 6) [9].

10

Заньковської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 33x35 мм. Зображення аналогічне зображенню на печатці Ніжинського полку. Напис: «ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЪЖИНСКОГО СОТНИ ЗАНКОВСКОЙ» (Мал. 7) [10].

11

Івангородської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, овальна, розмір 24x27 (?) мм. Відсутня нижня частина. Зображення овальний щит покриті забралом із короною та наметом. В щиті напис: «ПЕЧАТЬ СОТНИ ИВАНГОР[ОДСКОЙ]» (Мал. 8) [11].

Конотонської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 24 мм. Зображення: кавалерійський хрест, зліва нього півмісяць із зіркою, справа знак подібний літері «П». Напис не зберігся (Мал. 9) [12].

Ніжинської другої – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 29 мм. Зображення: в центрі овального щита кавалерійський хрест, щит увінчаний забралом із короною і наметом (?). По колу іде напис: «ПЕЧАТЬ СОТ[НИ ВТОРОИ ПОЛКОВОИ НЪ]ЖИНСКОЙ» (Мал. 10) [13].

Ніжинської третьої – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 28 мм. Зображення: в

12

овальному щиті перехрещені стріла і шабля вістрям донизу, над ними хрест, щит покритий мантиєю і короною. Напис пошкоджений: «ПЕЧАТЬ СОТНИ [ТРЕТЕИ ПОЛКОВОИ] НЪЖИНСКОЙ» (Мал. 11) [14].

Ніжинської четвертої – прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 30 мм. Зображення аналогічне зображенню печатці Ніжинського полку. Напис пошкоджений: «ПЕЧАТЬ СОТНЪ Ч[ЕТВЕРТОИ ПОЛКОВ]ОИ НЪЖИНСКОЙ» (Мал. 12) [15].

13

Попівської – 3 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 32 мм. Зображення: у центрі кавалерійський хрест, зліва півмісяць із шестикутною зіркою, справа невідомий знак, згори мотузка з китицями. Напис: «ПЕЧАТЬ ПОЛКУ НЪЖИНСКОГО СОТНИ ПОПОВСКОЙ» (Мал. 13) [16].

14

Прохорівської – 2 прим., 1782 р., паперово-воскова, прямокутна із зрізаними кутами, розмір 22x22 мм. Зображення: на німецькому щиті хрест на серці обрамлений знизу перехрещеними гілками, над щитом забрало із наметом і трьома страусиними перами, знизу щит обрамлений двома перехрещеними гілками. Напис справа: «ПЕЧАТЬ СОТНИ», зліва: «ПРОХОРОВОИ» (Мал. 14) [17].

15

Шановалівської – 1 прим., 1782 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 19 мм. Зображення: на щиті французької форми ягня із прапорцем, над щитом корона, справа і зліва орнамент. Не виключається варіант, що це печатка посадової особи (Мал. 15) [18].

Даний перелік, звичайно, не повний. Харківський дослідник Олег Однороженко у Центральному державному історичному архіві у Києві знайшов зображення ряду сотенних печаток Ніжинського козачого полку. Наведемо їх перелік.

Дівицької – 1 прим., 1738 р., паперово-воскова, овальна, розмір 17x19 мм. Зображення пошкоджене:

в центрі козацький хрест загострений знизу, під ним півмісяць рогами догори, над хрестом корона, праворуч від неї літера «П», зліва «О» чи «Д» [19].

Коропської – 1 прим., 1733 р., паперово-воскова, овальна, розмір 16x18 мм. Зображення: в центрі короп що пливе догори, обабіч дві шестипроменеві зірки, вгорі – корона, з правого і лівого краю печатки рослинний орнамент; в правому горішньому куті літера «Г», в лівому горішньому куті «Т», в правому долішньому – «С», в лівому долішньому – «К», тобто «Г[ригорій] Т[рофимів] с[отник] к[оропський]» [20].

Кролевської – 1 прим., 1749 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 24 мм. Зображення: в центрі лапінський хрест, що опирається на перехрещенні на булаву і пернач, обабіч хреста дві восьмипроменеві зірки. Напис пошкоджений: «...КРОЛЕ...» [21].

Новомлинської – 1 прим., 1738 р., паперово-воскова, кругла, діаметр 27 мм. Зображення: в центрі круглий щит, на якому млинове колесо, щит покритий забралом із трьох страусовими перами і наметом; в правому горішньому куті літера «П», в лівому горішньому – «С», внизу – «Н», тобто «П[ЕЧАТЬ] С[ОТНИ] Н[ОВОМЛИНСКОИ]» [22].

Таким чином, залишаються невідомими печатки п'яти сотень Ніжинського полку: *Воронзької, Дівицької другої, Мринської, Ніжинської першої, Ямпільської*. Також варто продовжити пошук гербів *Веркїївської* та *Шановалівської* сотень, оскільки подані нами зображення ймовірно належать сотникам чи писарям.

Пояснимо основні елементи геральдичної системи, які зустрічаються на печатках сотень. Ніжинський полковий герб, який бачимо на печатці Заньковської і другої Ніжинської сотень, символізує належність цих сотень до даного полку. Хрест, давній солярний символ, був одночасно також символом християнства і, коли кінці розширювалися, лицарської доблесті. Окрім того, подібну символіку несе перехрещена зброя. Півмісяць – символ ночі, вічності, в українській геральдиці він переважно символізує мусульманський світ (турецько-татарських агресорів) і живається в поєднанні з хрестом, як символ перемоги християнства над ісламом. Зорі – символ ночі, надії, вічності, зустрічаються переважно шести чи восьмикутні, рідше семи і п'ятикутні, в українській геральдиці у поєднанні з півмісяцем можуть символізувати мусульманський світ, а без нього – надію, щастя, долю. Зброя (шаблі, стріли, щити, шоломи) – символ військової доблесті і звитяги. Корони, корогви, булави і пірначі – символи влади, автономії даної військової одиниці. Картуші, намети, гілля виконують більш декоративну функцію і конкретного смислу не несуть. Як військова одиниця, Ніжинський полк повинен був би мати знамена і до 1648 р., але, на жаль, їхні зразки не збереглися.

Епізодична інформація про вигляд козацьких прапорів надходить нам із 1651 р. Тоді Чернігівський і Ніжинський козаці полки на чолі з Мартином Небабою під Ріпками прийняли бій із переважаючим чисельно ворогом. Серед захоплених литовцями трофеїв опинилися і 12 козацьких прапорів (див.

16

17

реконструкцію наприкінці статті) [23]. Збереглися їх малюнки із короткими описом.

Серед прапорів більш-менш ідентифікувати можна лише один – Ніжинського полку, який, мабуть, розроблявся на основі міського герба: на червоному полотні білі митра, св. Юрій, змії; лиштва навколо також біла. Решта прапорів ідентифікації не піддається. Можна лише висунути версію, що більшість прапорів із хрестами належать таки Ніжинському полку, бо символ хреста на полковій символіці Чернігівщини практично ніде не зустрічається.

Отже, на початку становлення Гетьманщини як держави системність у вживанні прапорів не простежується. Можливо, в ці часи полкові і сотенні знамена несли на собі зображення міста, де розміщувався їх центр.

Вперше уніфікацію полкових знамен було здійснено 1730 р., коли за кожним козачим полком було затверджено герб, який повинен був вживатись на печатці і прапорі [24].

Остаточні стандарти козацьких прапорів визначав ордер гетьмана К. Розумовського 1755 р.: зображення з одного боку прапорів козака з мушкетом, як державного герба (*Мал. 17*), а з іншого полкового чи сотенного герба [25].

Певне уявлення про знамена Ніжинського козачого полку дає переписка полкової канцелярії із Генеральною військовою канцелярією (далі – ГВК).

У середині лютого 1758 р. полкова канцелярія надсилає до ГВК донесення із проханням уточнити розмір і колір прапорів Попівської, Заньковецької, та 4-ї полкової сотень, у якому згадується резолюція гетьмана К. Розумовського, що колір має бути таким же, як і на інших сотенних прапорах. У донесенні також пропонувалося зробити сотенні прапори блакитного кольору, із гербом Гетьманщини з одного боку і з вписаним в декоративне обрамування літерами назви сотні з іншого. Канцелярія Ніжинського полку просила також видати гроші на ремонт прапора Новомлинської Сотні [26].

Таким чином можна провести реконструкцію прапорів Ніжинського козачого полку за печатками. Підсумовуючи вищесказане потрібно виділити ряд аспектів:

- сучасну військову, козацьку та територіальну символіку необхідно розробляти на основі символіки XVII-XVIII ст.;
- віднайдені територіальні символи повинні стати основою для створення районних, сільських та селищних гербів;
- козацькі знамена переважно мали форму прямокутника із зрізаним нижнім кутом, дану традицію можна використати для створення прапорів територіальних одиниць – районів.

Джерела та література:

1. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки НТШ. – Львів. – 1991. – Т.222. – С.271.
2. Морозов О. Історичний герб Ніжина // Знак. – 1994. – Лютий (№5). – С.12.
3. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.189.
4. Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – Серпень (№13). – С.4.
5. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.60.

6. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.223, 336.
7. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.195.
8. Румянцева В. Эмблемы городов и земель Левобережной Украины. – К. 1986. – С.57.
9. ВДАЧОН, ф.343, оп.1., спр.4, арк.45.
10. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.18.
11. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.140. 12. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.207. 13. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.126.
14. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.62.
15. Там само, ф.343, оп.1., спр.1, арк.64.
16. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.33, 74, 139.
17. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.150; спр. 1, арк. 17.
18. Там само, ф.343, оп.1., спр.4, арк.30.
19. ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.699, арк.111.
20. Там само, ф.51, оп.3, спр.3326, арк.15. 21. Там само, ф.59, оп.1, спр.654, арк.157.
22. Там само, ф.51, оп.3, спр.9605, арк.5.
23. Клейноди України. З історії державної і національної символіки. – К., 1991. – Картка №11.
24. Морозов О. Вказана праця. – С.12.
25. Стафійчук В. Вказана праця. – С.7.
26. Там само. – С.6-7.

Опубліковано: Желіба О. Символіка Ніжинського козачого полку // *Ніжинська старовина: Випуск 1 (4).* – Ніжин: ТОВ «Аспект-Поліграф», 2005. – С. 61-67; Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку (у збірці філії Державного архіву Чернігівської обл. в місті Ніжині) // «Знак». – Число 18. – 1999. – с.4.

Торговельна площа в Ніжині. 1773 р.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ НІЖИНА У XVIII ст.

У загальноєвропейському масштабі XVIII століття характеризувалося поширенням принципів та практики державного абсолютизму, які декларували переваги й ефективність централізованого уряду перед самоврядуванням. Наслідком цього стали занепад української державності, що існувала з 40-х років XVII до середини 80-х років XVIII століття, реставрація феодално-кріпосницької системи в Україні, яка знаходилася під протекторатом російського самодержавства.

Події в Ніжині і Ніжинщині XVIII століття яскраво відображають динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження та повної ліквідації всіх органів місцевого самоврядування, руйнування України як цілісного економічного організму і перетворення автономії у звичайну провінцію. Водночас треба відзначити, що здобутки власного націотворення були незнищеними й надалі відтворювалися наступними поколіннями у формі боротьби за національно-культурне відродження.

До вивчення історії Ніжина в контексті історії Лівобережної України зверталися, як дослідники минулих століть, так і сучасники. Серед ґрунтовних досліджень означеного регіону і періоду виділяються праці М.Бережкова, В.Дядиченка, П.Клименка, Г.Максимовича, О.Морозова, М.Петровського, О.Шафонського, К.Харламповича, які в своїх працях використали конкретно-історичний матеріал, почерпнутий з документально-архівних джерел, статистичних даних, власних розвідок.

Метою даної статті є спроба висвітлити соціально-політичне становище Ніжина в XVIII столітті, проаналізувавши документальний та історіографічний матеріал через призму етнодержавницької концепції наукових досліджень.

Ніжин у XVIII столітті мав своєрідний суспільно-політичний і духовний колорит, що визначався низкою істотних факторів: соціально-економічною інфраструктурою, багатонаціональним і різноманітним за професійним і правовим станом населенням, становищем міста-фортеці Лівобережної України з введеним до нього російським гарнізоном, одночасним існуванням трьох органів місцевої влади – козацького полку, міського магістрату, магістрату грецького братства. Якщо в 60-х роках XVIII ст. в Ніжині нараховувалося 5469 чоловік, то згідно перепису 1782 року населення міста становило 11102 чоловік [4, с. 446-447]. Серед них можемо виділити шість основних соціальних груп: купці, міщани, козаки, селяни, священнослужителі й монахи, осібно трималася грецька громада.

Ніжинські ремісники налічували 24 спеціальності, зокрема: шевці взуття й одягу, кушніри, ткачі, м'ясники, пекарі, бондарі, гончарі, ковалі тощо. У національному складі населення переважну більшість становили українці («природні малороси»). Зокрема, серед купців, міщан, козаків та селян їх було 9484 чол. Греків налічувалося в 60-і роки XVIII ст. 765 чоловік, росіян («великоросів») – 355 чоловік. Волохи, болгари, турки, перси, німці становили

Козацька старшина XVIII ст.: сотник, полковник. Старовинна гравюра.

разом 150 чоловік. Решта – духовенство, не зафіксоване за національним походженням. За віросповіданням ніжинці належали як до православної, так і до римо-католицької церкви [5, с. 30].

Жителі Ніжина, як засвідчують мандрівники, відзначалися щедрістю, чуйністю, належним станом добробуту. Так, польський шляхтич з Кракова Карло Хоецький, узятий у полон російськими військами і відправлений через Україну в Сибір, у своїх «записках» за 1768-1776 рр. відзначає тепле ставлення до полонених українського населення. «Ніжин – місто упорядковане і багатолюдне. Мешканці, виявилося, були дуже людяні; і не тільки господарі виділених нам помешкань поводитися з нами ласкаво і чемно, але й інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках, кидаючи нам хліб житній і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу» [1, с. 12].

Згідно статусу міста-фортеці Лівобережжя, Ніжин мав систему оборонних споруджень – фортечний вал, стіни, башти, ворота. Всередині розташувався гарнізон, що складався з 600 солдат російського війська, підпорядкованого коменданту. У фортецях зберігалася зброя, різне бойове спорядження, провіант. Дослідники засвідчують, що в 1704-1705 рр., 1715 р. у Ніжині російські ратні люди проводили великі роботи з відбудови та розширення кріпосних споруд задля захисту української території від іноземних вторгнень в межі російської держави [3, с. 463, 475].

Сумом, героїзмом та легендою овіяні історичні події, що пов'язують Ніжин з Північною війною 1700-1721 рр. між Росією і Швецією. У цій війні Україна не мала прямих інтересів, але цар Петро I вимагав великих матеріальних і людських ресурсів. Козацьке військо, яке утримувалося за рахунок українського населення шляхом збільшення податків і зборів, змушене було воювати проти шведів у Лівонії, Литві, Польщі, Білорусії. В боях Росії за вихід до Балтійського моря в 1701-1704 рр., будівництві Петропавлівської фортеці – майбутнього

Санкт-Петербургу активну участь брали українські козацькі полки, і серед них один з найбільших – Ніжинський.

Ніжинський козацький полк, як адміністративно-територіальна і військова одиниця, мав полкову й сотенну адміністрацію, яка здійснювала уповноваження гетьманської влади [12, с. 95-98], що пізніше перебувала під контролем уряду Росії. Початок XVIII ст. розпочався для Ніжина наказом Петра I гетьману І. Мазепі відправити під Нарву 12-тисячне козацьке військо. Його очолив ніжинський полковник І.Обидовський, який був не лише племінником гетьмана, а й вірним помічником. Після походу, який виявився даремним, ніжинські козаки були виснажені від холоду, хвороб.

Ніжинський полковник Петро Толстой

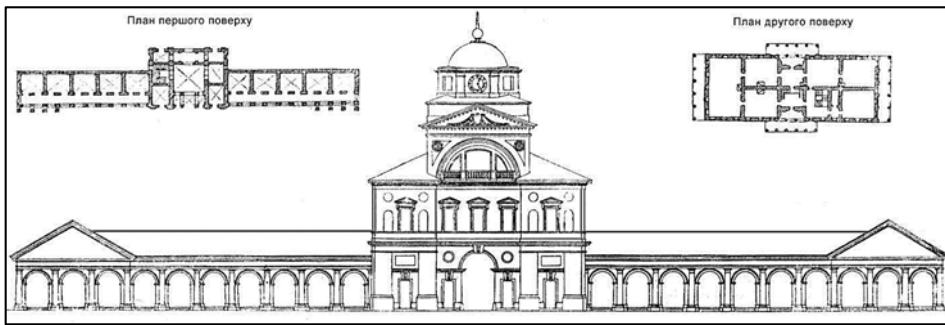
Полковник І.Обидовський помер від запалення легень у Пскові 31 січня 1701 року [9, с. 4-5]. В середовищі українського суспільства визрівало глухе невдоволення та ремствування політикою царя і гетьмана.

У Ніжині після смерті І.Обидовського полковником був обраний Лук'ян Жураковський (1701-1718 рр.). У жовтні 1708 року Ніжинський полк разом з російською залогою захищав місто від шведів. Збереглося народне повір'я, за яким в обороні міста взяли активну участь жінки-козачки, переодягнувшись у чоловічий одяг [19, с. 493]. Опісля нібито і дозволено жінкам носити козацькі шапки. Водночас Л.Жураковський був останнім виборним полковником, оскільки московський уряд з 1708 року розпочав форсований наступ на українську автономію і перейшов до ліквідації демократичності козацького устрою України. За наказом Петра I в 1715 році вибори скасовувалися, козацькі ради визначали лише кандидатури, а гетьман за погодженням із резидентом-міністром російського уряду визначав полковника. Пізніше, обмежуючи права і привілеї української старшини, на полковницькі посади стали призначатися виключно російські дворяни. Зокрема, в 1719 році ніжинським полковником цар призначив Петра Толстого, зятя гетьмана І.Скоропадського, який вірно служив російському самодержавству. Через рік полковник тепло зустрічав у Ніжині О.Меншикова, який вчинив у Батурині трагедію-різню 1708 р. Так починалася зрада національних інтересів України. Однак, були серед козацької старшини і вірні сини своєї землі і народу. Полковниками ніжинського козацького полку в XVIII ст. були: І.Хрущов (1727-1742 рр.), І.Божич (1742-1746 рр.), С.Кочубей (1746-1751 рр.), П.Розумовський (1753-1771 рр.), А. Жураковський (1772-1782 рр.) [18, с.99].

Протягом XVIII ст. царське самодержавство, здійснюючи на словах політику протекторату, на ділі порушувало обіцяні українцям права і привілеї. Так, в указах Петра I за 1709-1710 рр. наказувалося всім військовим і чиновникам, що проїжджали містом, не завдавати жителям ніяких розорень і кривд, не брати коней з підводами, не вимагати хабарів, самовільно не займати козацьких дворів і не називати малоросіян зрадниками [15, с. 138-139]. Але об'єктивні реалії були іншими. Втручання в справи полкової адміністрації, утиски з боку російської комендатури змушували ніжинське міщанство і козацьку старшину звертатися до Сенату і добиватися визнання своїх попередніх прав і свобод, або зрівняння в правах з російським дворянством. Полкова старшина відкрито поставила питання про відновлення на Україні гетьманства, оскільки в 1721-1764 рр. містом управляли російські коменданти [20, с. 459]. Такі автономістичні вимоги викликали репресивні дії з боку П.Рум'янцева. Він не лише двічі скасовував вибори шляхетського депутата від Ніжинського полку (хоча на з'їзді було 55 делегатів від полку), а й почав незабаром судове переслідування 11 ніжинських депутатів, які в 1767 році у своїх наказах вимагали виборів гетьмана [8, с. 52]. Керуючись політичними мотивами, зокрема, завоюванням прихильності українського суспільства, ніжинських депутатів «помилувала» Катерина II, замінивши смертну кару восьмимісячним ув'язненням [10, с. 105-106].

Соціальна стратифікація та структура органів влади в Ніжині закономірно породжували процеси перманентної внутрішньої боротьби як між соціальними групами, так і представниками органів місцевого самоуправління. До компетенції полкової козацької ради належали питання адміністрації, фінансів, обрання старшин, облік населення, реєстр значкового товариства. Рішення ради, до якої входили тільки козаки, були обов'язковими для всього населення полкової території. Тому козацька адміністрація постійно втручалася в справи міського самоврядування, яке було виведене з-під юрисдикції полковника. Суперечності найбільше розгорілися в місті Ніжин між шляхтою, козацькою старшиною і міщанством, яке мало свій орган – магістрат [11, с. 312]. Міщани шукали захисту в московського уряду. Цар вловив фатальні для державності України розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною й міщанством, і своєю опорою в боротьбі з гетьманом і старшиною зробив міщан Ніжина [6, с. 61]. Це сприяло перетворенню російської політики протекторату в політику інкорпорації та переведенню козацької старшини і чиновницького міщанства до рангу дворянства. Зокрема, в архівному документі 1791 року «*Ведомость состоящих в подушном окладе дворянских родов и помещенных в родословную дворянскую книгу*» відмічені прізвища і звання 46 «персон козачих» і «персон міщан» міста Ніжина. Серед 46 чоловік – військові і значкові товариші, сотенні чини: отамани, канцеляристи, поручики, корнети, осавули, хорунжі тощо [2, арк. 44-45].

Впровадження політики російської держави відбувалося і через символіку міських гербів. З 1625 року гербом Ніжина був святий Георгій Победоносець на коні, що вражає списом змія. В 1730 році Ніжин отримує новий герб – щит, розділений на червоне і синє поле. У верхній червоній частині зображено потиск двох рук, як символ укладання комерційної угоди, а в нижній синій –

Будинок Ніжинського магістрату. Архітектор А.Квасов

золотий жезл Меркурія, що підкреслює торговельне значення міста. Цей герб вводився в зв'язку з полковниками, що прибули з Росії, і спочатку використовувався в російському гарнізоні. У полкову канцелярію він переведений з російської комендатури під приводом відмінності від ніжинського магістрату [7, с. 18]. Однак, ще в 1729 році на печатці ніжинського полковника І.Хрущова була зображена рука, що тримала булаву (символ гетьманської влади), а через лікоть руки пропущений жезл Юпітера, під яким стоять литаври.

У 1782 році Ніжинський полк як адміністративно-територіальна одиниця був ліквідований, а Ніжин, як полкове місто, став повітовим містом Чернігівського намісництва. Як військова одиниця Ніжинський козацький полк у 1785 році був перетворений у регулярний карабінерний Ніжинський полк [4, с. 447].

Відповідної трансформації та перетворень зазнали й інші місцеві органи самоврядування Ніжина, зокрема, магістрат. Згідно Магдебурзького права, наданого Ніжину польським королем Сигізмундом III в 1625 р., місто мало магістрат – власний уряд з відповідними пільгами і привілеями. Упродовж усієї діяльності Ніжинського магістрату з 1625 по 1781 рр. Магдебурзьке право підтверджували: Владислав IV, Ян Казимир – польські королі; гетьмани України – П.Дорошенко, І.Мазепа; а в XVIII ст. – російський цар Петро I та гетьман І.Скоропадський, цариці Анна і Єлизавета [14, с. 139-141]. В умовах обмеження та ліквідації царизмом автономного устрою Лівобережної України ніжинський магістрат також зазнав не лише втручання і контролю урядової адміністрації, а й порушень своїх привілеїв. До Сенату надходять скарги і прохання про повернення свободи у вирішенні міських справ. Так, наприклад, з'явився 5 листопада 1740 року документ «Височайшая резолюція на доклад Сенату «О содержании магистрата по прежним привилеям и грамотам». У Сенатській доповіді цариці Єлизавети вказувалося, що обговорення відбулося у зв'язку з проханням ніжинського вїта зменшити податки від магістрату в російську казну, оскільки міщан було лише третина населення, а сплачували вони в казну 600 крб. згідно рішення I Малоросійської колегії, згодом – 500 крб. за «дозволом» Сенату і уряду Шаховського. Однак, і цей розмір податку був обтяжливим для міщан міста Ніжина [11, с. 310-312].

Ніжинський магістрат, турбуючись про благоустрій міста, відчував труднощі в наповненні міського бюджету, адже козаки і шляхта, які становили 55% від населення Ніжина, не сплачували податків, оскільки мали свої органи самоуправління, що надавали їм пільги і привілеї. Невизначене правове становище щодо податків займали й інші групи міського населення та приїжджі купці. Так, накази міщан Ніжина до Законодавчої комісії 1767 року містять скарги на торгіву конкуренцію з боку греків та російських купців, на виснаження бюджету міста в зв'язку з витратами на побудову Єлизаветинської фортеці, на «Семирічну війну». Депутати вказують на урізані права магістрату з боку російської влади внаслідок законодавчих розпоряджень 1755 року, що зменшили прибутки в місцеву казну і звели компетенцію магістрату до вузької сфери – відати міщанським господарським побутом та малоприбутковими міськими регаліями. Серед обмежень і порушень прав з боку російських урядовців було: привласнення земель військовими комендантами, захоплення земель, що були виділені на утримання міського уряду, часткове виведення з-під юрисдикції міської влади ніжинських цехів [8, с. 52].

Незважаючи на позитивні наслідки Магдебурзького права для промислового і торгівельного розвитку Ніжина, який став економічним центром Лівобережної України, з другої половини XVIII ст. починається поступовий занепад міста. В 1831 році указом царя Миколи I Магдебурзьке право було юридично скасоване. Його місце посіло централізоване державне управління. Але в ментальності українців вже були сформовані нові риси світобачення, якому були притаманні демократизм, шляхетність, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм.

Процес обмеження і ліквідації місцевих органів самоврядування зачепив також магістрат ніжинського грецького братства, яке існувало більше 200 років – з 40-50 років XVII ст., коли Богдан Хмельницький своїми гетьманськими універсалами дарував їм привілеї, до 1872 року, коли Сенатом Російської імперії було ліквідовано грецький магістрат, хоча греки ще залишалися жителями міста [13, с. 150-158]. Завдяки грекам Ніжин мав своєрідний колорит та торгівельні зв'язки з Грецією, Польщею, Австрією, Німеччиною, Італією, Туреччиною, Румунією, Угорщиною, Голландією [19, с. 509]. Грецька громада в Ніжині виділялася своїми правами і привілеями: власний суд, звільнення від оподаткування й виконання державних повинностей, самоврядування [16, спр. 267, арк. 26]. Причому юрисдикція їх власного уряду поширювалася не лише на греків, що оселялися в інших містах, але й на волохів, сербів, болгар, охрещених турків, євреїв, які визнавали грецьку культуру, віру й мову. Зокрема, ніжинську грецьку школу закінчив в 1748 році М.М.Бантиш-Каменський (1737-1814рр) – український і російський історик та археограф [19, с.502].

Грецька громада ревно відстоювала даровані їй свободи і права. Однак, оскільки кошти грецького магістрату використовувалися на власні потреби, а не надходили до царської казни, то обмеження його прав у 1751 році були неминучими. Прагнучи відстояти свої свободи депутація ніжинських греків у жовтні 1774 року звернулася до Катерини II, нагадавши про підтвердження прав гетьманами України і російськими царями в 1710, 1734, 1742, 1769 роках. Цариця видала їм нову царську грамоту і печатку. Вдячні греки щиро вітали

Катерину в 1787 році, коли вона по дорозі до Криму заїхала в Ніжин. Прозріння прийшло пізніше. Навіть царські печатки були показником підпорядкування ніжинської грецької громади централізованій владі Російського самодержавства. Так, якщо з 1692 р. по 1751 р. на печатці було зображено Всіх Святих, а над ними Христа Спасителя, то з 1751 по 1785 рік було вибито – «Печать ЕЯ Императорского Величества Суда нежинского греческого» [17, с. 64-184].

Отже, суспільно-політичне життя Ніжина в XVIII ст. яскраво відбиває динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження або ліквідації органів місцевого самоврядування, втрати автономії та перетворення України в одну з провінцій Російської держави. Посилення втручання в усі галузі суспільно-політичного, соціально-економічного, духовного-культурного життя Ніжина, уніфікація і централізм управління витісняють демократичні засади громадського життя міста, нівелюють його особливості та самобутність. А втрата державності України в XVIII ст. пов'язана не лише із зовнішніми обставинами, імперськими інтересами російського самодержавства, а й внутрішніми суперечностями українського суспільства. Історія покликана нас вчити, застерігати, прогнозувати.

Джерела та література:

1. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф.133, оп.1, спр.8.
3. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. – К., 1950.
4. История городов и сел УССР. Черниговская область. – К., 1983.
5. Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини 1654 – 1764. – К., 1926.
6. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994.
7. Литвиненко М. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970.
8. Максимович Г. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917.
9. Морозов О. Ніжинські полковники: І.Обидовський // Просвіта.-1994.-№4-5.
10. Морозов О. Справа Ніжинських «дисидентів» 1767 року // Сіверянський літопис. – 1996.- №6.
11. Петровський М. Надання м. Ніжину Магдебурзького права // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. –Т. XXIII.-К., 1928.
12. Ростовська О. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. – 2000. – №3.
13. Ростовська О. Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в XIX столітті // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. – К., 2001.
14. Ростовська О. Історія Магдебурзького права в Ніжині // Поляки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. – Ніжин., 2004.
15. Рукописи Нежинской городской Думы (Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда в Чернигове.-Чернигов, 1908.
16. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. – Ф.220, оп.1, спр. 267.
17. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII). – Ніжин, 1929.
18. Черниговская летопись по новому списку (1587 -1725)// Киевская старина. – Т.XXIX. – Июнь.-1890.
19. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.

20. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

Опубліковано: Ростовська О.В. Суспільно-політичне становище Ніжина в XVIII столітті / О. Ростовська // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2007. – Вип. 3(6). – С. 25-30.

Роман Желєзко

ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ НІЖИНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ СЕРЕДИНИ XVII – КІНЦЯ XVIII ст.

Постановка проблеми. Вивчення системи органів виконавчої козацької держави сер. XVII – кін. XVIII ст. починаючи з XIX ст. було і є предметом історичних та правознавчих досліджень. Самобутня унікальність та яскраво виражена мілітаризована спрямованість виконавчого апарату Гетьманщини і сьогодні створює широке поле для історичних розвідок із залученням досвіду попередніх поколінь дослідників та новітніх розробок історико-правознавчих дисциплін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Органам виконавчої влади Гетьманщини різних рівнів присвячені роботи таких істориків, як О. Шафонський, В. Дядиченко, Л. Окиншевич, О. Апанович, В. Панашенко, В. Кривошея, В. Горобець та інші. Незважаючи на ґрунтовний доробок цих дослідників, проблема вивчення діяльності органів виконавчої влади на регіональному полково-сотенному рівні досі лишається практично нерозкритою. Особливого значення у цьому контексті мав столичний Ніжинський козацький полк, система органів виконавчої влади якого почасти висвітлювалася в роботах О. Лазаревського, М. Петровського та О. Ростовської. Метою нашої статті є висвітлення діяльності органів виконавчої влади Гетьманщини на полково-сотенному рівні на прикладі Ніжинського козацького полку 1648-1783 рр.

Відновлення української державності у 1648 р., проявом якого виступила Гетьманщина, поставило перед українським народом питання формування власного державного апарату, виокремлення основних гілок влади, створення нових управлінських структур та посад. В умовах війни і постійного мобілізаційного стану природним є те, що воєнна організація перетворилася в політичну й територіальну, а поділ на полки та сотні набув функцій схеми державного управління. Перераховані особливості державного апарату Гетьманщини, зокрема на його регіональному рівні, можна простежити на прикладі виконавчих органів влади Ніжинського козацького полку 1648-1783 рр.

Вся повнота військової і цивільної влади у Ніжинському полку належала **полковнику**. Полковниками переважно ставали особи, що були умілими воєначальниками, користувалися особливою довірою гетьмана та мали авторитет серед старшини і козаків полку. Знаком влади полковника були пірнач, що носився за поясом, та полкова печатка [3, с. 385].

Українські козаки XVIII ст. Старовинна гравюра

Згідно з козацькими звичаями посада полковника була виборною. Однак на практиці українські гетьмани, прагнучи до централізації влади, призначали полковників власними універсалами. Так, гетьман Б. Хмельницький у 1650 р. особисто призначив ніжинським полковником бужинського сотника Чигиринського полку Лук'яна Сухиню [4, с. 179-180]. Московська влада поступово намагалася позбавити гетьманів права призначати полковників, що було зокрема закріплено у Коломацьких статтях 1687 року [29, с. 262].

Призначення Л. Сухині ніжинським полковником є унікальним явищем для доби Хмельниччини. За усталеною традицією полковником обиралася старшина – виходець з того ж полку. Дана традиція була скріплена і статтями Переяславського договору 1659 р. [10, с. 123]. У випадку ж з Л. Сухинею, Б. Хмельницький порушив традицію і перевів до Ніжинського козацького полку вихідця зі столичного Чигиринського полку.

Намагаючись централізувати гетьманську владу, Б. Хмельницький і його наступники надавали полковницькі посади своїм родичам. За час існування козацької держави представники правлячих гетьманських родин 6 разів обіймали ніжинське полковництво: Іван Золотаренко (1652-1655) – брат третьої дружини Б. Хмельницького Ганни Золотаренко; Василь Золотаренко (1655-1656) – брат Івана та Ганни Золотаренків; Григорій Гуляницький (1656-1659 рр.) – родич Б. Хмельницького; Іван Обидовський (1698-1701) – небіж Івана Мазепи; Петро Толстой (1719-1727) – зять Івана Скоропадського; Петро Розумовський (1753-1771) – двоюрідний племінник Кирила Розумовського.

Варто зазначити, що призначення гетьманами на посаду полковників своїх родичів у Ніжині, як і в інших полкових містах Північного Лівобережжя, пояснювалося двома чинниками: по-перше, близькістю Ніжина, Чернігова, Стародуба до гетьманських резиденцій у Батурині і Глухові; по-друге,

віддаленістю до Запорізької Січі, адже населення прилеглих до Запоріжжя полків більш завзято відстоювало свої права при виборі полковника й авторитет гетьманської булави, особливо після смерті Б. Хмельницького, був тут слабким.

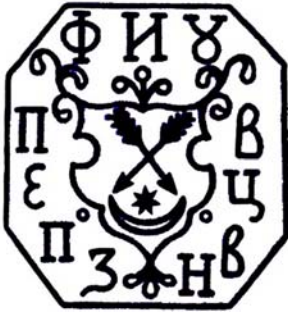
Єдиним свідченням української історіографії про виборність посади полковника за участі представників Ніжинського полку є дані, знайдені свого часу Миколою Петровським. Будучи в 1928-1933 рр. професором Ніжинського інституту народної освіти, М. Петровський підготував статтю «До історії полкового устрою Гетьманщини», в якій описав схему і перебіг виборів полковника, що мали місце у 1690 році [19, с. 69-73]. Вибори відбувалися у сусідньому з Ніжинським Переяславському полку. За схемою вибори склалися з 2 турів. У першому турі проводилися вибори в окремих сотнях полку, що мали визначити кандидатів на вакантне полковництво. Другий тур виборів відбувався дещо пізніше, безпосередньо у полковому м. Переяславі.

З метою забезпечити власний контроль над виборами, гетьман І. Мазепа надіслав до Переяслава трьох своїх представників: Захара Шийкевича, військового товариша, колишнього ніжинського полковника 1678-1685 рр. Якова Михайловича Жураховського і ніжинського сотника Василя Ігуменського [19, с. 70]. Загалом у виборах брали участь переяславська полкова старшина, значкові товариші, козаки від кожної сотні, що прибули на вибори на чолі з сотниками, представники міщанства Переяслава. Після зачитання відповідного гетьманського універсалу розпочалося голосування. За свідченням М. Петровського, полкова старшина і значкові товариші кожен мали свою воту (голос). По одному голосу мала кожна сотня і одна вота була надана всьому міщанству. Перемогу здобував той кандидат, який відповідно набирив більшу кількість голосів.

На думку М. Петровського, вибори за такої схеми були притаманні кожному полку Гетьманщини в мирний час. Зважаючи на часті військові дії у роки «Хмельниччини» і «Руїни» (1657-1687) дана схема виборів не застосовувалася і набула поширення вже за гетьманування І. Мазепи. Чи обиралися за такої схеми полковники в Ніжині? Дати точної відповіді ми не можемо. Єдиним підтвердженням обрання ніжинським козацтвом свого полковника є дані О. Лазаревського. Означені свідчення є винятком і виходять за рамки виборчої схеми, поданої М. Петровським, адже вибори відбувалися не в мирний, а у військовий час. Так, улітку 1668 р. ніжинське козацтво самочинно обрало полковником Остапа Золотаренка [15, с. 9]. Такий хід подій пояснюється тим, що в умовах українсько-московської війни 1667-1668 рр. гетьмана, який міг призначити полковника в Ніжин, на той час не було: козаками було вбито І. Брюховецького, а П. Дорошенко у серпні 1668 р., повернувся з військом на Правобережжя.

Поряд з тим, якщо брати за основу свідчення М. Петровського, за часів І. Мазепи загальна кількість голосів при можливому виборі ніжинського полковника розподілялася наступним чином:

1. Ніжинські міщани – 1 голос.
2. Представники сотень Ніжинського полку – 19 голосів (станом на 1690 р.) [7, с. 73]. У залежності від хронологічного періоду в історії Гетьманщини кількість сотень в Ніжинському полку була різною.

*Печатка Ніжинського
полковника Пилипа Уманця*

3. Полкова старшина – 7 голосів (полкові обозний, писар, суддя, 2 осавули і хорунжі).

4. Кількість значкових товаришів теж у різний час була різною.

Як бачимо, переважна кількість голосів на виборах належала значковим товаришам і полковій старшині. Їхній сумарний голос переважав над голосами козацтва в сотнях і тим більш – міщанства, що давало провладному козацтву можливість обирати вигідного їм полковника.

Починаючи з XVIII ст. прерогатива призначення полковників поступово перейшла до рук російського самодержавства, яке намагалося уніфікувати етнічно строкаті провінції своєї держави. У 1713 р. фельдмаршал Шереметев, штаб якого з 1712 р. розміщувався в Ніжині, вимагав від гетьмана І. Скоропадського звільнити чотирьох підозрілих полковників, серед яких задувався і ніжинський полковник Л. Жураковський. А через два роки, у 1715 р., до гетьманської резиденції у Глухові надійшла царська грамота про нову систему призначення полкової старшини. Самі вибори скасовувалися, що суттєво підривало ключові основи існування козацької адміністрації, засновані на верховенстві рішень генеральних і старшинських рад. До функцій козацьких рад належав лише відбір двох або трьох кандидатів, одного з яких гетьман, за погодженням з резидентом московського уряду, призначав на полковництво [29, с. 262]. Як правило, на полковницький уряд призначалися особи, які користувалися цілковитою довірою царського уряду. Так, після смерті у травні 1718 р. Л. Жураковського, ніжинське полковництво отримав росіянин граф Петро Петрович Толстой. Призначення П. Толстого на ніжинське полковництво започаткувало політично продуману традицію московського уряду розміщувати на старшинських посадах російських дворян, тим самим перетворюючи їх на імперських управителів українськими провінціями держави Романових.

Термін перебування на посаді полковника не був регламентований і залежав як від об'єктивних (переведення на іншу посаду), так і суб'єктивних чинників (хвороба, смерть). Усунення полковників зі своєї посади зазвичай здійснювалося рішеннями гетьманів, а з поч. XVIII ст. – російських урядовців. Так, у 1656 р. гетьман Б. Хмельницький звільнив з посади ніжинського полковника В. Золотаренка, замінивши його Г. Гуляницьким, якого вважав більш досвідченим військовим і адміністративним керівником. Водночас, у 1685 р. гетьман І. Самойлович позбавив Я. Жураковського ніжинського полковництва, передавши уряд Яремі Непраку [15, с. 11]. У XVIII ст. зміна ніжинських полковників залежала від рішень Петербургу. У роки правління російського імператора Петра II Романова (1727-1730), яке співпало з гетьмануванням Д. Апостола (1727-1734), петербурзький уряд власноручно звільняв та призначав полковників. Так, указом від 25 травня 1727 р. звільнено з посади ніжинського полковника графа П. Толстого, а на його місце указом від 6 червня 1727 р. призначено І. Хрущова. З цього приводу історик Б. Крупницький

писав: «Складається враження, ніби російський уряд поспішав з призначенням москалів і інших чужинців. Саме те, що до Ніжина було послано Хрущова, виразно характеризує російську політику. У північних полках України призначаються здебільшого росіяни, що відповідає давній тенденції мати саме тут опору на випадок якихось інцидентів у Гетьманщині» [14, с. 80].

Повноваження ніжинського полковника можна розділити за наступними сферами діяльності:

1. **Військова сфера.** У військовому відношенні полковник відповідав за стан зформованого на території полку військового підрозділу, дбав про його боєздатність, забезпечував дисципліну, дбав про матеріальне забезпечення, мобілізацію тощо. Починаючи з XVIII ст. важливим обов'язком ніжинського полковника було складання реєстру підзвітних йому козаків. Так, 10 листопада 1722 р. наказний гетьман П. Полуботок надіслав ніжинському полковнику П. Толстому лист з наказом вислати йому реєстр ніжинських козаків [16, арк. 2].

2. **Економічно-господарська сфера** полягала в організації господарського життя та збору податків на території Ніжинського полку. Поряд з тим, у віданні ніжинського полковника перебували й вільні (незайняті) землі, угіддя, поля й ліси полку. Виходячи з військових заслуг, полковники надавали козацькій старшині вільні угіддя, землі, придатні для будівництва гребель і млинів річки. Підтвердженням цього є: універсал ніжинського полковника Артема Мартиновича шабалинівським козакам Опанасу Кириченку і Івану Омельченку на зайняття греблі і будування млина під селом Шабалинів [27, с. 901]; листи ніжинського полковника Л. Жураковського олишівському сотнику Леонтію Шрамченку на села Смолянку, Топчіївку і Березанку Ніжинського полку [2, с. 140-142] тощо. Поступово такі надання одержували не лише військовослужбовці, а й духовенство, цивільні персони та потрібні полковнику окремі люди. 8 січня 1675 р. ніжинський полковник Марко Борсук видав універсал ктиторам Новомлинських церков на прибутки від перевозів [27, с. 919], а 3 липня 1670 р. було видано універсал ніжинського полковника Пилипа Уманця про продаж сварківському обивателеві Тимошу Татарину поля, що у селі Сваркові [27, с. 904].

3. **Сфера державного будівництва.** Ніжинський полковник виступав виконавцем основних рішень гетьмана та генеральної старшини. Його завданням було швидко донести рішення верховної законодавчої влади й пов'язану з цим необхідну інформацію до населення полку та слідкувати за їх виконанням. Прикладом реалізації ніжинськими полковниками гетьманських рішень є універсал гетьмана І. Скоропадського ніжинському полковнику Л. Жураковському та полковій старшині з розпорядженням про запровадження пошти у віданні міської ратуші від 3 лютого 1717 року. В універсалі зазначалося, що ніжинська полкова старшина була відповідальною за надання населенням підвод на користь пошти і відбування інших повинностей [14, арк. 1].

Посада полковника Ніжинського козацького полку передбачала наявність певних рангових володінь, що були закріплені за полковницьким перначем. Згідно з «Генеральним слідством про маєтності Ніжинського полку 1729-1730 рр.» на ранзі ніжинського полковника перебували села Володькова Дівиця, Рожнівка, Максимівка, Вишнівка, новозаселена слобода біля с. Володькової

Полковник

Дивиці (усі – Друга полкова сотня), м. Веркіївка (нинішнє с. Вертїївка Ніжинського району – Р.Ж.) і с. Берестовець (Веркїївська сотня) [2, с. 68-70].

У разі раптової смерті чи відсутності полковника в полковому центрі функції очільника полку виконував **наказний полковник**. Він призначався з числа полкової старшини або заможних козаків Ніжинського полку. Однак траплялися випадки коли наказним полковником Ніжинського полку призначали і вихідців з інших полків. Так, у 1722 р. ніжинським наказним полковником було обрано полтавського полкового осавула С. Тарануху [5, с. 232]. З числа наказних ніжинських полковників, поданих істориком В. Зарубою, варто виокремити відомих військово-політичних діячів Романа Каторжного, Григорія Кобилицького, Василя Золотаренка, Романа Ракушку-Романовського та Лук'яна Жураковського [7, с. 73-74]. Останній, як відомо, найдовше

перебував у статусі наказного полковника з 1701 по 1708 рр. У часи відсутності дійсного чи тодішньою мовою «совершенного» полковника, наказні володіли всією повнотою влади, зокрема видавали власні універсали і накази. До нашого часу зберігся наказ, виданий наказним ніжинським полковником Р. Каторжним [17, с. 12-28], який заступав І. Золотаренка під час його участі у Білоруському поході 1654-1655 років. Поширеною формою наказного полковництва було командування частиною полку, що направлялася в похід. Так, під час Чигиринського походу 1678 р. Ніжинський полк очолював наказний полковник Василь Ігуменський [7, с. 269], а під час російсько-турецької війни 1768-1773 рр. – Олександр Безбородько, пізніше канцлер Російської імперії та засновник Гімназії вищих наук у м. Ніжині.

Сучасний історик О. Путро свідчить, що у II пол. XVIII ст. ми не зустрічаємо відомостей про наказних полковників: *«Якщо полк з будь-яких причин залишався без полковника, то до призначення нового полковника полком звичайно управляла полкова старшина. Мабуть, у зазначений час така форма управління, як наказне полковництво, зникла зовсім, або, якщо й мала місце, то дуже рідко»* [21, с. 137]. Віддаючи належне досліднику, ми маємо зазначити, що така тенденція не була характерна для Ніжинського козацького полку. По-перше, за 10 років до ліквідації полково-сотенного устрою наказним полковником Ніжинського полку був О.А. Безбородько. По-друге, в останні роки існування української державності простежувалася явна стабільність перебування старшини на посаді полковників Ніжинського полку, й призначення наказного полковника не мало необхідності.

Реалізацію влади полковника забезпечувала **полкова старшина**: обозний, писар, суддя, осавул і хорунжий. Формально кожна з посад була виборною, але фактично її отримували прихильники гетьманів і ніжинських полковників.

Першою особою після полковника серед полкової старшини вважався **полковий обозний**. Функції обозного полягали у віданні артилерією та обозом. Окремим обов'язком ніжинського полкового обозного була реєстрація приїжджого населення до Ніжинського полку [5, с. 246]. Полковому обозному підлягали полкові артилерійські

Козаки на відпочинку

осавул, писар, хорунжий, отамани, кілька гармашів і пушкарів. На уряд полкового обозного, як правило, призначали осіб, що вже мали певний досвід військової старшинської служби. Доволі часто перед тим як отримати посаду полкового обозного, особа тривалий час займала нижчі посади полкової старшини. Так, останній відомий ніжинський полковий обозний Василь Тимофійович Кадигроб (1774-1779) перед цим у 1765-1768 рр. обіймав посаду полкового хорунжого [7, с. 76]. Траплялися випадки, коли посаду полкового обозного отримували сотники. У 1698 р. за відданість гетьману І. Мазепі ніжинським полковим обозним було призначено Федора Кандибу, який перед цим був конотопським сотником [5, с. 252]. Слід відмітити, що ніжинський старшина Матвій Шендюх (Матюха) займав посаду ніжинського полкового обозного тричі (1671-1672, 1685, 1694-1695), виконував свої обов'язки за трьох гетьманів (Д. Ігнатовича, І. Самойловича, І. Мазепи) та був підзвітний трьом ніжинським полковникам: П. Уманцю, Я. Непраку та С. Забілі. Як і при генеральній старшині, коли у випадку відсутності гетьмана його обов'язки виконував генеральний обозний, полкові обозні часто перебували у ранзі наказних полковників під час військових походів. Загалом відомі імена 13 обозних Ніжинського козацького полку, починаючи з 1659 р. і закінчуючи 1779 р. [12, с. 48-49]. На ранзі ніжинського полкового обозного перебували села Смолянка, Топчіївка та Березанка [5, с. 247].

Полковий суддя відав судовим відділом полкової канцелярії, входив до полкового суду та мав власну печатку. До нашого часу збереглися імена 17 полкових суддів Ніжинського полку [12, с. 49]. Як і решта посад полкової старшини, ранг полкового писаря вважався виборним. Поступово функція призначення полкового судді перейшла до ніжинського полковника. Водночас, існують приклади коли гетьмани власноруч призначали полкових суддів Ніжинського козацького полку. Так, 7 липня 1730 р. гетьман Д. Апостол власним універсалом призначив ніжинським полковим суддею Семена Чуйкевича й надав йому у володіння село Куликівку Салтиково-Дівицької сотні, що в

подальшому набуло статусу рангового володіння полкових суддів Ніжинського полку [2, с. 70].

Діяльністю полкової канцелярії відав **полковий писар**, якому підлягали канцеляристи (10-16 чоловік). Також у його підзвітності були сотенні писарі. Призначення ніжинського полкового писаря здійснювалося з волі ніжинського полковника. Почасти, у XVIII ст., рішення ніжинських полковників скріплювалися гетьманськими універсалами. Так, у 1722 р. наказний гетьман П. Полуботок власним універсалом підтвердив призначення ніжинським полковим писарем Павла Минецького [26, с. 184-185]. Під час військових походів полковий писар теж залучався до військових справ. Він відав полковою військово-похідною канцелярією, під його керівництвом велося листування з російським командуванням і гетьманською адміністрацією. Упродовж 1654-1783 рр. у Ніжинському полку служило 27 писарів. Завадські Федір і Осип, Михайленко Павло, Максимович Дмитро та Пироцький Іван займали цю посаду не один раз [12, с. 49]. За рангом полкового писаря Ніжинського козацького полку було закріплено с. Кропивна другої Ніжинської сотні [2, с. 70].

Сотник

Безпосереднім помічником полковника виступав **полковий осавул**, який мав власну печатку. Він відав списками козаків полку, відповідав за їх бойову підготовку, організацію військової служби, очолював окремі загони, стежив за дотриманням порядку і дисципліни у полку, організував розшук злочинців та контролював виконання судових рішень. О. Шафонський прирівнює функції полкового осавула під час походів до функції майора регулярної російської армії у сер. XVIII ст., який повинен був відповідати за «*исправность и чистоту целого полку*» [28, с. 354]. В окремі періоди в полку могло бути одночасно 2 осавули. Помічником осавула був підосавул. Виходячи зі своїх повноважень, полкові осавули мали перебувати у більшості військових походів. У XVIII ст. вони, на відміну від полковників, брали безпосередню участь у бойових діях російської армії. Встановлено, що у 1765 р. з Пруського походу в ході «Семилітньої війни» (1756-1763) повернулися ніжинські козаки на чолі з полковим осавулом Павлом Коцебою [8, арк. 3 зв. – 4]. Загалом, у роки Гетьманщини, відомі 54 полкові осавули Ніжинського козацького полку [7, с. 76]. У I пол. XVIII ст. на ранговому володінні ніжинського полкового осавула перебувало с. Пашківка [2, с. 75].

Найнижчою посадою серед полкової старшини вважався чин **полкового хорунжого**. Зазвичай полкові хорунжі, як і решта посад полкової старшини, призначалися полковником і затверджувалися гетьманом, а з 1764 р. – Другою Малоросійською колегією. Підставою для одержання посади полкового

хорунжого могла стати успішна військова служба. Яскравим прикладом даної тенденції є ніжинський полковий хорунжий Василь Кирилович Грива, який обіймав цю посаду упродовж 20 років: з 1740 р. по 1760 р. До одержання посади полкового хорунжого В. Грива у 1734 р. був учасником війни за «польську спадщину» (1733-1735) та російсько-турецької війни (1735-1739) [15, с. 46]. Водночас, Прокіп Адасовський у 1772 р. отримав ранг ніжинського полкового хорунжого за проявлену ним особисту хоробрість під час російсько-турецької війни 1768-1774 років. Функції полкового хорунжого полягали в збереженні полкових корогви і значка – малого прапора. Починаючи з гетьмана І. Скоропадського кожен полк мав двох хорунжих: старшого і молодшого. Перший охороняв полкову корогву, а другий, відповідно, – полковий значок. За свідченнями О. Апанович, обов'язки полкового хорунжого були близькими до обов'язків полкового обозного, але вони носили менш самостійний характер і поєднувалися з адміністративно-господарчими та конкретними військовими дорученнями полковників [1, с. 67]. У Ніжинському козацькому полку II пол. XVII – кін. XVIII ст. хорунжими були 33 особи, встановлені істориком В. Кривошеєю [12, с. 51]. На ранзі хорунжого Ніжинського козацького полку знаходилось с. Іллінци Веркіївської сотні [2, с. 71].

За свідченнями В. Дядиченка, на відміну від інших полків, зокрема, Гадяцького, Лубенського і Прилуцького, полкова старшина Ніжинського полку не одержувала грошової плати за виконання своїх функцій, оскільки володіла ранговими селами [5, с. 235].

Поряд з окресленими посадами полкової старшини одноосібного характеру, в Ніжинському полку діяли і колегіальні органи виконавчої влади.

Вищим колегіальним виконавчим органом у Ніжинському козацькому полку була **полкова канцелярія**. Очолював полкову канцелярію полковник, а її роботою керував полковий писар. Полкова канцелярія складалася з трьох відділів: скарбового, рахункового і судового. Контроль за роботою відділів здійснював **ресент** – помічник полкового писаря. До штату полкової канцелярії входили старші канцеляристи і канцеляристи. За свідченнями В.В. Панашенко, полкові канцелярії складали компути – списки козаків полку з відомостями про їх майнове становище, проходження ними військової служби [18, с. 3-22]. Відповідали за компути полкові осавули. З полкової канцелярії виходили універсали, накази і листи полковників. До нашого часу зберігся «Журнал реєстрації вхідної кореспонденції за 1775 р.», що стосується ніжинської полкової канцелярії і сьогодні зберігається у фондах ВДАЧО у м. Ніжині [6, арк. 1-44]. У II пол. XVIII ст. відправні прохання ніжинської полкової канцелярії до сотенних канцелярій чи окремих осіб реєструвалися у спеціальній книзі [9, арк. 1-11].

Наступною ланкою після полкових були органи виконавчої влади сотенного рівня. Подібно до полковника, **сотник** зосереджував всю повноту виконавчої влади, здійснював адміністративні, військові та судові функції у межах підпорядкованої йому територіальної одиниці. Символом влади сотника була сотенна хоругва, що зберігалася в одній з церков його резиденції, а під час походів перебувала разом з сотнею. До його обов'язків входило оприлюднення та виконання наказів, отриманих з полкової канцелярії, проведення ревізій населення, описів майна, стягнення різних зборів з населення, засвідчування

Полковий писар

угод про купівлю-продаж маєностей та ін. Так, за архівними даними «Журналу реєстрації вхідної кореспонденції за 1775 рік», сотники, зокрема новомлинський Кирило Кошелєв, звітували до Ніжина про стан поточних справ у сотнях [6, арк. 15 зв.].

Під час національно-визвольної революції 1648-1657 рр. посада сотника була виборною й перебувала у компетенції сотенної ради. Пізніше результати рішення сотенної ради затверджувався радою генеральної старшини або полковою радою. Починаючи з 1680-их рр. сотників призначав ніжинський полковник і затверджував гетьман [24, арк. 1]. До нашого часу зберігся універсал гетьмана І. Самойловича про призначення «військового товарища» Ф. Кандиби конотопським сотником Ніжинського полку [27, с. 768-769]. Після антиросійського виступу гетьмана І. Мазепи російський уряд власноруч почав призначати сотників Ніжинського козацького полку. Так, у

кінці 1708 р. царський указ призначив новомлинським сотником Григорія Шишкевича [5, с. 258]. Натомість, царським указом 1715 р. було запроваджено новий порядок обрання сотника: сотенна старшина (осавул, писар і хорунжий) рекомендувала трьох кандидатів на посаду, а гетьман та царські урядовці затверджували одного з них [18, с. 11]. Як наслідок, у I пол. XVIII ст. відомі поодинокі випадки обрання сотника козаками самої сотні. Наприклад, у 1727 р. новомлинські козаки обрали сотником Івана Шишкевича, і їх вибір був затверджений гетьманським урядом від 1 січня 1728 р. [15, с.70]. За періоду Російської імперії, упродовж 1734-1750 рр., сотників призначала Генеральна військова канцелярія. Після скасування гетьманства в 1764 р. право призначення сотників перейшло до президента Другої Малоросійської колегії.

За твердженням О. Апанович, сотники користувалися майже необмеженою владою в сотні, допускали насильства та свавілля, прагнули примножити свої земельні володіння, всіляко ухилялися від військової служби [1, с. 70]. Так, конотопський сотник Андрій Лизогуб (1716-1719) здобув свою посаду лише завдяки підтримці свого молодшого брата Семена, одруженого на дочці гетьмана І. Скоропадського. З його наполягань з конотопського сотництва був усунений Григорій Костенецький. Отримавши посаду сотника А. Лизогуб завдавав утиски, обкладав новими податками і відробітками населення Конотопської сотні, привласнював гроші з військового скарбу, що мали бути використані на потреби війська [15, с. 204]. Водночас, десятки скарг гетьманам І. Скоропадському і Д. Апостолу було подано населенням Батурицької сотні на сотника Федора Стожка (1713-1732). Так, мешканець с. Пальчики Іван Шевченко скаржився, що сотник намагався зробити його своїм підданим, а коли той відмовився – відібрав у селянина вола. У 1727 р. Ф. Стожок звалтував дівчину

Проську й відмовився на ній одружуватись. Дівчина поскаржилася на це козаку Гришаєнку і той написав по це гетьману. У відповідь батуринський сотник наказав «забити в колодки» козака і вимагав 5 рублів за його звільнення. Всіх же ж козаків Батуринської сотні він обклав податком в 1 руб [15, с. 248-250]. Хоча згадані сотники і були відсторонені від посад, їхні наступники теж продовжували безкарно чинити злочини і зловживання владою.

Посада сотника теж передбачала низку рангових володінь. Так, у Ніжинському козацькому полку на ранзі сотника третьої Ніжинської сотні перебувало с. Будище [2, с. 71]. Натомість до ранку новомлинського сотника були прикріплені наступні володіння: орні поля та сінокоси біля с. Рижки, поля і сінокоси в урочищі Некрасівцях, озера Ситне та Световальне біля того ж с. Рижки [2, с. 73].

Сотник очолював **сотенну старшину**, до якої входили сотенний отаман, сотенний писар, сотенний осавул, сотенний хорунжий. До функцій перерахованої старшини, окрім отамана, належали ті ж обов'язки, що і полкової старшині. На відміну від полкової старшини Ніжинського козацького полку сотенна старшина не мала рангових володінь і її утримування повністю покладалося на козацьке і селянське населення підпорядкованих їм сотень. Так, на утримання сотенного писаря Борзенської, Новомлинської, Олишівської, Дівичької сотень кожен козацький двір у рік платив по 2 копійки; тоді як у Конотопській сотні на писаря збирали лише по 1 коп. у рік [5, с. 271]. У такому самому співвідношенні козаки перерахованих сотень утримували і сотенного хорунжого.

Нижчу ланку військової сотенної старшини становили осавул та хорунжий. Вони, насамперед виконували військові функції: відповідали за озброєння козаків, їх навчання, постачання провіанту під час походів, а також відали всіма списками козаків сотні придатних до військової служби. У XVIII ст. виконання деяких з перерахованих функцій було складним. Зокрема, часті військові походи Російської імперії та будівництво каналів і фортець стало причиною ухилення козаків від мобілізації [1, с. 53]. На прикладі Ніжинського полку можна простежити і ту тенденцію, що в залежності від кількості населення кількість осавулів у сотнях теж була різною. Так, у I пол. XVIII ст. у Олишівській сотні було два сотенні осавули, а у Веркіївській – навіть чотири [5, с. 274]

Сотенний отаман управляв частиною сотні – куренем. Почасті його називали курінним отаманом. Посада курінного отамана вважалася виборною, але здебільшого призначалася сотенною, полковою, а то і генеральною старшиною. Так, курінний отаман с. Красне Батуринської сотні Левко Кудря був призначений на цю посаду батуринським сотником Ф. Стожком. Місцеві козаки висловили своє незадоволення й побили гінця, посланого в село Л. Кудрею. Якщо в цьому випадку отамана призначив сотник Ніжинського полку, то батуринського отамана Федора Приму назначив сам гетьман І. Скоропадський [15, с. 248-249]. Обов'язками курінного отамана було складання списків козаків свого куреня, відповідальність за їх збір під час мобілізації і стан спорядження до походу.

У разі додавання до військової влади адміністративних функцій у межах свого міста, курінних отаманів називали городовими отаманами. За свідченням

І. Крип'якевича, посада городових отаманів виникла ще за польської доби, в 30-ті роки XVII ст. [13, с. 360], проте в той час вона не відігравала особливої ролі. Значення і функції посади городского отамана зросли починаючи з моменту створення у 1648 р. української держави. Зважаючи на те, що полкова старшина зазвичай першою вирушала до військових походів, городові отамани, які залишалися в містечках, зосереджували у своїх руках всю повноту адміністративної влади. Відносно Ніжинського козацького полку, то починаючи з 1649 р. зустрічаються відомості про діяльність городових отаманів у сотенних центрах Конотоп і Глухів. Відомо, що останні листувалися з московськими воеводами, що стосувалися прикордонних справ [13, с. 361].

З процесом інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії українські державний апарат втрачав реальну владу і був остаточно скасований урядом російської імператриці Катерини II (1762-1796) у 1782-1783 рр.

Висновки. Отже, органи виконавчої влади Ніжинського козацького полку сер. XVII – кін. XVIII ст. відповідали загальноприйнятій традиції державного будівництва на полково-сотенному рівні. Система одержання посад полкової старшини в Ніжинському козацькому полку, як і у всій Гетьманщині не була сталою і чітко визначено. Полковництво отримували як шляхом виборів так і призначень особисто гетьманами. Сотники Ніжинського козацького полку теж як обиралися козаками сотні, так і призначалися зверху. Таке двоїсте поєднання є прикладом співіснування демократичних і авторитарних тенденцій в управлінні козацькою державою II пол. XVII – кін. XVIII ст. Покладені на органи виконавчої влади функції дозволяли полковій і сотенній старшині створити умови для соціально-економічного розвитку м. Ніжина і сотенних центрів, гарантувати порядок у суспільстві, створити систему захисту населення Ніжинського полку і виконання ним поставлених державою завдань. Водночас, означені посадовці, перш за все, дбали про власне збагачення, вимагали чисельні хабарі, утискували козацьке і селянське населення. У кін. XVIII ст. органи виконавчої влади Ніжинського козацького полку набули суто формального значення, не мали реальних важелів влади й були скасовані російським урядом.

Література та джерела:

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: «Наукова думка», 1969. – 224 с.
2. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н.П. Василенка – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1901. – 417 с.
3. Довідник з історії України в 3 томах. / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – Т. II. – К.: Генеза, 1995. – 440 с.
4. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., Видавництво АН УРСР, 1961 – 739.
5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В.А. Дядиченко. – К.: АН УРСР, 1959. – 531 с.
6. Журнал реєстрації вхідної кореспонденції за 1775 рік. – 1 січня-22 грудня 1775 р. // Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН)., ф. 352, оп. 1, спр. 5. – 44 арк.

7. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648-1782 рр. / В.М. Заруба. - Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. - 380 с.

8. Іменний список козаків, які повернулися з Пруського походу під командою остерського сотника Івана Солонини // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК), ф. 54, оп. 1, спр. 156. - 10 арк.

9. Книга реєстрації відправних прохань з Ніжинської полкової канцелярії та Борзенського магістрату // ВДАЧОН, ф. 352, оп. 1, спр. 124. - 38 арк.

10. Костомаров М. Історичні монографії. - Т. VI. Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького. - Тернопіль: Друкарня Йосифа Павловського, 1891. - 234 с.

11. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея - К.: «Стилос», 2010. - 792 с.

12. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Частина 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр / В.В. Кривошея. - К, 1997. - 104 с.

13. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. / І.Крип'якевич - К.: АН УРСР, 1954. - 535 с.

14. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734) / Б. Крупницький. - Аугсбург, 1948. - 192 с.

15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. - Том II. Полк Нежинский. - К., 1893. - 521 с.

16. Лист наказного гетьмана П.Полуботка Ніжинському полковнику П.Толстому про висилку реєстра козаків // ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 670 - 2 арк.

17. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу на Сіверщині / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. - 1998. -- № 6. - С. 12-28.

18. Панащенко В.В. Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст. // Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. Документів / АН України. Ін-т укр. Археології та ін.; Упор., автор передмови та комент. В.Й. Горобець; Віпд. ред. Л.А. Дубровіна. - К.: Наук. думка, 1993. - С. 3-22.

19. Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури і мови при інституті. / За ред. М. Петровського. - Кн. IX. - Ніжин: Держдрукарня, 1929. - С. 69-73.

20. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцори - К.: Видавничий центр «Академія», 2001. - 488 с.

21. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) Монографія: в 2-х частинах / О.І. Путро . - К.: ДАКККіМ, 20008. - Ч. I. - 240 с.

22. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В.О. Щербака. - К.: Либідь, 1994. - 768 с.

23. Ростовська О.В. Ніжинський козацький полк / Ольга Ростовська // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 95-98.

24. Универсал гетмана Івана Скоропадського полковнику нежинському со старшиною об утвердженні избрания иваногородским сотником Василя Дмитренка // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. XII, спр. 11447. - 1 арк.

25. Универсал гетьмана І. Скоропадського ніжинському полковнику Л. Жураковському та полковій старшині з розпорядженням про запровадження пошти у віданні міської ратуші. - 3 лютого 1717. // Ніжинський краєзнавчий музей імені І. Спаського. - Фонд. Пам'ятки писемності. - Од. зб. 2614. - 1 арк.

26. Универсали Павла Полуботка. Матеріали до українського дипломатарію / Упоряд. В. Риневич. - К., 2008. - 719 с.

27. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.

28. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. / А. Шафонский – К., 1851. – 697 с.

29. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей 1786 года / под ред. Н.П. Василенка.– Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – 296 с.

Опубліковано: Железко Р.А. Органи виконавчої влади Ніжинського козацького полку сер. XVII – кін. XVIII ст. / Р.А. Железко // Розумовські зустрічі. Збірник наукових праць. – 2014. – № 1. – С. 211-223.

Людмила Лесик

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НІЖИНЬСЬКОГО МАГІСТРАТУ З МІСЦЕВОЮ КОЗАЦЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ: земельне питання (на прикладі кількох справ).

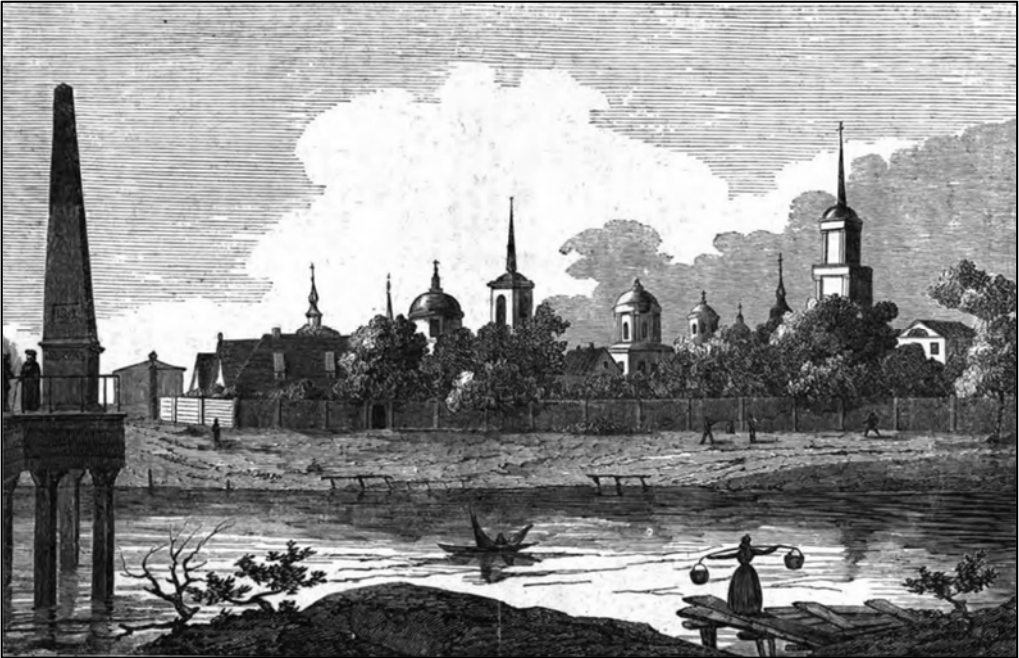
...Нехай міщане дечим і поживилися од козаків у польську заверюху, та вже ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї справді по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями, як чортяка грішними душами.

**Пантелеймон Куліш,
«Чорна рада»**

Статус Ніжинського міського магістрату був визначений низкою конфірмаційних грамот та гетьманськими універсалами. Але вища цивільна судова і військова влада на Лівобережній Україні належала гетьманові та генеральній військовій старшині. На місцях цю владу втілювали в життя козацька адміністрація – полкові та сотенні канцелярії. Наявність таких козацьких адміністрацій у містах з магдебурзьким правом супроводжувалося втручанням у справи один одного. Зазвичай козаки втручалися в міське господарство, захоплювали міські землі, сіножаті, млини, шинки, а міські урядники намагалися поширити свою владу на козацьке населення міст.

Початок дослідженню самоврядування українських міст поклали М. Владимирський-Буданов, О. Кістяківський, В. Антонович. Продовжили та поглибили цей напрямок української історіографії Д. Багалій, М. Василенко, О. Лазаревський, Д. Міллер, П. Клименко, В. Дядиченко, О. Компан, Г. Швидько та інші [1].

Різні аспекти урбаністики виявилися досить популярною тематикою в сучасній історичній науці. Питання взаємин між міськими магістратами та козацькою адміністрацією малодосліджене. Стосунки цих двох владних інституцій побічно досліджували у своїх кандидатських О.Галушко, В.Лоха та Г.Доманова.

Ніжин. Старовинна гравюра.

Дослідники О.Галушко та Г.Доманова розглянули взаємовідносини полкової та сотенної адміністрації з органами міського самоврядування на прикладі міста Чернігова [2]. Черкаський дослідник В.Лоха обґрунтував концепцію взаємовідносин переяславського магістрату, сотенної та полкової канцелярії. Також в ході свого дослідження науковець визначив низку причин, які призвели до втрати Переяславом магдебурзького права [3].

Оскільки м. Ніжин в царині урбаністичних процесів досліджений недостатньо, метою даної роботи є показати на прикладі двох архівних справ особливості взаємин міського уряду та козацької старшини у земельних питаннях.

Ніжин у XVIII ст. був полковим містом, в якому, крім міського магістрату, розташовувалася й полкова канцелярія. Полкова старшина всіляко втручалася у процес управління містом, чим порушувала норми самоврядування за магдебурзьким правом. Право землеволодіння було тим питанням, яке призводило до великих непорозумінь між козацькою адміністрацією та міським магістратом.

Спірним для полкової канцелярії та Ніжинського магістрату виявився шмат землі у центральній частині міста. Так, 13 серпня 1762 р. міський магістрат надіслав до Генеральної Військової канцелярії донесення, в якому повідомив, що Ніжинська полкова канцелярія віддала на відкуп землі, що завжди були магістратськими. Детальніше в донесенні було пояснено, що полкова канцелярія 15 березня надіслала до магістрату листа, в якому повідомила, що місце, яке називалося «Канцелярським», і на якому до пожежі 1754 року знаходилася полкова канцелярія, соляні лавки та шинок, а нині пусте і називається «Горбом», і тільки з 1761 року там різні приїжджі люди та міщани торгують горілкою, віддали на відкуп канцеляристам Пилипу Щегловському та

Семену Полешку. Також полкова канцелярія вимагала не чинити відкупщикам перешкод: *«а от магистрата нежинского и состоящих под командою оною людей и не с кого другого самовольным образом... канцелярского места для шинкования и ни для какой торговли не занимано»* [4, 1]. Магістрат наголошував, що це вчинено *«в крайнее магистрату обиду и разорение несправедливо, в отмену имеющихся в магистрате высочайших грамот»* [5, 1 зв.]. Причину такого свавілля міський уряд вбачає у самовільному захопленні різних ґрунтів як ніжинськими полковниками, так і комендантом та іншими *«великороссийскими служивыми людьми, живущими в замку»* [6, 1 зв.].

На захоплених землях канцеляристи Щегловський і Полешко всупереч заборонним наказам запровадили свій збір – з бочки по рублю. Також канцеляристи ввели свої міри (відерце та кварту), що на думку магістрату були фальшивими. При спробі міського уряду направити шафаря для ревізії, канцеляристи його не допустили, та ще й прислали до магістрату козаків з повідомленням: *«кто будет смотреть их меры и забирает оные в магистрат, то, словивши шафаря или кого-нибудь з магистратовых, бить батожем без пощады»* [7, 3]. Все це, вказував далі міський уряд, суперечить указам, *«малоросійським правам»* та міським порядкам.

Крім того полкові канцеляристи намагалися оподатковувати ще й магістратську комору, яку тримав в оренді райця магістрату Спудин. Щегловський наказав порубати магістратські куфи, якщо з кожної куфи горілки не буде сплачено по 2 руб. грошей, через що магістратській коморі було нанесено матеріальної шкоди [8, 3 зв.]. В результаті цих образ міський уряд на чолі з війтом та бурмістрами (підписалися лише три бурмістри) просив Генеральну Військову канцелярію заборонити полковим канцеляристам продавати горілку, а магістратську землю відібрати у полкової канцелярії та повернути під юрисдикцію міського Ніжинського магістрату. Також міський уряд просив винних у неправомірному захопленні землі та передачі її в оренду покарати штрафом, щоб *«другие смотря на тое чинить таковых продерзостей смелости не имели»* [9, 4 зв.].

Під час спору за міські землі у 1762-1763 рр. між магістратом та Ніжинською полковою канцелярією були наведені факти самовільного захоплення комендантом П.Божичем та полковником І. Хрущовим міських земель навколо замку та будівництва там торгівельних лавок і шинку [10, 1 зв., 2].

У власність магістрату активно втручалася і сотенна старшина. Так, у 1761 р. заньківський сотник Григорій Левицький та отаман заньківської сотні Романовський самовільно та не маючи права власності поставили у магістратському селі Кагарликах шинок та *«шинкували»* горілкою. З часом сотенна старшина заборонила продавати спиртне у магістратському шинку, а потім з гуртом козаків напала на магістратський шинок, забрала куфи та горілку. Кагарлицького війта та магістратського шинкаря побили та взяли під арешт, відвели до сотника і тримали в ув'язненні три дні [11, 2-2 зв.]. Сотенна старшина навіть підкупила наглядча (нарочного) Прокопа Адасовського, щоб той заборонив продавати спиртне у магістратському шинку [12, 2 зв.]. Вплинути на П.Адасовського не зміг навіть Ніжинський магістрат, який наказував нарочному зняти заборону та повернути вилучену горілку та куфи. Магістрат

також вказував, що протягом цілого року магістратські шинки стояли порожні та не мали грошового доходу, а сотенна старшина у той час отримувала вигоду від продажу спиртного [13, 3]. Тому Ніжинський магістрат скаржився до Генеральної Військової канцелярії на дії сотенної старшини, а та надіслала ордер Ніжинському полковнику П. Розумовському. У ордері наголошувалося, що магістрат має право у своїх володіннях шинкувати горілку та щоб сотенна та полкова старшина не чинила перешкод магістрату у будь-яких його справах [14, 3].

Дві самостійні владні інституції (міський магістрат та полкова канцелярія) досить важко уживалися у полковому Ніжині XVIII ст. Та й сотенні канцелярії у магістратських селах також намагалися поширити свою владу на власність магістрату. Ключовим та суперечливим питанням була магістратська земля. Саме за володіння землею та розташованими на ній шинками сперечалися міський Ніжинський магістрат та місцева козацька адміністрація.

Джерела та література:

1. Владимирский-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві / М. Владимирський-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 3-308; Кистяковский А. К вопросу о Магдебургском праве / А. Кистяковский // Права, по которым судится малороссийский народ 1743 г. – К.: Университетская типография, 1879. – С. 83-110; Його ж. О законах, действовавших в Малороссии / А. Кистяковский // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 6-11; Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 309-385; Багалій Д. І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні / Д. Багалій // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Частина 2. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1904. – С. 386 – 442; Василенко Н. П. Право магдебургское / Н. Василенко // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб.: Типография Акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 1898. – Т. 24. – С. 890-896; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т. 2 Полк Нежинский. – 512 с.; Миллер Д. П. Очерки из истории юридического быта Старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т. 8. – С. 63-244; Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654-1765 рр. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1926. – Кн. 7-8. – С. 1-36; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. А. Дядиченко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 532 с. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст./ О. Компан. – К.: вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.; Швидько Г. К. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42-46; Її ж Органи міського самоуправління Гетьманщини та особливості документації їх канцелярій / Г. Швидько // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С. 19-23.

2. Галушко О. Є. Чернігівський полк у другій половині XVII-XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України» / О. Є. Галушко Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?..

Доманова Г. С. Чернігівський магістрат: статус, структура та осовні напрямки діяльності (друга половина XVII-XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України» / Г. С. Доманова. – Чернігів, 2006. – 17 с.

3. Лоха В. А. Еволюція соціальної структури та майновий стан населення Переяслава (1648–1785 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 00.07.01 «історія України» / В. А. Лоха Режим доступу: awdiss.org.ua/2011-01-15-11-45-49.html?..

4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК) ф. 51, оп. 3, спр. 17559, 14 арк.

5. Там само

6. Там само

7. Там само

8. Там само

9. Там само

10. Там само

11. ЦДІАК ф. 51, оп. 3, спр. 17424, 3 арк.

12. Там само

13. Там само

14. Там само

Опубліковано: Лесик Л. *Взаємовідносини Ніжинського магістрату з місцевою козацькою адміністрацією: земельне питання (на прикладі кількох справ) / Л.В. Лесик // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.: Глухів, 2016. – Вип. 9. – С. 272-274.*

Олександр Морозов

МАЛОВІДОМИЙ ОПИС НІЖИНА 1766 року

Статистично-топографічні описи міст України другої половини XVIII – початку XIX ст. становлять надзвичайно важливу категорію історичних документів. Джерелознавчий потенціал цих описів важко переоцінити, оскільки вони дають відповіді на цілий спектр складних питань щодо устрою внутрішнього міського життя Гетьманщини в переломну добу – від топографії й забудови до економіки та соціальної структури.

Друга половина XVIII ст. в історії Лівобережної України може бути окреслена як період остаточної інкорпорації її до складу Російської імперії та ліквідації залишків козацької автономії. Скасування урядом Катерини II інституту гетьманства у 1764 р. та запровадження Другої Малоросійської Колегії мало на меті поширення на землях

П.О.Румянцев-Задунайський

Гетьманщини уніфікованої системи загальноімперського державного устрою, у тому числі й у галузі оподаткування. Впродовж 1765-1769 років Друга Малоросійська Колегія на чолі з генерал-губернатором графом П.О. Румянцевим здійснює «Генеральний опис Малоросії» (більше відомий у історичній літературі як «Румянцевський»), що передбачав докладний перепис населення та господарств Лівобережної України. Опис охоплював 10 полків колишньої Гетьманщини та містив докладну інформацію про міста й містечки, їх географічне положення, топографію, а також відомості про кількість дворів і чисельність населення із зазначенням майнового стану; коронні, урядові, монастирські, поміщицькі, рангові (старшинські) та козацькі маєтності. Як відомо, складання цього опису було припинено в 1769 р. через початок військових дій проти Туреччини [1].

У відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН) зберігається унікальний документ, позначений у сучасній обліковій документації архіву як «*Опис міста Ніжина, його вулиць та будинків. Перепис населення за будинками, складений 15 лютого 1766 р. в міській магістратурі*» [2]. Навіть перше оглядове знайомство з рукописом дозволяє зробити висновок: перед нами копія унікального опису Ніжина, що була переписана з пошкодженого оригіналу XVIII ст. писарем Ніжинської міської Думи орієнтовно в середині XIX ст. Оригінал документу вже на час копіювання був у дуже поганому стані, про що свідчить порушений порядок сторінок опису та значні пропуски в тексті, позначені переписувачем виразом «*за ветхостию нельзя перевести*».

Опис Ніжина та перепис населення міста подано на двох сторонах 117 аркушів канцелярського паперу середини XIX ст. у вигляді таблиці, заголовки якої містить розділи: «*назва міста і містечок*», «*які вулиці за назвами та скільки дворів і приміщень у них*» (з підрозділами: «*назви вулиць*» та «*№ дворів і громадських будівель*»); «*кількість приміщень*» (житлових для господарів, «*людських*», комор, стаєнь, сараїв) та «*хто в них мешкає*».

Документ умовно розподіляється на дві нерівні за обсягом частини. Перша містить загальні відомості про місто, його топографію, стан фортифікаційних укріплень Ніжинського замку, про маєтності, що належать міському магістрату (арк. 1-5), а також «*Ведомость, сколько в городе Нежине бывает ярмарков в году и в какие времена, по сколько времени бывают и откуда купечество с какими товарами наезжает. Так и о недельных торгах и о прочем, сочинена 1766 году февраля 15 дня*» (арк. 2) та список представників місцевої адміністрації («*В городе гражданского правления*») (арк. 6).

У другій частині документу, що містить кількісний подвірний перепис населення Ніжина (арк. 6 зв. – 117 зв.), наведені відомості про його мешканців: «*чины и имена*» – для шляхти й представників духовенства, для інших оподаткованих категорій населення – вік і стан здоров'я, відповідно для чоловічої та жіночої статі. Окремо, поза колонками таблиці, подано докладну інформацію про віросповідання, походження господарів (наприклад, «*греческого закона*», «*римского закона*», «*мещанин нежинской*», «*посполитской сын*», «*козацкая дочь*», «*родился местечку Березной козацкой сын*» тощо), рід занять або професію («*торгов не имеет*», «*питает себя з ремесла ковальского*», «*работает майстерство*

шевское» тощо), майновий і фінансовий стан («в капитале недостаточен», «имеет сад с огородом на форштате Магерках» тощо) з позначенням суми щорічного сплачуваного ним податку. Для прибулих мешканців (тих, що живуть у Ніжині, але народилися поза його межами) зазначено час переселення до полкового міста

Аналіз тексту «Опису міста Ніжина 1766 р.», час створення оригіналу [3], наведені в описі імена представників місцевої адміністрації та характер поданої інформації дозволяють говорити про походження цього документу з канцелярії Ніжинського магістрату, і він дійсно може бути пов'язаний зі згаданим «Генеральним описом Малоросії» 1765–1769 років.

Ініціатором і безпосереднім керівником «Генерального опису» був граф Петро Олександрович Румянцев. Майбутній «керуючий» Лівобережною Україною народився у січні 1725 р. в родині російського дипломата доби Петра I. Серед сучасників навіть ходили чутки (і треба сказати – досить небезпідставні), що молодий граф був позашлюбним сином самого імператора. Дитячі роки майбутнього генерал-губернатора пройшли в Україні, де він мешкав у одному з батьківських маєтків та отримав початкову домашню освіту. У 14-річному віці він був відряджений батьком на навчання до Берліну, де пробув близько року. Перебуваючи закордоном, молодий П.О. Румянцев викликав невдоволення батька своєю зухвалою поведінкою та величезними фінансовими витратами, внаслідок чого був відкликаний до Санкт-Петербурга, і в 1740 р. продовжив навчання в Сухопутному кадетському корпусі, після закінчення якого отримав військовий офіцерський чин. Військова кар'єра П.О. Румянцева була блискучою. Особливо уславився він під час «Семирічної війни» з Прусією (1756–1763), з якої повернувся у чині генерал-аншефа. Він особисто очолював кавалерію у битві при Гросс-Єгерсдорфі, брав участь у кампанії 1758 р., в Кунерсдорфській битві, в успішній облозі фортеці Кольберг [4].

Імператриця Катерина II, яка прийшла до влади після перевороту 1762 р., спочатку мала недовіру до молодого генерала, який був відомий як прибічник її колишнього чоловіка Петра III. Але прохання про відставку від П.О. Румянцева нова імператриця не прийняла, призначивши його командувачем дивізії. Хоча прихильністю до нової імператриці П.О. Румянцев не відрізнявся (навіть дозволяв собі досить різкі висловлювання щодо її особи), завдяки протекції графа О.Г. Орлова Катерина невдовзі змінила своє ставлення до 37-річного

Гетьман Кирило Розумовський

генерала. Підтвердженням того є призначення П.О. Румянцева 10 листопада 1764 р. генерал-губернатором Малоросії та президентом новоствореної Другої Малоросійської Колегії [5].

Катерина II від самого початку свого царювання жваво цікавилася «малоросійським питанням», про що свідчить її наказ до Сенату в 1763 р. про «*учинение в Малой России новой и вернейшей ревизии*». Вже у першій інструкції до членів Сенату імператриця наголошувала, що прагне завести в усій державі один устрій і однакове право. Особливо це стосувалося тих земель і народів, що були порівняно нещодавно інкорпоровані до складу імперії і все ще користувалися власними адміністративно-правовими нормами: України, Фінляндії та прибалтійських земель – Курляндії, Ліфляндії та Естляндії. Політична програма Катерини II знайшла відбиток у відомих її словах, адресованих генерал-прокурору сенату Вяземському: «*Малоросія, Ліфляндія та Фінляндія – це провінції, що користуються наданими їм правами, і порушувати їх скасуванням усіх і відразу було б незручно; але й називати їх (провінції – авт.) чужими і ставитися до них таким чином було би більше, ніж помилкою, а можна сказати – й справжньою дурістю. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба в найлегший спосіб привести до того, щоб вони припинили дивитися, наче вовки у ліс*» [6].

Гетьман К. Розумовський був одним із прихильників нової самодержиці. Відтак, із політичних міркувань, відразу ж позбутися його новоспечена імператриця не могла. Але в 1763 р. з Києва до неї надійшли відомості, що серед української старшини розгорнулася кампанія зі збирання підписів під петицією з проханням залишити гетьманство довічно в родині Розумовських. У хід пішла й «*Записка о неурядках в Малороссии*», складена давнім опонентом К. Розумовського статс-секретарем Катерини II, відомим придворним інтриганом і донощиком Г. Тепловим. У записці були тенденційно підібрані факти про зловживання української старшини і, водночас, доводилося, що українці – такі ж самі росіяни, тільки вони «*відокремилися через недбальство київських князів*», – отже, їх без зайвих церемоній необхідно приєднати назад до Росії... Останні події ще більше ствердили Катерину II на думці про необхідність зробити все для того, «*аби вік і ім'я гетьманів зникло, а не тільки щоб яка-небудь персона була призначена на цей уряд*». Невдовзі імператриця запропонувала К. Розумовському піти у відставку. 10 листопада 1764 р. до «малоросійського народу» був виданий маніфест про звільнення К. Розумовського з гетьманства. Про обрання нового гетьмана в маніфесті нічого не говорилося. Натомість стверджувалося, що імперський уряд збирається провести зміни «на краще», а до того часу запроваджує Малоросійську Колегію, яка мала складатися з 8 осіб (4 представників «великоросійського» уряду та 4 «малоросіян» із числа козацької старшини) та прирівнювалася до звичайної губернської канцелярії. Місцем розташування її стала гетьманська столиця – Глухів. Президентом колегії та генерал-губернатором Малоросії призначався граф П.О. Румянцев, на якого були фактично покладено обов'язки з проведення обіцяних реформ.

Проте, крім оприлюднених високих і загальних фраз імператорського маніфесту, новий керівник колишньої Гетьманщини отримав таємну інструкцію, яка передбачала:

1) ревізію та перепис населення і майна в Україні з метою юридичної фіксації соціального стану населення й установа новий режим оподаткування на користь державної казни;

2) заборону вільного переходу селян від одного поміщика до іншого;

3) запровадження суворого нагляду за настроями української козацької старшини, духівництва та широких народних мас, сприяння поширенню серед населення України прихильності до російського уряду.

Особливо наголошувалося в таємній інструкції, що генерал-губернатор має пильно запобігати *«надзвичайно шкідливим як для власників, так і для самих посполитих людей із місця на місце переходам»*, що фактично було першим кроком на шляху поширення в Україні загальноімперської кріпосницької системи [7].

Виконуючи настанови імператриці й Сенату, П.О. Румянцев навесні 1765 р. прибув до Лівобережної України та майже півроку витратив на своєрідний інспекторський об'їзд її території. У вересні того ж року він надав Малоросійській колегії пропозицію про започаткування генерального опису Малоросії. Головною метою складання такого опису генерал-губернатор вважав необхідність мати точні відомості про стан справ в Україні для подальшого ефективного адміністрування в підвладній йому території.

Але перепис населення і господарства в Україні проводився не тільки задля запобігання «переходам» селян, але й із суто фіскальною метою – для визначення розміру майбутніх податків. Для цього й були потрібні докладні відомості про майновий і економічний стан населення. 4 листопада 1763 р. Катерина II завізувала наказ Сенатові про проведення перепису в колишній Гетьманщині. На підставі цього наказу Сенатом було розроблено інструкцію про порядок перепису. Обліку підлягало все населення з обов'язковим зазначенням станової приналежності. Особливим пунктом відзначалося, що селяни мають бути записані там, де їх застане ревізія [8].

9 вересня 1765 р. генерал-губернатор Малоросії віддав наказ про проведення перепису. Ймовірно, під керівництвом самого П.О. Румянцева була розроблена інструкція місцевим комісіям для проведення опису і затверджені 4 його форми:

1) для міст і містечок;

2) для коронних (жалуваних), урядових і монастирських маєтків;

3) для приватних старшинських маєтків;

4) для козацьких володінь.

Форма опису для магістратських міст і містечок була розроблена й апробована на прикладі міста Гадяча та мала наступний зміст:

«Первое в городах магистратовых по ниже писанным пунктам:

1) *положение их по урочищам;*

2) *всем публичным строениям, разумея ратуши, болниц и тому подобных;*

3) *число гражданских дворов и бездворных хат, и в тех обоего пола, мужеска и женска душ с летами от роду; исключая шляхетство, полковую и сотенную старшину, каторья по служивым их спискам известны, и духовных действительно при церквах определенных, описывая при том не обходя и все те дома, каторья по прежним ревизиям принадлежали гражданам, и ныне во владениях разных чиновников состоят, показав точно какой промысел или торг оныя ныне живущия имеют, и все ли*

повинности к магистрату отбывают, или нет? Сие касается и до тех, кто из граждан вписались в козаки и другия чины, коих по вышеписанному описать надлежит;

4) в гражданском правлении о чиновниках кто каким званием и должностию обязан; о содержании полиции, предосторожности от пожаров, о призрении суицидников и прочих;

5) о промыслах, о торгах настоящих или ремесле всякого;

6) с привилегий их списать справочные копии;

7) земли с угодьями городу принадлежащая по мерам и названиям, где, как и в котором полку они называются: применяясь ко всякой такой мере исчислением квадратных сажень; описывая что до лесов принадлежит особо всякого способность и звание;

8) о всех донныне бывших гражданских грунтах и ныне владениях разных чинов состоящих, особо со всеми их угодьями, и с крепостей от владельцев справныя копии взять, и показать делают ли они с тех грунтов подлежащую гражданскую плату, и повинность, или иная на прочих граждан сложена;

9) доход магистратской отчего собирается и на что в расход употребляется;

10) деревни маистратские где оныя есть, с показанием всякой названия, и числа дворов, и бездворных хат, и в них обоего пола души. И меры земли, и всех сенокосных и лесных угодий и прочаго, против седмаго пункта; и по какаким крепостям оными владеют; с приложением с тех справочных копей; а о том бывших их владений, взять уведомление, по каким грамотам или универсалам выбыли, и где в которой сотне, которого полку лежат;

11) с сих деревень в консистенские и гражданския дачи погодно в натуре или денгами что даваемо было? и какую работизну исправляли?

12) всех принадлежностях гражданам, то есть в хуторах, мельницах и заводах, поступать по генеральному пункту, как о владельческих принадлежностях писано.

2. Перепис шляхетства, полкової старшини та духовенства проводився за іншою формою та до загального перепису міст включений не був.

13) взять от Полковой канцелярии и Магистрата справки: сколько и каких работниковобоих полов в городе бывает, и по чему в год, или месяц, деньгами, или чим другим берет, и на каком содержании довольствием и одеждой, своим или хозяйским, сверх заплаты» [9].

Для проведення опису в кожному полку були створені спеціальні комісії, на чолі яких були поставлені російські офіцери з розташованих в Україні регулярних полків. Помічниками призначалися молодші офіцери та інші нижчі чини. В Ніжинському полку функції голови такої комісії було покладено на прем'єр-майора карабінерного Нижегородського полку М.І. Голеніщева-Кутузова (у майбутньому – головнокомандувача російської армії у війні з Наполеоном 1812 р.). Крім офіцерів-росіян, до кожної з таких комісій були введені по два представники української старшини з інших полків із числа найбільш надійних (із точки зору російського уряду), а також один місцевий канцелярист «для производства письменных дел» [10].

Порядок перепису міст зазвичай був таким: місцеві канцелярії склали описи для ревізорів, які збирали остаточні відомості та переписували їх із чернеток «набіло». Двори кожного населеного пункту переписувалися у певному порядку: спочатку подавалися назва вулиці, номер двору; щодо будівель зазначалося число покоїв, «людських» (приміщень для прислуги),

комор для поклажі, стаєнь, повіток тощо. Щодо кожного двору зазначалося хто в ньому живе, стан здоров'я помешканців, їх вік, географічне походження, сімейний стан тощо; вказувалася кількість підсусідків, робітників, прислуги, наймитів, а також умови перебування останніх у господарських помешканнях. Окремо відзначалося право на володіння двором й іншим нерухомим майном; якщо у власності була орна земля, сіножаті, ліси тощо – відзначалася їх кількість, площа та місце розташування [11].

На жаль, про умови й обставини проведення опису в Ніжині та Ніжинському полку збереглися лише уривчасті, фрагментарні відомості. Відомо, що після переведення М.І. Голєніщева-Кутузова до іншої військової частини в 1767 року його змінив підполковник Рязького піхотного полку Василь Кудрявцев [12]. Загалом же, як зазначав Г.А. Максимович, автор ґрунтового дослідження діяльності генерал-губернатора П.О.Румянцева, загальною характерною рисою проведення опису практично в усіх полках було небажання полкової старшини та канцеляристів брати участь у цьому заході, що практично являло собою прихований спротив централізаторській та фінансово-податковій політиці імперського уряду. Справа полягала в тому, що представників старшини для участі в роботі комісії призначали не в ті полки, де вони проживали, мали маєтності та проходили службу, відтак вони не мали можливості вигідно для себе впливати на проведення опису. Надзвичайно важливим фактором було й небажання сплачувати податки до державної скарбниці. Комісії з перепису неодноразово подавали до Малоросійської Колегії скарги на тих чи інших представників старшини, які зволікали з поданням відомостей для перепису. До того ж військові канцеляристи, яких залучали для переписування документів опису (як видно з архівних джерел) часто не отримували за цю роботу платні. Все це обумовлювало суттєвий «плин кадрів» у складі комісії. Так, помічниками до ніжинської комісії спочатку було призначено обозного Скоруппу та бунчукового товарища Івана Борозну, але згодом їх обох переведено до комісії Стародубського полку. Вірогідно, цим-таки прихованим спротивом пояснюється й ухиляння від участі в роботі ніжинської комісії бунчукового товарища Жуковського, який 29 листопада 1769 р. офіційно подав власну відмову, мотивуючи її хворобою. Наслідком цієї відмови був суворий наказ генерал-губернатора П.О. Румянцева з вимогою до Жуковського неухильно з'явитися для участі в роботі комісії [13].

Своєрідний опір проведенню опису чинило й місцеве населення, яке з підозрою ставилося до подібних дій імперського уряду, небезпідставно вважаючи його передумовою для збільшення податків, повинностей і громадянських служб. Зміст наказів українського шляхетства до Законодавчої комісії 1767 р. засвідчує вимогу *«починять ревизии не так, как ныне, с крайнею нашею обидою»*, що говорить про надзвичайну поширеність такого ставлення до подібних імперських заходів. Справедливим видається зауваження О.М. Лазаревського, який вважав, що й селяни дуже часто очікували від опису *«спроби уряду прикріпити їх до землі і, тим самим, збільшити на них вплив державців»* [14].

У лютому 1769 р., коли діяльність з проведення перепису було вже згорнуто, голова комісії Ніжинського полку В. Кудрявцев, якого було відряджено до війська, згідно ордеру П.О. Румянцева всі зібрані матеріали щодо

міста Ніжина й Ніжинського полку передав для остаточної обробки й упорядкування «первому по нем малоросійському чиновнику» бунчуковому товаришу Михайлу Омеляновичу, який спільно зі значковим товаришем Іваном Левченком «все те дела и описи с реєстрами» передав до Малоросійської Колегії в Глухів [15].

Подальша доля архіву «Генерального опису Малоросії» досить драматична. Як відомо, загалом робота з укладання перепису була припинена через початок російсько-турецької військової кампанії. 10 лютого 1769 р. генерал-губернатор Малоросії та президент Другої Малоросійської Колегії П.О. Румянцев наказав припинити опис, а всі матеріали передати до її архіву в Глухів. Там усі документи були безладно складені у вогкому підвальному приміщенні, де за таких умов зберігання частина паперів загинула вже у XVIII ст. В 1782 р., під час утворення намісництв, частину матеріалів «Румянцевського опису» було поділено між канцеляріями правлінь Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Решта документів архіву, що залишалися в Глухові, загинула під час пожежі 1784 р. [16].

Щодо долі головного координатора «Генерального опису Малоросії» П.О. Румянцева, то з початком у 1768 р. російсько-турецької війни його було призначено командуючим II-ої (резервної) армії, але вже невдовзі він змінив князя Голіцина на посаді командуючого діючої I-ої армії. Перша битва під його керівництвом відбулася 7 липня 1770 р. при Ларзі, де 25-тисячне російське військо розбило 80-тисячний турецько-татарський корпус. Ще більш відомою є перемога, отримана ним 21 липня над удесятеро сильнішим ворогом при Кагулі. Після цієї перемоги російське військо під загальним керівництвом П.О. Румянцева йшло буквально наступаючи на п'яти супротивнику й послідовно оволоділо Ізмаїлом, Кілією, Аккерманом, Браїловим, Ісакчею та Бендерами. У 1771 році П.О. Румянцев переніс військові дії на Дунай. 1774 року він із 50-тисячним військом виступив проти 150-тисячної турецької армії. Частина російського війська обійшла турецький табір, відрізавши противникові сполучення з Адріанополем, що викликало у турецькій армії таку паніку, що візир, що керував турецькою армією, прийняв усі мирні умови росіян. Так був укладений відомий Кучук-Кайнарджийський мир, який приніс генералу П.О. Румянцеву фельдмаршальський жезл і офіційне приєднання до прізвища частини «Задунайський» [17].

У 1787 р., все ще залишаючись офіційним управителем Малоросії, П.О. Румянцев-Задунайський був організатором подорожі Катерини II до України та Криму. Але невдовзі ставлення імператриці до особи генерал-губернатора змінилося. Під час наступної турецької кампанії Катерина II призначила головнокомандувачем свого фаворита князя Г. Потьомкіна, чим викликала образу в запального П.О. Румянцева-Задунайського, котрий невдовзі, посилаючись на стан здоров'я, демонстративно відійшов від справ й імператорського двору і виїхав у свій сільський маєток. Останній раз про колишнього полководця Катерина II згадала вже наприкінці свого царювання, призначивши його командувати військами під час польської кампанії 1794 р. Але цього разу керування П.О. Румянцева-Задунайського було суто символічним - пристаркуватий фельдмаршал не покидав території України,

безпосереднє ж керування армією, що розгромила постання Т. Костюшка і забезпечила третій і останній поділ Польщі, здійснював О.В. Суворов. Помер П.О. Румянцев-Задунайський у своєму маєтку в 1796 р. від «апоплексичного удару», на кілька місяців переживши Катерину II, і був похований в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври [18].

Наукове вивчення «Генерального опису Малоросії» почалося в XIX ст., коли в 1860-х роках відомий історик і невтомний дослідник архівів О.М. Лазаревський віднайшов у сховищі Чернігівської казенної палати «чернігівську» частину опису. За його ініціативою віднайдені унікальні документи були передані до архіву Чернігівського статистичного комітету, де і розпочалося їх дослідження й упорядкування. Фрагменти матеріалів із «Румянцевського опису» були видані О.М. Лазаревським у серії публікацій під загальною назвою «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» окремим виданням і частинами в «Чернігівських губернських відомостях» (випуски за 1866-1867 та 1873-1875 роки); а також М. Константиновичем у «Записках Чернігівського Статистичного Комітету». Окремі матеріали з опису О.М. Лазаревський використав під час написання свого фундаментального «Описания старой Малороссии» [19].

У 1890-х роках чернігівська частина «Генерального опису Малоросії» потрапила до Росії – до бібліотеки Санкт-Петербурзької Академії наук, де знаходилася до 1931 р. Після утворення у Києві Центрального державного архіву давніх актів (сучасний Центральний державний історичний архів України в м. Києві), почалося поступове акумулювання окремих частин «Румянцевського опису» в межах єдиного фонду. Так, у 1931 р. до Києва потрапила «чернігівська» частина опису. Загалом, до 1958 р. в ЦДІАК України була зосереджена головна частина документів опису. Нині переважна більшість «Румянцевського опису» зберігається саме там (фонд 57), а також частково в Інституті рукопису Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Найбільш повно збереглися матеріали опису Київського, Ніжинського, Стародубського, Чернігівського, Прилуцького та частково Лубенського і Полтавського полків [20].

Ознайомлення з матеріалами фонду «Генеральний опис України 1765–1769 рр.» у ЦДІАК України дозволяє стверджувати, що матеріали стосовно Ніжина та Ніжинського полку сьогодні зібрані тут у 4 книгах (ф. 57, оп.1, кн. 39–40, 49, 341). Надзвичайну цікавість становить масив документів, що містить опис майна козацької старшини Ніжинського полку, священників Ніжинського духовного правління, ніжинських монастирів, членів Ніжинського магістрату та грецьких купців; описи сотень, сіл і містечок полку. Відомості з перепису доповнюються надзвичайно цікавим актовим матеріалом, що має цілком самостійне наукове значення (купчі та жалувані грамоти, виписи з магістратських актових книг, ретельно скопійовані ніжинськими канцеляристами) [21].

Унікальність «Опису міста Ніжина...» 1766 р. полягає ще й у тому, що він є найдавнішим з-поміж інших опублікованих на сьогодні описово-статистичних документів другої половини XVIII ст., серед яких найбільш відомими (де Ніжину присвячені окремі розділи) є «Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы» (1783), «Черниговского наместничества

топографическое описание» О.Ф. Шафонського (1786), «Сокращенное описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» (1787), «Описание Черниговского наместничества» (1779-1781), «Топографическое описание Малороссийской губернии 1798-1800 гг.» [22].

Враховуючи без перебільшення виняткове значення «Опису міста Ніжина...» 1766 р., який досі в повному обсязі не був предметом ані археографічного, ні історіографічного, ні пам'яткознавчого наукового дослідження, наступним кроком у вивченні цього унікального документу має бути його введення в науковий обіг як окремої писемної пам'ятки. Зараз же пропонується його перша частина (арк. 1-6), де вміщено загальні відомості про Ніжин, його економічне й адміністративне життя. Текст документу подається в сучасній кириличній транскрипції, але зі збереженням мови, стилістичних, лексичних і пунктуаційних особливостей оригіналу. Це, на нашу думку, дозволить більш цілісно зрозуміти документ, відчутти «дух» епохи. У квадратних дужках подано реставровані за змістом утрачені чи пропущені окремі слова й фрази; трьома крапками в квадратних дужках позначено частини тексту, які прочитати не вдалося.

№1 – [друга половина XIX ст. (копія, оригінал: 15 лютого 1766 р.)] – м. Ніжин –
Опис м. Ніжина 1766 р. (без подвірного перепису)

Г о р о д Н е ж и н

Название города и местечок	Какие улицы по названиям и сколько дворов и в них покоев					
	Названия улиц и № дворов и публичному строению	Число покоев				
		жилых для хозяев	людских	амбаров	конюшен	сараяв
Главный полковой город Нежин, лежит на низком месте обнесен валом, кругом которого ров шириною семь сажень, глубиною одна сажень, которой от неприщотру и непочинки осипался, с четиримя воротами, коих назва-	<u>На Киевской улице на левой руке:</u>					
	Церковь соборная во имя Святого Николая каменная старинная з двумя пределами, с правой стороны Архистратига Михаила, а с левой стороны во им трех святителей Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоустого. Подле оной церкви в той же ограде церковь старинная каменная во имя великомученицы Варвары без пределов.					
	Шпиталь для содержания неимущих деревянная старая	–	1	–	–	–
	Школа для обучения малолетних деревянная старая, учеников содержит той же церкви дячок	–	1	–	–	–
	Духовное правление деревянное старое	1	1	–	–	–

ния:
 1-е Московские
 2-е Черниговские
 (за ветхостию
 нельзя перевести)
 ...
 от города одна
 верста, в которой
 никакой реки не
 впадает, а стоит
 кругла в окруж-
 ности одного одна
 верста, которое
 принадлежит до
 нежинского ма-
 гистрата; с третьей
 стороны пахатные
 поля и других рек
 или речек близ
 города Нежина
 нет и около одной
 реки побольшей
 части болотные
 места; в городе
 по улицам скату
 никакого не
 имеет. На глав-
 ной улице от
 Московских во-
 рот [мост] дере-
 вянной новой. С
 четвертой сто-
 роны по Москов-
 ской к Киеву до-
 роге близ Мос-
 ковских ворот
 влевую руку За-
 мок, сделанной по
 Вобанову манеру
 с фасадами и фи-
 лингами и 3 бас-
 тиони и регуляр-
 ной около одного
 полигону ров
 сухой в широту
 15 сажень, а око-
 ло прочих пелио-
 нов рва нет, в

Близ оной полковая канцелярия деревянная, не очень старая	6	-	-	-	-
Близ оной погреб для кладки полковых казенных материалов, каменной, обветшалой	-	-	1	-	-
Изба деревянная, где содержатся по мало важным делам колодники	1	-	-	-	-
Острог, вокруг обнесенной дубовым полисадом, внутри деревянные старые избы, где содержатся колодники	-	2	-	-	-
Подле оной караульня ветхая	-	1	-	-	-
Двор артиллерии полковой на форштате называемом Новим Местом, на главном от Москвы до Киева тракте, где содержатся разная артиллерийския дела, ветхих погребов	-	-	2	-	-
Погреб в земле каменной, где содержатся разная артиллерийския припасы	-	-	1	-	-
Сарай ветхой деревянной, где поставлены пушки	-	-	-	-	1
В городе на той же улице в правую сторону магистрат деревянной старой	2	2	-	-	-
Изба деревянная старая для содержания колодников	-	1	-	-	-
<u>В Замке:</u>					
Церков во имя Богоявления Господня с пределом с правой стороны Тихвинской Богоматери					
Напротив оной церкви погреб каменной, принадлежащий к церкви, который за ветхостию состоит впусе					
Двор деревянной старой, построено для прежде бывших камендантов из сумы киевской губернии	7	3	3	1	1
Погреб каменной для кладки артиллерийских припасов старой.					
Гаубвахти караульной дом, в оном же прежде была и гарнизонная канцелярия деревянная старая	1	1	-	-	-
Для магазейна амбаров старых деревянных	-	-	3	-	-
Кабак государев деревянной новой	1	1	-	-	-
<u>По большой Московской улице</u>					
кабак деревянной, в котором торгует великороссийской купец города Мценска Иноземцев.	5	1	2	-	-
На той же улице по правую руку церковь во имя Живоначальныя Троицы, каменная старинная, при оной для обучения малолетних школа деревянная старая, кою содержит той же церкви дьячок.	1	-	-	-	-
Шпиталь деревянная старая	-	1	-	-	-
На против оной церкви церковь Греческого брат-					

корм ворота одне називаюте Богоявленские. Через ров мост на столбах всем ветхой, которой Замок от непрясмотру вал в некоторых местах обвалился. Форштат називаемое Новое Место также вокруг начав от реки Остра валом обведено, которой также от непрясмотра совсем осипался.

ства старинная каменная во имя Архистратига Михаила, при оной вновь строитца каменная церковь					
Греческое правление каменное	3	2	–	–	–
Шпиталь деревянная	–	2	–	–	–
<u>По Киевской от Москви [по] большой улице:</u>					
на правой стороне мужской монастырь, в оном церковь каменная новая во имя Благовещения Пресвятыя Богородицы з двумя престолами: с правой стороны Стретения Господня, а с левой Архидиакона Стефана. При оной же церков каменная старинная во имя святых апостол Петра и Павла.					
Архимандрицких покоев деревянных	5	–	1	3	1
Брацких каменных новых	–	6	–	–	–
Деревянных старых	–	2	–	–	–
На той же улице на правой стороне церковь каменная новая Иоанна Богослова без пределов [14]. При оной богадельня деревянная старая.	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк.	–	1	–	–	–
<u>На второй улице, называемой Криницкою,</u>					
Церковь старинная во имя безсребреников Кузьми и Дамиана, а при оной вновь строится церковь каменная.					
Богадельня деревянная новая	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк	–	1	–	–	–
По той же улице близ валу церковь каменная новая – во имя Покрова Пресвятыя Богородицы; при оной же церков старая деревянная во имя царя Константина и матери его Елены					
Богадельня деревянная старая	–	1	–	–	–
Школа деревянная старая для обучения малолетних, кою содержит той же церкви дяк.	–	1	–	–	–
<u>На форштате, называемом Новом Месте:</u>					
По Московской в Киев дороги с левой сторон церков каменная новая во имя Преображения Господня [с] двумя пределами: с правой стороны Введения Богородицы, с левой стороны Тифинской Богоматери.	–	1	–	–	–
При оной церкви шпиталь деревянная старая					
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк	–	2	–	–	–
<u>А на форштате, называемом Магерки:</u>					

Церков деревянная старая во имя Воздвижения Креста. При оной вновь строится каменная церков.					
Шпиталь деревянная старая.	–	1	–	–	–
Школа для обучения малолетних деревянная старая, кою содержит той же церкви дяк.	–	1	–	–	–
<u>На форштате за Киевскими воротами, на правой стороне:</u>					
Кастіол католицкой каменной новой во имя Апостолов Петра и Павла з двумя престолами: по правую сторону Богоматери Чистоховской, а по левую сторону великомученицы Варвари					
Покоев для ксензов	4	2	1	–	–
<u>На Овдеевской улице</u>					
Монастир девичей, по левую сторону в оном церков деревянная новая во имя пророка Илии без пределов. При оной же делается вновь каменная					
Для игумении покоев и протчих деревянных старых и новых	–	–	–	–	–
На той же улице на правой стороне церков деревянная старая во имя Вознесения Господня. При оной богаделня деревянная старая	–	1	–	–	–
Для обучения малолетних школа деревянная, кою содержит той же церкви дяк	–	1	–	–	–
В конце оной же улицы мужской монастыр, называемой Красноостровской, принадлежащей к монастырю Благовещенской, в коем три церкви: 1-я каменная новая во имя великомученика Георгия; 2 – деревянная старая во имя Крестителя Иоанна; [...]					
В оном же для архимандрита покоев деревянных старых	3	–	–	–	–
Для братий старых	6	2	1	1	1
<u>На форштате Крупицком:</u>					
Церков деревянная новая во имя Великомученика Пантелимона без прыделов. При оной школа для обучения малолетних деревянная, старая	–	1			
Богаделня деревянная старая					

В городе гражданского правления:

Полковая канцелярия, управляющая полку военными и полиции делами;
Земский суд управляет всеми земскими делами;
Магистрат имеет в ведении своем всех мещан, купечество и их торгы;

Греческое братство имеет в ведении своем всех греков купечество и их торги и промысли; Духовное правление имеет все духовенство и прилежащая к оным дела.

В Полковой канцелярии присутствуют:

Полковник Петр Разумовский [25], обозный полковой Леонтий Грановский, полковой писарь Яков Почека.

В Полковом городском суде:

Вышепоказанный полковник Разумовский; судия полковой Василий Кулаковской, асаул полковой Яков Тарасевич, асаул полковой Николай Занкевич, хоружий полковой Петр Клецуков [26], хоружий полковой Василей Кадигроб, писарь Иван Стасевич.

В Земском суде присутствуют:

судья земский Лаврентий Селецкий, подсудок Григорий Левицкий, писарь Яков Сечкарев.

В Магистрате

Председательствующие: воит Петр Тернавиот [27], вицевоит войсковой товарищ Иван Гордиев.

Бургомистри: Яков Мироновский, Павел Хиотинский, Яков Срожинский, Иван Евфимов, Статей Грозинский, Константин Паливода.

Писарь магистратский Иван Костевич.

Райци, числом 26 человек, ис которых Василей Шумило, Игнат Шулга определени к смотрению городских обрядов и торговых весов и мер, Андрей Стоян при полиции, от пожарного случая Игнат Удовец шафером.

В Греческом братстве присутствуют судии:

Юри Фармантиев, Ралли Иванов, Ньколай Алексеев, Зой Минго [28], Никола Крывы, Феодосий Баладима.

В Духовном правлении:

Протопоп Иоанн Балховский [29], поп Троецкий Иоанн Данилевский, поп Покровский Иоанн Самойловский, поп Покровский Максим Илляшевич.

Полиция есть, которую наблюдает определенной от полковой Нежинской канцелярии атаман городской Семен Кустовский з городничими. А от магистрату райца Смолич, а наблюдение оной более ничем не состоит, как: о предосторожности от пожаров полковой канцелярии, також и от магистрат[у], всем принадлежащим жителем подтверждается всегда и в летние месяцы во дворах печи топить не запрещаетца, потому что надворних печей не имеетца, а пекут и варят жители в тех же покоях, где жительство имеют. Инструменти пожарные при канцелярии, тоесть кручя, вили, бочки и протчие, которое на лицо состоит: крюков железних на жердях 13, бочек ветхих 5, топоров 2. При магистрате инструментов крюков на жердях 10, вил 5 бочек на роспусках ветхих 3, деревяних 10, а во время пожару от котораго двора с ведром, или топором, или с лошадью под бочку по сколку человек расписано и всем жителям объявлено, и расчислены все по сотням и десяткам, и во время пожару бивают по очереди от полковой канцелярии полковая старшина, а от магистрата бургомистри.

Ведомость, сколко в городе Нежине бывает ярмарков в году и в какие времена, по сколку времени бивают и откуда купечество с какими товарами наезжает. Також и о неделних торгах о и прочем, сочинена 1766 году февраля 15 дня.

А именно в городе Нежине бывает в год ярмарков три:

- 1) Вседенской в феврале месяце;
- 2) Троецкой в июне месяце;
- 3) Покровской, октября с 1 числа.

А производятся оние разно, иногда по полторы, а по крайности по две недели. Купечество наезжает с турецкой области греки, волохи, армени; привозят кумач, бумагу красную, пряде-

ную, бумагу хлопчатую, габу, шолк, шолковий материй, пояси шолковые, и шерстяные, королки вибойки сафьянными [...], ладан, разную бакалею, вина волоские и беломорские; великороссийские купцы привозят всякие мякотные товары: китайки, шолковые материи российских фабрик, також китайские и персидские, чай, кофе, сахар, разное корение, вибойки платки бумажные и шолковые, чулки, шерстяные, шолковые и бумажные камлоты, каламайки, лена разные, бумагу пишуую, сургуч, полотно, крашенины и протчие мелочие вещи. Полские купцы привозят сукна разные немецких фабрик, штамети, каламайки, гаруси, вибойки; да полские обиватели привозят соль ступочную и гриби, из Запороги козаки и малороссийские обиватели привозят соль Крымскую и всякую рибу вялую. От Дону тамошние козаки и малороссийские обиватели привозят рибу белугу, осятрину, севружину и стерляди свежие и вялые, и простую рибу вялую, икру зернистую и парисную. А колким числом оних купцов наежает, магистрату неизвестно, потому что о приезде своем купцы в магистрату не объявляют и записок не имеется. Торгов неделних в неделе бывает два, первой в понеделок, другой в пяток, и на оние з округа на торги навозится муки пшеничные, ржаные, гречаные, овес, ячень, крупы гречаные, ячнь, овсяные, мед серой и патока, всякие съестные харчи, вино двойное, пенное, полугарное, и всякие съестные и питейные вещи, лесные припасы, дрова, сено и уголле.

Войсковою товарищ Иван Гордиев
Бурмистр Иаков Мироновский
Бурмистр Иван Евфимов

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 339, оп. 1, арк. 1-6.
Рукопис. Копія.

Джерела та література:

1. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 143–144.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 339, оп. 1, спр. 154 (далі – НВ ДАЧО).
3. Там само, ф. 339, оп.1, спр. 154, арк. 2.
4. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – СПб, 1899. – Т. XXVII. – С. 286–287.
5. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С. 1–8.
6. Там само. – С. 45.
7. Там само. – С. 53–54; Попова Л.А, Ревнівцева К.Г. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К., 1958. – С. 4.
8. Попова Л.А, Ревнівцева К.Г. Вказана праця. – С. 4–5.
9. Максимович Г. Вказана праця. – С. 202–203.
10. Там само. – С. 218–219; Попова Л.А, Ревнівцева К.Г. Вказана праця – С. 5.
11. Попова Л.А, Ревнівцева К.Г. Вказана праця. – С. 5–6.
12. Там само. – С.5–6.
13. Максимович Г. Вказана праця. – С. 294–295, 298–299.
14. Там само. – С. 302; Лазаревський О. Малороссийские посполитые крестьяне // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн.1. – Чернишов, 1866. – С. 118.
15. Максимович Г. Вказана праця. – С. 298.
16. Попова Л.А, Ревнівцева К.Г. Вказана праця. – С. 5–8.
17. Энциклопедический словарь... – Т. XXVII. – С. 287.
18. Максимович Г. Вказана праця. – С. 12–14.
19. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. (Полки Киевский и Нежинский). – К., 1867; Він же. Описание старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893.
20. Попова Л.А, Ревнівцева К.Г. Вказана праця. – С 8–12.

21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 57, оп. 1, кн. 39-40, 49, 341.

22. Доборовольский П. Топографическая описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (рукописи 1783 г.). – Чернигов, 1903. – С.171-182; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). – М., 1851. – С. 449-486; «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. (підготовка до друку О. Коваленка та І. Петrenchенко) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2 – С. 89-90; Коваленко О., Петrenchенко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х рр. XVIII ст. // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2 (5). – С. 51-61; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 93-97, 187-190.

Опубліковано: Морозов О. Маловідомий опис Ніжина 1766 року / О. Морозов // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2008. – Вип. 6(9). – С. 79-90.; Морозов О.С., Зозуля С.Ю. «Опис міста Ніжина 1766 року» – маловідома архівна пам'ятка середини XIX ст. / С. Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2008. – Вип. 7(10). – С. 3-14.

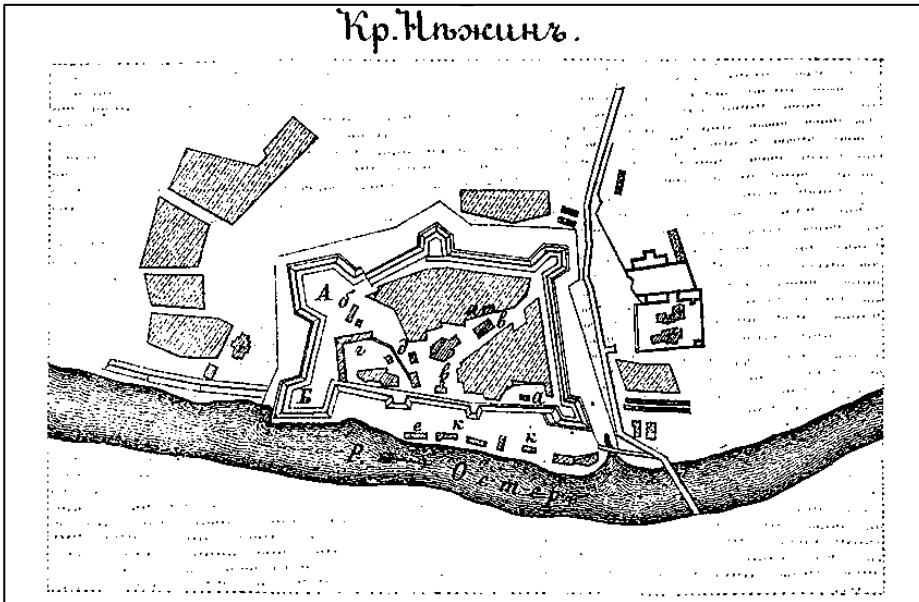
Людмила Лесик

МІСТО НІЖИН У XVIII ст. МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Питання історичного центру будь-якого міста завжди є актуальним та обговорюваним як у середовищі краєзнавців, так і в установах місцевого самоврядування. На жаль, у Ніжині туризм ще не набув такого розвитку як, наприклад, у Кам'янці-Подільському, Львові чи Мукачеві, де збереглася велика кількість старовинних споруд чи навіть ціле місто. Для розвитку туристичної сфери місцеві мікротопоніми набувають особливого пізнавального значення. Вважаємо колоритними та історично доцільними такі назви вулиць, як «Старе місто», «Польська площа», «Підзамче» (вулиці Кам'янця-Подільського). Наразі активізувалися зусилля громадських організацій Ніжина щодо повернення вулицям центральної частини міста історичних назв. Зокрема, нещодавно робоча група з питань найменування, перейменування і повернення назв топонімічних об'єктів Ніжина при громадській раді виконавчого комітету Ніжинської міської ради Чернігівської області висловила пропозицію щодо повернення деяким урбанонімам їх історичних назв. Можливо найближчим часом у місті знову з'являться вулиці «Купецька», «Замкова», «Ремісницька», імені Тернавіотів, площі «Соборна» чи набережна «Старого» та «Нового міста».

Таким чином, у данній статті автор мав на меті на основі документальних джерел дослідити планування Ніжина XVIII ст. та зробити короткий аналіз соціального складу міщанства, козацтва та інших верств населення, що проживали у місті та його околицях.

Питання формування і розвитку історичного центру Ніжина розглядали у різні часи у своїх працях Г.В. Самойленко, С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов та інші дослідники. Але вони зосереджували свою увагу на конкретних об'єктах або тільки частково здійснювали огляд міста Ніжина XVIII ст. Так, Г. В. Самойленко у своїй роботі зробив аналіз архітектури міста протягом всього його історичного розвитку до сьогодення. Зокрема, один із розділів його праці присвячений будівництву в

Нижні у XVII-XVIII ст. [6]. Відомий пам'яткознавець С.Ю. Зозуля у ряді своїх праць приділив увагу окремим архітектурним спорудам Ніжина, проблемі їх збереження та використання [1]. Дослідник О.С. Морозов одну зі своїх робіт присвятив будівництву міського магістрату [4].

Тож яким був історичний центр міста у XVIII ст.? Центром Ніжина була «Цитадель» або «Замок», де наразі розташований базар. На території фортифікаційних укріплень було споруджено замок «земляной же, которой однако ж обветшал совсем и осипался» [2, 56], у якому розміщувався російський військовий гарнізон. У 40-х рр. XVIII ст. фортеця була реконструйована. Замку надали геометрично правильних обрисів витягнутого понад річкую п'ятикутника, на кутах споруджено 5 бастионів. До замку прибудовано форти, які тримали під прицілом південно-східну, південну та південно-західну ділянки прилеглої місцевості. Межі замку проходили лівим берегом Остра від мосту сучасної вул. Московської на сході, далі вул. Подвойського (тепер Покровська – *Ред.*), пл. М. Заньковецької, вул. Московською до Остра. На території замку розміщувалася церква Богоявлення Господнього, два муровані погребі (однин належав церкві, інший споруджений для артилерійських припасів), гауптвахта, амбари, шинок та житлові будинки. У ніжинській фортеці дислокувались військові гарнізони: спочатку польський шляхетський, з 1648 р. Ніжинський козацький полк, з 1667 р. – російський гарнізон стрільців на чолі з воєводою (з 1708 р. – комендантом) [6,10].

За даними 1765 р. близько 60 житлових будинків розташовувались на двох вулицях усередині замку [6, 10]. Перепис 1766 р., який є чернеткою румянцевського перепису, повідомляє про наявність на території замку 58 дворів, в яких проживала приблизно така ж кількість родин. Характерно, що будинки на замковій території у всіх господарів знаходилися у приватній власності – були придбані або передані у спадок. 26 будинків придбані у різні періоди з ціною від 3 до 120 руб., 16 будинків отримано у спадок. З 58 замкових

будинків дворові території мали лише 34, а решта значилися в переписі як «хата бездворная» [5, 38].

Вік власників замкових будинків коливався від 25 до 80 років, 7 осіб мали поважний вік (тобто старше 60 років). Серед них в переписі трапляються і жінки. Даний запис характерний для вдів з невеликою родиною та різним віком. Склад сімей був різним. Це родини, які мали четверо чи п'ятеро дітей, вдівці без родин, церковнослужителі. 19 родин проживали поряд із сусідами. Слід відмітити проживання на території замку двох церковнослужителів, один з яких придбав будинок з двором, а інший мав житло, яке дісталось йому від попередника [5, 22-40].

Люди, що проживали на території замку, займалися різними ремеслами. Це були харчовики, виробники взуття та різних речей зі шкіри (чоботарі, шевці), воскобійники і свічкарі, виробники одягу (кушніри, кравці), шаповали, ткачі, швачки, гончарі та каменярі, бондарі та теслярі, будівельники, музиканти та співаки, ті, хто займався грошово-торговельним обігом та різними посередницькими операціями («торгує»), представники інших міських професій (шинкарі) [5, 22-40]. Варто відзначити, що серед розмаїття професій не знайдені виробники скла, друкарі.

Центральна частина міста поза Замком поділялася на вулиці, головними серед яких були Київська, Московська. З джерел нам відоме розташування будівель у центральній частині міста. Так, на лівій стороні Київської вулиці знаходилися церква Св. Миколая з добудовами, шпиталь для бідних, школа, духовне правління, полкова канцелярія з погребом для полкових державних матеріалів [3, 81-83]. Згаданий погріб «для содержания дел и казенных денег» запровадив ніжинський полковник Петро Розумовський у 1754 р. після великої пожежі, що знищила як центр міста, так і його околиці. На цьому ж боці вулиці знаходилися також двір артилерії полкової околиці Нового міста, земляний артилерійський погріб, сарай для зберігання гармат [3, 82].

На правому боці Київської вулиці розташовувалися магістрат дерев'яний старий, чоловічий монастир та церква Благовіщення Пресвятої Богородиці, 9 покоїв архімандрита, кам'яні та дерев'яні чернечі келії. В кінці вулиці стояли церква Іоанна Богослова та школа [3, 82]. Ще одна вулиця, яка знаходилася у центральній частині міста, – Криницька.

Артилерійський амбар на території Замку (не зберігся). Фото О.Морозова, 1980-ті рр.

Розпочиналася вона церквою Кузьми та Даміана. Тут були богадільня, школа, а далі, біля валу замку, знаходилися церква покрови Пресвятої Богородиці, ще одна богадільня та церква [3, 83].

У джерелах досить часто трапляється назва ще однієї частини території міста – Горб. Знаходилася вона неподалік від Круничпільської брами і, очевидно, носила функції торгівельного майдану на магістратських землях. Відомості про згадану територію є у контексті скарги на полкову старшину, що самовільно захопила торгівельні рундуки та шинкувала там горілку без сплати оренди до магістратської скарбниці [8, арк. 1, 3]. Якщо спроектувати колишнє розташування центральної частини міста на сучасну карту, то можна зрозуміти, що кардинальних змін вона не зазнала. Планування вулиць залишилося таким же: вулиця Київська – сучасна пішохідна вулиця Гоголя; вулиця Московська й нині має цю назву; Криницька – вул. Подвойського (*тепер Покровська – Ред.*). Відмітимо, що фактично всі церкви збереглися до нашого часу і є діючими, окрім церкви Кузьми та Даміана, яка була зруйнована, а на її підмурках знаходиться будівля об'єднаної податкової інспекції. На території колишнього Замку збереглася замкова церква, яка оточена сучасним міським ринком.

Подальша територія міста розросталася навколо фортеці. Найбільш заселеними були власне місто, що зараз є його центральною частиною, та Нове місто. Зрозуміло, що саме в центральній частині знаходилися адміністративні споруди (міський та грецький магістрати, полкова канцелярія) та місця, які були соціально-політичними центрами (Соборна площа, на якій проходили ярмарки та базари; грецька кав'ярня, де домовлялися про купівлю-продаж різних закордонних товарів; шинки тощо). Проте у згаданій частині знайшлося місце для розташування і житлових будинків найбагатших міщан. Так, за даними перепису постраждалих від пожежі 14 вересня 1754 р. у центральній частині міста проживали багаті купці, приїжджі та місцеві («*Иван Немирович*», «*купца Каблукова*»), міські урядники («*войт Тернавиот*», «*канцелярист Иван Божковский*», «*бурмистр Афанасий Сторожинский*»), церковнослужителі («*викарий Успенской церкви Иван Грищенко*»), греки («*Дмитрий Пораскева*», «*Юрий Козанастас*», «*Диамантов*»), прості міщани та козаки [9, арк. 15-18].

Слід значити, що містом в той час вважали саме цю частину, адже вона була обнесена валом та мала в'їзд через міські ворота – **Київські**, **Чернігівські**, **Московські** та **Круничпільські**. Свою назву згадані брами отримали від шляху, на який виходили, відповідно на Київ, Чернігів, Москву. Круничпільська брама знаходилася на шляху до Роменського тракту, а назву, очевидно, отримала від села Круничполе, що траплялося першим на Роменській дорозі.

Пізніше під впливом різних чинників міські жителі та приїжджі люди почали селитися навколо самого міста. Так виникли поселення, назви яких ми використовуємо нині.

1. **Овдіївка**. Передмістя в західній частині Ніжина, яке починалося від Київських воріт старого міста й простягалось уздовж лівого берега р. Остер. Назва походить від імені першого мешканця. Жителі займалися сільським господарством.

2. **Магерки**. Передмістя у північно-західній частині Ніжина на правому березі р. Остер. Починалося від Чернігівського шляху і міської греблі та

простягалося по течії Остра до Овдіївської греблі. Мешканці займалися сільським господарством та ремеслом, виготовляли вовняні капелюхи-«магерки».

3. *Мигалівка*. Передмістя за оборонним валом у південно-східній частині міста. Походження назви достеменно не відоме. Було заселене козаками та підсусідками.

4. *Ковалівка*. Передмістя за оборонним валом у південній частині міста. Починалося від Київської брами і простягалося ліворуч Київського шляху (тепер вул. Тараса Шевченка). Тут знаходилися кузні, а поруч зводилися житла ковалів таїн.

У документах ці назви записані в сполученні зі словом «форштадт», що означає «передмістя» [5, 109].

Найбільшим форштадтом, яке прирівнювали до міста, було «Нове місто». Воно виникло на правому березі р. Остер внаслідок розширення меж міста. Зі «Старим містом» околиця сполучалася *Спаським* або *Московським мостом*. Навпроти згаданого мосту знаходилися Московські ворота, а через «Нове місто» проходив Московський шлях. На території передмістя знаходилася Спасо-Преображенська церква, побудована на пожертвування 1748 р. [11, 466].

За даними перепису 1766 р. у Новому місті проживала велика кількість ремісників. Тут також мешкали і магістратські урядники: райця міського магістрату Василь Тихонів Шумилов, що проживав в успадкованому домі, мав у користуванні значні земельні угіддя, ліс, сінокіс, цегельний завод; майбутній бурмістр міського уряду (1785 р.) Ігнат Шульга, що проживав в успадкованому домі і займався взуттєвим ремеслом [5, 121-122]; майбутній ратман міського магістрату (1785 р.) Григорій Городниченко, який продавав вино куфами та мав достатній капітал [5, 115]. У документі є вказівка на двір, у якому проживали діти померлого райці Стефана Костенка, будинок, який перейшов у спадок від їх діда-бурмістра ніжинського Андрія Костенка [5, 145]. Також є інформація про купівлю будинку міщанином Яковом Орлом у «*отраецкой жени Феодосии Цепчихи*», що дає можливість припустити проживання райці в цьому районі [5, 121-145]. Аналізуючи економічне становище жителів Нового міста, можна зробити висновок про їх матеріальний достаток, адже вони займалися переважно ремеслами (бламарництво, шаповальство, кушнірство, торгівля вином та посудом та інше) [5, 109-154].

На території «Нового міста» знаходилося «казенное строение сотенной» четвертої полкової Ніжинської сотні правління. Це була стара дерев'яна будівля, в якій містились канцелярія, передпокій, судова контора, сні та комора [10, арк. 143].

Існувала ще одна досить щільно заселена околиця – Магерки. Очевидно, це був виключно житловий масив, адже в джерелах немає відомостей про наявні там адміністративні споруди. Кам'яна Христо-Воздвиженська церква була побудована у 1775 р. [11, 466], а до того діяла стара дерев'яна. Тут знаходився шпиталь та школа при старій церкві [3, 84]. На околиці проживав канцелярист ніжинського магістрату Яким Магеровський, який отримав у спадок від тітки дім разом з орними землями, лісом, сінокосом [5, 155]. Магістрату ніжинського підканцелярист Григорій Армашевський також проживав на Магерках, мав успадкований від діда двір та оброблювані землі, сінокоси [5, 177]. Досить багатий двір був у військового канцеляриста Григорія Кониського, але він сам в

ньому не мешкав [5, 179]. Вісімнадцятирічний підканцелярист ніжинського магістрату Іван Купенко жив у домі, придбаному батьком, жив з матір'ю, братом та сестрою, ні орних земель, ні ремесла не мав [5, 181-82]. Порівняно з жителями Нового міста на Магерках проживало найбільше населення. Це були переважно землероби, траплялися представники ремісничих професій (ткачі, кушніри, бламарники, столяри) [5, 181-82].

Отже, сучасна центральна частини Ніжина – це територія власне міста у XVIII ст. Головними при цьому були Замок, Київська та Московські вулиці. До території, найбільш заселеної міщанами, слід віднести власне місто, Нове місто, околиці Магерки та Овдіївка.

Джерела та література:

1. Зозуля С., Морозов О. Деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища Ніжина або Наскільки ще вистачить пам'яток у Ніжині (до складання історико-архітектурного опорного плану) / С.Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2 (5). – С. 32-51.
2. Коваленко О., Петриченко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років XVIII ст. / О. Коваленко, І. Петриченко // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 51-61.
3. Морозов О. Маловідомий опис Ніжина 1766р. / О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. – № 6 (9). – С. 79-89.
4. Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61-64.
5. Морозов О. Опис міста Ніжина 1766 р. / О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. – № 7(10). – С. 3-197.
6. Самойленко Г.В. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст. Ч. 4. / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. Ніжин: НДПІ, 1998. – 100 с. + 16 с., іл. + 7 додатків.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України) ф. 51, оп. 3, спр. 12156.
8. ЦДІАК України ф. 51, оп. 3, спр. 17559.
9. ЦДІАК України ф. 51, оп. 3, спр. 13338.
10. ЦДІАК України ф. 204, оп. 2, спр. 224.
11. Шафонський А. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонський – К., 1851. – 697 с.

Опубліковано: Лесик Л.В. Місто Ніжин у XVIII ст. мовою документів / Л. В. Лесик // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 272-274.

Олександр Морозов

СПРАВА НІЖИНСЬКИХ «ДИСИДЕНТІВ» 1767 РОКУ

Уніфікація державного законодавства та розвиток самодержавно-кріпосницької системи в Російській імперії у другій половині XVIII ст. негативно позначився на становищі національних провінцій. Вступ у 1762 р. на престол імператриці-німкені Катерини II відкриває останню фазу в існуванні української автономії, започаткованої «Березневими статтями» 1654 р. Вже у першій інструкції до членів Сенату імператриця проголосила про наміри

Українська козацька старшина XVIII ст.

завести по всій державі один устрій та одне право. «Малоросія, Лифляндія і Фінляндія, – писала Катерина II, – це провінції, що правляться дарованими привілеями. Порушити ці привілеї було б незручно. Але не можна вважати ці провінції за чужі і поводитися з ними як з чужими землями – це був би явний нерозум. Ці провінції треба легкими засобами привести до того, щоб вони зрусифікувались і перестали дивитись, наче вовки у ліс».

Свій «наступ» на Україну Катерина II розпочала у 1764 р., коли було звільнено з гетьманства останнього гетьмана К. Розумовського, створено керівний орган – Малоросійську колегію, та призначено генерал-губернатором Малоросії графа П. О. Румянцева. Але прихильниця «освіченого абсолютизму» не відразу зважилася на рішучі заходи, дозволивши українській старшині трішечки «погратися» у ліберальні реформи. 14 грудня 1766 р. «височайше» було проголошено Маніфест про утворення «Комиссии для сочинения проекта нового Уложения и для советов к достижению народного благоденствия». Депутати Комісії обиралися від різних станів та груп населення. Під час виборів депутатів «уложенної комісії» в українському суспільстві з новою силою ожили прагнення до відновлення автономії. Усі накази та побажання до новообраних депутатів зводилися до вимоги підтвердження старовинних прав та вольностей, повернення до договірних статей Б.Хмельницького та відновлення гетьманства.

Побачивши у цьому небезпечні і прояви «українського сепаратизму», роздратований Румянцев вдався до рішучих дій. Він через підлеглих йому офіцерів та чиновників намагався впливати на обрання депутатів, цензурував та конфісковував ті накази, в яких найчіткіше відобразились побажання прихильників автономії. До нашого часу дійшли унікальні джерела, які висвітлюють надзвичайно показовий епізод, що в цей час відбувся в Ніжині.

19 березня (за старим стилем) 1767 р. шляхетство Ніжинського полку, до складу якого входила територія Ніжинського та Батуриного повітів, обрало на своєму з'їзді депутатом земського суддю Лаврентія Селецького. Тоді ж було складено й текст наказу, до якого, за свідченням сучасника подій Я. Марковича, увійшла вимога про відновлення гетьманства. Остаточний текст вирішили обговорити та затвердити на другому з'їзді, який призначили на 28 квітня. Але депутат Селецький, котрий виявився прихильником Румянцева, повідомив

останнього про небажаний зміст складеного документа. На другий з'їзд він прибув з двома найближчими до генерал-губернатора чиновниками Олександром Безбородьком та Петром Завадовським. Відкинувши текст узгодженого ніжинською старшиною наказу, Селецький вдався до відвертої фальсифікації та запропонував прийняти замість того відредагований «у потрібному напрямку» документ. Присутні на з'їзді посланці генерал-губернатора, намагаючись чинити тиск на делегатів, підтвердили прихильність Румянцева саме до цього підставного наказу.

Але жоден з 55 присутніх на з'їзді делегатів від Ніжинського полку не погодився підписати текст *«неведомо кем и без согласия, совета и знания всего общества сочиненного»* нового наказу. Звинувативши Селецького в порушенні «должности депутатской и возложенной на него от общества доверенности», вони обрали замість нього невого депутата – батуринського підкоморія Григорія Долинського.

Дізнавшись про непокору та «зухвальство» ніжинської старшини, Румянцев розгорнув проти неї справжні репресії. Спочатку, 9 травня 1767 р., він звинуватив усіх учасників ніжинського з'їзду у «неповазі» до своєї особи і наклав на них великий штраф. 5 червня Малоросійська колегія визнала представників ніжинської старшини «недостойними никакой доверенности» та усунула їх з посад, які вони займали. Нарешті, 12 липня був оголошений указ Сенату, в якому непокірні звинувачувались в «противных поступках и ослушностях» генерал-губернатору. Саме на цій підставі учасники з'їзду були піддані у Глухові цивільному та військовому суду. Серед репресованих бачимо обраного депутатом батуринського підкоморія Г. Долинського, ніжинського підкоморія А. Жураковського, військових канцеляристів І. Піроцького, І. Мазарського, П. Наумова, І. Аксютова, ніжинського коморника К. Болбинського, возного ніжинського Гродського суду І. Сполатьбога, писаря Я. Почеку, сотників Д. Стожка та Г. Лахневича та інших.

Під час слідства звинувачені неодноразово скаржилися на упереджене ставлення суддів, які «делали им разные устрашения и угрозы, яко то тюрмою, посажением на хлеб и на воду, и другие ругательства». Частина підсудних відмовилася підписувати тенденційно складені протоколи допитів, за що були заарештовані та «взяты под строжайший караул, посажены на хлеб и на воду, и томимы были от 24 по 31 число октября». 2-го листопада було оголошено вирок суду, після чого засуджених закували у кайдани та посадили під караул із суворою заборонаю *«ни жен, ни детей их, ниже с пищею кого-либо к ним допускать»*. У скарзі, надісланій на ім'я Катерини II, засуджені так писали про своє тяжке становище: *«И в таком притеснении и мучительном состоянии пребывая, многие впали в тяжкие болезни и в отчаянии жизни находятся. А один из них, за то, что требовал дополнения в своем допросе, посажен был в сотенную Глуховскую тюрьму между воров и бешеных людей, чего не стерпя, подписался и на том допросе, который ему был предложен»*.

Тридцять трьох старшин ніжинського полку було тоді засуджено, причому деяких – до смертної кари. Але Катерина II, яка намагалася показати себе «гуманною правителькою», пом'якшила вирок: смертну кару замінили на... восьмимісячне ув'язнення.

Невдовзі гра Катерини II у «лібералізм» скінчилася. У 1769 р., нібито у зв'язку з початком російсько-турецької війни, діяльність Комісії було припинено. З її роботи імператриця зробила єдиний висновок: по відношенню до «малоросійських» справ треба мати «лисячий хвіст та вовчі зуби».

Крок за кроком російське самодержавство руйнувало старий устрій українських земель. Влітку 1775 р. російські війська захопили та знищили осередок козацької вольниці – Запорізьку Січ. В період з 1780 по 1786 р. скасовано полкове правління, Малоросійську колегію та Генеральний суд, знищено церковну автономію, на українських селян поширено кріпосне право. Зрештою, навчена гірким досвідом та деморалізована козацька старшина в більшості своїй погодилася на втрату автономії, промінявши її на клаптикові станові права та привілеї.

Джерела та література:

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

2. Максимович Г.А. Выборы и указы в Законодательную Комиссию 1767 г. – Нежин, Типо-литография «Печатник»: 1917. – 334 с.

Опубліковано: Морозов О. *Справа Ніжинських «дисидентів» 1767 року // «Сіверянський літопис»*. - 1996. - №6. - С.105-106.

Максим Потапенко

РОДОВОДИ ПОЛЬСЬКИХ ШЛЯХЕТСЬКИХ РОДИН НІЖИНЩИНИ У I-ій ТРЕТИНІ XIX ст. (за матеріалами формулярних списків)

Історія польської присутності на території Лівобережної України, особливості її формування, участі в суспільно-політичному і культурному житті регіону, є на сьогоднішній день майже не дослідженою. У пропонованій статті ми зупинимось на змістових особливостях родоводів польських шляхетських родів, що вміщені у формулярних списках дворян Ніжинського повіту I третини XIX століття, і в значній мірі проливають світло на формування польської спільноти Лівобережної України.

У відділі Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН) в фонді предводителя дворянства було виявлено значний масив копій формулярних списків повітового дворянства, на підставі якого можна майже повністю реконструювати їх генеалогію, соціально-економічне становище, висвітлити особливості процесу дворянської нобілітації. Серед них було виявлено списки 36 фамілій, що згадували про своє польське походження. З них шляхетність роду доводили 32 фамілії. Співставлення статистичних

відомостей про кількість дворянських родин Ніжинського повіту дає досить неочікуваний результат. Із 342 дворянських родин, що були зафіксовані у листопаді 1850 році¹, трохи більше 9% виводили свої корені з польської шляхти і становили другу за чисельністю групу після нобілітованих представників малоросійської шляхти.

Таблиця №1. Список дворянських родів Ніжинського повіту, що при доведенні дворянства згадували про польське походження (таблиця складена на основі формулярних списків ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, стр. 52, 53, 68, 86, 188, 191, 203, 1130)

Дворянський рід	Представник роду, що складав формулярний список	Чин	Рік складання формулярного списку	Згадка про польське шляхетське походження
Аландаренки (Аландаренкови)	Іван, Іванов син	Корнет	29 січня 1812 р.	+
Бондаревські	Іван, Андрійв син	Поручик	15 березня 1805 р.	+
Ващенісвичі	Павло	Корнет	1812 р.	+
Галузевські	Яків, Прокоф'їв син	Губернський секретар	15 грудня 1811 р.	+
Галюнії	Іван, Яковлів син	Капітан	30 грудня 1812 р.	+
Геєвські	Петро, Михайлів син	Секунд-майор	Грудень 1805 р.	+
Грищенки (Грищенкові)	Семен та Андрій, сини померлого губернського канцеляриста Петра	Чинів не мають	10 травня 1812 р.	+
Гунки	Павло, Яковлів син	Сотенний Хорунжий	Не раніше 1803 р.	+
Желязіни (Желязи)	Іван, Федора син	Чина не має	1802 р., 14 грудня 1811 р.	+
Жураковські (Жураховські)	Марія, дочка Афанасія, вдова бригадира Андрія Жураковського		?	+

¹ Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН). Ф. 343. - Оп.1. - Спр.558.

	Петро, Яковлів син, брат померлого бригадира Андрія Жураковського	Прем'єр-майор		
Злотковські	Пелагея, Петрова дочка, вдова померлого військового товариша		26 лютого 1798 р.	+
	Самуїл	?	20 грудня 1811 р.	
Клименки	Ігнатій, син Степана	Колезький актуаріус	15 березня 1805 р.	+
Ковалевські	Павло, Яковлів син	Відставний корнет	Лютий 1803 р.	
	Георгій, син померлого корнета Павла	Кадет	1811 р.	
Красницькі	Іван, Лук'янів син	Підполковник	1803 р.	+
	Григорій, Лук'янів син	Колезький асесор		
	Прокоп, Лук'янів син	Військовий товариш		
Крижановські	Іван, Микитин син	Корнет	26 лютого 1798 р., 26 січня 1803 р., 20 грудня 1811 р.	+
Лада-Богдановичі	Іван, Михайлів син	Поручик	2 грудня 1811 р.	+
Левченівські	Григорій, Кіндратів син	Священник	26 лютого 1798 р.	+
Лисючевські	Стефан, син Петра	Священник	16 грудня 1811 р.	-
	Самуїл, син Павла, померлого брата Стефана	Стихарний дячок		
Медовнікови-Самойловичі	Іван, Михайлів син	Священний намісник	Не раніше 1802 р.	+
	Яків, Михайлів син	Чина не має		
	Афанасій, Михайлів син	Лікар на статській службі		

Погорелки	Василь і Тимофій, сини померлого сотенного осавула Козьми	Чинів не мають	25 грудня 1811 р.	+
Раєвські	Афанасій, син Василя	Колезький канцелярист	2 лютого 1803 р.	+
Рильські	Матвій, Яковлев син	Полковий хорунжий	1763 р.	+
	Іван, Матвійв син	Колезький канцелярист	17 березня	+
	Дмитро, Матвійв син	Чина не має	1805 р.	
Романевські	Григорій, син значкового товариша	Полковий писар в статській службі	1763 р.	+
Самокиші	Микола, Микитин син	Чина не має	20 грудня	+
	Мойсей, Микитин син	Чина не має	1811 р.	
Сеніни	Іван, син померлого сотенного отамана Григорія	Колезький регістратор	Грудень 1811 р.	+
Соханські (1)	Платон, син померлого корнета Івана	Чина не має	23 січня 1812 р.	-
Соханські (2)	Йосип, Максимів син	Священник	21 січня 1803 р.	+
Степові	Дмитро, Іванів син	Поручик	1803 р.	-
	Іван, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Значковий товариш		
	Михайло, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Капітан-лейтенант		
	Павло, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	В статській службі		

	Олексій, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Кадет		
	Василь, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Підпоручик		
	Осип, син померлого військового товариша Гаврила, брата Дмитра	Чина не має		
Тихоновичі	Іван, син військового товариша	Малоросійський полковий писар у відставці	1763 р.	-
Топольські	Стефан, Никифорів син	Протоієрей	22 березня 1805 р.	+
Федоренки	Олексій, син Єрофія	Колезький регістратор	20 березня 1805 р.	+
Федорцови-Малиши	Василь, син Павла	Корнет	25 березня 1805 р.	+
	Роман, Іванов син	Корнет		
	Василь, Тимофіїв син	Корнет		
Хоменки (Хоменкови)	Тимофій, Савин син	Колезький канцелярист	30 грудня 1802 р., 14 січня 1812 р.	+
	Леонтій та Іван, сини померлого корнета Сави	Чинів не мають		
Шпаковські	Олексій, Леонтіїв син	Придворний кофішенок в ранзі сухопутного поручика	12 лютого 1803 р., 30 грудня 1812 р.	+
	Григорій, Леонтіїв син	Корнет		
	Яків, Леонтіїв син	Колезький Регістратор		
	Федір, Леонтіїв син	В статській службі при земському суді		

Ярмоленкови (Ярмоленки)	Федір і Павло, сини Якова	Чинів не мають	20 березня 1803 р.	+
	Іван (двоюрідний брат Якова)			
	Степан, Федор та Ігнат, сини Петра			

Безперечно, найсуттєвішою проблемою подальшої розробки теми є рівень достовірності інформації, що вміщена у формулярних списках. Методика опрацювання цього надзвичайно суб'єктивованого виду історичних джерел майже не розроблена. В більшості формулярні списки дворянства I третини XIX століття складаються з чотирьох обов'язкових компонентів:

- Таблиці, що висвітлює соціальний, економічний та сімейний стан дворянина, його відношення до державної служби.
- Генеалогічної схеми, в якій представлялись всі відомі предки особи, що складала формулярний список.
- Розгорнутого родоводу з обов'язковим фіксуванням державної чи військової служби представників роду.
- Супровідних документів, що підтверджували шляхетність роду.

На нашу думку, правдивість свідчень частини дворянства про польське шляхетське походження є досить високою. Це припущення робиться на основі аналізу перебігу нобілітаційних змагань на Чернігівщині. Умови надання дворянських титулів на території Лівобережної України були лояльними й фальсифікація доказів була цілком можливою справою. Але необхідно з'ясувати наскільки вигідним було доведення польського шляхетського походження. Дійсно, польська шляхта на Лівобережній Україні могла претендувати на отримання статусу давнього роду, що майже автоматично означало закріплення спадкового дворянства. Але для цього необхідно було окрім володіння землею, представити документи від польських королів чи литовських князів, виданих до 1648 року, що підтверджували б шляхетність. Жодний формулярний список дворян Ніжинського повіту документів такої давності не містить. Зафіксовані лише згадки про втрату відповідних документів, які Герольдією жодного разу не були враховані. Показовим в цьому відношенні є прецедент родини Галузевських. У 1788 році Яків Галузевський отримав дворянство, не останнім аргументом при цьому стало представлено свідчення від польського родича з Річицького повіту Троцького воєводства (див. додаток № 1). Проте, з 1790 року він починає доводити своє і свого роду право на спадкове дворянство. В результаті перевірки тих же документів у 1791 році (саме в цьому році розпочався процес виявлення «недостойних дворянського стану») Чернігівською депутатською комісією було постановлено: «...документи Галузевських вторично были рассмотрены помянутою комиссией и оказались недостаточными на происхождение из польского шляхетства...». В подальшому Галузевським пропонувалось представити докази володіння спадковими

маєтностями і селянами до 1648 року². Більше того, принаймні до 1808 року Чернігівське депутатське зібрання призупинило запис до найбільш «престижних» розділів Родословної книги (IV – іноземних родів, V – володарів титулів, VI – давніх родів)³. Таким чином згадки у формулярних списках дворян про походження з польської шляхти втрачали будь-який прагматичний сенс в ході нобілітаційних змагань і скоріше всього були не більше ніж свідчення сімейної історії.

Маємо також підстави поставити під сумнів висновки деяких дослідників про престижність доведення польського шляхетства. Так, наприклад, частина дворян Ніжинського повіту уникає у своїх формулярних списках формулювання «польський шляхтич». Військовий товариш Федір Іляшевич у списку 1798 року наступним чином формулює своє походження: «сын сотенного атамана, произошедшего из прежде бывшего малороссийского сотника, породы древней малороссийской, еще от польской короны шляхетской»⁴. Родина Романовичів з цією ж метою наступним чином розпочинає родовід: «Дальнейшее происхождение предков моих покрыто неизвестностию, но Стефан Романович был полковником в Умане и в республике Полской имел маєтности, с коих донныне существует в Уманцине село под названием Романовка, а герб каковым печатался оной предок мой, а преемственно потомки его Романовичи донныне печатаются, изображен при сем. О изъясненном достоинстве предка моего уверением есть привилегия данная ему от князя примаса короны Полской на сейму в 1638 году мая 15 дня...»⁵. Інша частина дворян, вживаючи формулювання «польський шляхтич» у ранніх формулярних списках, уникає його в подальшому. Прикладом цього явища є два списки Івана Крижанівського від 1798 та 1803 рр. (в останньому взагалі не міститься будь-якої згадки про шляхетність предків, а генеалогічні таблиці та розпис містять інформацію про службу лише Івана)⁶. Так само, в 1812 році брати Тимофій, Леонтій та Іван Хоменки не згадують про походження з польської шляхти, яке доводили у 1802 році, представивши при цьому родовід, починаючи з прапрадіда Петра – підчашого Добринського. В цьому випадку маємо також справу з «вилученням» з генеалогії засновника роду, оскільки родовід 1812 року починається лише з їх батька – Сави⁷. Матвій Рильський, подаючи список у 1763 році згадує про те, що є «...породы полской шляхетской...», але його сини – Іван та Дмитро, про це не обмовляються жодним словом у списку 1805 року⁸.

Не менш цікавим прикладом є формулярні списки двох гілок родини Соханських. Йосип, подаючи список у 1803 році згадує про шляхетське походження предків, а Платон – у 1812 році лише згадує про вихід предків з Польщі⁹. Брати Шпаковські, які в 1803 році доводили своє походження з польської шляхти, в списку 1812 року взагалі починають доводити своє походження з малоросійської шляхти і, очевидно, небезпідставно, оскільки були

² ВДАЧОН. - Ф. 343. - Оп. 1. - Спр. 667. - Арк. 3.

³ Свербигуз В. Старосвітське панство. - Варшава, 1999 -с. 167-168.

⁴ ВДАЧОН. - Ф. 343. - Оп. 1. - Спр.53. - Арк. 127 зв. - 128.

⁵ Там же. - Спр.68, арк. 83-83 зв.

⁶ Там же. - Спр. 53. - Арк. 135 зв-136; - Спр.68. - Арк. 38.

⁷ Там же. - Спр.68. - Арк. 130; - Спр.203. - Арк. 84-85.

⁸ Там же. - Спр.86. - Арк. 32; - Спр. 1130. - Арк. 1 зв.-2.

⁹ Там же. - Спр.68. - Арк. 113; - Спр.203. - Арк. 34.

представниками козацької старшини¹⁰. Можемо лише припустити, що випадки уникнення у списках формулювання «польський шляхтич» були пов'язані з досить бурхливим рухом козацької старшини, представниками якої були і згадані роди, за збереження так званих «прав малоросійського шляхетства». За висновками В. Свербигуза саме Ніжинський повіт на чолі з маршалком М. Почокою став одним з осередків цього руху під час дворянської нобілітації¹¹.

Отже, підстав для сумніву правдивості доведення польського шляхетства не маємо. Постійно згадуючи його в чергових формулярних списках більшість задовольнялась занесенням до перших трьох частин Родословної книги дворян Чернігівської (I частина – шляхетства пожалуваного і шляхетства до 100 років, II частина – шляхетство пожалуване за військові чини, III частина – бюрократичне шляхетство). Це є яскравим свідченням того, що підставою їх внесення була в першу чергу служба, військова чи цивільна, на користь «...престолу Російської імперії...». Лише роди Ващенієвичів, Гаєвських, Красницьких, Лада-Богдановичів, Топольських, Федорцових-Малишів та Ярмоленків були занесені до IV частини Родословної книги – частини «іноземних шляхетських родів»¹², а Жураковських до VI – давніх родів¹³.

Аналіз генеалогічного матеріалу згаданих формулярних списків дворян дає підстави твердити про те, що польська присутність Ніжинщини почала формуватись ще в I половині XVII століття, очевидно після 1611 року, коли Чернігово-Сіверщина за сеймовим актом про рекупацию Смоленського замку та округи формально перейшла під владу Речі Посполитої. Згідно Деулінського перемир'я з Московською державою у 1618 році Сіверська земля, в тому числі й Ніжин, закріплюються за Річчю Посполитою. Сеймова конституція 1613 року та королівська інструкція 1619 року особливу роль у освоєнні прикордонного краю відводили шляхті. З її числа мала бути сформована не лише місцева адміністрація, але й групи осадчих, які мали засновувати нові поселення й залучати шляхту з інших регіонів держави до несення військової прикордонної служби¹⁴.

Припускаємо, що роди Красницьких, Хоменків, Аландаренків, Ващенієвичів, Галузевських переселились на територію Ніжинщини ще до 1648 року. Представники родів Красницьких та Хоменків при доведенні дворянства протягом I третини XIX століття посилаються на «предківські шляхетські володіння». В переважній більшості землі жалувались шляхті за несення служби. Лише у формулярному списку Ващенієвичів маємо натяк на купівлю маєтку¹⁵. Можемо припустити, що в переважній більшості на осадництво виїздили збіднілі шляхетські родини. Так у формулярному списку І. Аландаренка

¹⁰ Там же. – Спр. 68. – Арк. 137-138 зв.; - Спр. 203. – Арк. 85-87.

¹¹ Свербигуз В. Вказ. праця. – С. 148-152

¹² Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського. – Ф. VIII. – Од. зб. 534. – Арк. 246.

¹³ ВДАЧОН. – Ф. 343. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 14

¹⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648 рр. - К., 2006. – С.52-57.

¹⁵ ВДАЧОН. – Ф. 343. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 98 зв.

згадується про «упалость фамилии» як мотив виїзду до Малоросії. Показово, що земельні володіння представниками цього роду були придбані шляхом купівлі лише у 1770 році, тобто у третьому коліні після переселення¹⁶.

Таблиця 2. Родоводи-схеми, вміщені у формулярних списках дворян польського походження першої хвилі міграції (1611- 1648 роки) (таблиця складена на основі формулярних списків ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68, 191, 203)

Коліно	Аландаренки	Ваценієвичі	Галузевські	Красницькі	Хоменки
	Згадується родоначальник – Микола Яранда Збруздел		При описі герба, який отримано 1320 р., згадує про родоначальника – Ерія Галузевського		
1	Прапрадід Іоахим Яранда Збруздель, помер польським шляхтичем (переселився до Малоросії)	Прапрадід Микола, помер польським шляхтичем (переселився до Малоросії)		Прапрадід Мартин, помер польським шляхтичем Трецького(?) воєводства (можливо отримав маєток в Носовці, але не переселився)	Прапрадід Петро, польський шляхтич, підчаший Добринський (...остался на жительстве на его предковских шляхетских имениях...)
2	Прадід Петро, помер списковим малоросійським козаком	Прадід Василь, помер польським шляхтичем	Прадід Гаврило, помер в чині городского отамана (переселився до Малоросії)	Прадід Кіндрат, помер сотенним хорунжим (переселився до Малоросії)	Прадід Василь, помер без чину
3	Дід Михайло, помер сотенним старшиною	Дід Петро, помер без чину	Дід Іван, помер в чині військового товариша	Дід Микола, помер отаманом Носівки	Дід Григорій, помер без чину
4	Батько Іван, помер сотенним возним	Батько Фома, помер без чину	Батько Прокоп, помер без чину	Батько Лук'ян, помер військовим товаришем	Батько Сава, помер в чині корнета
5	Іван, корнет	Павло, корнет	Яків, губернський секретар	Іван, підполковник; Григорій, колезький асесор; Прокоп, військовий товариш	Тимофій, колезький канцелярист; Леонтій та Іван чинів не мають

¹⁶ Там же. – Арк. 60.

Цікаво, що переселення польської шляхти на Ніжинщину продовжилось і в роки визвольної війни Богдана Хмельницького. У Формулярному списку Федорцових-Малишів зустрічаємо з цього приводу цікаве свідчення: «...прадед же Федор, хотя и сидел – авт.) на предковских его движимых и недвижимых имениях, но по случившейся в тогдашнее время в том крае польском великого замешательства и грабительства, оставил свое поместье и, переселясь под всероссийскую державу за гетмана Богдана Хмельницкого в малороссийский Прилуцкий полк, и тут возымел благоприобретением его шляхетскую свою оседлость...»¹⁷.

З середини XVII і до кінця XVIII століть притік польської шляхти до Ніжинщини зростає. Причинами цього стали з одного боку розорення польської шляхти в Речі Посполитій, яка майже безперервно вела війни до початку XVIII століття, а з іншого – можливість безболісно інтегруватись до козацької старшини й отримати нові землеволодіння. Ці причини досить яскраво засвідчує формулярний список Афанасія Раєвського: «...прадед Николай, мечник Львовский Раевский имея свое поместье в воеводстве и повете Сандомирском в селе Малых Раевичах, по смерти своей вручил оное наследнику – сыну своему Ивану Раевскому, чесноку Сандомирскому, который под час бытности своей в крае Польском великого замешательства и грабительства, лишиась своего поместья и переселясь под державу Всероссийской империи в Малую Россию в губернию Черниговскую, возымел оседлость в городе Нежине...»¹⁸. У своєму останньому дослідженні французький історик Д. Бовуа зазначає, що саме на території Лівобережної України інтеграція польської шляхти до козацької старшини йшла повним ходом. На думку дослідника основною передумовою цього був досить високий рівень освіченості представників шляхти, «...для яких не була таємницею ні руська, ні латинська, ні польська мови...»¹⁹

Аналіз вказаних 32 формулярних списків дворян дає підстави твердити про швидкі темпи інтеграції представників польської шляхти до суспільства Гетьманщини. Цей висновок зроблений нами на основі аналізу схем-родоводів, що вміщені у 27 формулярному списку (цих схем немає у списках Левченівських, Злотковських та Романівських, а схеми Гриценків та Сеніних не дають можливості визначити представника роду, що переселився з Польщі). Виявляється, що представники 13 родин польської шляхти стали на козацьку військову службу щойно переселившись з Польщі, із них 2 стали священиками. Представники 11 родин покозачились в другому коліні. 2 – в третьому коліні після переселення і лише 1 – в четвертому коліні. Представники цих родів досить швидко просувались по службі, серед них були не лише сотенні старшини, але й полкові осавули (Желязіни та Шпаковські), полкові комісари (Клименки), консули (Галюнії), полковники (Жураковські). Важливим свідченням «м'якої» інтеграції є також те, що представники 5 родин польської шляхти (Левченівські, Лисючевські, Соханські (1), Соханські (2), Топольські) стали з часом православними священиками. Показовими у відношенні відсутності конфліктів і ворожості з боку місцевого українського населення є і еволюція прізвиськ. Так, наприклад, у формулярному списку Аландаренків

¹⁷ Там же. - Спр.86. - Арк. 10 зв.

¹⁸ Там же. - Арк. 96.

¹⁹ ВДАЧОН. - Ф. 343. - Оп. 1. - Спр. 203. - Арк. 98 зв.

вміщений сюжет, що пояснює їх «не польське» прізвище: «Происхождение предков моих из польского шляхетства от Николая Яранда Збруздеда. Однако, по превратности времен и по упалости фамилии покрыто неизвестностью. Но прапрадед мой Иоахим, как возымел жительство в Малой России Нежинского повета в селе Черняховке, то тут простолюдинами переименован с Яранда Аландаром. По смерти же его, сын его, а мой прадед Петр Аландар продолжил Всероссийскому престолу военную казачью службу. А по смерти прадеда моего Петра, сын его, а мой дед Михайло, наименовавшийся Аландаренком, продолжал же воинскую службу»²⁰.

Проте, все ж знову підкреслюємо, що незважаючи на швидкі темпи і м'які умови конверсії польської шляхти на, переважно, козацьку старшину, представники цих 32 родин зберігали пам'яті про своє коріння.

Характерними рисами цієї фамільної пам'яті, що можна виокремити на основі формулярних списків, є:

1. Згадування у родоводах про вихід з Польщі. Почасті представники родин, що переселились, розглядались як родоначальники. Лише у двох формулярних списках з 32 відсутня згадка про вихід з Польщі (Грищенки і Сеніни).

2. Наявність відомостей про предків ще до виходу з Польщі (нерідко повідомлялось місце їх проживання в польських володіннях, фіксувався населений пункт з якого переселились предки до Ніжинщини, шляхетські посади в Королівстві Польському).

3. Наведення описів шляхетських гербів з метою їх затвердження в якості дворянських (з восьми сімей, що згадували про володіння гербів, лише Красницькі та Раєвські використовували їх як першорядний аргумент шляхетства. Всі інші вміщують їх детальні описи, витяги з польських гербовників з метою підтвердження Герольдією й внесення до малоросійського дворянського гербовника).

4. Підтримання родинних стосунків з іншими гілками роду (про це у своїх родоводах повідомляють Галузевські, Красницькі, Жураковські, Раєвські. При доведенні дворянства Галузевські посилались на свідчення родичів з Троцького воєводства, Раєвські посилались на листи від «єдинокровних родичів... з Волинського, Подольського і Сандомирського воєводств...»).

5. Розлогість генеалогій (дворяни, що доводили польське шляхетське походження, надавали відомості, почасти, до 5-6 коліна, в той час як інші дворянські родини як виключення могли довести родовід лише до 4 коліна).

6. Сприйняття військової та цивільної служби на території Ніжинщини як засіб збереження шляхетського достоїнства (на відміну від інших учасників нобілітаційних змагань майже всі представники польських шляхетських родів представляють досить розлогі відомості не лише про свою службу, а й про службу предків на користь престолу Російської імперії, в текстах родоводів підкреслюється її безперервність. При цьому пояснювалось це прагненням «...не лишилася породы шляхетской, дворянского названия...». Чітко простежується тенденція доведення наслідування прикладу предків).

²⁰ ВДАЧОН. – Ф. 343. – Оп. 1. – Спр. 203. – Арк. 60

Додаток №1. Свідчення про шляхетську гідність роду Якова Галузевського²¹

Копія

«Выпись из книг земских в чистых повету Речицкого, тысяча семьсот восемьдесят седьмого года, месяца июля осьмого дня.

Пред судом земским повету Речицкого ставши лично урожденный вельможный его милость господин Богуслав Галузевский, скарбник ошмянский, документ в чисто выводовой от себя именованном своим данным, и служащий в нижеследующем способе писанный данный подал. Я ниже выраженный Богуслав Галузевский, скарбник ошмянский, сим моим свидетельством чиним ведомо на отзыв урожденных их милостей господ Галузевских данным на то, что помянутые господа с давних часов зашедши чрез прадеда своего Гавриила с Польской короны, воеводства Киевского и там же по заграничии края под Россию оставшись и тепере же по силе указов Его императорского величества доводного от себя немогли шляхетности родовой учинить свидетельства, удались до меня Галузевского, на которых то отзыв зная точно за моих властных документов, что урожденные Галузевские произошли з Ерея (Эрика) и Казимира Галузевских – прапрадедов своих, а я третьего брата Михайла Галузевского – ловчего земли Добринской, от которого линия я, Богуслав Галузевский, родовитостию есть; а по сему и тие рождены Галузевские от прапрадеда своего Ерия порядком аж до найдущихся 3 линей правдиво Галузевских идут, и дабы в теперишние и потомные часы з целым поколением своим разрожденным там же у Малороссии остающимся, то есть прадедом Гавриилом от которого Иван и Василь. Иван Прокопа, Прокоп Якова, Василь Семена, Семен двоих сынов – Максима и Андрея, товарищей войсковых разродивши, взяли оседлость в воеводстве Киевском в местечке Олишевка, действительно правдива родовита польска шляхта были, знаку и клейноту наданного гербу Голудова именны Галузевских: то есть три лилии в блакитном поле, а половина другая в червонном поле означена, а на челе пять перьев страусовых, за военные услуги предкови нашему Ерею Галузевскому от найяснейшего короля польского Владислава Локутки в року тысяча триста двадцатом наданного, и для тех же фамилий Галузевских утвержденного защищались для всяких прерогатив стану шляхетскому принадлежащих, пользоваться могли и вельможных ксендзов, за которых рассмотрения то дело означено будет найвернейшим моим свидетельством заверяю и для лутшего вероятия подписом моим и 12 вельможных добре ведомых подписали. Сие мое стверджаю дано року 1787, месяца июля 8 дня в Оржадах у которого свидетельство теперь выданного документа подписи рук самого автора, яко тех же господ вельможных сведков при вытиснении гербовых двенадцати печатей таковы: Богуслав Галузевский – скарбник ошмянский, Францишек Олехович, Алексей Ивашкевич – подчаший повету Речицкого, Павел Нахавча-Холецкий – ротмистр повету Речицкого, Якуб Барановский – ротмистр Его королевского величества, Захариаш Корецкий – наместник Его королевского величества, Давид Барановский – полковник

²¹ Там же. – Спр. 188. – Арк 37 – 37 зв.

Его королевского величества, Ян Тилковский – Его королевского величества наместник, Ян Довгало – ротмистр воеводства Новодруского, Михаль Дидвило – староста Вербовский, Михаль Пачина – милостивый воеводства Трацкего, Александр Казимир же Короткевич, таковой выводовый документ за подачею в суде до книг повету Речицкого принят и выписан, о которых и сия выпись под печатью того же повету стороне требуемой выдана.

На подлинной тако

М.П.

*Сводил с книгами Александр Короткевич –
земский повету Речицкого наместник».*

***Додаток № 2. Фрагмента родоводів з формулярних списків, в яких
містяться згадки про польське шляхетство
(мову та стилістику оригіналу збережено).***

*Формулярний список братів Красницьких 1803 року*²²

[...] «А родословие объяснено, что прадед его Лукиана был шляхтич полский, а дед Кондратий Мартынов сын и отец Николай Кондратьев сын Красницкие были из польского шляхетства жительство имели в малороссийском местечке Носовке с древних лет на тех самых грунтах на коих и он Лукиан жительство имел и что род его находится в Полской области в числе шляхетства [...]»

*Формулярний список Марії та Петра Жураковських (рік написання не встановлено)*²³

Дальнейшее происхождение предков моих покрыто неизвестностию. Родоначальник же наш, Михайло, вышел из Польши в [...] со времени подданства Малой России под Всероссийскую императорскую державу, природы шляхетской, но, по бытовавшим в тогдашнее время разным беспокойствам, отделен от оставшейся фамилии в Польше, вышедшего в Малую Россию предка, а не меньше и от древности дипломы на шляхетское достоинство утеряны, почему уже и доказывают от прописанного родоначальника Михаила, который служил за государей царей и великих князей Алексея Михайловича и Федора Михайловича полковником Нежинским [...]"

*Формулярний список дворянина, священника Йосипа Соханського від 21 січня 1803 року*²⁴

«Дальнейшее происхождение предков моих покрыто неизвестностию но прапрадед мой Иоанн Соханский породы шляхетской польской, какой вышедши под державу Всероссийского престола взял оседлость свою бывшего Прилуцкого полку в местечке Монастырище вел жизнь благородную з дворянским названием сходственную по разсуждению тогдашнего древнего времени по просьбе общества вступил в чин священника монастырского [...]»

²² Там же. – Спр.68. – Арк. 4-4 зв.

²³ Там же. – Арк. 14.

²⁴ Там же. – Арк. 113.

*Формулярний список братів Хоменків від 30 грудня 1802 року*²⁵

«Дальнейшее происхождение предков наших покрыто неизвестностию но что прадед нашего отца Петр Хоменский был природной полской короны шляхтич имел чин подчашего Добринского. По отдачи же Малой России под Высокославную Российскую империю остался на жительстве на его предковских шляхетских имениях повета Нежинского в селе Плоском [...]»

*Формулярний список братів Федорцових-Малишів від 25 березня 1805 року*²⁶

«Дальнейшее происхождение предков наших покрыто неизвестностию но прапрадеду Павлу Федорцову-Мальшу... рожденному с предков своих в Королевстве полском и Великом княжестве Литовском из шляхетской породы и тамо владение имеющему по особливому уважению королевскому дан чин подчашим Люблинским... Прадед же Федор, хотя и [сидел] на предковских его движимых и недвижимых имениях, но по случившейся в тогдашнее время в том крае польском великого замешательства и грабительства, оставил свое поместье и переселясь под всероссийскую державу за гетьмана Богдана Хмельницкого в малороссийский Прилуцкий полк в местечко Монастырище и тут возымел благоприобретением его шляхетскую свою оседлость [...]»

*Формулярний дворянський список поручика Івана Лады-Богдановича від 2 грудня 1811 року*²⁷

«Дальнейшее происхождение предков показателя поручика Иван Лады-Богдановича обстоятельно объяснено в поданном от дяди его умершего войскового товарища Симона Лады-Богдановича в Черниговскую дворянскую комиссию доказательства про коих и документы приложены, что дед показателя, Иван, польский хорунжий, потом войскового товарищ Михайло Лады-Богдановичи продолжали Всероссийскому престолу службу [...]»

*Формулярний список корнета Павла Ващениевича, січень 1812 року*²⁸

«Дальнейшее происхождение предков его Ващениевича покрыто неизвестностию, но прапрадед его Николай Ващениевич будучи полской шляхетской породы и вышедши од толь в Малороссию воеводства Нежинского в село Талалаевку где жительствовавал на приобретенных своих шляхетских имениях продолжал службу Всероссийскому престолу [...]»

Опубліковано: *Потапенко М. Родоводи польських шляхетських родин Ніжинщини у I-ій третині XIX ст. (за матеріалами формулярних списків) // Пам'ятник Кіювський, т.9: Polska rodzina na Wschodzie, red. H. Stroński, Tarnopol 2008.*

²⁵ Там же. - Арк. 130.

²⁶ Там же. - Спр.86. - Арк. 10-10 зв.

²⁷ Там же. - Спр.191. - Арк. 125.

²⁸ Там же. - Спр.203. - Арк. 98 зв.

ШЛЯХЕТНА КОЗАЦЬКА РОДИНА ЛИСЯНСЬКИХ У XVII – XIX ст.

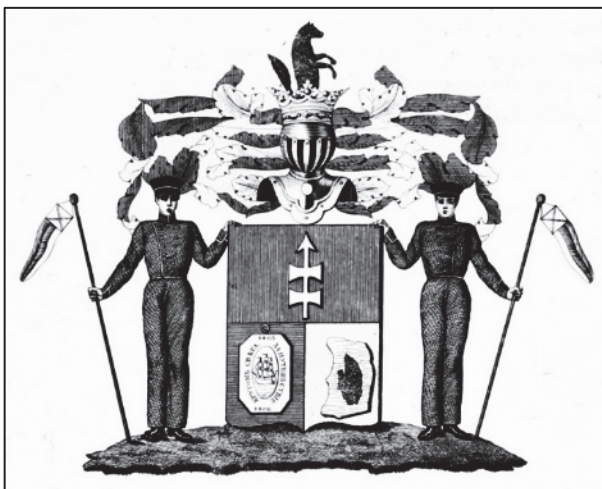
Родина Лисянських посідає особливе місце в історичній долі міста Ніжина, Чернігівщини та України загалом. Представником саме цього старовинного козацького роду був знаменитий мандрівник, першовідкривач, талановита і освічена людина Юрій Лисянський. 2013 рік пройшов під його знаком. Адже саме цього року відбувалося святкування 240-річчя з дня народження видатного ніжинця. Кругла дата ознаменувалась ще одним етапом у вшануванні пам'яті Юрія Федоровича та поклала відлік новим дослідженням його життєвого шляху. В Музеї рідкісної книги Ніжинського державного університету відкрилася тематична виставка «Мандрівник козацького роду», яка діє й дотепер. У вітринах маємо щастя споглядати раритетні речі, зокрема двотомне оригінальне видання з атласом карт та авторських малюнків, яке Юрій Лисянський видав власним коштом. Здебільшого увага дослідників прикута власне до постаті Юрія Федоровича, при цьому залишаються в тіні багато членів родини Лисянських. На сьогодні видано більше ста наукових праць присвячених життєвому шляху Юрія Лисянського, в яких знаходимо і поодинокі згадки про членів його великої сім'ї. Наразі у вітчизняній історіографії відсутнє ґрунтовне дослідження, присвячене родині Лисянських, оскільки немає достатньої кількості документів, які б пролили світло на долі представників цього роду. Матеріали, що є в наявності, нажаль, не відповідають на всі питання, що постають у процесі ознайомлення з родинними зв'язками Лисянських. Хоча саме завдяки першоджерелам, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області та його відділенні у м. Ніжин, дослідникам вдалося встановити походження Федора Лисянського, батька Юрія, та отримати певні відомості про його матір та братів. Ще одним вектором актуальності даної теми є постійні прагнення ніжинських краєзнавців систематизувати та розширити вже наявну інформацію про видатних земляків, людей які були, є і будуть невід'ємною частиною минувшини і сьогодення міста, його візитівкою. Час від часу з'являються публікації, про тих же Лисянських у місцевій пресі («Ніжинський вісник», «Ніжин-інфо», «Вісті»), які знайомлять жителів міста із непересічними особистостями, відомими далеко за межами України, коріння яких сягає Ніжинського краю. Отож, невелика, в порівнянні з постаттю Юрія Лисянського, кількість праць про інших членів дворянської родини, відсутність цілісного дослідження, тенденції до вивчення знаменитих земляків визначають актуальність цієї теми. На Чернігівщині

Юрій Федорович Лисянський.

дослідники виводять дві гілки роду Лисянських – це так звані сосницька та ніжинська. До останньої і належить Юрій Лисянський. За допомогою оприлюднених документів можна простежити походження обох гілок з кінця XVII ст., проте довести їх родинні зв'язки (якщо такі існують) через брак документальних свідчень поки що неможливо [5]. Цікавим є той факт, що прізвище Лисянські, знаходимо в «Реєстрі усього Війська Запорозького», який склали одразу після підписання Б. Хмельницьким Зборівського договору 1649 р. У Чигиринському полку в Олив'ятинській сотні зустрічаємо Василя Лисянського, у тому ж полку, тільки в Баклицькій сотні, прослідковуємо ще трьох Лисянських: Міська, Юрка й Дмитра. Є Лисянські і у Корсунському полку [15]. Доцільним буде припустити, що на тогочасних українських теренах існували й інші гілки старовинного роду, які колись мали причетність до спільного кореня, але на кінець XVII ст. втратили кровний зв'язок. Родоначальником ніжинської гілки Лисянських, яка дослужилася до старшинських чинів, А. Морозова називає Стефана Лисянського, родовитого польського шляхтича, що був *«того краю (тобто польського) войска товарищем»* [5]. З невідомих причин Лисянські змушені були переселитися в Україну. У їх володінні перебував маєток у містечку Чернухи Лубенського полку. Майже усі чоловіки з роду Лисянських присвятили себе службі у Війську Запорозькому. Син Стефана Семен загинув 1712 р. під час походу в званні полкового осавула. Син Семена – Герасим мав трьох синів: Дем'яна (нар. 1720 р.), Федора (нар. 1727 р.) та Івана (нар. 1732 р.) і дочку Палагію (точний рік народження невідомий). Двоє синів Герасима Семеновича пішли родинною стежкою і займали посади у війську. Дем'ян – до 1782 р. – сотника Ніжинського полку, після – бунчукового товариша, Іван – військового товариша [25]. Дем'ян Герасимович володів маєтком у с. Заньки Ніжинського повіту; про його дружину та дітей, на жаль, ніяких відомостей немає. Іван Герасимович мав маєток в Ічні Борзнянського повіту, у шлюбі із Анастасією Семенівною у нього було двоє синів – Яків та Трохим. Таким чином, рід Лисянських походив із польської шляхти. Саме заможної шляхти, правильно зазначає В. Сапон [16], адже дрібнопомісна шляхта тих часів майже не сходила з насиджених місць, тим паче не переїздила в іншу країну для постійного проживання. Яскраво помітна козацька складова в родоводі Лисянських. Це надає право вважати дворянську родину саме українською, незважаючи на польське походження прабабків, яке, до речі, потребує уточнення. Адже подальша доля родини напряму пов'язана саме з Україною, яка на той час була частиною Російської імперії. Слід зазначити, що радянські автори називали Лисянських виключно поляками за походженням, свідомо ігноруючи українське начало древнього роду. Зовсім інша доля спіткала третього сина Герасима Семеновича – Федора. Він обрав не військову кар'єру, як водилося в їх родині, а духовну. Хоча спершу і спробував себе в бюрократичній роботі. Перебував на службі в канцелярії Ічнянської сотні, а згодом у Прилуцькій полковій лічильній комісії. Згодом доля занесла Федора Лисянського до Києва, де він був канцеляристом при Київській духовній консисторії. Саме тут він зрозумів своє покликання і обрав шлях церковника. 1760 р. був рукоположений у священники м. Ніжин і в 1781 р. став протопопом (настоятелем храму) Іоанно-Богословської церкви [1]. У другій половині XVIII

ст. Ніжин – значний політичний, промислово-торговельний та культурний центр Лівобережжя. Він встиг побувати і полковим містом, а пізніше і повітовим Чернігівського намісництва. Місто знаходиться на шляху з Києва до Москви, вузлова важливість зумовила діяльність близько десятка ремісничих цехів та цегельних заводів, кількох мануфактур, а також щорічних ярмарків, які збирали велику кількість народу. Не відставав Ніжин у

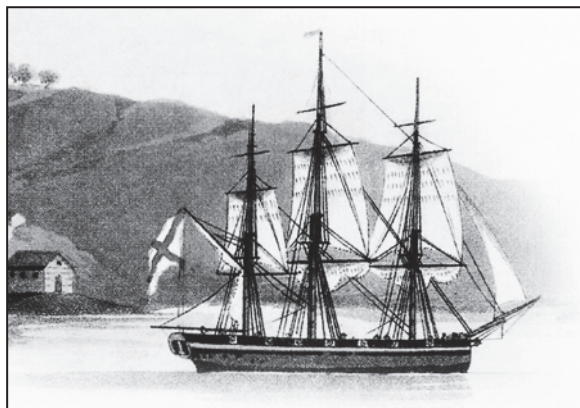

Герб роду Лисянських

і сфері культурно-освітній, у 1696 р. було відкрито Ніжинську грецьку школу, у 1762 р. – приватний пансіон для дворянських дітей, діяли кілька парафіяльних шкіл. На 1780 р. уже були збудовані три собори та шість церков, декілька монастирів. Вище перелічені достоїнства, на жаль, так і не підняли місто на щось вище, аніж шабель типового полкового поселення із традиційним провінційним колоритом, спокоєм невеликого містечка... Життя розпочиналося лише під час ярмарків та недільних богослужінь. Саме тоді, Ніжин ніби оживав, прокидався [20]. Ось на такому історичному тлі Федір почав створювати сім'ю. За дружину він мав Фотину Йосипівну, яка народила йому п'ятьох дітей. За сповідними книгами В. Чуйко та А. Морозова встановили роки їх народження. Найстаршим був Іван – бл. 1755/1758 р. н., Ананій (Анісій) – 1767 р. н., Юрій (в усіх документах Георгій) – бл. 1773 р. н., Петро – 1777 р. н., Єлизавета – 1779 р. н. Не ясною є подальша доля Петра та Єлизавети. З 1780 р. не згадується Єлизавета, а з 1791 р. – Петро. Скоріш за все вони померли у дитинстві [5]. Через рік після народження Юрія в родині сталася біда. Щент згорів будинок з усім начинням. Федір Лисянський був турботливим пастирем, допомагав прихожанам чим міг. От і вони йому допомогли. Прихистили на перший час, зібрали деякі речі [27]. Згідно з тогочасними канонами Федір не міг бути одночасно священнослужителем і належати до дворянського стану. Зрозуміло, що і його діти не отримали дворянського титулу. Саме ця прикрість і стала причиною труднощів, які супроводжували їх майже все життя [17]. Та прагнення дати дітям хорошу освіту не полишало Федора Лисянського. У 1783 р. він повіз своїх синів Юрія і Ананія вступати до Морського кадетського корпусу, що знаходився в Крондштаті. Старший син Іван залишився у Ніжині, і після смерті батька продовжив його справу, очоливши парафію церкви Івана Богослова. Іван закінчив філософський клас Київської духовної академії. Одружений він був з донькою полкового хорунжого Марією Болбинською та за даними 1798 р., очолював в с. Мохнівка, Ніжинського повіту, місцеву громаду вірян [5]. Щоб вступити до одного з найпрестижніших навчальних закладів

Російської імперії – Морського кадетського корпусу, потрібно було належати до привілейованого стану – дворянства. Ця обставина ускладнювала влаштування дітей на навчання. Є. Штейнберг висловлює думку про допомогу впливових земляків [23]. Підтримують вченого і В.М. Шевченко та В. Сапон, доповнюючи висловлене бачення припущеннями про протекцію зі сторони князя О.А. Безбородька – канцлера при дворі Катерини II [18]. Існує гіпотеза, що Федору допоміг безпосередньо адмірал Кутузов, на прийом до якого і посприям потрапити найсвітліший князь Безбородько. Достеменно відомо одне – того року юні Лисянські сіли на лави елітного освітнього закладу. Після вступу синів до Морського кадетського корпусу, Федору все ж вдалося у 1785 р. домогтися поновлення у дворянстві. Дійсний член Російського географічного товариства О.В. Лисенков віднайшов в архіві мореплавця в Центральному Військово-морському музеї (С.-Петербург, РФ) «Виписку» з протоколу Чернігівської дворянської комісії від 7 січня 1785 р., в якій подається доказ дворянської гідності батька Юрія – Федора Герасимовича Лисянського та його братів [5]. У офіційному дворянському довіднику міститься запис на підтвердження дворянської гідності Лисянських: *«Предки рода Лисянских в древние и новейшие времена служили Российскому престолу разные дворянские службы и жалованы были за оные чинами и другими почестями Монарших милостей. Все сие доказывается хранящимися в Герольдии копиями с документов, свидетельствующими о происхождении рода Лисянских»* [3]. Поступово маєтності Лисянських дрібнішали і врешті-решт Федір Лисянський перетворився в «малопомісного дворянина». Дворянський герб буде дарований Лисянським вже задовго після смерті Федора, в 1828 р. [13]. Подружжя Федора і Фотини скінчило свій земний шлях в один і той же місяць, 1803 р., так і не дочекавшись славних синів додому. У витягу з метричної книги, який подає у своїй статті А. Морозова, зазначається: *«1803 года декабря 10 дня благочинный протоиерей нежинской Богословской церкви Феодор Лисянский преставился, а жена его того ж месяца 12 – Фотина Иосифовна – по долговременной болезни»*. До речі, дослідниця припускає, що автором цього запису найімовірніше був Іван Федорович Лисянський [5]. У біографії Юрія Федоровича Лисянського є декілька неточностей. Найчастіше для науковців каменем спотикання є дати народження та смерті великого мандрівника. Їх існує близько десяти. Спільним в да туваннях різних дослідників виступають два місяці, в один з яких з'явився на світ Юрій – квітень та серпень. Хоча авторитетний знавець родини Лисянських В. Невський подає навіть неправильний рік смерті – 1839, замість загальноприйнятого 1837 [7], цю деталь вдало помітив В.М. Шевченко. Вчений-географ схиляється до квітневого дня народження Лисянського, адже на час вступу, який відбувався у березні, серпневий день народження зовсім не клеїться, бо тоді б юному Юрію не виповнилося б і 10 років. Також більша вірогідність на стороні квітневої дати через церковний календар та особливе положення родини. День Юрія припадає на весняні місяці [21]. Ще однією загадкою є місце народження майбутнього морського світила. В.М. Шевченко та М. Криловець схиляються до твердження, що Лисянський народився в Ніжині [22]. Такі дослідники, як Б. Юр'єв [26], О. Зорька та П. Голобуцький [1] взагалі уникають у своїх доробках вказівок на точне місце народження Юрія Федоровича. Стосовно

цієї проблеми побутує оригінальна версія співробітниці Ніжинського краєзнавчого музею Л. Руденко. Так як у ніжинських церковних книгах запис про народження Ю. Лисянського відсутній, дослідниця припускає, що хлопчик міг з'явитися на світ у маєтках численних родичів. І був занесений до тамтешніх церковних книг. До прикладу на 1800 р. відомі маєтки Семена

Шлюп «Нева». Малюнок Ю.Лисянського

та Никифора Лисянських біля містечка Сосниця Чернігівської губернії [14]. По різному склалася доля дітей Юрія Федоровича. На жаль, відомостей про їх життя майже немає, що певною мірою ускладнює дослідження родини Лисянських у XIX ст. Відомо, що прийомний син Юрія закінчив Пажеський корпус, опісля чого служив у гвардії. Дочки в свій час вдало вийшли заміж. Старший син Олександр після Пажеського корпусу служив у Кірасирському полку. Середній син виховувався в Морському кадетському корпусі, але потім служив у кавалерії. Проте, після особистої невдачі розчарувався і пішов у монастир на Афонську гору. Лише молодший син радував успіхами в Морському кадетському корпусі, став мічманом в 1836 р. [19]. Платону Юрійовичу (нар. 1820 р.) випало йти по життю батьковою стежиною, примножуючи численні досягнення і вкотре славлячи вже відоме в імперії та за її межами прізвище. Він служив на Балтійському, а потім на Чорноморському флоті. Був ад'ютантом адмірала Михайла Лазарева (1849) і віце-адмірала Великого князя Костянтина Миколайовича (з 1853 р.). Очоловав журнал «Морський збірник», неодноразово публікував в ньому свої доробки [4]. Під час Кримської війни був начальником штабу адмірала Матькова, начальника загону гвинтових канонерських човнів. У 1857 р. командував гвинтовим фрегатом «Світлана» і спостерігав за будівництвом імператорської яхти «Штандарт». Ганебна для Росії Кримська війна показала всьому світові застарілість і регресивність флоту однієї з провідних морських держав. Після закінчення воєнних дій П. Лисянський присвятив себе оновленню та реформуванню вітчизняного мореплавства, яке в ті часи переживало застій. Важко оцінити той вклад, який вніс Платон Юрійович у розвиток торгового та військового флоту Російської імперії. У 1858 році став капітаном 1-го рангу і неодмінним членом Вченого комітету Морського міністерства. Платон Лисянський був дійсним членом Російського географічного товариства. У 1892 р. приведений до чину адмірала. Також Платон Юрійович відомий своєю благодійною діяльністю, якій віддавав значну частину свого часу і коштів. Зокрема, він заснував притулок в честь Святого благовірного князя Михайла Чернігівського в Санкт-Петербурзі. Незважаючи на те, що дитинство молодшого Юрієвого сина пройшло далеко від України, Платон ніколи не

забував, де корениться його рід. Підтвердження цьому, названий в честь сміливого князя-мученика з сіверянського краю, благодійний заклад в імператорській столиці. Крім того, в 1883 р. в пам'ять про свого рано померлого сина він заснував на власні кошти «денную колыбельную для призрения бедных детей» на 6 місць. У 1888 р. ясла були перетворені в дитячий притулок. П.Ю. Лисянський купив для притулку будинок на Гатчинській вулиці в Санкт-Петербурзі і пожертвував капітал. Існуючий будинок був добудований за проектом яскравого представника еклектики Християна Тацкі. У притулку перебували 25 хлопчиків у віці 5-14 років, діти бідних батьків, діяли також церква і двокласна церковно-приходська школа.

Помер Платон Юрійович 22 лютого 1900 р., поховали його на Смоленському православному кладовищі в Санкт-Петербурзі, в задалегідь підготовленому ним самим склепі. Тривалий час (до 1917 р.) нагляд за місцем вічного спочинку адмірала здійснювало «Императорское человеколюбивое общество», в роботі котрого П.Ю. Лисянський брав активну участь до самої кончини і якому заповідав свій основний капітал [24]. Нещодавно в Державному архіві Чернігівської області та його відділі у м. Ніжин чернігівським дослідникам вдалося розшукати нові документи про родину Лисянських [12]. Архіви відкривають свої таємниці не одразу. Посилаючись на віднайдені джерела, можемо свідчити, що на 1830-31 рр. на Чернігівщині проживав і двоюрідний небіж Юрія Лисянського – Федір Трохимович Лисянський, явно, представник не ніжинської гілки роду. Виявляється, дворянин Ф.Т. Лисянський, який мав власність в Ічні Борзнянського повіту, прохав про зарахування його до одного із запасних козацьких ескадронів, які за наказом військового губернатора формувалися в двох малоросійських губерніях. Повертаючись до дворянського питання родини Лисянських, черпаємо дані з архівного дослідження чернігівських пошуковців [11]. За словами авторів публікації: «1844 р. (вже навіть після смерті усіх братів) тимчасове присутствіє Герольдії Урядового Сенату відмовило у затвердженні їх у дворянстві (посилання на архівні матеріали). А 1850 р. предводитель дворянства Ніжинського повіту Г.Ф. Ракович сповіщає губернське депутатське дворянське зібрання, що «...никого из сей фамилии в Нежинском уезде нет...». Як бачимо, для обширного і різнобокого висвітлення життєдіяльності нащадків Ю.Ф. Лисянського бракує відомостей. Нами встановлено, що капітан виховував шістьох дітей – п'ятьох рідних та прийомного хлопчика, сина від першого шлюбу дружини Ш.К. Жандр. Яскравим представником родини став Платон Юрійович. Він піднявся по «трапу військово-морської кар'єри» навіть вище за свого батька. Певно, ніхто з нащадків козаків не дослужився на Імператорському флоті до чину повного адмірала. Також на Чернігівщині у 30-ті роки XIX ст. проживав двоюрідний небіж першопрохідця. Як стверджує дослідник петербурзьких старожитностей А. Шустов, по смерті Платона Юрійовича у 1900 р., нащадків Лисянських у Росії не лишилося. Не виключено, що інші гілки Лисянських мешкали як і раніше в Україні, поступово асимілюючись з іншими родами, губили у товщі історичних пластів свій зв'язок з родиною морської легенди.

Джерела та література:

1. Голобуцький П.В., Зорька О.В. Перший у Росії навколосвітній мореплавець, нащадок українських козаків – капітан Юрій Лисянський // Слово Просвіти. – 2007. – 18/24 січня. – С. 14.
2. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. Сост. Гр. А. Бобринский. Часть II. – СПб., 1890. – С. 360.
3. Коршунов Ю.Л. Генерал-адмиралы Российского императорского флота. – СПб, 2003 – С. 311.
4. Лисенков О.В. Петербуржец Лисянский Ю.Ф. // Культурные взаимосвязи Петербурга и Украины. Материалы III международного семинара. Дом Европы в Украине. – Петербург, 2004. – С.31.
5. Морозова А., Чуйко В. Нове про родину Лисянських // Сіверянський літопис. – 2004. – №2-3. – С.62-65.
6. Морозова А. Нові документи про родину Лисянських // Ніжинська старовина. – Вип. 3(6) – Ніжин, 2007. – С. 163-168.
7. Невский В. Первое путешествие росиян вокруг света. – М., 1951. – 272 с.
8. Описи Лівобережної України кінця ХУІІІ – ХІХ ст. – К., 1997. – С. 234.
9. Реестр усього Війська Запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий ... О.М. Бодянським. – К., 1994. – С.57-59, 153, 180.
10. Сапон В., Шевченко В. Одіссея Юрія Лисянського. – Ніжин, 2012. – С. 4.
11. Фирсов И. Лисянский (серия «Жизнь замечательных людей»). – М., 2002. – С. 275.
12. Шевченко В.О. Тричі перший. – К., 2003. – С. 8.
13. Шевченко В., Криловець М. Юрій Лисянський – український мореплавець і географ // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С.129-131.
14. Штейнберг Е. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского, содержащее историю его службы на военном флоте российском, плаваний в Западную и Восточную Индию, Северную Америку и Южную Африку, а так же о знаменитом первом вояже русских моряков вокруг света с 1803 по 1806 год. – М. – 1948. – 214 с.
15. Шустов А. Н. Дома мореплавателя Ю. Ф. Лисянского в Петербурге // История Петербурга. – 2003. – №5 (15).
16. Юр'єв Б. Нові документи до біографії Ю.Ф. Лисянського // Сіверянський літопис. – 2002. – №5. – С.81-83.

Електронні ресурси

1. Федір Лисянський [Електронний ресурс] // Родовід. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://sr.rodovid.org/wk/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%BE:ChartInventory/319267>

Опубліковано: Ломоносов М. Родина дворян Лисянських У ХVІІ-ХІХ ст. // Гардаріка: матеріали Всеукр. конкурсу наук.-популяр. статей / редкол.: І. В. Постольник та ін. – Х. : Право, 2015. – с. 110-118.

*Пам'ятник засновнику Ніжинського козацького полку гетьману
Богдану Хмельницькому. Скульптор О.Ковальов*

*2018 р. Громадськість Ніжина відзначає 370-річчя створення
Ніжинського козацького полку*

З М І С Т

Передмова	3
Ніжинський полк (1648-1782): історична довідка	5
Євген Луняк. Чи належав Ніжин Московському царству до 1618 р.?	11
Олександр Морозов. Ніжин литовсько-польської доби та передумови формування Ніжинського козацького полку	18
Людмила Лесик. Королівські привілеї, царські жалувані грамоти та гетьманські універсали на підтвердження Магдебурзького права Ніжинському магістрату	27
Роман Железко. Місто Ніжин у системі оборони Гетьманщини (1648-1783 рр.)	34
Олександр Морозов. Маловідомий план Ніжинської фортеці першої половини XVIII століття	43
Роман Железко. Походження прізвищ козаків Ніжинського полку за Зборівським реєстром 1649 року.....	52
Олександр Морозов. Козацькі прапори 1651 року: до проблеми наукової ідентифікації	56
Роман Железко. Ніжинський полк у контексті українсько-московських угод 1654 р.	62
Ольга Ростовська, Роман Железко. Ніжинський козацький полк доби Б.Хмельницького (1648-1657 рр.): військово-політичний аспект	69
Роман Железко. Ніжинський козацький полк та зовнішня політика Гетьманщини (1648-1657 рр.): литовський, російський і шведський вектори	78
Олександр Морозов. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис)	85
Роман Железко. Ніжинський полковник Остап Золотаренко	103
Олександр Морозов. Політична діяльність української православної ієрархії в добу «Руїни»: єпископ Мефодій (Максим Филимонович)	110
Роман Железко. Місце і роль Ніжинського козацького полку у валасько-молдавському векторі зовнішньої політики Гетьманщини	119
Роман Железко. Гетьман Юрій Хмельницький та Ніжинський козацький полк (1659-1660 рр.): від другого Переяславського договору до Чуднівської угоди	123
Олександр Морозов. Гірка прозріння Юрія Крижанича	129

Роман Железко. Ніжинський козацький полк і Чорна рада 1663 року	136
Олександр Морозов. Пам'ятка козацької слава. Полковий Миколаївський собор у Ніжині – унікальна пам'ятка козацького бароко	144
Роман Железко. Військово-політична діяльність ніжинського полковника Матвія Гвинтівки: зрада чи захист державних і національних інтересів Гетьманщини?	153
Роман Железко. Ніжинський козацький полк часів гетьманування Демка Ігнатовича (1668-1672): плід козацької відваги чи гіркий присмак зради Батьківщині?.....	161
Людмила Лесик. Відписки ніжинських воевод 50–70-х років XVII ст. у «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России»	169
Роман Железко. Ніжинський козацький полк у політичних планах гетьмана П.Дорошенка впродовж 1667-1677 років	176
Олександр Морозов. Ніжинська драма 1668 року	184
Роман Железко. Українсько-московська війна 1668 року в Ніжині: причини, перебіг та наслідки поразки	186
Роман Железко. Ніжинський протопоп Симеон Адамович: змовник у рясі	197
Людмила Лесик. Земельні володіння Ніжинського міського магістрату XVII-XVIII ст.	203
Роман Железко. Опозиція Ніжинського козацького полку гетьману Івану Самойловичу	207
Роман Железко. Ніжинський козак другої половини XVII – XVIII ст.: права, обов'язки та роль в суспільстві Гетьманщини	213
Олександр Морозов. Пам'ятки духовної культури греків у Ніжині	221
Ольга Ростовська, Роман Железко. Гетьман Іван Мазепа та Ніжинський козацький полк	232
Олександр Морозов. Гетьманські універсали з архіву Ніжинської полкової канцелярії та міського магістрату	245
Олександр Желіба. Символіка Ніжинського козацького полку	256
Ольга Ростовська. Суспільно-політичне становище Ніжина у XVIII ст.	263
Роман Железко. Органи виконавчої влади Ніжинського козацького полку середини XVII – кінця XVIII ст.	270
Людмила Лесик. Взаємовідносини Ніжинського магістрату з місцевою козацькою адміністрацією: земельне питання (на прикладі кількох справ).....	283

Олександр Морозов. Маловідомий опис Ніжина 1766 року	287
Людмила Лесик. Місто Ніжин у XVIII ст. мовою документів	302
Олександр Морозов. Справа ніжинських «дисидентів» 1767 року	307
Максим Потапенко. Родоводи польських шляхетських родин Ніжинщини у I-й третині XIX ст. (за матеріалами формулярних списків)	310
Михайло Ломоносов. Шляхетна козацька родина Лисянських у XVII - XIX ст.	324

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Бібліотека імені академіка М.О.Лавровського Ніжинського
державного університету імені Миколи Гоголя**

Відповідальний редактор та упорядник:
Олександр Морозов

НАРИСИ ІСТОРІЇ НІЖИНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Збірник публікацій та матеріалів

*В оздобленні збірника використано ілюстративний матеріал
з фондів Музею рідкісної книги Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя та Ніжинського
краєзнавчого музею імені І.Г.Спаського, фото І.Волосянкіна,
О.Морозова, малюнки художників М.С.Самокиша
та С.Ф.Шишка.*

Підписано до друку 10.09.2019 р. Формат: 70×100/16
Обл. вид. арк. 29,3. Ум. друк. арк. 27,1
Папір офсетний. Друк офсетний
Наклад 100 прим. Зам. № 1738

Віддруковано з оригінал-макетів замовника.
Видавець і виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської обл., вул. Шевченка, 20.
Тел.: (067) 4412124. E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.

Наші автори:

Желєзко Роман Анатолійович
магістр історії, завідувач історичного
відділу Ніжинського краєзнавчого
музею імені І.Г.Спаського

Желіба Олександр Володимирович
к.і.н., доцент НДУ імені Миколи
Гоголя, член Українського
Геральдичного Товариства

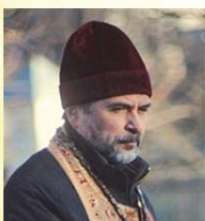
Лесик Людмила Василівна
магістр історії, вчитель історії
та правознавства ЗОШ I-II ст.
№12 м.Ніжина

Ломоносов Михайло Володимирович
магістр історії, переможець
Всеукраїнського конкурсу
студентських наукових робіт

Луняк Євген Миколайович
д.і.н., професор, завідувач кафедри
НДУ імені Миколи Гоголя,
учасник АТО

Морозов Олександр Сергійович
директор Бібліотеки та Музею
рідкісної книги НДУ імені Миколи
Гоголя, протоієрей Православної
Церкви України

Потапенко Максим Васильович
к.і.н., доцент НДУ імені Миколи
Гоголя, віце-президент Ніжинської
спілки поляків «Астер»

Ростовська Ольга Василівна
к.і.н., доцент НДУ імені Миколи
Гоголя, голова Ніжинського
Товариства «Просвіта»

